

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

726335

SINIRAŞAN SULARIN KULLANIMINDA ULUSAL
ÇIKARLAR VE ÇEVRE ETİĞİ

126335

Doktora Tezi

Kumru Arapkirlioğlu

Ankara – 2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM BAKANLIĞI
TEZ YERLEŞTİRME VE YAYIN
KURUMU

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

SINIRAŞAN SULARIN KULLANIMINDA ULUSAL ÇIKARLAR VE ÇEVRE ETİĞİ

Doktora Tezi

Kumru Arapkirlioğlu

Tez Danışmanı
Doç.Dr.Ayşegül Mengi

Ankara – 2003

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

SINIRAŞAN SULARIN KULLANIMINDA ULUSAL ÇIKARLAR VE ÇEVRE ETİĞİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç.Dr.Ayşegül Mengi

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Ruşen Keleş

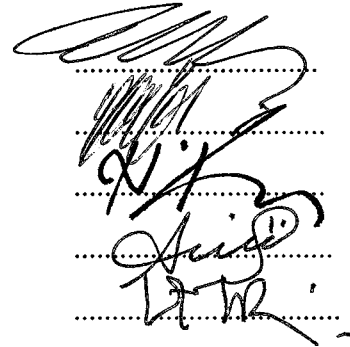
Prof. Dr. Yaman Örs

Prof. Dr. Hüseyin Pazarcı

Doç. Dr. Ayşegül Mengi

Doç. Dr. Nesrin Algan

İmzası

Tez Sınavı tarihi

İÇİNDEKİLER	Sayfa
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR	x
I.GİRİŞ	1
II.ÇALIŞMANIN KONUSU VE KULLANILAN KAVRAMLAR	10
1. Akarsular ve Devletler	10
2. Sınıraşan Sulara Çözüm Arayışları ve Uluslararası Çevre Hukuku ...	16
3. Sınıraşan Sular ve Uluslararası İlgili Belgeler	20
4. Sınıraşan Sular ve " Çevre Etiği"	23
5. Çalışmada Örnek Alınan Sınıraşan Sular ve İlgili Sorunlara Yaklaşım	28
III.ÇALIŞMANIN AMACI	30
IV.ÇALIŞMANIN KAPSAMI ve TEMEL VARSAYIMLARI	31
1. Çalışmanın Kapsamı	31
2. Temel Varsayımlar ve Önkabuller	36
V.ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	40

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE FELSEFESİ, ÇEVRE ETİĞİ ve SU HAVZALARI KONUSU

I. Doğa, İnsan ve Çevre Etiği

1. Çevre Nedir?	44
2. Doğanın Önemi ve Değeri	47
2.1 Doğal Çevrede Özne ve Nesne	52
2.2 Doğal Çevrede Amaç ve Araç	56

3. Çevre Etiği	57
3.1 Çevre Etiği ve Su	63
3.2 Çevresel Bir Değer Olarak Su ve Su Havzaları	65
II. Felsefede İnsan ve Doğa İlişkisi	
1. Doğa ve İnsan	69
2. Doğa, İnsan ve Çevre Felsefesi	70
2.1 Çevre Felsefesi ve Düşünsel Temelleri	74
2.1.1 İnsan Merkezli Yaklaşımlar	79
2.1.2 Çevre Merkezli Yaklaşımlar	86
2.2 Çağdaş Çevre Felsefesi ve Günümüze Yansımaları	93
2.2.1 Çağdaş Çevre Felsefesinin Çevre Etiğine Katkıları	95
2.2.2 Çevre Felsefesi ve Etiği Üzerine Eleştiriler	98
III. Toplum, Eylem ve Su Havzaları	
1. Kolektif Yaşam ve Değer	104
1.1 Toplum ve Sınırlar	106
1.2 Toplum ve Kültür	108
1.3 Toplum ve Kolektif İdealler	111
2. Birey, Toplum ve Eylem	112
2.1 Dayanışma ve Ulus	115
2.2 Toplum ve Adalet	116
2.3 Toplum, Mülkiyet ve Doğa	117
2.3.1 Toplumlarda ve Ortak Mallar	119
2.3.2 Bir “Ortak Mal” Olarak Su ve Su Havzaları	121

3. Disiplinlerarası Yaklaşım ve Su Havzaları Konusu	124
3.1 Biyoloji ve Ekoloji	125
3.2 Politika ve Yönetim	127
3.3 Ekonomi	130
3.4 Hukuk	133
3.5 Disiplinlerarası Yaklaşım	136

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL ÇEVRE POLİTİKALARI, ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKU VE SU HAVZALARI KONUSU

I. Çevre Sorunları, Küresel Politikalar ve Su Havzaları Konusu

1. Çevre Sorunlarının Ekolojik Temelleri	139
1.1 Küresel Su Döngüsü ve Su Kaynaklarının Sınırlılığı	146
1.2 Su Kaynaklarının Kullanımı ve Tüketim Biçimleri	152
1.2.1 Barajlar	155
1.2.2 Su Havzaları, Yönetimi ve Planlaması	162
2. Çevre Sorunlarının Politik ve Uluslararası Temelleri	166
2.1 Küresel Çevre Politikaları ve Su Havzaları Konusu	168
2.1.1 Küresel Çevre Politikaları ve Uluslararası Topluluk	174
2.1.2 Uluslararası Topluluk Üzerine Eleştiriler	176

II. Uluslararası Uzlaşma Araçları, Uyuşmazlık Alanları ve Sınırşan Sular Konusu

1. Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Çevre Hukuku	182
1.1 Uluslararası Hukuk ve Çevre Hukukuna Katkıları	185
1.2 Uluslararası Çevre Hukuku Nasıl Hukuk Bir Anlayışa Sahiptir?	188

1.3 Uluslararası Yargı ve Hakemlik Kararları	189
2. Uluslararası Öteki Uzlaşma Araçları ve Kurumları	192
2.1 Bir Çevre Koruma ve Uzlaşma Aracı Olarak Esnek Hukuk	193
2.2 Uluslararası Bir Uzlaşma Aracı Olarak Çevre Diplomasisi	199
3. Uluslararası Uyuşmazlıklar ve Sınırşan Sular	201
3.1 Uyuşmazlık Alanları ve İlgili Kavramlar	204
3.2 Sınırşan Sular Çevresel Güvenlik ve Çatışma	207
3.3 Uzlaşma Yöntemleri	210

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SINIRAŞAN SULAR, ULUSLARARASI İLGİLİ BELGELER VE ÖRNEK SU HAVZASI ALANLARI

I. Sınırşan Sular, Uluslararası Andlaşmalar ve Belgeler	
1. Sınırşan Sular Andlaşmalarının Gelişimi	217
1.1 Sınırşan Sular Andlaşmalarının Kapsamı	221
1.1.1 Sınırşan Sular ve Uluslararası Tanımlar	223
1.1.2 Sınırşan Sular ve Uluslararası Yaklaşım Biçimleri	230
1.1.3 Sınırşan Sular ve Çok Boyutlu Algılama	231
1.2 Sınırşan Sular Hukukunun Gelişimi	232
1.2.1 Sınırşan Suların Ulaşım-Dışı Kullanımları	235
1.2.2 Sınırşan Sulara İlişkin Görüşler	238
1.2.3 Sınırşan Sularda Hakkaniyete Uygun Kullanım ve Eşit Yararlanma	242
1.2.4 Sınırşan Sularda Uluslararası Sorumluluk Kavramı	245

2. Sınıraşan Sular Andlaşmaları ve Uluslararası Kurumlar	251
2.1 Uluslararası Kurumlar	253
2.1.1 Uluslararası Hukuk Derneği (ILA)	253
2.1.2 Uluslararası Hukuk Komisyonu (ILC-UN)	254
2.1.3 Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE)	255
2.1.4 BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)	256
2.1.5 Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP)	259
3. Sınıraşan Sular, Uluslararası Sözleşmeler, Yargı ve Hakemlik Kararları ...	260
3.1 Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Hakkında Sözleşme (1992)	261
3.2 Uluslararası Su Yollarının Ulaşım-Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi (1997)	264
3.3 Sınıraşan Sularla İlgili Uluslararası Yargı ve Hakemlik Kararları	266
3.3.1 Trail Smelter Davası Hakemlik Kararları	267
3.3.2 Lanoux Gölü Davası	268
3.3.3 Gabçikovo-Nagymaros Davası	270
4. Sınıraşan Sular ve Uluslararası Öteki Belgeler	271
4.1 Dünya Su Forumları	272
4.1.1 Potansiyel Çatışmadan İşbirliği Potansiyeline, “ PC→CP: Barış İçin Su”	273
4.1.2 Dünya Üçüncü Su Forumu: Kyoto 2003	276
4.2 Uluslararası Hukuk Derneği (ILA) ve Helsinki Kuralları	277

II. Kuzey Amerika Örneği: Uluslararası Birleşik Komisyon; ve Büyük Göller Bölgesi

1. Kuzey Amerika Örneğinde Sınırşan Sular	278
1.1 Tarihi Boyut	280
1.2 Uluslararası Birleşik Komisyon (IJC)	285
1.3 Çevresel Boyut	289
1.4 Uluslararası Çevre Hukuku ve Çevre Etiği Boyutları	292
2. Eleştiriler ve Olası Uyuşmazlık Alanları	294

III. Orta Avrupa Örneği: Tuna Akarsuyu ve Gabçikovo-Nagymaros Davası

1. Orta Avrupa Örneğinde Sınırşan Sular	297
1.1 Tarihi Boyut	300
1.2 Çevresel Boyut	306
1.3 Uluslararası Boyut	308
1.4 Uluslararası Çevre Hukuku ve Çevre Etiği Boyutları	312
2. Tuna'da Uzlaşma Arayışları	316

IV. Türkiye ve Orta Doğu Örneği: Fırat ve Dicle Akarsu Havzaları

1. Türkiye ve Orta Doğu Örneğinde Sınırşan Sular	319
1.1 Tarihi Boyut	321
1.2 Çevre Boyutu	331
1.3 Uluslararası Boyut	337
1.4 Uluslararası Çevre Hukuku Boyutu ve Çevre Etiği Boyutu	344
2. Uzlaşma Arayışları ve Denemeleri	351

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME: SINIRAŞAN SULARIN
KULLANIMINDA VE KORUNMASINDA BİR UZLAŞMA ARACI OLARAK
ÇEVRE ETİĞİ

I. Sınıraşan Sular ve Su Havzaları	356
II. Sınıraşan Sular, Uluslararası Toplum ve İşbirliği	364
III. Kuzey Amerika Örneğinde Sınıraşan Sular ve Çevre Etiği	369
IV. Orta Avrupa Örneğinde Sınıraşan Sular ve Çevre Etiği	371
V. Türkiye ve Orta Doğu'da Sınıraşan Sular ve Çevre Etiği	377
VI. Sonuç ve Öneriler	382
KAYNAKÇA	388
EKLER	
Ek 1. Tablo 1- Ülkelere Göre Yılda Kişi Başına Varolan Su Kapasitesi	409
Ek 2. Tablo 2- Ülkelere Göre Su Niteliği Değerleri	411
Ek 3. Harita 1- A.B.D. ve Kanada Büyük Göller Havzası	412
Ek 4. Harita 2-Tuna Akarsuyu Havzası	413
Ek 5. Harita 3- Fırat-Dicle Akarsuları Havzası	414
ÖZET (Türkçe)	415
ÖZET (İngilizce)	418

ÖNSÖZ

“Sınırâşan Suların Kullanımında Çevre Etiği ve Ulusal Çıkarlar” adlı bu kapsamlı tez çalışmasını yürüttüğüm süreç içerisinde, Bilkent Üniversitesi, Peyzaj Mimarisi ve Kentsel Tasarım Bölümünde verdiğim “Peyzaj Ekolojisi”, “Doğa Koruma ve Turizm” ve “İnsan ve Çevre” dersleri için yapılan, ekoloji, koruma ve çevresel psikoloji ağırlıklı yazın taramaları ve yüksek lisans eğitiminde almış olduğum “doğa korumacılığı ve kaynak yönetimi” uzmanlığı, bu çalışmanın kavramsal boyutunun yönlenmesinde önemli yapı taşlarını oluşturmuştur.

Sayın hocam Prof. Dr. Ruşen Keleş’in önerisi ile doktora başladığım “Kent ve Çevre Bilimleri Anabilim” dalında aldığım dersler ve değerli hocalarım, çalışmanın temellerini oluşturmam da ve böyle kapsamlı bir konuyu seçebilmem de önemli rol oynamıştır. 2000 yılından bugüne etkin olarak yer aldığım, Prof. Dr. Yaman Örs önderliğinde yürütülen “Bilim ve Bilimsel Felsefe Çevresi” çalışmaları ve bu ortamda gerçekleştirilen tartışma ve toplantılar, özellikle çalışmanın felsefi boyuttaki tartışmalarına ışık tutmuştur.

Tez çalışmamı ve konusunu, kendisinden aldığım “Felsefe, Biyoetik ve Biyopolitika” adlı dersin etkisiyle oluşturduğum, özellikle “çevre etiği” ve felsefi kavramların oluşturulması aşamalarında bana önemli katkıları olan, çalışmanın bölümlendirilmesi ve şekillenmesinde benden desteklerini esirgemeyen, her zaman varlığını yanımda hissettiğim değerli hocam Prof. Dr. Yaman Örs’e,

Benim bu anabilim dalında eğitim almama neden olan, beni teşvik eden ve eğitimim süresince akademik alanda örnek bir insan olarak izlediğim, kendimi yetiştirebilmemde önemli katkıları bulunan değerli hocam Prof. Dr. Ruşen Keleş’e,

Tez çalışmam süresince güler yüzüyle her zaman yardıma hazır olan, benden hiçbir desteği esirgemeyen sevgili ve değerli hocam Doç. Dr. Ayşegül Mengi’ye,

Bir rastlantı sonucu yüksek lisans tezimin oluşumunda da katkıları bulunan, bu tez çalışmasında özellikle çevre kavramlarına yönelik ve uluslararası konularda yaptığı değerli eleştirileriyle tezimin gelişiminde önemli bir yeri olan değerli hocam Doç. Dr. Nesrin Algan'a,

Çalışmam boyunca gösterdikleri dostluk ve destekten ötürü sevgili bölüm arkadaşlarıma,

Çalışmamın yazımı ve haritaların hazırlanması aşamasındaki yardımlarından dolayı Canan Evirgen'e ve Yüksel Kılınçoğlu'na,

Her zaman varlıklarıyla bana güç veren oğullarım Dorahan ve Demirkut'a, özverili destek ve sabırlarıyla bu uzun tez süresince yanımda olan sevgili ailem ve eşim Ahmet'e

Teşekkür ederim.

KISALTMALAR

ABD	–	Amerika Birleşik Devletleri (United Nations of America)
AP	–	Avrupa Paramentosu (European Parliament)
BM	–	Birleşmiş Milletler (United Nations –UN)
CEC	–	Çevre İşbirliği Komisyonu (Commission for Environmental Cooperation)
ÇED	–	Çevresel Etki Değerlendirme (Environmental Impact Assessment)
DPT	–	Devlet Planlama Teşkilatı
EC	–	Avrupa Birliği Komisyonu (Commission of European Communities)
GCI	–	Uluslararası Yeşil Haç Örgütü (Green Cross International)
GNP	–	Gabçikovo-Nagimarus Projesi (Gabcykovo-Nagimarus Project)
GND	--	Gabçikovo-Nagimarus Davası (Gabcykovo-Nagimarus Case)
GPA	–	Küresel Eylem Programı (Global Action Programme)
IC	–	Uluslararası Komisyon (International Commission)
ICJ	–	Uluslararası Adalet Divanı (International Court of Justice)
IHP	–	Uluslararası Hidroloji Programı (International Hydrological Programme)
IJC	–	Uluslararası Birleşik Komisyon (International Joint Commission)
ILA	–	Uluslararası Hukuk Derneği (International Law Association)
ILC	–	Uluslararası Hukuk Komisyonu (International Law Commission)
IUCN	–	Uluslararası Doğa Koruma Birliği (International Union of Conservation of Nature and Natural Reserves)
IWAC	--	Uluslararası Su Değerlendirme Merkezi (International Water Assessment Center)
JTC	–	Birleşik Teknik Komite (Joint Technical Committee)
NAFTA	–	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Agreement)

- OSCE** – Çevre Koruma Komitesi ve Avrupa’da İşbirliği ve Güvenlik Örgütü (Organization on Security and Co-operation in Europe)
- PC → CP**– Potansiyel Çatışmadan İşbirliği Potansiyeline (From Potential Conflict to Co-operation Potential)
- UNCED** – Birleşmiş Milletler Çevre Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Environment and Development-Rio)
- UNCHE** – Birleşmiş Milletler İnsan Çevreleri Konferansı (United Nations Conference on the Human Environment Stockholm)
- UNECE** – Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UN-Economic Commission for Europe)
- UNEP** – Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UN- Environmental Programme)
- UNESCO** – Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (United Nations Educational and Scientific and Cultural Organization)
- UNDP** – Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
- US - AİD** – Uluslararası Kalkınma Kurumu (US Agency for International Development)
- WWF** – Dünya Doğa Fonu (World Wide Fund for Nature)
- WWAP** – Dünya Su Değerlendirme Programı (World Water Assessment Programme)
- WWDR** – Dünya Su Kalkınma Raporu (World Water Development Report)

I. GİRİŞ

Dünya üzerinde kaynakların paylaşımı ve ulusal çıkar hesaplarından kaynaklanan sorunlar özellikle iki belirgin alanda yaşanmaktadır: Bunlardan birincisi petrol enerjisi, ikincisi ise sudur. Bu ikisi arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa, bugün yaşadığımız bunalım ve çatışmaların daha çok petrol kaynaklarına yönelik ortaya çıktığı görülür. Suyun yaşamsal değeri anımsandığında bu oldukça şaşırtı ve ürkütücüdür. Çünkü derinine inildiğinde ya da farklı bir pencereden bakıldığında, petrol enerjisi olmadan da, oldukça ilkel koşullarda kalınacak olsa da, dünyada yaşamın süreceği görülür. Oysa, yeterli ve nitelikli suyun sağlanamadığı bir durumda, yaşamın sona ereceği kaçınılmaz bir gerçektir.

Dünya üzerinde suyun yetersiz olduğu bölge ve yörelerde yaşananlar ve veriler bunu doğrular niteliktedir. Bu bölgelerde, içme ve kullanma suyunun az oluşu, altyapının yetersizliği nedenleriyle, toplumlarının sağlık koşullarını yerine getiremeyen ülkeler, üst düzeyde çocuk ölümleri ve salgın hastalıklarla baş başa kalmaktadırlar. Suyun dünya üzerindeki dağılımının dengesiz oluşu, her toplumun gelişmişlik seviyesine bağlı olarak kullandığı su oranlarının farklılığı, küresel boyutta bu sorunu ulusların gündeminde tutmaktadır. Çünkü su yoksulluğu sınırı altında bulunan ülkeler, yeterli besini sağlayamamakta, ekonomik kalkınmalarını sürdürememekte, bu koşullar doğal sistemlerini koruyabilmelerinde de engel oluşturmaktadır. (Tomanbay, 1998; Ketten, 1997; UNESCO, 2002)

Yeryüzünde sınır tanımadan bağımsızca akıp giden bir kaynak olan su, 20. yüzyılda oluşan gelişmelere koştur olarak yer yer geri dönülmez bir çevresel yıkıma

uğrattılmıştır. Yeryüzündeki birçok kaynak gibi su kaynakları da, sonsuz oldukları düşüncesi ile insanlar tarafından bilinçsizce tüketilmiş ve kullanılmıştır. Bu öyle bir boyuta erişmiştir ki, tatlısu kaynakları gibi, yerküre yüzeyinin % 75'ini oluşturan denizler ve okyanuslar bile bundan etkilenmiştir. İnsanların hiçbir önlem almadan gerçekleştirdikleri doğayı sömüren etkinlikleri, devletlerin karşılıklı güç gösterileri, siyasal ve ulusal çıkarların ve önceliklerinin yanlış tanımlanması, su kaynaklarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu insan merkezli ve yerine göre ulusal çıkar merkezli yaklaşım biçimi, yalnız su kaynaklarını olumsuz yönde etkilemekle kalmamış, gelişmekte olan toplumların yaşam düzeylerini de etkilemiş, sağlık koşullarını tehdit altına almıştır.

Tezin ana temasını oluşturan su, tüm canlılar için vazgeçilmez, temel bir kaynaktır. Suyun vazgeçilmezliği yaşam kaynağı olmasında yatar, su olmadan bir insan ancak 10 gün yaşamını sürdürebilir. Su aynı zamanda, insanın tarihi gelişimini ve sosyo-ekonomik yaşamını da doğrudan etkilemiş bir kaynaktır. İşte bu nedenlerle, tatlısuya erişimin en kolay olduğu akarsular, insanlar için var olduğundan bu yana hep yakın olmak istediği ve özel bir değer yüklediği “kaynaklar” olmuştur. Bu değer, insanların o günkü gereksinimlerine ve gelişmişlik düzeyine bağlı olarak her zaman diliminde yeniden biçimlenmiştir. Ancak bu yaşam kaynağının insan dışındaki yaşam birimleri için önemi çoğunlukla insanlar tarafından göz ardı edilmiştir.

Yaşamın sürmesi için, bu değerli kaynağın ona gereksinim duyan her canlıya dengeli ve nitelikli bir biçimde ulaşması gerekir. Öteki canlılar böylesi bir güce, yeteneğe ve akla sahip değildirler. Yerkürede bunu sağlayacak olan tek canlı olarak insan öne çıkar. Ayrıca, insanlar akılları ve güçleri sayesinde doğaya hükmetmeyi başarmış, egemenliğini ilan ettiği sınırlarda uygarlığını ilerletmiş, buna bağlı olarak

doğada ve kaynaklarında önemli değişim ve dönüşümlere neden olmuştur. İnsanların yol açtığı bu değişim ve dönüşümden, ilk etkilenen akarsulardan beslenen, bu kaynağa bağımlı olarak yaşamını sürdüren öteki canlılar olmuştur. Dolayısıyla, her iki açıdan da bakıldığında, küresel anlamda doğal kaynakların, bu çalışmaya özel olarak suyun bugünkü durumuna gelmesinden; onun uygun, verimli ve yararlı bir biçimde kullanılması ve dağılımından; bu egemenlik alanlarındaki yönetimler ve devletler, daha üst bir tanımlama ile insanlar sorumludur. Bir başka açıdan ele alındığında ise, çevre sorunlarını bugünkü boyutlarına taşıyanın, insan davranış biçimleri ve eylemleri olduğunu; onun biyolojik oluşumu, kültürel altyapısı ve bunların evrimi sürecinde geçirdiği dönüşümden kaynaklandığını söylemek olanaklıdır.

Bu gerçekler tüm açıklığıyla ortadayken, burada bir soru sorulabilir: Neden? Bu aşama da “etik” bir sorgulama ile başbaşa kalınmaktadır. İnsanlar ya da toplumlar tüm bunları görebildikleri halde, neden davrandıkları gibi davranmakta; neden davranmaları gerektiği gibi davranmamaktadırlar? Zaten Egeli düşünürlerden bugüne felsefe ve bilim, insanın insanla, insanın toplumla ve insanın doğayla ilişkisini bu bağlamda anlamaya çalışmakta ve sorgulamaktadır. Öyleyse buradaki sorgulama, devletlerin uluslararası sorumluluk ve yaptırımları dışında bir sorgulamadır. Aslında burada sorgulanması gereken devletlerin, daha somutlaştırmak gerekirse yönetenlerinin, neden böyle davrandıklarıdır. Çünkü devletler, toplumları adına yaptıkları tercihler ve belirledikleri önceliklerin sonuçları doğrultusunda, toplumlarının geleceklerini ve yaşam koşullarını, dolayısıyla doğal çevrenin yaşam koşullarını da belirlemektedirler. Bunun doğal bir sonucu olarak devletler ve devlet yönetenleri, aldıkları kararlara bağlı gerçekleştirilen eylemler nedeniyle, yaptıklarının “doğru mu”, yanlış mı” olduğu sorgulamasıyla yüzleşmeleri; zamanı geldiğinde bunun hesabını vermeleri beklenir.

Bu açıdan ele alındığında, bu çalışmadaki arayışlarımızdan biri, devletlerin öncelik ve tercihlerini neye göre kullandıklarını anlamaya çalışmak; ikincisi, onların, su ortamlarının bugünkü durumuna gelmesindeki etkilerini ve buna yol açan kararlarının nedenlerini, ‘çevre etiği’ ve ‘çevre koruma’ kavramlarıyla birlikte, ‘ulusal çıkarlar’, ‘uluslararası sorumluluk ve ‘küresel komşuluk’ gibi kavramlar içinde sorgulamak olacaktır.

Özellikle çevrenin korunması sürecinde, bireylerin de çeşitli biçimlerde karşı karşıya kaldıkları gibi, yöneticiler için de etik bağlamda bir karar sürecinin başladığı söylenebilir. Böyle karar anlarında devletlerin toplumlarına ve öteki uluslara karşı önceliklerini belirlemeleri beklenir. Devletler, işte böylesi durumlarda kurumsal ve siyasi altyapısı elverdiğince konunun üstesinden gelmeye çalışırken, bir yandan da toplumsal vicdanlarıyla baş başadırlar. Bu aşamada devleti yönetenlerin kişilikleri, yetenekleri, konuları kavrama ve değerlendirme güçleri, bakış açıları, öngörüler, sezgileri, yaklaşım biçimleri gibi öğeler devreye girer. Günümüzde birçok kararın her yönetimin kurumsal altyapısının getirdiği çerçevede ve kapasitede çözüldüğü görülür. Ancak, disiplinlerarası yaklaşımının ön planda olduğu günümüzde bile, kimi etkin ve baskın kişilik ve kimliklerin, karar aşamalarında ve olayların gelişiminde olumlu ya da olumsuz etkileri olduğu göz ardı edilemez.

Günümüzden örneklemek gerekirse, Körfez Savaşı Irak Yönetimi ile koalisyon güçleri arasında geçiyor gözükmeyle birlikte birçok boyutta uluslararası alanda ön planda olan etkin kişilerin ve kişiliklerin de çatışmalarına sahne olmaktadır. Uluslararası andlaşmalardaki temsillerde dahi orada bulunan kişiler sonuç belgesinin oluşmasında

önemli roller oynayabilmektedirler. Buralarda yalnızca konuya egemen olmak ve iyi savunmak yeterli kalmamakta karşı tarafın çözümlemesini de iyi yapabilmek gerekmektedir. Burada etik alanıyla ilgili iki farklı boyut bulunmaktadır: Birincisi, uluslararası alanda bile alınan kararlarda bireysel etkinliğin rolünün bulunması ki, bu kişilerin “etik” anlayışlarının ön plana çıkabileceğini gösterir. Bununla birlikte bir İkinci alanda ortaya çıkan etik kaygı ise, devletlerin, uluslararası alanda kabul görmüş konulardaki sorumluluklarını yerine getirmedikleri takdirde üstlerinde oluşacak uluslararası, yerine göre ulusal baskı karşısında duyabilecekleri çekingenlikleridir. Buradaki kaçınma uluslararası yasal yaptırımların neden olduğundan farklıdır. Çünkü devletlerin birçoğu, uluslararası belgelere attıkları imzalar sonucunda, bir alanda sorun oluşturan ya da oluşturacak eylemlerini açıklığa kavuşturmak, yeterli yanıtları sunabilmek, gerekirse savunmalarını yapabilmek sorumluluğunu taşıdıklarının bilincindedirler; olmak zorundadırlar. Ayrıca devletler, bu belgeler yanısıra, gerçekleştirdikleri etkinlikler nedeniyle başka ülkelere gelebilecek zararlardan da dünya kamuoyu önünde sorumlu olduklarını bilir, ona göre davranırlar. Ancak bu her zaman böyle gerçekleşmeyebilir.

Çernobil olayı bununla ilgili iyi bir örnektir. Bir çevresel afet olan Çernobil olayında yaşandığı gibi devletler, zamanı geldiğinde neden oldukları zararların maddi manevi karşılığını uluslararası alanda ödeyebilmelidirler. 26 Nisan 1986 günü Çernobil nükleer reaktöründe oluşan patlama sonucu Sovyetler Birliği ortalama 1000 km² çapında riskli bir alanı boşaltmıştır. Bu patlama sonucu havaya yayılan tehlikeli radyoaktif maddeler rüzgarlarla Kuzey ve Doğu Avrupayı ve Türkiye’yi de etkilemiş; birkaç gün içinde bu maddeler Japonya ve Amerika kıtasına ulaşmıştır. Sovyetler Birliği bu oluşan felaketle ilgili hiçbir komşusuna ve etkilenebilecek ülkeye herhangi bir uyarıda

bulunmamış ve o dönemdeki uluslararası yasalar çerçevesinde böyle bir sorumluluğunun olmadığını iddia etmiştir. Ancak bu iddia, aynen bugün Bush ve Blair hükümetlerinin işbirliğinde olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin uluslararası toplumun gözünde ahlaki açıdan yargılanmasını engelleyememiştir. Uluslararası topluluk, buna bağlı olarak hemen yeni yasal düzenleme arayışlarına gitmiştir. Bu düzenlemeler, kazanın oluşacağı ülkenin öteki devletleri zamanında uyarması görevini; yeterli bilginin ve olduğu noktanın belirtilmesi sorumluluğunu kazanın olacağı ülkeye yüklemektedir (Magraw/Nickel, 1990:146-157). Burada yaşananlardan edinilen deneyim, bu afetin yarattığı yıkımı azaltmamış, ancak olası başka olaylara yönelik çevre sözleşmelerinde ve uluslararası andlaşmalarda yansımalarını bulmuştur. Bu çarpıcı örnekte yaşandığı gibi günümüzde yaşananların yansımaları da artık kaçınılmaz olan yeni bir dünya düzeni arayışında da yerini bulacak gözükmektedir.

Bugün nedeni nasıl açıklanırsa açıklansın Irak'da yaşananlar, koalisyon güçlerince BM kararlarına dayandırılmakla birlikte; 1950'den bugüne yapılandırılmış olan uluslararası kavramları, geleneği ve oluşturulmaya çalışılan bir düzeni alt üst etmeye yöneliktir. Dünya öyle bir noktaya gelmiştir ki uluslararası alanda oluşturulmuş düzen, küresel ölçekte yalnızca birçok sivil örgütün değil birçok devletin de etik boyutta sorguladığı ve protesto ettiği bir parçalanmaya uğratılmıştır. Yaşananların ve önümüzdeki sürecin çalışmamızın konusu olan etik ve sınıraşan sular konularını da yakından ilgilendirdiği görülür. Çünkü 'etik' "iyiye, doğruya ilişkin olan istek ve dileklerimizdir" (Örs, 1990). Tüm bu gelişmeler, onun dışında, ondan farklı bir tablo çizmektedir.

Böylesi bir değişim ve dönüşüm sürecinde, çevreyi merkeze alan, ön plana çıkaran yaklaşımların geri planda bırakılabileceği izlenimi edinilmekle birlikte; uluslararası ilişkiler ve hukuk düzeninin yeniden sorgulanmaya başladığı bir dönemde, kaynakların paylaşımında dayanışmacı, çevrenin korunmasında küresel, çözümlere daha açık bir düzenin oluşması gereksiniminin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu gerekliliğinin altında çalışmanın başında da belirttiğimiz, ulusların ve bireylerin davranışlarıyla ilişkilendirilen, genel etik kaygılarımız önemli rol oynamaktadır.

Önümüzdeki günlerde oluşacak gelişmeleri kestirememekle birlikte tüm gelişmeler dünya düzeninin yeni bir yolda ilerlemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu düzen arayışının arkasında, etik kaygı ve sorgulamalarıyla ciddi bir kamuoyu desteğinin varlığı, daha barışçıl, küresel anlamda kaynakların paylaşımında dayanışmacı bir düzen isteği bulunmaktadır. Böylesi bir yeniden yapılanma sürecinde konumuzla ilgili olarak çevreye yönelik ve kaynakların kullanımına ilişkin alışıla gelmiş uluslararası hukuk normlarının da yeni baştan ele alınması gerekliliğinin ortaya çıktığı söylenebilir.

Dünyada yalnızca suyun kıt olduğu bölgelerde bulunan su havzaları değil, tüm su havzaları, böylesi karar oluşturma zorluklarının, karşılıklı kaynak “paylaşımı” hesaplaşmalarının sıkça yaşandığı alanlar olarak belirlemektedir. Bunların, daha çok bölgesel çatışmalara ve çekişmelere sahne olduğu görülür. Dolayısıyla su, petrol kaynak alanları üzerinde yaşandığı gibi, ulusların henüz küresel anlamda hesaplaşacağı bir “kaynak” alanı olarak ortaya çıkmamaktadır. Ancak çeşitli kaynaklar, bilim insanlarının bulguları ve su üzerine üretilen tezler, 1950’den bugüne su arzının aynı kalmasına karşın,

su tüketiminin üç katı arttığını, buna bağlı olarak su paylaşımının özellikle 21. yüzyılda küresel bir sorun olarak ortaya çıkacağını altını çizmektedirler.

Su kaynaklarına ilişkin varsayımlar öngörüldüğü hızla gerçekleşecek olursa, suyun paylaşımının ve kullanımının küresel boyutta sorunlar ortaya çıkaracağı açıktır. Burada da sorulabilecek sorular bulunur: Örneğin, su kaynakları söylenildiği kadar kıt mıdır? Bu sorunun yanıtı görecelidir ve bölgeden bölgeye değişmektedir. Küresel olarak ele alındığında bunun yanıtı “hayır”dır, çünkü, varolan su kaynaklarının bugünkü dünya nüfusunun üç katına yetecek kapasitede olduğu bilinmektedir. Öyle ise sorun, öncelikle paylaşım sorunudur ve ona göre ele alınmalıdır. Burada akla gelen ikinci soru ise, suyun hangi öncelikte ve kimlere ulaştırılacağı sorusudur. Bu soru ve bu alan da iki etik boyut içermektedir: Toplumların öteki toplumlara karşı sorumlulukları ve toplumların yaşayan çevreye karşı sorumluluğu. Bunlardan birincisi uluslararası bir nitelik taşırken ikincisi çevresel değerleri ön plana çıkaran bir boyut içermektedir.

Yeniden ele alınacak bir dünya düzeninde, kaynaklara ilişkin her iki sorunun da uluslararası alanda yasal ve etik açılardan yeniden irdelenmesi ve açıklığa kavuşturulması, yaşamın sürdürülebilirliği açısından da büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada olduğu gibi, insanı doğanın ayrılmaz bir parçası olarak alan çevre merkezli bir sorgulamada, yaşam alanlarının herbirinin öncelik ve değerlerini tartışmak ve saptamak gerekecektir. Uzun bir kabul süreci yaşayan çevre merkezli yaklaşımların, bu yeniden yapılanma sürecinde ve uygulama alanlarında yerini alabilmesi; genel ilkelerin küresel, çevresel ve uluslararası boyutlarda yeniden tanımlanması ile gerçekleştirilebilir. Bu bağlamda bu çalışmada yol gösterici olarak “çevre etiği” kavramları ve arayışları; bu ilkelerin uluslararası ortamda kabulü ve

uygulanabilirliğinin sağlanabilmesi açısından “çevre diplomasisi”, “çevresel güvenlik”, “biyo-politika”, “biyo-eğitim”, “biyoetik” gibi kavramlar önemli kavramlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışma bağlamında konuyu sınıraşan sular kapsamında yeniden irdelediğimizde ise, ulusların sorumluluk alanlarının daha da daraldığını, sınırlarının daha tanımlanabilir olduğunu ve sorunun çözümünün daha kolaylaştığı görülür. Çünkü sonuçta bir sınıraşan akarsunun havzasını paylaşan devletlerin, sayıları ve sınırları bellidir. Ayrıca bir akarsunun belirlenebilir, denetlenebilir bir havza alanı ve ekolojik sınırı, akan suyun ve su kaynağının hesaplanabilir bir hacmi ve ölçülebilir özellikleri bulunur. Bu özellikleriyle ele alındığında akarsu havzalarında, ulusların sorumluluk alanları, yukarıda adı geçen, oldukça genel kavramlarla küresel düzeyde ele alınan, “küresel sorumluluk”, “uluslararası sorumluluk” gibi kavramlardan daha tanımlanabilir ve sınırlandırılabilir bir sorumluluk alanına dönüşür. Dolayısıyla bu alanlar için çözüm üretmenin, işbirliği ve eşgüdüm sağlamanın daha kolay olacağı savunulabilir. Böyle olmasına karşın, örnek olaylarda da ele alınacağı gibi, başka birçok boyutun işin içine girmesi ile su alanlarının korunması konularının, Orta Doğu gibi bazı bölgelerdeki uluslararası tartışmalarda, çok zor öncelik aldığı görülür.

Özellikle uluslararası alanda çevre merkezli yeni bir yaklaşımın benimsenmesi, “İnsan Hakları Bildirgesi”nin uzun soluklu arayışı gibi uzun bir zaman alacağı söylenebilir. Ayrıca, su kaynaklarında yaşanan nitelik ve nicelik sorunlarının artık küresel çevre sorunlarıyla da ayrılmazlığı düşünüldüğünde, sınıraşan sularda hedefe ulaşabilmek için “evrensel çevre değerleri”ni yeni kavramlar ışığında tanımlayan, toplumları da onun ayrılmaz bir parçası olarak ele alan, insanların ve tüm yaşam

birimlerinin bu doğal kaynağa olan bağımlılığını vurgulayan, genel ilkeriyle etkin bir uluslararası belgeye gereksinim olduğu görülür.

Doğal olan böyle bir belgeye gereksinim olmadan da, bu değerli kaynağa karşı ulusal ve uluslararası sorumluluğu yerine getirmektir. Çünkü sonuçta, her bir su havzası kendine özgü özellikleri ve çözümlerini de içinde barındırmaktadır. Su havzalarıyla ilgili gerçekleştirilecek olan uluslararası bir belge, bunu henüz başaramamış olan uluslara ancak yol gösterebilir, yönlendirebilir ve belki özendirebilir. Biz de bu çalışmada toplumların ve devletlerin küresel yaptırımlar olmadan da bu bağlamdaki sorumluluklarını yerine getirmeleri konusunu vurgulayıp, sorgulayacağız.

II. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KULLANILAN KAVRAMLAR

1. Akarsular ve Devletler

Milyonlarca yıl öncesinden günümüze gelen çizgide insanlar, çevresel uyum ve evrimini etkileyen devrim niteliğindeki gelişim aşamalarında, bir önceki konumuna göre çevre üzerinde daha etkin bir konuma ulaşmıştır. Bunların başında tarım devrimi, kentsel devrim, sanayi devrimi, bunlara koşut gelişen teknoloji ve iletişim devrimleri; insanoğlunun yerküreyi farklı gözle algılanmasını sağlayan uzay ve yapay uydu devrimleri bulunur. Her bir aşama insanlara gelişim sürecinde çağ atlatmış; öte yandan doğaya egemenliği ve onun üzerindeki etkisinin artmasında aracı olmuştur.

Bu aşamaların önemli bir kısmında su ve suyun gücünün kullanılabilirliğinin etkin rol oynadığı görülür. Bu nedenle, tarım düzenine geçilmesinden bugüne en gelişmiş

uygarlıkların büyük akarsu yataklarının yanında yer alıyor olması, bugün dünya nüfusunun % 40'nın su havzalarında yaşıyor olması bir rastlantı değildir.

Tarihte bilinen büyük uygarlıkların Fırat, Dicle, Nil, İndus ve Sarı Irmak gibi büyük akarsuların kenarlarında yerleştiği ve geliştiği görülür. Akarsular, o dönemlerin ulaşım kanalları olmaları yanı sıra, kıyılarındaki verimli topraklar artı ürün elde edebilmenin birincil kaynakları olmuştur. Verimli topraklardan elde ettiği artı ürün ve yerleşik düzene geçişi, insanların sanatta, bilimde ve kentleşmede önemli adımlar atabilmesinin, toplumsal gelişiminin temellerini oluşturmuş; akarsuların sağladığı ulaşım, kültür alış-verişini kolaylaştırmıştır.

İlerleyen süreç içinde insanlar, ulaştığı teknolojinin kendisine sağladığı, gelişmişlik düzeyi ile bu devingen, akıp giden yapıyı denetleyebilecek güce erişmiştir. Bunun sonucu olarak da kendi yaşamını ve geleceğini güvenlik altına alan üç önemli eylemi gerçekleştirmiştir: Su taşkınlarını engellemek, kıtlık dönemleri için su biriktirmek ve enerji üretmek.

Öncelikle bir tatlısu kaynağı olarak yararlanılan akarsular, bu gelişmeler sonucunda toplumların hızla ilerlemesinin temel kaynağı oldular. Suyun gücünden yararlanılarak tarımsal ürünleri öğütmede kullanılan su değirmenleri, 17. yüzyılda üretim ve sanayileşmeye önemli katkılar sağladı; sanayi devriminin temellerinin atılmasında etkili oldu. 19. yüzyıl başında benzer bir teknikle su tribünlerinden enerji elde edilmeye başlanmasıyla su, önemli bir enerji kaynağı olarak sanayinin çeşitli kolları ve üretim için vazgeçilmez bir girdi olarak kullanılmaya başladı. Yine bu dönemde oluşmaya başlayan büyük kentler bu kaynakla varlık bulan, beslenen büyük sistemlere dönüştüler. Bu mega

sistemler, orta büyüklükteki kentler ve tüm öteki yerleşim yerleri, içmesuyu, kullanma suyu, elektrik, üretim gibi birçok gereksinimini bu kaynaktan karşılar oldu. Bütün bunlara eklenen inşaat, madencilik, ulaşım gibi öteki sektörler ve doğal yıkıma neden olan özellikle aşırı ağaçsızlaştırma gibi her bir insan etkinliği su kaynaklarının nitelik ve niceliklerini doğrudan veya dolaylı olarak etkiledi.

Bir süre sonra, insanın yaşamı, gönenci ve geleceğinin; doğal ortamların ve buradaki yaşamın sürdürülebilirliğinin, su kaynaklarının nitelik ve nicelik olarak belli düzeylerde tutulmasıyla sağlanabileceği anlaşıldı. Bu nedenle öncelikle bu kaynağın ve havzasının insan etkinliklerine karşı korunması gerekliliği ortaya çıktı. Bunun için ise iki önemli adım atılması gerekmektedir; bu doğal kaynağın özelliklerini ve taşıma kapasitelerini ve bu kaynağı kullananların özelliklerini tanımlamak ve denetlemek.

Bu çalışmaya özel olarak, adı geçen bu iki temel sistemi “akarsular” ve “devletler” olarak tanımlamak olanaklıdır. Akarsular fiziksel, kimyasal ve biyolojik oluşumları nedeni ile oldukça karmaşık sistemlerdir. Yerküre sisteminin ve ekolojisinin ayrılmaz parçaları olan bu kaynakları kullanan insan sistemleri de bir o kadar karışık ve karmaşıktır. Bu su kaynaklarının kilometrelerce, farklı coğrafi, iklimsel ve yönetsel alandan geçiyor ve kilometrelerce kare alandan besleniyor olması da konunun bu açıdan bir başka önemli boyutudur. Dolayısıyla bu kaynağın kullanım biçimlerini belirleyecek olan “yönetim birimleri”nin, bu kaynağı gerçek anlamıyla koruyabilme ve oluşacak sorunları kavrayabilmelerinin yolu, bu kaynağa ve su kaynağını kullananlara, bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşabilmelerinden geçer.

Tez bağlamında “çevre etiği” ve “ulusal çıkarlar” kavramlarıyla ele alınacak olan bu iki temel sistemden ilki, su toplama havzasının oluşturduğu doğal ekolojik sistem; ikincisi ise, birinci sistemin üzerinde yer alan, insanların oluşturduğu sosyal, kültürel, idari ve siyasal parçalardan oluşan, devletler ve onların karşılıklı ilişkilerinin oluşturduğu sistemdir. Ekolojik bir olgu olarak ele alındığında, akarsuların oluşturduğu sistem ve alt birimlerinin ayrılmaz bütünlüğü ve birbirine bağımlılığı temel bilimsel bir veri olarak karşımıza çıkar. Sonradan oluşturulmuş olan ikinci sistem ise, sürekliliği ve bütünlüğü olan bu doğal sistemi bölmekte, parçalamakta, paylaşmakta ve kendi açısından yeniden tanımlamaktadır. Ayrıca bu sistem, birincisini bölerek kendine ait parçalar üzerinde hak sahibi olduğunu savunmaktadır. Bu iki sistemin birbirinden ayrıldığı temel nokta her iki sistemin farklı istemlere ve farklı sınırlara sahip olmasıdır. Buradaki en önemli sorun devletlerden oluşan ikinci sistemin sınırları ile akarsuların doğal sınırlarının tam örtüşmemesidir; bu, akarsu sisteminin bir bütün içinde ele alınabilirliğini zorlaştıran bir etkidir.

Bu sınırlar ve istem farklılıkları, sınıraşan suları koruyabilmede önemli bir engel oluşturmaktadır. Çünkü bunlar aynı zamanda, (Uluslararası Uyuşmazlık ve Sınıraşan Sular adlı alt bölümde ve çalışmada örnek alınan alanlarda vurgulanacağı gibi) sınıraşan akarsuları paylaşanların, o kaynaktan beklentileri ve isteklerine bağlı olarak, karşılıklı çatışmalarına neden olacak öğeleri de içinde barındırmaktadır. Bu açıdan öncelikle, tez içinde kullanılacak olan bazı kavramlara açıklık getirmekte yarar vardır.

Tez de sık olarak kullanılacak olan “havza” sözcüğü, belli yaşam birimlerini ve türlerini (bitki ve hayvan toplulukları), nitelik ve niceliklerini, ekolojik öge ve özelliklerini (hidrolojik, kimyasal, biyolojik döngüler ve iklim gibi) birarada barındıran

doğal bir yaşam bölgesini temsil etmektedir. Bu bölge barındırdığı özellikler nedeniyle, onu öteki doğal ortamlardan ayıran bir bütünlüğe ve benzerliğe sahiptir. “Su havzaları” bu tanımlama için iyi bir örnek oluştururlar. Dünyanın neresinde olursa olsun aynı iklim kuşaklarında ve benzer biçimde oluşan akarsular ve ortamları birbirine oldukça yakın özellikleri barındıkları söylenebilir.

“Su havzası”, belli bir noktada doğan, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarıyla beslenen, fizik kurallarına uygun olarak çekimin de etkisiyle aşağılara doğru inen, sonunda bir deniz ya da göle dökülen, akarsuyun geçtiği ortamın özelliklerini belirleyen coğrafi bölgedir. Doğal oluşumlarda ve akarsularda gerçekleştirilen hesaplamalarda, bilimsel çalışmalarda ve su yönetimlerinde, artık “havza” ölçeği ve sözcüğünün yeğlendiği görülür. Bu çalışma da, su sistemlerini birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak kabul ettiği için, “su havzası” teriminin kullanılması yeğlenmiştir. Buna karşın tez başlığında “sınıraşan sular” sözcüğünün kullanılmasının nedeni ise, tez konusunun “bir devletin sınırları içinde doğarak, bir ya da birkaç devletin sınırından geçerek denizlere dökülen akarsuları” içeriyor olmasıdır.

Üçüncü bölümün başında da değinileceği gibi, uluslararası hukukta “uluslararası su yolları” teriminin daha sık kullanıldığı görülür. Burada, bu terim yerine “sınıraşan sular” teriminin kullanılmasının nedeni, ilk sözcüğün, su kaynağını bir araç olarak gören, kullanım amaçlı ele alan bir ifade taşıyor olmasıdır. “Sınıraşan sular” terimi, geniş kapsamıyla yalnızca suyun sınırları aşarak ilerlediğini göstermemekte havzayla akarsuyu birbirinden ayırmaktadır. Ayrıca birinci ifade de bir uluslararası sahiplilik kipi bulunmaktadır, ki bu sonradan bir sahipsizliği ortaya çıkarabilir. Öteki ise daha bağımsız ve küresel bir terim olduğu izlenimini vermektedir.

Tez içinde, suyun uluslararası aktığını belirtmek istenilen yerlerde “sınıraşan sular” terimi; çözüm önerileri ve işbirliği ya da tanımlama aşamalarında, bu kaynağın bütününe kapsayan “su havzası” teriminin kullanılması yeğlenmiştir. Örneğin, su havzaları, akarsuyun doğduğu noktadan denize döküldüğü noktaya kadar, coğrafi ve iklimsel bazı farklılıklar gösterdiklerinden, bunları incelerken, “yukarı havza”, “aşağı havza” gibi terimlerin de kullanıldığı olmuştur, bu tanımlamaların ve ayrımların da yönetsel ve siyasal sınırlarla örtüşmediği görülür.

Su havzasının yerüstü ve yeraltı kaynakları ile birlikte oluşturduğu alana “su toplama havzası” adı da verilmektedir. Bunlar, havzanın sistem bütününe oluşturan, akarsuyu besleyen yerüstü ve yeraltı sularının tümünü barındıran, doğal bir üretim alanı olan arazi parçalarının bütünüdür (Grigg, 1996). Akarsular ve onu oluşturan tüm alt sistemler, onları etkileyen arazi kullanımları ve su yönetimlerinin tüm yaklaşımlarını da yansıtan ve içinde barındıran hidroekolojik ortamlar olarak da, varolan koşullardan etkilenir ve biçimlenirler. bu tanım ve kapsam farklılıklarına bağlı olarak uluslararası ilişkiler ve hukuk alanlarında yapılan tartışmalara da bu çalışmada yer verilecektir.

Bu hidroekolojik sisteminin üzerinde ikinci bir sistem olarak varolan uluslararası sistem de içerisinde, birincisinde olduğu gibi etkin rol oynayan alt sistemler bulundurur. Bunlar devletlerdir. Bu sistemde de yine ekolojik sistemin doğada sağladığı denge gibi, devletler arası işleyişi kolaylaştıran ve denetleyen bir üst düzey ilişkiler ağı bulunmaktadır. Bu oluşumlar, bu karmaşık sistemi bilinen, bir takım önemli, kabul edilmiş kurallarla düzene koymakta ve yürütmektedir. Bu kurallar ortak siyasal, ekonomik ve yasal düzenlemelerden oluşur. Bunları da uluslararası politika, uluslararası

ekonomi ve uluslararası hukuk oluşturur. Bunların birarada yürümesini sağlayan ve gerekli düzenlemeleri gerçekleştiren üst düzeydeki ilişkiler ağını temsil eden kurum ve kuruluşların tümü “uluslararası topluluk” olarak da adlandırılmaktadır. Bu topluluğun önemli kuruluşlarından biri Birleşmiş Milletler’dir. Birleşmiş Milletler’in sınıraşan sular bağlamındaki çalışmalarına ve uluslararası topluluğun eleştirilerine ayrıntılı olarak değinilecektir.

2. Sınıraşan Sularda Çözüm Arayışları ve Uluslararası Çevre Hukuku

Su kaynaklarının dağılımı ve sınırlılığı, varsayıldığı gibi gelecekte küresel sorunlara ve çatışmalara neden olacak düzeyde bir sorun alanı oluşturacaksa, bu kaynağa ilişkin iki alanda önlemlerin alınması gerektiği söylenebilir: Bunlardan birincisi, bir bütün olarak bu kaynağın sürdürülebilirliğinin sağlanması; ikincisi, varolan doğal ve toplumsal sistemlerin yaşamlarını sürdürebilmelerine yetecek kapasitede su kaynağının sağlanması ve bunun dengeli dağılımıdır. Geleceğe yönelik kestirimlerin, plan ve programların her iki açıdan da ele alınarak hazırlanması ve gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Su kaynaklarının uluslararası alanda ele alınışını hızlandıran etkenlerin arasında: nüfus artışı, kaynağın sınırlılığı, altyapının yetersiz oluşu ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan bölgeler arası dengesizlikler, beslenme ve sağlık sorunları öncelikli olarak sayılabilir. Bu sözü edilenlere koşut olarak, neredeyse son on yıldır dünyanın gündeminde olan ve 21. yüzyılın sorunu olarak adlandırılan bir başka boyut ise, su kaynaklarına ilişkin uyuşmazlıklar nedeniyle sayılarının artacağı varsayılan devletler arası çatışmalardır.

Çevre sorunlarının sınır tanımaz ve küresel olmalarının fark edilmesi ve kaynakların korunmasına ilişkin belli bir düşünsel bilinçlenme düzeyinin sağlanmış olması sonucunda oluşan baskılar, kaynakların tüketiminin kendi haline bırakılamayacağı ve küresel düzeyde de çeşitli önlemlerin alınması gerekliliği tartışmalarını başlatmıştır. Bu bağlamda öncelikle toprak, su ve hava gibi yaşam ve insanlık için vazgeçilmezliği kabul edilen temel kaynakların korunması ve bunlar üzerinde oluşan ya da oluşması öngörülen baskıların azaltılması yönünde çeşitli uluslararası çalışmalara hız verilmiştir. Bu kabuller ve kaygılar, zamanla uluslararası ortamlarda tartışılan, ilkeleri belirlenen kavramlar olmaktan çıkıp uluslararası ve küresel yaptırım yollarının da arandığı ilke ve değerler olarak uluslararası belgelerde yerlerini almaya başlamışlardır.

Küresel olarak ortaya çıkan çevre sorunları, önceleri uluslararası konferanslar ve bağlayıcılığı olmayan anlaşmalarla belirlenen ilkeler bağlamında çözülmeye çalışılırken; tanımlanması kolay, daha dar çerçeveler içeren sorunlar ise, karşılıklı anlaşmalarla çözülmeye çalışılmıştır. Bunun ilk örneklerini oluşturan sınıraşan sular anlaşmaları öncelikle aşağı kıyıdaşın temiz ve yeterli su istemleri ile ortaya çıkmış, bu anlaşmaların kendilerine özgü olarak oluşturdukları terminoloji, daha sonra uluslararası çevre hukukuna önemli katkılar sağlamıştır. Su alanlarında öncelikle yerel ve ulusal düzeyde gerçekleştirilen önlemlerin, daha sonraları sınıraşan sulara da yansıtıldığı görülür. Önceleri akarsuların ulaşım amaçlı kullanımlarına yönelik geliştirilen işbirlikleri, üçüncü bölümde de ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, akarsuların kullanım amaçlı ve koruma amaçlı işbirliklerine dönüşmüştür.

Uluslararası alanda, herkese sağlıklı ve nitelikli suyun ulaştırılması, eşit dağılımı ve paylaşımına ilişkin sorunların çözümü için çeşitli uluslararası girişimler bulunmakta ve toplantılar gerçekleştirilmektedir. Sınıraşan sulara ve çözümlerine yönelik benimsenen yaklaşımların, zamanla, farklılaştığı ve tanımların kapsamlarının da genişlediği görülür.

Sınıraşan sulardaki, uluslararası yaklaşımların ve ilkelerin benimsenmesinde önemli rol oynayan uluslararası çevre hukuku, ilk olarak Avrupa ve Amerika'da 20. yüzyılın başlarında uluslararası hukukun yeni bir disiplini olarak ortaya çıkmıştır. Bazı kaynaklarda kapsamın daha dar tutularak, 'uluslararası su hukuku' olarak da adlandırıldığı bu gelişim, uluslararası çevre ve ekonomi hukuklarının gelişmesiyle de doğru orantıda ve onlara bağlı gerçekleşmiştir. Bu çalışmada daha geniş kapsamlı olduğu düşünülen uluslararası çevre hukuku kullanılacaktır.

Uluslararası alanda, kaynakların paylaşımı, korunması ve geliştirilmesi; küresel bir otoritenin sağlanabilmesi, gereksinimlerin karşılanabilmesi ve varolan sorunların çözümü için, genellikle, uluslararası hukuk ilkelerine baş vurulduğu görülür. Ancak bu bağlamda varolan ilkelerin bazıları kaynakları koruyabilmede, kaynakların kullanımı ve paylaşımı sırasında, engel oluşturmaktadırlar. Bunların başında, 17. yüzyılda, 1648'de imzalanan "Westphalia Andlaşması" ile oluşmuş ulus devletler ve buna bağlı geliştirilmiş uluslararası hukuk ilkeleri ve kavramları gelir. Ulus devletlerin gelişme aşamalarına bakıldığında bunların ilk ortaya çıkış ve varlık nedenlerinin, bazı yazarlarca da belirtildiği gibi hukuki değil de siyasal (Belge, 2003: 6) oldukları kabul edilse bile; ulus devletle başlayan sınırlar ve sınırlar içinde oluşan egemenlik anlayışının uluslararası

hukuk alanındaki yansımaları, insan hakları ve özellikle sınıraşan sular sorunlarının çözümlerinde ilerlemeyi zorlaştırmaktadır.

17. yüzyıldan bugüne ulus devlet yapılanması ve bu yapılanma doğrultusunda oluşan uluslararası kavramlar ve uluslararası hukukun kendine özgü kuralları, iktidarların kendi sınırları içindeki tüm kaynakların da tek egemeni olduğu düşüncesini kesinleştirmiştir. Yine bu süreçte gelişen milliyetçilik kavramı, bu egemenliğin alanını da genişletip derinleştirmiştir. Bu da devletlerin yalnızca ellerindeki kaynaklarla yetinmekle kalmayıp, elinde olması gereken ya da öyle duyumsadığı kaynaklar (ya da halklar) üzerinde de hak iddia edebilmesini sağlamıştır. Bu da petrol, su gibi kaynaklara sahip olmak için ortaya çıkan çatışmalara yeni bir boyut daha eklenmesine yol açmıştır. Üçüncü bölümde, Dicle-Fırat'ın tarihçesinde (s.321-331) ele alınacağı gibi, İngiltere'nin Orta Doğu'da etkinlik sağlama çabalarının nedenlerinden biri, öncelikle buradaki su kaynaklarının, daha sonra petrol kaynaklarının denetimini elinde bulundurmak; ikincisi, bunların kendisine ve egemenliğine sağlayacağı yararlar ve bunun da ötesinde bu bölgede elde edeceği denetim gücüydü. Dolayısıyla ulus-devlet kavramı ve onun getirdiği sonuçlar, sınıraşan sular bağlamında bir tartışma alanı olarak bu tez de yer alacaktır.

Uluslararası ekonomi ile küresel, çevresel ve sosyal işbirliği genişledikçe, uluslararası hukukun önemi de artmış; ancak öte yandan insan hakları ve çevre standartlarının sağlanması gibi tüm dünya nüfusunu doğrudan ilgilendiren yaptırımlara gereksinim arttıkça ulus devletlerin yapılanmaları da bu küresel düzende yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Ulus devletler tüm katılıklarına karşın, bu açıdan çevre hukuku alanında egemenliklerini yitirmeye başladığı söylenebilir. Yeni gelişimler ve yaklaşımlar, ne kadar sakınılsa da ulus devletin küresel düzende yeniden

tanımlanacağıının izlerini taşımaktadır. Akademik alanda bununla ilgili çeşitli tartışmaların “çevre etiği” başlığı altında yürütüldüğü görülür.

Avrupa’da, 1989 yılında Berlin Duvarı’nın yıkılması ile başlayan, köklü siyasal değişimler ve bugün yaşananlar birçok kavramın da yeniden tartışılmasını ve değişimini gündeme getirmiştir. Bu, özellikle toprak ve su gibi kaynaklar üzerindeki mutlak egemenlik kavramının dokunulmazlığının bir tabu olarak kalmasını sorgulanır kılmıştır. Üçüncü bölümde ele alınacak olan Tuna örneği, bu değişimin sınıraşan sular üzerindeki etkilerini yansıtan, iyi bir örnektir. Kimi yazarlarca ulus devletlerin bu yeni düzende küresel sistemin yerel otoriteleri olacağı kabulüne karşın, devletler, özellikle uluslararası hukuk karşısında, hala daha kendi sınırları içinde denetim sahibidirler. Hukukun üstünlüğünün kaynağı olarak ulus devletler, uluslararası hukuk yoluyla gerçekleştirilen düzenlemelerin vazgeçilmez öğeleri olarak yine ön plana çıkmaktadırlar. Öte yandan tüm bunlar, dünya üzerindeki sınırların kalkarak ekolojik sınırların oluşturulması gerektiğini savunan “yaşam bölgeciliği” (biyorejyonalizm) ya da “toplumsal ekoloji” gibi yeni kavramların ortaya atılarak tartışılmasını engellememektedir.

3. Sınıraşan Sular ve Uluslararası İlgili Belgeler

1970’ler sonrasında gerçekleştirilen birçok uluslararası sözleşme ve andlaşmada doğrudan “çevre etiği” ve “uluslararası ilişkiler” kavramları bağdaştırılmamakla birlikte, satır aralarında bu kavram çiftine rastlamak olanaklıdır. Çevre sorunları ve korunmasına ilişkin birçok uluslararası belgede ve çevre etiği kaynaklarında bu ikili ilişkinin önemi üzerinde durulduğu görülür. Bu bağlamda, Uluslararası Koruma Birliği (IUCN-International Union of Conservation of Nature and Natural Reserves), Birleşmiş

Milletler (BM) gibi uluslararası kuruluşların toplantıları ve yayınlanmış kaynakları en önemli belgeler arasında yerlerini alırlar.

1980’de IUCN’de imzalanan kaynakların bütün ve tek olduğunu vurgulayan sözleşme ve 1987’de hazırlanan “Ortak Geleceğimiz” adlı rapor, 1992’de Rio Zirvesi’nde imzalanan birçok belge ve benzerleri, kaynakların doğru kullanımına ilişkin hedeflerin ancak ulusların birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirerek, işbirliğine giderek, gerekli bilgi alış verişini yaparak ulaşılabileceğini gösteren ve bu açıdan uluslararası önemli ipuçları barındıran belgelerdir. Bu belgelerin en zayıf noktalarının, yaptırım ve denetim konularında olduğu görülür.

Akarsu havzalarıyla ilgili, uluslararası düzenlemelerin gelişimi de süreç içinde çevreye yönelik yeni tutumları yansıtan özellikleri barındırmaya başlamıştır. Bu bağlamda 1966 yılında Uluslararası Hukuk Derneği’nin (ILA) oluşturduğu, “Uluslararası Akarsuların Suların Kullanımına İlişkin Helsinki Kuralları”; 1986’da “Helsinki Kurallarını Tamamlayıcı Nitelikteki Kurallar”, Uluslararası Hukuk Derneği tarafından yeraltı sularını da bu kapsamda değerlediren ek anlaşma; Birleşmiş Milletler, Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun (ILC) “Uluslararası Suyollarının Ulaşım-Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukukuna İlişkin (1997 tarihli) Sözleşme”, bu alanda temel uluslararası yasal belgeler olarak ön plana çıkmaktadır.

BM’in düzenlediği su konferanslarında alınan ilke kararları ve imzalanan protokoller de, bunları tamamlayıcı nitelikte olan, ancak bağlayıcılığı bulunmayan önemli belgeler arasındadır. 1977’de, yine ilki BM önderliğinde, Arjantin’de gerçekleştirilen “Mar del Plata Eylem Planı” gibi eyleme yönelik girişimler ise, özellikle gelişmekte olan

ülkelere, su kaynaklarının yönetimi, eşit kullanım ve paylaşım ilkeleri gibi temel konularda önemli yol gösterici belgeler olarak yerlerini almaktadır. 1972 Stockholm ve 1992 Rio Zirveleri ve Rio’da imzalanan, “Gündem 21”’e bir hazırlık olarak suya ilişkin oluşturulan, uluslararası kapsamlı ilke kararları ve BM’in UNEP, UNDP gibi organlarının yürüttüğü çalışmalar da benzeri bir işlevi üstlenmektedir. Oldukça güncel olan Kyoto 2003 Dünya Üçüncü Su Forumu’nda suyun sınırlı bir kaynak olarak ele alındığı, gerçekleştirilmesi gerekli olan küresel önlemler üzerinde durularak bu bağlamda 21. yüzyıla ışık tutulmaya çalışıldığı görülür.

Günümüzde, devletler, dünya üzerindeki kaynakların paylaşımı konusunda gücü ve geleceği ellerinde tutabilmek uğruna, değil çevre haklarını gündeme getirmek, insan değerlerini bile ikinci plana atabilmekte; uzlaşma arayışlarını ve benzeri çabaları kendi çıkar hesapları nedeniyle, stratejik olarak ağırdan almaktadırlar.

Devletler arasında oluşan sorunların çözümü ve ilişkiler ağının düzenlenmesinde yasal, yönetsel ve diplomatik eylemlerin birer araç olarak devreye girdiği görülür. Konuyla ilgili bellibaşlı disiplinler ise, bilimsel ve felsefi arayışları ile bu konularda kuramsal yaklaşımların oluşmasında öncü olmaktadır. Adı geçen ilk üç araç uygulama alanına yönelik, kural koyucu (normatif), uzlaştırıcı bir rol üstlenirken; biyoloji ve ekoloji gibi bazı temel bilim dalları ve psikoloji, sosyoloji, felsefe, etik ve alt disiplinleri sorgulayıcı, tamamlayıcı bilgileriyle bu üç uygulama alanını, eylemlerini ve süreçlerini sorgulamakta, geliştirmekte ve zaman zaman da bulgularıyla desteklemektedirler. Bu tez bağlamında, su havzaları konusuna katkısı bulunan tüm bu kuramsal ve uygulamaya yönelik alanlar, çevre etiği bakış açısından ele alınacak, örnek havzalarda irdelenecek ve tezin varsayımları doğrultusunda sınanacaktır.

4. Sınırâşan Sular ve “Çevre Etiğı”

Akarsu havzalarının, “etik” bağlamda irdelendiğinde de, gerek ekolojik gerekse insanlararası ilişkiler ağıının (ekonomik, toplumsal, kültürel, stratejik, siyasal) karmaşıklığı karşısında çeşitli sorunlarla baş başa kaldığı görülür. Dolayısıyla bu sorunların çözüm arayışları da bir o kadar boyutlu, bir o kadar karmaşıktır. Bu nedenle tez kapsamında konuyu dağıtmamak amacıyla, konunun çevre etiğı ve çevre sorunları bağlamındaki değerlendirmelerine öncelik verilecektir. Çalışmanın çeşitli aşamaları, ulusların birbirine karşı olan sorumluluklarının yanısıra, bu çalışmanın özünü oluşturan, devletlerin ve insanların, bu doğal kaynağı ve beslediğı doğal yaşama olan sorumluluğunun irdemesini içermektedir. Bu bağlamda “çevre etiğı” ve “ulusal çıkarlar” kavramları ve birbirleriyle olan ilişkileri bu bakış açısıyla ele alınacaktır.

Böylesine karmaşık bir yapı ve ilişkiler ağıının tanımlanması, ilgili çözüm önerilerinin geliştirilmesi ve bunların uzlaştırılması birçok zorluğu da içinde barındırmaktadır; çünkü akarsu havzaları uluslararası ilişkilerin olmadığı konumlarda dahi gerek paylaşım gerekse kullanım çatışmaları nedeniyle çeşitli çevresel sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Özellikle etik kavramının ön planda olduğu bu çalışmada, etiğın eylemle ve değerlerle olan doğrudan ilişkisinin, su ve suyun kullanımında kaçınılmaz olarak söz konusu olduğu çeşitli örneklerden izlenir.

Su, insanlar ve doğadaki yaşam için temel gereksinimlerden biridir, bu nedenle her iki varlık için de oldukça değerlidir. Suyun bu özelliğine, siyasal devlet sınırlarını aşmasıyla oluşan öteki değer yüklemeleri (stratejik, ulaşım ile ilgili ...) ve geçmişten

bugüne yansıyan öteki uluslararası hesaplaşmalar da eklenince, bu kaynak üzerinde belli bir eylem birliği üzerinde anlaşabilmenin zorluğu ortaya çıkar. Suyun buradaki bağlamında bir başka önemli özelliği ise “ekonomik değeri”dir. Dünya’nın ekonomi ve üretim üzerine döndüğü düşünülürse, suyun hem bir kaynak hem de enerji girdisi olarak her ikisi için de vazgeçilmez öğelerden biri olduğu kolayca görülecektir.

İnsanlar, oluşturduğu farklı egemenlik alanlarında, bu morfolojik ve ekolojik bütünlüğe sahip olan yapının sunduğu kaynaklardan olabildiğince yararlanmıştır. Tek bir egemenlik sınırı içinde ise, su, ekonomik bir artı “değer” olarak ondan pay almak isteyen farklı sektörler için ayrı bir çekim alanı; akarsuyun destek alanları olan su toplama havzaları da, aynı zamanda, bu sektörler için bir başka önemli rekabet alanını oluşturmuşlardır. Dolayısıyla, herhangi bir topluluğun ve sektörün kendi egemenlik alanında, bu kaynaktan ve destek alanlarından kendi adına en çok yararı sağlamak üzere kendine düşen payı artırmayı hedeflediği söylenebilir. Suyun ve yan kaynaklarının dağılımından pay almaya ilişkin bu ekonomik, yerine göre siyasal boyut, yalnız doğaya karşı değil öteki ticari ve siyasal rakiplere yönelik bir güç gösterisini de içermektedir.

Bu bağlamda, bu kaynaktan pay almak isteyen ticari, yönetsel ve siyasal “paydaş”lardan söz etmek olanaklıdır. Uluslararası ilişkilerde, bir sınıraşan akarsuyu paylaşan devletlere “kıyıdaş” denmektedir. Bunlar yine havzada bulundukları konuma göre “yukarı kıyıdaş” ve “aşağı kıyıdaş” olarak adlandırılabilirler. Bu tanımlar, uluslararası ilişkilerde olduğu gibi, suyun korunabilmesi ve bunların bu kaynak üzerindeki eylemlerinin denetlenebilmesi açısından da önem taşımaktadır. Uluslararası ilişkilerde akarsular genellikle paylaşım sorunları ile ele alındığından, tez içinde yer yer, “paydaşlar” sözcüğü kullanılacaktır.

Böyle ele alındığında akarsuların, yalnızca insan etkinliklerine karşı korunabilmeleri için değil, başka nedenlerle de ele alındığında, çok sahipli “ortak mallar” olarak sorgulanması gerekliliği ortaya çıkar. Böylesi bir sahiplilik ya da onun yol açabileceği “sahipsizlik”, su kaynakları üzerinde ciddi baskılar oluştururken, ortak politikalar üretilmesini de zorlaştırmaktadır. Bu doğal ortam üzerindeki baskının, ondan yararlanmak isteyen grupların karşılıklı ilişkileriyle doğru orantıda arttığı ya da azaldığı görülür. Bu bağlamda bu kaynaktan yararlanan kıyıdaşların birlikte hareket etmesi ya da bir “uzlaşma” sağlaması beklenir. Ancak, burada değinilen “uzlaşma” varolan kaynağın korunmasına ve sürdürülebilir kılınmasına yönelik bir uzlaşmadır. Bunun tam tersine gerçekleştirilen uzlaşmalar (Tuna akarsuyunda 1989 öncesinde gerçekleştirilen Doğu Bloku uzlaşmasında olduğu gibi) kaynağın tüketilene kadar sömürülmesine neden olabilmektedir. Kıyıdaşlar, birbirinden bağımsız hareket ettiklerinde, ki bunu da “uyuşmazlık” ya da “çatışma” olarak adlandırmak olanaklıdır, bunların bağımsız “paydaş”lar olarak yararlarını artırabileceğini, ancak uzun erimde kaynak sıkıntısına düşmeyi engelleyemeyeceklerini söylemek olanaklıdır. Çünkü bu yaklaşım biçimi (Dicle-Fırat örneğinde olduğu gibi; s.331-337) aşırı tüketimi ve denetimsizliği de beraberinde getirmektedir. Örnek alanların ele alındığı üçüncü bölümde bu kavramlar bu açılardan tartışılacaktır.

Dolayısıyla, kendi ekolojik bütünlüğü içinde varolan akarsu havzalarının zaman zaman değişikliğe de uğrayan sanal sınırlara hapsedilmeye çalışılması ve varolan yarışma düzeni, bu alanda gerçekleştirilecek eylemlerin çatışmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu gibi çatışmalar, önce çevre etiği ilkelerinin yerine getirilmesini engellemektedirler. Sonuçta burada gerçekleşen, eylemlerin çatışması değil değer yüklemelerinin

çatışmasıdır. Çevre etiği ilkeleri açısından yeniden ele alındığında, su alanlarına yaşamsal, ekonomik ve stratejik değer yüklemelerinin yanısıra bir de çevresel değer yüklemesinin yapılması gerekir. İlk üç değer yalnızca insanları ve toplumları ilgilendirirken, sonuncusu küresel yaşamın sürdürülebilirliğine ilişkindir. Bu değer yüklemesi alışlagelmiş öteki değer yüklemelerinden farklı bir misyonu da yüklenmeyi gerektirir. Bu tez uygulamaya yönelik öneriler geliştirmeyi de hedeflediğinden alt hedefler saptamanın çözümü kolaylaştıracağı ileri sürülebilir.

Suyun kullanımı ve kirlenmesine ilişkin en alt düzeyden başlayan, en üst düzeye kadar giden ilgisizlik daha üst düzeyde oluşan uluslararası çevre sorunlarına neden olmakta ve küresel su bütçesini etkilemektedir. Dolayısıyla, bu kaynağın sürdürülebilirliğini sağlamanın birinci koşulunun, yönetsel birimlerce en alt düzeylerde alınmaya başlayan koruma önlemlerinin olduğu söylenebilir. Bunun gibi alt düzeyde alınacak önlemler ve ilgili eylemler, üst düzeyde gerçekleştirilmeye çalışılan örgütlenmeleri de kolaylaştıracak, çözüm arayışlarının önünü açacaktır. Bunu gerçekleştirebilmenin bir başka koşulu da, akarsu havzasını bütün olarak ele alacak olan, bölgesel ve küresel bilgi ağının kurulmuş olmasıdır. Burada bilgilenmenin üst ölçekde, önlemlerin alt ölçeklerde gerçekleştirildiği görülür. Örneğin, bir başka önemli çevre sorunu olan ozon tabakasının incelenmesi ve küresel ısınma, tümüyle atmosferin sonsuz bir depolama kaynağı olduğu düşüncesiyle ilgili olarak alt düzeylerde önlem alınmaması ve küresel ilgisizlik sonucu ortaya çıkmış bir çevre sorunudur.

Zamanında alınmayan önlemler sonucunda, suyun ekolojik dengesinde ve onun beslediği yaşam birimlerinde oluşan bozulmalar; üst düzeyde yalnızca çevresel değil, ekonomik, toplumsal ve siyasal çeşitli olumsuzlukların da ortaya çıkmasına neden

olabilmektedir. Bu nedenle, bugünden çözüme ulaştırılmamış olan altyapı sorunlarının, korunmaya alınmamış kaynak alanlarının, yanlış ve yetersiz uygulamaların, gelecekte, ne tür üst düzey bir soruna yol açacağını kestirebilmek daha da güçleşmektedir. Ayrıca, yıkıma uğramış doğal ortamların yeniden onarılabilmesi çok zaman almakta, oldukça yüksek mali desteğe gereksinim duymaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, bu kaynaklara ilişkin kararlarda ön planda tutulan siyasal, toplumsal, ekonomik öncelikler, geleceğe yönelik kestirimlerde yetersiz kalınmasına yol açmaktadır.

Dolayısıyla bu kaynağa talip olanlar, yalnızca kendi çıkarları açısından değil, genel çıkarlar açısından da bu kaynakları dengeli kullanmakla ilgili sorumluluklarını sorgulamak, davranış ve tüketim biçimlerini gözden geçirmek zorundadırlar. Her bir toplum, suyu, bu kaynağı besleyen su toplama havzasını ve ekolojik dengelerini, suyun araçsal olmayan öteki değerlerini göz önünde bulundurarak ele alabilmeli ve koruyabilmelidir.

Devletler açısından ele alındığında, bir takım çıkarların ve gerekliliklerin ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Bunlardan ilki, kısa erimde toplumsal sağlığı koruyabilmek, herkese nitelikli ve yeterli suyu ulaştırabilmek; ikincisi, uzun erimde toplumsal geleceği güven altına almak ve kalkınma düzeyini koruyabilmek için bu kaynağın sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, konması gereken genel hedef, bu değerli kaynağın sağladığı yaşam desteğini ve yaşam alanlarının sürdürülebilirliğini sağlamak olmalıdır. Bu kaynağa çıkar gözetmeden yaklaşan çevre merkezli tanımlar, onu kendi değerleri açısından ele almaktadır ki; bu alan etik açıdan insanların uluslararası bağlamda henüz en az ele aldığı ve tartıştığı konulardandır.

Bunun yapılabilmesi için, uluslararası karar süreçlerinin de bu etik süzgecinden geçirilebilmesi gerekir. Bu bağlamda, bu kaynağın gerçek değerini göz ardı etmeden, toplumların birbirlerine, kendi halklarına ve doğal çevrelerine karşı sorumluluklarını gereğince yerine getirebilmelerinin bir koşulunun da, doğrudan yeni bir ahlaki değer tanımı yapabilmelerine bağlı olduğu söylenebilir. Bağımsız bir ahlaki değer tanımının yapılabilmesi için ise, değer konusunu temel tartışma alanı olarak kabul eden “çevre etiği” kavramlarından yola çıkılması gerektiği ileri sürülebilir.

5. Çalışmada Örnek Alınan Sınıraşan Sular ve İlgili Sorunlara Yaklaşım

Akarsular, ister ulusal isterse uluslararası bir niteliğe sahip olsunlar, kendi bulundukları coğrafi bölgelerin tüm özelliklerini yansıtır ve taşırlar. Dolayısıyla doğal olarak her bir akarsu, ilgili sorunların çözümünü de kendi içerisinde barındır. Bu nedenle, bu alanlarda bir yandan, ortaya çıkan sorunların çözümü için uluslararası genel ilkeler ve üst kavramlar bir çerçeve içinde tanımlanırken, oraya özgü özel ilke ve kuralların yerinde üretildiği görülür. Çünkü, zaman zaman, üst düzeyde uluslararası alanda belirlenen ve esnek olmayan bazı yaptırımlar, bölgesel sorunları artırabilmekte ve yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Uluslararası bu gibi belgeler, “İnsan Hakları Bildirgesi”nde olduğu gibi öncelikle çevrenin korunmasına yönelik ve bu hedefle gerçekleştirilmesi gerekli küresel dayanışmanın genel ilkelerini belirleyebilirler; ancak, her zaman doğrudan ilgili bölgeye yönelik çözüm önerileri içermeyebilirler.

Bu çalışmada, adı geçen bölgesel farklılıkları vurgulayabilmek ve çözümün bölgesel olduğunun altını çizebilmek için, kaynakların nicelik, nitelik ve değer tanımlamalarının “çevre etiği” penceresinden tartışılacağı, üç örnek alan ele alınacaktır.

Bu alanlar, gerek bölgesel gerekse uzlaşma yaklaşımları ile birbirinden tümüyle farklı üç alanı temsil etmektedirler. Bu üç örnekten birincisinde, Kuzey Amerika’da, ABD ve Kanada arasında yer alan havzalar, özellikle Büyük Göller Bölgesi için yapılmış anlaşmalar ve bağımsız bir üst kurul olan “Uluslararası Birleşik Komisyon (IJC)”un çalışma ve yaklaşım biçimi incelenmektedir. İkinci örnek alan olarak, Orta Avrupa’da bulunan Tuna Havzası ele alınmaktadır. Burada ise, uluslararası önemli bir yeri bulunan Gabçikovo-Nagymaros Davası’na özel bir yer verilmekte ve BM tarafından örgütlenen, çeşitli uluslararası kuruluş tarafından desteklenen “Tuna Çevre Programı” üzerinde durulmaktadır. Üçüncü örnekte, Türkiye, Suriye ve Irak sınırları içinde yer alan Fırat ve Dicle Havzaları, burada yürütülen ikili ilişkiler, “Birleşik Teknik Komite (JTC)” çalışmaları ve “Üç Aşamalı Plan” ele alınmaktadır.

Bu örnek alanlar bölgesel bağlamda irdelendiğinde, bölgedeki kaynakların nicelik ve niteliklerini saptamanın, bunlara neden olan bölgesel ve yönetsel farklılıkların altını çizmek gerektiği görülür. Bu nedenle, birbirinden oldukça farklı olan bu üç örnek, olabildiğince dört ana başlık altında ele alınmaya çalışılmıştır.

- a) Kaynağın kapasitesini belirleyen coğrafi, fiziksel ve doğal özellikleri;
- b) Kaynağı paylaşan devletlerin demografik, ekonomik, politik yapılanmaları, yasal ve yönetsel yaptırımları ve bölgedeki yerlerine bağlı olarak ortaya çıkan kimlikleri, siyasal iradeleri ve güçleri;
- c) Havzanın bulunduğu alanda devletlerin karşılıklı komşuluk ilişkileri, üst düzey örgütlenmeleri, varsa yapılmış karşılıklı andlaşmalar, eğilimler, alışlagelmiş kurallar ve uluslararası yaptırımlar ve bunların yansımalarının getirdiği bölgesel kimlik;

d) Devletlerin ilgili kaynağı kullanırken ve bu kaynağı koruma konusunda benimsedikleri yaklaşım biçimleri ve bunlara bağlı oluşmuş ekonomik, toplumsal, siyasal, çevresel içerikli değer yüklemeleri;

böylece, varolan su sisteminin, bölgedeki devletlerin ve uluslararası ilişkilerin tarihi ve çevresel boyutlarda tanımlanması; bu alanlardaki uzlaşma arayışları; bu sistemlerin ortak sürdürülebilirliğini sağlayacak yeni yöntem ve değerler sisteminin belirlenmesine çalışılacaktır.

Bu açıdan, sınıraşan akarsulara ilişkin paylaşım, kullanım ve havzalarını koruma konularının ise üç temel alanda irdelenebileceği söylenebilir. Bunlar:

a) paylaşım ve kullanım ilkelerinin belirlenebilmesi açısından akarsuyun niceliği ve buna gereksinimi olan grupların (insanlar, bitki örtüsü, yaban hayatı, mikroorganizmalar) tanımlanması;

b) koruma ve geliştirme ilkelerinin oluşturulabilmesi açısından akarsuyun ve havzasının niteliklerinin saptanması;

c) yaşamsal, toplumsal, ekonomik, stratejik ve ekolojik değerlerin, “etik” ilkeler bağlamında gözden geçirilebilmesi açısından akarsuyun değerinin tartışmaya açılması. Bu sıralananlar uygulamaya yansması istenilen boyutlar olmakla birlikte, bu çalışmanın kapsamını aşabileceği düşüncesiyle örnek alınan sınıraşan sularda, her örneğin kendi özgünlüğünü yansıtacak biçimde ele alınacaktır.

III. ÇALIŞMANIN AMACI

Tüm bu gelişmelerin ışığında bu çalışmanın amacı, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin sonuçlarının, bugün geline durumda sınıraşan sulara ve onların doğal

ortamlarına nasıl yansıdığını vurgulamak; devletler ve çıkarları bağlamında insan doğa ilişkisini yeniden sorgulamak olacaktır. Bu çerçevede, genelde doğanın özelde suyun insan ve yaşam için değerini tanımlamak; işleyiş ve sistem bütünlüğünü vurgulamak; insanın doğayla olan ilişkisinin, oluşturduğu beşeri ilişkilerin bu işleyişe olan etkilerini ve bunun sonuçlarının yaşamın ve yaşamının niteliğini nasıl etkilediğini araştırmak ve her iki sistemin uyum ve barış içinde yaşayabilirliğini, “çevre etiği” kavramı altında yeniden tanımlanabilirliğini sorgulamak olacaktır.

Bir başka anlatımla buradaki temel amaç, doğal ve beşeri her iki sistemin, birlikte varolabilme ölçütlerini çevre kavramları üzerinden tartışmak; bu anlamda yeni bir yaklaşım olan “çevre etiği”ni yeniden tanımlamak; ulusal ve toplumsal çıkarların bu yeni söylemle bağdaşp bağdaşmadığını sorgulamak; bugünkü toplumların ve yönetimlerin daha uyumlu, barışçıl, dayanışmacı bir gelecek ve sürdürülebilir bir yaşam için yapması gerekenleri saptamak; böylelikle yeni bir uluslararası yaklaşım tanımlamasında “çevre etiği”nin bir uzlaşma aracı, bir yöntem olarak sınıraşan sular özelinde kullanılabilirliğini sınamak olacaktır.

IV. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE TEMEL VARSAYIMLARI

1. Çalışmanın Kapsamı

Tez sınıraşan suların kullanımında, ulusal çıkar ve çevrenin korunmasına ilişkin ortaya çıkan sorunları ve çözümlerini “çevre etiği” kavramı altında ele alacaktır. Bu çalışma, giriş bölümünde açıklandığı gibi, su alanlarının doğal oluşumları ve bu alanlarda yer alan ilişkiler ağının karmaşıklığı nedeniyle çok boyutlu ve kapsamlı bir araştırmayı

gerekli kılınıştır. Çalışma kapsamında su havzalarını oluşturan doğal oluşumların ve bir yaşam kaynağı olarak suyun özelliklerinin anlaşılması; bu bağlamda su havzalarının kullanımına yönelik, bölgesel ve uluslararası yaklaşımların, ilişkilerinin tanımlanması ve özelliklerinin belirlenmesi gerekmiştir. Ayrıca, bu konular ve ilgili disiplin alanlarınca gerçekleştirilmiş düşünsel, sorgulayıcı, eleştirel yaklaşımlar da tezin en temel dayanaklarını oluşturmuştur.

Bu kapsamda, çalışmada geleceğe yönelik öngörülerin sağlam temellere oturtulabilmesi için öncelikle çalışmada yer alan kavramların belirlenmesi ve bunların tarihi gelişimlerinin tanımlanması hedeflenmiştir. Bu bağlamda; tezin kavramsal boyutunu, çevre felsefesi ve çevre etiğinin ilgili kavramları; sınıraşan sulara ilişkin geliştirilmiş uluslararası ilgili kavramlar ve her iki alanda gelişen kavramların karşılıklı etkileşimi oluşturmuştur. Çevreyle ilgili kavramlara birinci bölümde, uluslararası (politika ve hukuk gibi) ilgili kavramlara ise ikinci bölümde yer verilecek; üçüncü bölümde bu kavramlar, sınıraşan sular uygulamalarında ve örnek alanlar bağlamında tartışılacaktır.

Tezin, uygulamaya ve eyleme yönelik inceleyeceği iki boyut bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, suyu kimlerin nasıl kullandığı, kullanılırken yararlandığı teknikler, bunların çevre sorunlarının oluşumuna etkileri; ikincisi, suyun verimli kullanımı ve korunmasını sağlamak için insan etkinliklerini yönlendirmek ve denetlemek üzere oluşturulan yasal, yönetsel uluslararası yöntem ve tekniklerdir. Bunların uluslararası belgelerde nasıl yer aldığı ve yaklaşım biçimleri, çevre sorunlarının oluşumu ve çözümü aşamalarında nasıl kullanıldıkları da bu bağlamda önemli bir başka boyut olarak ortaya çıkmaktadır.

Tezin kapsamı üç örnek sınıraşan su alanında daraltılarak, ilgili konuların uygulama ve eylem alanlarına yansımaları incelenmiş, tez içinde kullanılan kavramlar, uygulama ve yaklaşımlar bu alanlarda tartışılmıştır. Böylelikle oldukça kapsamlı ve çok boyutlu olan konu başlığı daha sınırlı bir çerçevede sorgulanabilmektedir. Çalışma, çevre etiği gibi sınanması oldukça zor olan, soyut ve göreceli bir kavramı ele aldığından; bu kavramın somut yansımaları, ancak, sınıraşan sularla ilgili andlaşmalar, uluslararası çevre hukuku belgeleri ve öteki ilgili belgeler eşliğinde ve örnek alanlarda, ele alınabilmektedir. Böylece, çevre merkezli düşüncenin, uygulanması istenen ve eyleme dönüştürülmesi istenen yansımaları, uluslararası belgelerden izlenebilmiş, yapılacak tarama ve karşılaştırma sonucunda, çalışma için bu açıdan daha somut veriler elde edilebilmiştir.

Çevre felsefesi, çevre etiği ve su havzaları konusunun ele alındığı ilk bölüm, üç alt başlık altında ayrıntılandırılmıştır. Birinci alt bölümde, önce çevre ve doğal çevre ayrımları ele alınarak, doğal çevrenin önemi ve değeri üzerinde durulmuş; bu bölümde çevre etiği kavramlarıyla su ortamları ve sınıraşan sular tartışılmıştır. İkinci alt bölümde, doğa, insan ve düşünce saçıyağında, ne gibi gelişmeler olduğu irdelenmiş, “çevre etiği”nin bugünkü temellerini atan ve alyapısını oluşturan çevreci düşüncenin ve felsefenin yakın dönem gelişimi incelenerek, bugün geldiği aşama vurgulanmıştır. Bu çerçevede önce insan ve doğa ilişkisi, doğanın değeri ve çevre nedir’in sorgulaması yapılmıştır.

Toplum, eylem ve su havzaları konusunun işlendiği üçüncü alt bölümde, kolektif yaşamın getirdiği kurallar ve değerler üzerinde durulmuş; bunların sonucunda ortaya çıkan, kültürler, sınırlar, mülkiyet gibi kavramlar incelenmiş; bunlar bağlamında “ortak

bir mal” olarak su ve su havzalarının konumları tartışılmıştır. Bu kavramların su konusuna ve andlaşmalarına yansımalarını çözümleyebilmek için ise, toplum, ulus, dayanışma, adalet gibi kavramların, toplumların davranış ve yaklaşım biçimlerine etkileri bağlamında irdelenmiştir. Ayrıca yine eyleme yönelik olarak, biyoloji, ekoloji, planlama, politika, yönetim, ekonomi, hukuk gibi disiplin alanları, su havzalarının yönetimi ve çevre koruma konularına yaptıkları katkılar çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda oldukça karmaşık ve çok boyutlu ilişkilerin yer aldığı su havzalarında, çözüm için disiplinlerarası yaklaşımın önemi üzerinde durulmuştur.

İnsan-çevre-su konularının uluslararası alanda nasıl algılandığı ve ele alındığı üzerinde durulan ikinci bölümde: Çevre sorunlarının ve çözüm arayışlarının küreselleşmesi incelenmiş; kaynakların kıtlığının, özellikle suya ilişkin sorunların uluslararası alanda nasıl ele alındığı irdelenmiş; küresel düzeyde oluşturulan bu politikaların, uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuka yansımaları vurgulanmıştır. Bu bağlamda, su havzalarının tanımlanabilmesine, sınırlılığına ve ekolojik bütünlüğüne yönelik: Suyun, bilimsel (fiziksel, kimyasal, biyolojik ve etik) tanımı yapılmış; küresel ve bölgesel dağılımının, paylaşımında ve etik sorunların ortaya çıkmasındaki etkileri sorgulanmış; teknolojik gelişmenin ve kalkınmanın, birey ve toplum davranış biçimlerinin, su kullanımındaki etkileri ve önemleri ortaya konmuştur. Bu bölümde, suyun sınırlı bir kaynak olduğu kabulü üzerine geliştirilen uluslararası politikalar, küresel çevre sorunları ile ilişkilendirilerek ele alınmış; çevre sorunlarının, kaynak paylaşımının ve çevre korumacılığının uluslararası alandaki arayışları ve yaklaşımları, uzlaşma, çatışma, çevresel güvenlik kavramları ve etik boyutlarıyla irdelenmiştir. Uluslararası örgütlenme ve uluslararası hukuk gibi ilgili yaptırım, uygulama ve denetleme araçları, bu açıdan değerlendirilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, öncelikle, örnek alanlarla ilgili tartışmaları uluslararası boyutta algılayabilmenin bir aracı olarak, uluslararası alanda yürütülmekte olan çalışmalara, sınıraşan sulara ilişkin andlaşmalara, tarihçeleri ve kapsamlarına ayrıntılı olarak yer verilmiş; kurumsal yapılanmaları gözden geçirilmiştir. Uluslararası Adalet Divanında karara bağlanmış olan, Lanoux Gölü ve Gabçikovo-Nagimaros Davaları'na ve Trail Smelter Davasına ilişkin hakemlik kararlarına da, burada ayrıca yer verilmiştir. Uluslararası çevre hukukunda önemli bir yeri bulunan bu üç dava, sınıraşan sularda çevre sorunlarının çözümlerine katkıları ve çevre etiği yaklaşımlarının uluslararası yargıya yansımaları kapsamında ele alınmıştır. Bu davalar, ilgili uluslararası andlaşmalar ve öteki tüm belgeler, çevre merkezli bakış açılarının zaman içerisinde uluslararası alana nasıl yansıdığının somut örnekleri olarak bu bölümde incelenmiştir.

Bu bölümde, birinci ve ikinci bölümlerde ele alınmış olan kavramsal ve eyleme yönelik gelişmeler üç örnek alanda özele indirgenmiştir. Giriş bölümünde de özetlendiği gibi, öncelikle, bu örnek alanların coğrafi konumları, ilgili akarsuların nitelik ve nicelikleri incelenmiş; bunların kullanımlarının ve bu bölgede gelişen uluslararası ilişkilerin tarihi, siyasal, uluslararası ve çevresel bir özetleri yapılmıştır. Bunlar, ayrıca “uzlaşma” ve “çatışma”, “çevre etiği” ve “ulusal çıkar” kavram çiftleri doğrultusunda sorgulanmıştır. Bu bağlamda, toplumsal ve uluslararası (çevre boyutlu, çözüme yönelik, siyasal ya da hukuki) yansımaların ve çekişmelerin, örnek bölgelerdeki ilişkilere yansımaları incelenmiş; her bir örnekte varsa eğer, yapılmış bölgesel andlaşmalar, sözleşmeler, anlaşmalar gibi belgeler araştırılmıştır. Bu bölgelerde, karşılaştırmada temel oluşturacak bölgesel farklılıkların veya benzerliklerin altı çizilmiştir. Böylelikle, her bir bölgede, devletler arası ilişkileri belirleyen, farklılıklar ya da benzerliklerin, su

alanlarının kullanımına, paylaşılmasına, çözüm arayışlarına, uzlaşma ve çatışma alanlarına nasıl yansıdığı, çevre etiği kavramları, ulusal çıkarlar ve öteki çıkarlar açısından tartışılabilmiştir.

Tezin sonuç bölümünde, suların bugün geldiği konum açısından insan eylemlerini denetlemede yetersiz kalan devletler ve yönetenlerinin, çevre sorunlarının oluşumu bağlamındaki sorumlulukları ve bunların çözümü açısından yapması gerekenler vurgulanmış; akarsuların ve akarsu ortamlarının korunabilmesi ve geliştirilebilmesi açısından yeni bir yaklaşım ve değer tanımının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, “çevre merkezli” düşüncenin ve “çevre etiği” kavramının, uluslararası çevre sorunlarının ve sınıraşan suların sorunlarının çözümünde ne kadar yer alabileceği; “çevre etiği” sorgulamalarının uluslararası alanda kabul edilebilme olasılığı da tartışılmaktadır. Ayrıca, su kaynağının sınırlı olduğu bölgelerde, “çevre etiği” kavramının, bir uzlaşma aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağı sorgulanmakta ve bunun önemi üzerinde durulmaktadır. Sonuç olarak ise, aşağıda daha somut olarak belirtilmiş olan temel varsayımların ve önkabullerin sınıraşan sular alanında geçerliliği sınanmaktadır.

2. Temel Varsayımlar ve Ön Kabuller

Tezin hazırlığı döneminde yürüttüğümüz çalışma süresince, uluslararası ilişkiler ve hukuk alanlarında birbiriyle ilişkili üç temel kabul bulunduğunu gördük: Bunlardan birincisi, “devletler ve onların yaklaşımları ahlaki bir boyutta değerlendirilemez, çünkü devletler siyasal, stratejik ve ulusal çıkarlarla hareket ederler; bu nedenle çevre onlar için bir ahlaki değer olarak öncelik taşımaz, onların doğrudan sorumluluk alanlarına girmez ve bu bağlamda sorgulanamazlar”; ikincisi, “uluslararası ilişkilerde (bir önceki kabulde

olduğu gibi) öncelikle siyasal ve ekonomik sorunların çözülmüş olması gerekir, bunlar üst düzey politiklardır, çevrenin korunması konuları ancak bunlar çözüldükçe ulusların ve uluslararası ilişkilerin gündeminde yerini alır, bu açıdan çevre konuları alt düzey, öteki politikaları tamamlayan politiklardır”; üçüncüsü, “uluslararası hukuk kural koyucu bir disiplindir, uluslararası hukukda verilmiş olan kararlar için ayrıca etik yüklemelerde bulunulamaz, yargılayıcıdır sonuçları açısından geri dönülmezlerdir.”

Bu kabullere karşılık olarak bu tez, “devletlerin de bireylerden oluştuklarını ve kararlarını alırken her kararın ahlaki boyutunu gözden geçirmeleri gerektiğini” ve bu açıdan da “aldıkları her kararın etik açıdan sorgulanabileceğini” savunmaktadır. Bu tez, özellikle bazı uluslararası hakemlik kararlarında ve uluslararası çevre hukukunda önemli yeri olan birçok belgede ve “esnek hukuk” belgelerinde, bizim savunduğumuz anlamda, etik çıkarımlar olduğu ve “uluslararası alınan kararların, hazırlanan belgelerin ve sözleşmelerin bu etik ilke kararlarından etkilendiği” ön kabullerinden yola çıkmaktadır. Bu bağlamda tez, “devletlerin, yönetimlerinden sorumlu olanların, alacakları kararlarda, uzun erimde yerine göre kısa erimde, çevreyi etkileyeceği bilinen her tür eylem ve etkinliğe karşı, bir yaşam kaynağı olarak suyu ve onu besleyen su havzalarını, korumaları gerektiğinin; bunun bir ülkenin kalkınması ve toplumsal gönencinden ayrı düşünülmemeyeceğinin” kaçınılmaz olduğunu savunmaktadır.

Devletler, sınıraşan sularda oluşan çevre sorunlarının çözümlerini, aralarında varolan öteki boyutlardaki sorunların çözümünden bağımsız tutabilmelidir ki, sınıraşan suların korunması ve “çevre etiği” kavramlarının kullanımı bir araç ve değer olarak uluslararası alanda yerini alabilsin. Ayrıca, benzer bir bakış açısıyla, uluslararası hukuk ve yargı kararları da “çevre etiği” kavramlarıyla tartışılabilmesi ki, bir noktadan sonra

geri dönüşü olmayan, biçimsel olan hukuk alanı, kendini yenileyebilme, aşabilme fırsatını, bu, esnek, eylemleri eleştiren, sorgulayan araç ya da yöntemden yararlanılabilsin.

Doğal sistemler, su havzaları, siyasal sınırlardan bağımsız olarak, kendi özel doğal sınırlarına sahiptirler. Bu alanların sürdürülebilir kılınması için, bu kaynağı paylaşan devletler, bunun bilincinde olarak, karşılıklı bilgi alış-verişi ve işbirliği içinde çalışmalarını yürütmelidirler. Bu sınırlardan bağımsız olan akarsu havzalarının kendi ekolojik bütünlükleri içinde bir dengeleri bulunur. Bu ön kabuller doğrultusunda, sınıraşan suları oluşturan her bir akarsu havzasının tanımlanabilir bir sınırı olduğu, bulundukları bölgenin coğrafi ve iklimsel koşullarına göre biçimlenen, kendilerine özgü özellikleri barındırdıkları söylenebilir. Dolayısıyla, bu özelliklere sahip bir kaynağın yönetimi ve sürdürülebilirliği, öteki ekonomik, siyasal değerlerden arındırılmış, çevresel değerlerin ön planda tutulduğu “çevre merkezli” yaklaşımla olanaklıdır. Bu sınırlar aynı zamanda devletlerin değer sınırlarını da belirlemektedir.

Ancak, bir başka boyutuyla, akarsu havzaları ve tüm alt sistemleri, onlardan yararlanan devletlerin, onların bu kaynaklar ve arazileri üzerinde gerçekleştirdikleri etkinliklerinin, koruma ve su yönetim ölçütlerinin, öteki uluslararası çıkar ilişkilerinin de tüm yansımalarını içinde barındıran, bunlardan etkilenen ve biçimlenen hidrojeolojik ve hidroekolojik ortamlardır. Dolayısıyla, sınıraşan suların varolan koşullarını, o havzanın özgün özellikleri kadar, onu kullanan ulusların yaklaşım biçimleri de belirlemektedir. Bu nedenle sınıraşan sular ve havzalarının, onları paylaşan devletlerin birlikte oluşturacağı özgün çözümlere gereksinim duyduğu savunulabilir. Ayrıca, sınıraşan sular ve havzalarının böylece daha etkili bir biçimde korunabileceği; çözümlerin özgünlüğüne

bağı olarak yararlanırlar açısından daha kabul edilebilir, uygulanabilir ve kalıcı olacağı ileri sürülebilir. Her havzanın kendi iç devingenliğı ve özellikleri tanımlanabildiğı ve gelişen koşullara uyum sağlanabildiğı sürece sürdürülebilirlikleri artırılabilir.

Devletlerin dikkate alması gereken bir başka konu ise, “evre merkez”li bir bakış açısıyla korunacak ve geliştirilecek olan bir su havzasının, üzerinde yaşayan ve onun kaynaklarından yararlanan toplumların da nitelikli ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmelerinin garantisi olduğudur. Ayrıca, evre merkezli görüşler, sanıldığı gibi aksine, dayanışmacı, barışçıl ve uyum içeren kabulleri savunmakta, bu nedenle, bir yaklaşımın evre merkezli olması onun insanı dışarıda bıraktığı anlamını içermemektedir. Ancak her bir etik kararda karşılaşılabileceği gibi, her bir su havzasında varolan koşullar, önceliklerin ve değeri tanımlarının yapılmasında belirleyici olacağı ileri sürülebilir.

Bu bağlamda, uluslararası toplum, küresel bir sorumluluk içinde, sınıraşan sularda evre merkezli ölçütlerin kullanılması ve evre etiğı ilkelerinin yer alabilmesi için gerçekleştireceğı çerçeve yasalarla, belirlediğı genel ilkelerle yol gösterici olmalı; bunların hızla yaşama geçirilebilmesi, destek bulması ve uygulanabilir olması için, devletlere, onları edilgen kılmayacak düzeyde, mali ve teknik konularda destek vermeli, yönlendirmeli ve isteklendirmelidir.

Bu çalışmanın bir başka varsayımı da, “evre etiğı” konularındaki bilinçlenmeye koşut olarak ilgili birçok kavramın, uluslararası hukuk, uluslararası ilişkiler dolayısıyla oldukça geniş bir tabana yayılarak, çeşitli uzmanlık alanları ve günlük tartışmalara da yansiyacak biçimde, kapsamı da genişleyerek yer alacağıdır. Bu doğrultuda, günümüzde çevreyle ilgili felsefi ve kavramsal boyutlarda ve uygulama alanlarında ulaşılan kapsam

genişlemesine bakarak, küresel ve bireysel alanda yaşanan yansımalarının, doğal olarak sınıraşan suların kullanımı ve korunması konularında da yerini alacağını söylemek olanaklıdır.

20. yüzyılın sona ermesi ile özellikle çevreyle ilişkili bu tartışma ortamının bir olgunluğa erişerek, düşünsel boyutunu oluşturduğu ve belli bir derinliği yakaladığı söylenebilir. Çevreye ilişkin tartışmalarda hala daha çeşitli kavram çatışmaları, tartışmaları ve karmaşası yaşanıyor görünmekle birlikte; çevrenin korunması gerekliliğine dair bellibaşlı “etik” değerler ve ilkeler artık kabul görmektedir. Bu çalışma, çevre değerlerini ön plana çıkaracak yeni bir dünya düzeni oluşumuna gereksinim olduğunu vurgulamak istemektedir. Bunu öncelikle (düşünebilen ve yargılayabilen bir varlık olarak) insanlığa düşen bir sorumluluk olarak ele almakta, “çevre etiği” boyutunun bu açıdan dünya gündeminde zamanla daha genişleyen bir kapsamda yerini alacağı görüşünü benimsemektedir.

V. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışma, sınıraşan sularda çevresel açıdan olumlu gelişmeler kaydetmiş olan örneklerin, uluslararası örgütlenme ve uluslararası hukukta çevre değerlerinin vurgulanması açısından katkıda bulunan belgelerin incelendiği, konuya ilişkin yazının taranarak yürütüldüğü, özellikle bu alanda uzlaşma alanlarına yönelik ışık tutmayı hedefleyen kavramsal bir çalışmadır

Çevre-insan sorgulamalarına ilişkin düşünsel boyut geçtiğimiz yüzyılda hızlı bir gelişme kaydederek özellikle çevre etiğine ilişkin oldukça kapsamlı bir yazın oluşmasına

ön ayak olmuştur. Bu yazın tarandığında çevre sorunları ve çözümlerini içeren ve bu bağlamda insan davranış ve yaşam biçimlerini eleştiren oldukça kapsamlı bir kaynakça olduğu görülür. Bu süreç yalnızca insan ve çevre ilişkilerini tartışmak ve sorgulamakla yetinmemiş, bu ilişkide olumsuz giden yönlerin değiştirilmesi için, çeşitli disiplin alanlarında kurgusal, deneysel, kuramsal ve uygulamaya yönelik çalışmaları da içermiştir. İnsan çevre ilişkisi kentsel mekanlar, doğal ortamlar bağlamında psikolojiden sosyolojiye, mimariden, şehirciliğe, ekonomiden politikaya ve ekolojiye, birçok disiplinde ilgi uyandırmış üzerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Çevreci yaklaşımın felsefi boyutu, bu tez bağlamında 'çevre etiği'ne yaptığı katkılar açısından daha kapsamlı olarak ele alınmış; toplumsal ve siyasal çevreci etkinliğe yalnızca düşünsel etkinliğe yaptığı katkılar çerçevesinde değinilmiştir. Yine belli bir çerçeve oluşturma hedefi ile yakın dönem, özellikle, 16. yüzyıl ve sonrasında oluşan, çevreci düşüncenin gelişiminde katkıları olan, bellibaşlı düşünce akımları ve bunların 20. yüzyıl çağdaş felsefesine yansımaları, öncelikli olarak irdelenmiştir. Bunu yapmadan önce, insan, çevre ve etik ilişkilerinde bazı kavramların temellerini atmış olan Egeli düşünürlerin (Antik Yunan) yaklaşımlarına kısaca yer verilmiştir.

Bu bağlamda çalışma, birbirine koşut iki alanda yürütülmüştür. Çalışmanın bir ayağını, 17. 18. 19. ve 20. yüzyıllarda çevre ve insan ilişkilerini ele alan yaklaşımlar, düşünsel gelişmeyi etkilemiş olan kişi ve akımlar; bunların, suyun ve su havzalarının, yaşamsal değeri konusunda sağladığı bilinçlenme ve etik boyutlar oluşturmuştur. Öteki ayağını ise, siyasal bir kavram olarak sınıraşan suların, uluslararası ilişkiler ve hukuk alanında ve örnek alanlarda nasıl ele alındığı; oluşan düşünce farklılaşmasının ve yeni

değer tanımlarının, sınıraşan sularda uzlaşma ve uyumsuzluklara, karşılıklı ilişkilere nasıl yansıdığı oluşturmuştur.

1970'lerden sonra, çevre etiği alanında yaşanan kavramsal gelişmeler, uluslararası alandaki bilinçlenmeye koşut olarak, hızla yol almış, bunun yansımaları farklı boyutlarda ve uzmanlık alanlarında yeni tartışmalara yol açmıştır. Bu alanda son yirmi yılda gerçekleştirilmiş olan çalışmaların bir değerlendirmesiyle karşılaşılmalıdır. Bu çalışma kapsamında, geçtiğimiz 20 yıl içinde oluşan çevre etiği yazınının da bir tartışması ve eleştirisi de buraya aktarılmış olacaktır. Böylece 21. yüzyılda çevrenin korunması ve çevre sorunlarının çözümüne ilişkin hangi öngörülerin kullanabileceği konusunda daha geniş kapsamlı ve güncel bir bilgi dağarcığı elde edilmiş olacaktır. 20. yüzyılı 21. yüzyıla bağlayan bir dönemde yazılmış olan bu tez, bu geçiş döneminin de izlerini doğal olarak taşıma ve tartışma olanağını yakalayacaktır.

Tezin oluşumu aşamasında, konunun uluslararası boyutunun çevre etiği bağlamında ele alındığı kaynak sayısının oldukça sınırlı olduğu dikkati çekmektedir. Bu da özellikle çevre etiği kavramlarının eyleme yönelik, uygulamaya yönelik kısmının henüz yeterince incelenmediğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu tez, bu alandaki eksikliği bir anlamda vurgulamak ve bu alana bir katkıda bulunmak istemektedir. Sınıraşan sularla ilgili ulaşabilen kaynaklarda, genelde konuya ilişkin olumlu ya da olumsuz örneklerin birarada ele alındığı görülmüştür. Bu nedenle, bu çalışma, sınıraşan sular konularında birbirinden tümüyle farklı üç örneği ele alarak; “çevre etiği” ve “ulusal çıkarlar” kavramlarını farklı bir bağlamda tartışmayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak bu tez, evre, evre etiği ve evre hukuku ile ilgili uygulamalı bir felsefe tezi olmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla, bu tez ilgili kavramları ve disiplin alanlarını, olabildiğince geniş bir kapsamda, su havzaları özelinde ve bunların korunabilmelerine yönelik kullanılmalarını hedefliyerek incelemiştir. Yoksa, bu tez, kendi uzmanlık alanı dışındaki alanlara ilişkin yorumlar ve öneriler geliştirme niyetinde değildir. Ancak burada tartışmaya açılmış olan konuların ve kavramların, sınıraşan sularda yaşanan evre sorunlarına ve uluslararası öteki evre alanlarına yeni bir bakış açısı kazandırabilme isteğini içinde barındırmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE FELSEFESİ, ÇEVRE ETİĞİ VE SU HAVZALARI KONUSU

I. Doğa, İnsan ve Çevre Etiği

1. Çevre Nedir?*

Çevre, hangi açıdan bakıldığına bağlı olarak, farklı anlamlar içerebilen bir kelimedir. Çevre tanımı, farklı kişiler tarafından yapıldığında, oldukça göreceli bir kavram haline dönüşür, çünkü çevreyi herhangi bir kişi ya da nesneyi referans almadan tanımlamak oldukça güçtür. Çevrenin açık bir tanımını yapabilmek için öncelikle “neyin çevresi”, ya da “kimin çevresi” olduğunu sorgulamak gerekir. Bu yaklaşım bize bir nesnenin ya da kişinin nasıl bir ortamla çevrelendiğini açıklar. Örneğin akarsu dendiğinde, burada çevre, akarsu havzasını oluşturan özelliklerin tümünü içermektedir. Bu özellikler nelerdir? Bunlar: akarsuyun yüzyıllar, bin yıllar boyunca oluşturduğu yatağı (yani çevre zaman kavramını da içermektedir), bu süreç içerisinde bulunduğu ortamın koşullarına uygun olarak gelişen ekolojik bütünlüğü, bu ekolojik ortamda yeşeren ve yaşamını sürdüren canlı varlıkların tümünü içerir.

Örnek olarak bir kişi ele alındığında ise, onun yaşadığı fiziksel, sosyal, ekonomik tüm ilişkiler açısından söz etmek olasıdır. Çevre tanımının göreceliliği ise, çevrenin

* Yabancı dillerde, özellikle İngilizce’de bulunan ve doğal çevre anlamında kullanılan “environment” ile sarmalayan çevre anlamına gelen “surrounding” kelimeleri birbirleri yerine kullanılmaktadır. Burada çevre her iki anlamıyla da sorgulanarak, özellikle çevre etiği kapsamında, kavramın nasıl ele alınabileceği tartışılacak; daha sonra doğal çevrenin tanımı yapılacaktır. Bunun bir başka gerekçesi ise ilerde ele alınacak olan, bireylerin ya da ulusların ait oldukları çevreleri nasıl ülküleştirdikleri konuları da önceden vurgulanmış olacaktır.

algılanması ve tanımlanması sürecinde, o çevrenin kazandığı farklı anlamlarda yatar. Bu değer biçmeler ve algılar, o çevrenin nasıl kullanıldığını ve kullanılacağını da belirler. Görünürde gerçek tek olmakla birlikte farklı bireyler ve canlılar açısından oluşan süreç ve algı farklılıkları çevrenin her bir birey ve canlı için anlamını da farklılaştırır. Örneğin, doğal oluşumları ekonomik bir kaynak ve değer olarak algılayanlar, onu aynı zamanda alınıp satılabilecek ya da ekonomi konusu edilebilecek bir araç, bir mal olarak görürler. Bazıları için ise bu doğal oluşumlar korunması ve özen gösterilmesi gereken, estetik, görsel, yerine göre bunlardan da bağımsız, kendilerine özgü değerler barındıran özel varlıklardır. Aynı gerçeklik içinde farklılaşan bu anlamlar ve değer biçmeleri çatışma alanlarını oluşturur.

Çevre tanımı, onu hangi meslek grubunun ya da disiplininin yaptığına bağlı olarak da farklılaşabilir. Örneğin bir çevre bilimcisine göre çevre, insanların ve diğer canlıların yaşamlarını birlikte sürdürdükleri doğal ve yapay ortamlar ve bunların birbirleri ile olan ilişkileridir. Bir ekoloğa göre çevre, ekosferin içindeki yaşam etkileşiminin ve bunu besleyen öteki döngülerin tümüdür. Bir felsefeciyeye göre çevre varolan koşulları oluşturan ilişkiler ağının tümünün birçok boyutuyla sorgulanabileceği bir veridir. Bir psikoloğa göre ise bireyin etkileşimlerini belirleyen, onun dışında bulunan ortamdır. Her bir bilim adamı yaptığı bu tanım çerçevesinde konusunu irdelemekte ve derinleştirmektedir.

Özetlenecek olursa, çevre, çevreleyen, yaşanılan yer olmanın ötesinde alışlagelmiş, tanıdık, ayak uydurulmuş, kısacası var olunan, var olunmasını sağlayan ortam anlamına gelmektedir. Çevrenin bu anlamının önemi, o ortamda bulunan canlının, o ortamda oluşacak olan değişime karşı ya da onu kaybetmeye karşı geliştireceği tepkilerde yatar. Çünkü bir çevrenin yok olması ya da bozulması o canlının yaşamını

sürdürdüğü koşulların da yok olması, bozulması demektir. Bu ortamda bulunan canlı, sonuçta yok olmak ile bu değişime uyum sağlamak ya da buna karşı kendini korumak üzere bir seçim yaparak, gerekirse çevreyi dönüştürecek bir eylemde bulunur. Bazen onun yok olmaktan başka seçeneği olmayabilir. Ama o, çoğunlukla bulunduğu yeri terkeder ya da uzun bir uyum sürecine girer. Bu sürede zaman zaman eylemleriyle çevreyi kendine uygun kılar. Bunu yaparken de, bazı hayvan topluluklarında ve insanlarda izlendiği gibi, çoğu zaman toplu halde davranır.

Bu geniş kapsamlı tanım, doğal çevre için yinelenildiğinde, bu tanımların ve anlamların birçoğunu içinde barındırdığı görülür. Doğal çevreler, canlı varlıkların karşılıklı iletişim içinde, dayanışarak ya da yarışarak yaşadıkları, koşullara uyum sağladıkları ya da yok oldukları; onları barındıran, yaşamaları için onlara tüm olanakları sunan, cansız ama devingen, kendi içinde belli dengeleri ve bir düzeni bulunan, bir sistem içerisinde varolan ortamlardır.

Lamarck, canlı varlığın doğal çevre ile olan ilişkisini: “Doğa’yı şu veya bu somut koşulların durumuna tabii olacağı soyut yasaların bir sistemi değil aynı zamanda içinde belirli öznelerin toplam bir amaca yönelik düzenli eylemleri birbirlerine uyguladığı ‘şeylerin bir düzeni’” (Cuvillier, 1996a:111-112) olarak açıklamaktadır. Darwin ise bu ilişkiler düzenini “yaşamsal yarış” tanımlaması ile ele almakta daha çok canlı varlıklar arasındaki varolma savaşını açıklamaya yönelmektedir. O’na göre doğadaki canlı varlıkların çoğalmaya yönelik bir eğilimi vardır ve bu artışın kaçınılmaz sonucu acımasız bir yarışa neden olur. Ancak böyle giderse, hiçbir tür sonsuza kadar üreyemeyecek; hiçbir yere sığamayacak çünkü dünya ya da bulundukları ortam onları taşımaya

yetmeyecektir. Darwin bu yaklaşımı ile bir sonraki bölümde ele alınacak olan, Malthusçu yasanın bir genellemesini yapmaktadır. (Cuvillier, 1996a: 113-114)

Bu alıntılar değerlendirecek olduğunda, doğanın bir parçası olarak yaşamın içinde yer alan insan da, kendi varlığını sürdürebilmek, tehditlere karşı korumak, varoluşunu ilerletebilmek için, zekasının da kendisine tanıdığı olanaklarla öncelikle oldukça zor koşullarda savaşım verdiği doğayı tanımlamayı ve onun yasalarıyla başedebilmeyi öğrenmiştir. Bu çabaları sayesinde doğadaki acımasız yarışta hayatta kalmayı başardığı gibi, kollektif yaşamının kendisine tanıdığı olanaklarla dünya üzerinde etkin bir tür olarak da yerini almıştır. Darwin'in de tezinde savunduğu gibi, bu etkin tür geliştirdiği teknikler sayesinde sayıca o kadar çoğalmıştır ki, varolan kaynakları ve niteliklerini etkileyerek, doğal ortamı zaman zaman kendi yaşamını bile sürdürebilmesine olanak tanımayacak bir duruma getirmiştir.

Düşünen, konuşan, üreten ve değiştiren bir canlı olarak insan becerileri sayesinde 20. yüzyılda, ortamı kendi yaşamına uygun bir biçimde düzenlemiştir. Doğada başka hiçbir canlı bu kadar hızlı bir biçimde doğal çevresini böylesine değiştirerek kendine uygun bir yaşam alanı oluşturmayı başaramamıştır. Doğa biyolojik olarak insanı eksik ve zayıf yaratmış olmasına karşın, o bu eksikliğini yetenekleri ile aşmıştır.

2. Doğanın Önemi ve Değeri

Çevreci düşüncenin ve çevre felsefesinin olgunlaşma aşamasında çevreye yaklaşımdaki farklılıklarda en temel soru, çevrenin değerinin ne olduğu konusunda oluşmuştur. Bu yaklaşım tercihleri temelde, insanın doğayı nasıl ele aldığına göre

biçimlenmiştir. Bunlar: İnsanı doğanın üstünde gören insanmerkezli yaklaşımlar ve insanı doğanın bir parçası olarak kabul eden çevremerkezli yaklaşımlardır. Her ne kadar her iki yaklaşımda da uç noktalara kayma eğilimi olsa da, insanmerkezli yaklaşımlar, doğanın insanın emrinde olduğu, doğanın insan için varolduğu düşüncesinden kopamazlar. Dolayısıyla bu bakış açılarında en iyimser yaklaşımla doğanın bir araç olarak insanlara gerekli olduğu düşüncesinin egemen olduğu söylenebilir.

Çevremerkezli görüşlerin temelinde doğanın içsel, bazılarınca kabul edildiği gibi özsel değeri ön plandadır. “Özsel”* ve “içsel”** değerleri dikkatle kullanmakta ve ayrıştırmakta yarar vardır. “Özsel değer”, birşeyin değerini takdir eden öznenin bağımsız bir değeridir; “içsel değer”de bu nesnenin değerini takdir edecek birinin varlığına gereksinim vardır. Bu değer tanımlarının bir karşıtı olarak kullanılan “araçsal değer”*** de ise o nesne yararlı olduğu sürece değerlidir (Ünder, 1996; Benson, 2000) düşüncesi egemendir. Çeşitli platformlarda tartışma yaratan bu kavramlar, felsefecilerin de, bu bağlamda yeni sorular yönlendirmesine neden olmuşlardır.

Kitabında özenle özsel ya da içsel değer tanımını kullanmak yerine, “araçsal olmayan değer”**** tanımını tercih eden Benson, doğanın özsel değeri üzerine felsefecilerin çağlar boyunca ayrılıklara düşüklerini vurgulayarak bu değer tanımlarının yeterince açık olmadığı (muğlak olduğunun) üzerinde durmaktadır. Ayrıca, özsel değer tartışmaları teolojik alana kayma tehlikesi barındırırken, içsel değer tanımında ise

* “özsel” İngilizce’deki “intrinsic” karşılığı olarak ele alınmaktadır (Ünder, 1996: 59)

** “içsel” İngilizce’deki “inherent” karşılığı olarak ele alınmaktadır (Ünder, 1996: 59); bazı kaynaklarda içsel yerine ‘içrel’ kullanıldığı da görülür (Örs, 1998).

*** instrumental

**** non-instrumental

insanın olmadığı koşulda ne olacağına dair tam yanıtlanamamış sorular bulunmaktadır (Benson, 2000). Benzer bir soruyu Watson'da "Çevre Felsefesinde Kimlik Krizi" adlı yazısında "Eğer insan diye bir varlık olmasaydı böyle bir değer söz konusu olacak mıydı?" diye sormaktadır (Watson, 1995: 203-215).

Benson'un bu bağlamda tartışmaya açtığı bir başka soru ise "nesnelere iyi olduğu için mi değer veriyoruz, yoksa biz değer verdiğimiz için mi onlar iyidirler?" sorusudur. Birinci kabul edildiğinde iyi olmanın bir gerçek olduğu, ikinci kabul edildiğinde iyi kavramının bizim dünyayı ve yaşamı algılamamıza bağlı olarak ortaya çıktığını söylemek olanaklıdır. Benson tüm bu tartışmaların sonuca zarar verdiğine inanmakta, sonuçta doğanın bağımsız bir değeri olduğu kabul edilse bile, insanın amaçlarından ve değerlendirmelerinden bağımsız kalamayacağını kabul etmek gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla O'na göre "çevre etiği" temelde insan ve doğa ilişkisini sorgular ve çözümlerken, insanların doğaya yönelik eylemlerini, eyleme yönelik kararlarını ve bunların nedenlerini de araştırmak zorundadır (Benson,2000). Benson bu açıkladığı nedenlerle "özel değer" yerine "araçsal olmayan değer" tanımını kabul etmekte ve kullanmaktadır.

Bu çalışmada da benzer nedenlerle doğanın değeri tartışmalarında kapsam dar tutulmuştur. Çünkü konunun daha derinlemesine irdelenmesi uzun felsefi tartışmalara, felsefenin meta-etik ve teolojik kavramlarına girilmesine gereksinim doğuracaktır. Bu tez kapsamında uygulamaya ve eyleme yönelik konulara da çözüm aranacağından, burada öncelikle insanın konumu önemlidir. Dolayısıyla insanlar, eylem öncesi kararlarını verirken ve eylem süresince neden olduğu değişim ve dönüşümle ilgili olarak

sorgulanabilmelidir. Burada amaç insanı merkeze almak değil onun davranışlarını “çevre” adına sorgulamak olmalıdır.

Örs “İnsanın Etkilediği Çevre Oturumu”nda sunduğu “Değerlerimiz Yalnız İnsan İçin mi?” adlı bildiride, insan dışındaki varlıkları etik dizgemizin sınırları dışında bırakmanın yanlışlığını ise şöyle ifade etmektedir: “Bırakın kendileriyle birlikte canlıküreyi oluşturduğumuz birey ve tür olarak öteki canlıları, bir cansız varlık, bir taş, bir kağıt parçası bile örneğin bir anımızı anımsattıklarından dolayı bizim için değerli olabilirler ki bu nitelikleri onların bir işimize yarama, bize parasal bir yarar sağlama, “estetik” bir özellikleri bulunma vb. başka yönlerinden tümüyle bağımsız bulunabilirler”. (Örs: 1990a: 3)

Su havzaları konusunda da ulusların onlara verdikleri değerler, ekonomik, toplumsal, ekolojik bağlamda ele alınacak; Örs’ün de deyindiği (Örs, 1990), tüm bunlardan bağımsız olarak onlara verilen, özellikle geçmişten gelen anlam yüklemeleri ve ahlaki değerler de göz önünde bulundurulacaktır. Böylelikle daha çok ortak küme ve ortak yan bulanacağı düşünülmektedir.

Etik tanımının ve kapsamının, uygarlığın yayılması ve gelişimi ile birlikte çeşitli dönüşümlere uğradığı çok açık bir gerçektir. Örs bunu şöyle ele almaktadır:

“Değerlerimiz de zaman-yer içinde ve gerek kişi, gerek uğraş, gerekse toplumun bir kesimi ya da onun tümü düzeyinde değişmektedir. Kuşkusuz burada da yine, onların değişen belirleyicilerinin etkisi söz konusu olmaktadır. değerlerimizin değişmesi onları oluşturan, belki onlarla özdeş olan istek ve dileklerimiz, “ölküleştirmelerimiz” olmaktadır. Bir kez, bir ahlaki değerler ya da etik tartışmasında, katılan kişilerin sayısı ve belki konunun ciddiliği ölçüsünde artan bir anlaşmazlık durumu ortaya çıkacaktır. Çünkü değer sorunları (aile ya da çalışma

ortamındaki anlaşmazlıklardan savaş olasılığına dek) yine ciddiliği arttığı ölçüde, onların çok önemli bir boyutu olan çatışmada da ciddi boyutlara varabilmektedir.Topluluk düzeyinde de değer sorunlarının çözümü, yerine göre bu konuda insanlar arasındaki benzerliklere dayandığından uzlaşma yolu ile olmaktadır.” (Örs, 1994: 124-125)

Örs’ün bu açıklamasını su havzalarında, devletlerin uzlaşma ve çatışmalarına uyarlamak olanaklıdır. Su havzalarındaki fiziksel benzerlikler ve farklılıklar kadar, yönetimlerin kaynağa biçtikleri değer bağlamında, benzerlikleri ve farklılıkları da, devletlerin, bu kaynak alanına ilişkin uzlaşmalarında ve çatışmalarında bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Örnelemek gerekirse, kültürel yapının birbirine benzediği ve güç dengelerinin yakın olduğu, Kuzey Amerika’da ve Avrupa Birliği sınırları içinde kalan sınıraşan sularda uzlaşmanın daha kolay sağlandığı görülür. Bu toplumların benzerlikleri kaynağa yönelik amaçlarında da ortaya çıkmaktadır. Fırat ve Dicle havzasında ise bunun tersine bir yaklaşım izlenmektedir. 400 yıl boyunca birlikte yaşamış olan bu toplumların bulabilecekleri ortak noktaları olmalıdır; ancak burada temel sorun, öteki örneklerin tersine, bu bölgede benzerlikler yerine farklılıkların ve siyasi başka çıkarların öne çıkartılarak, çözüm yerine uyuşmazlığın sürdürülmesidir. (bkz. Bölüm Üç)

Örs’ünde yukarıdaki tanımlamasında açıkça ortaya koyduğu gibi, değer sorunları yalnızca kavramsal alanda değil yaşam alanında, çatışma ve uzlaşma boyutlarında da belirleyici olmaktadır. Toplumların değer tanımları özellikle bu açıyla tez açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda etiğin temel ayrımlarını belirleyen özne ve nesne, amaç ve araç ilişkisini de açığa kavuşturmak gerekir. Bunlar tanımlanabildiği sürece adı geçen, zaman, psikoloji gibi daha soyut olgulardan sıyrılabilme kolaylaşacaktır.

2.1 Doğal Çevrede Özne ve Nesne

Etikde, insan davranışları ve toplum davranışları söz konusu olduğundan özne ve nesne kavramları, bunlarla birlikte ahlaki değer kavramı da ön plana çıkmaktadır. “Özne” ahlaki değerlere sahip olan birey ya da topluluk –başka değişle özneler topluluğu- olarak tanımlanabilirken; “nesne” ahlaki değerlerin yöneltildiği herşey olarak tanımlanabilir (Örs, 1998). Böylelikle nesne tanımı yapılırken değer sisteminin somut sınırları da belirlenmiş olmaktadır. Bu sınırlar içinde farklı özne topluluklarının değer yüklemeleri bulunabilir; eğer bu değer tanımında karşı karşıya gelmeler söz konusu ise – akarsularda olduğu gibi- çatışma ortaya çıkmakta, bu çatışmalar da etik sorunlara yol açmaktadır. Değerler öznel olduğu kadar esnektirler, belli kavramlarda ve yaklaşımlarda ortak tanımlamalar ve benzerlikler yakalanabildiği koşullarda–uluslararası ilke kararlarında olduğu gibi- uzlaşma sağlamak olasıdır.

Bireyleri ve grupları eylemlerin öznesi ya da nesnesi olarak da tanımlamak olanaklıdır. Geleneksel bakış açısıyla yalnızca insanların nesne olduğu durumların kapsamının genişleyerek, hayvanlara, bitkilere, öteki canlılara ve hatta cansız ekosistemlere kadar tanımlandığı görülür.

Bu tanımlardan yola çıkıldığında, daha geniş bir kapsam da, adı geçen her bir su havzası ve kaynak olarak su, değerlerin yöneltildiği “nesne”yi, bu havzaların ekolojik sınırının ise değer sisteminin sınırlarını oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla akarsu havzalarında yer alan uluslar, bu bağlamda, değerlere sahip olan -değerleri yöneltten- özneler topluluğu olarak ele alınabilir. Geniş kapsamlı ele alınmış olan çevre tanımına

geri dönülecek olursa, çevrenin fiziksel tanımı yanısıra, bildik ve alışılmış olmasının getirdiği, sahiplenilen, özel bir değer yüklenilen tarafı da bulunduğundan (s.45-46) söz edilmişti. Dolayısıyla, akarsu havzalarında yaşanan çatışmaların ortaya çıkış nedenlerinin arasında, yüzyıllarca yaşanılmış olan bu yerlere olan sahiplenilişin de bulunduğu söylenebilir. Buradaki arayışta bu sahiplenilişi “çevre”nin etik anlamda sahiplenilmesine dönüştürebilmek isteği bulunmaktadır.

Ahlaki değer yargıları olarak tanımlanabilen “etik” yüklemeler, koruyucu sınırlar çekme işlevine de sahip olduklarından, farklı özne topluluklarının oluşturduğu değer sınırları önemli çatışma alanlarını oluştururlar. Özneler arası çatışma katsayısı arttıkça özneler arasında sıkışmış bir “nesne” olarak akarsular, doğa açısından doğru eylemlerin yürütüldüğü alanlar olmaktan çıkmakta ve gerçek değerleri indirgenmektedir. Burada hastalıklı, hedefinden saptırılmış bir sahipleniş ve değer yüklemesi söz konusudur. İşte bu noktada daha çok milliyetçi “ülküleştirme”den kaynaklanan, ‘ulusal çıkarları’ ön plana çıkaran varolan ahlaki değerler yerine, uygulamada, eylem ve davranışları belirlemede, henüz etkin bir konuma sahip olmayan bir başka “etik”, “çevre etiği”ni gündeme getirmek olanaklıdır. Çünkü, bu “etik” yaklaşım, doğal ortamlarla ilgili olarak üstesinden gelinemeyen açmazların, çatışmaların yaşandığı anlarda, eylemleri “nesnel” olarak sorgulayabilen, irdeleyen ve tartışan bir yaklaşımdır. Tezin ilerleyen aşamalarında farklı bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, bu bağlamda doğa ve kaynakları, önceleri düşünürlerce sorgulanmış (bu konu Doğa, İnsan ve Düşünsel Gelişim başlığı altında ele alınacaktır), daha sonra sorunların görülür boyutlara erişmesi ile bu kavramlar geniş kitlelerce tartışılmaya ve kabul görmeye (bu konu Çevre Sorunları, Küresel Politikalar ve Su Havzaları Konusu Başlığı altında tartışılacaktır) başlamıştır.

“Her durumda, etiksel ya da ahlaki karar vermemizde empirik (bağlamına göre bilimsel) ve etik gerekçelere dayanarak eylemde bulunuyor, seçimler yapıyoruz” (Örs, 1994: 125). Buradaki seçim, kişilerin ya da toplumların yaklaşımlarını ve varolan özel durumlarını yansıtan öznel seçimler olmakla birlikte, oldukça karmaşık olan çevreye ilişkin konularda ve sorunların çözümünde bilimsel gerçekliklerle getirilen açıklık, bu seçimleri yönlendirebilmede yerine ve günün koşullarına göre ön plana çıkabilmektedir. Örneğin kloroflorokarbon (CFC) türü kimyasal grubun atmosferdeki ozon tabakasını etkilediği 1970’lerden beri kuramsal olarak bilinmekle birlikte bunun gerçekliği ancak yeterli bulgular, uydular ve uydu fotoğrafları aracılığıyla 1986’da anlaşılabilmiş ve 1986’da Montreal’de imzalan uluslararası bir andlaşma ile denetim altına alınmıştır (Kışlalıoğlu/Berkes, 1994: 63-64).

Dolayısıyla, etik açıdan bir eylem kötü niyetle yapılmamış olsa bile, bu eylemin istenilen doğruluğa yaklaşabilmesi için öncelikle doğru bilgi ile donatılması sağlanmalıdır. Nedir bu bilgi? Bu bilgi, doğru eyleme yönlenmede bizlere kılavuzluk edecek, bilimsel olarak doğrulanmış ve güncel bilgidir. Burada kastedilen bilgi, özellikle çevre konularını ortaya koymaya yarayan, ekoloji biliminin bulguları, küresel sorunları algılamada yararlanılan öteki teknik bilgilerdir. İkinci bölümde ayrıntılarına girileceği gibi, su kaynaklarında, hidroloji ile birlikte ekoloji ve meteoroloji gibi başka alt disiplinlerin de bu kaynağı tanımlamada, dolayısıyla denetlemede önemli rolü olduğu görülmektedir.

Özellikle çevre etiğinin geniş kitlelerce kabulünde, çevre sorunlarının boyutlarının ve kaynakların sınırlarının bilimsel olarak açık bir biçimde ortaya konulmuş olması çok önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu tür bilgilenmelerin her zaman “etik”

tercihleri öznellikten kurtaramadığı ve insanları doğru eylemleri gerçekleştirmeye yönlendirmeye yetmediği görülmüştür. “Davranışçılar” bu bağlamda gerçekleştirdikleri daha alt ölçekli araştırmalarla (geri dönüşüm, sokakların temiz tutulması gibi) bunu ortaya koymuşlardır (Gifford, 1994).

Etik kararlar verirken yalnız bilgilenmenin yetmediği; bu bilgiyi kullanarak iyiye/doğruya ulaşmak için gösterilen çabanın da önemli olduğu söylenebilir. Çünkü etikde tartışılan bir başka önemli ögenin de sorumluluk konusu olduğu görülür. Temel etik yaklaşımlar arasında geliştirilmiş kavramlar arasında bulunan sorumluluk, zorunluluk, görev, erdem ve haklar gibi kavramlar bu konuda düşünce üretmiş birçok filozofun ilgi alanında yer almıştır.

Bütün bu farklı “etik” boyutlar yanısıra; “Herhangi birşeyin bizim açımızdan ya da bizim için değer nesnesi olabilmesinin ruhsal yönden temel bir koşulu olarak, onunla kendimizi az ya da çok özdeşleştirmemiz gerekecektir. Bir başka anlatımla, etik alanında nesneyi özne yapabildiğimiz onu özdeşleştirebildiğimiz oranda ona bir etik değeri yüklemiş olmaktadır” (Örs, 1997: 368). Bunu başarabildiğimiz ölçüde de çevresel etik kaygılarla ilgili önemli bir adım atmış olacağımız söylenebilir. Örneğin bir akarsu alanıyla, onun yaşamsal verilerinden yararlanan ve onun verimli alanlarında yerleşmiş olan, yüzyıllardır burada yaşayan toplumlar için şu soruyu sormak olanaklıdır: Aslında, bu toplumların o kaynakla özdeşleşip, onu sahiplenip koruyor olmaları beklenmez mi? Bu bağlamda çevrenin nasıl algılandığı konusu gündeme gelmektedir. Çevrenin korunması ve yaşamsal özelliklerinin sürdürülmesi bizler için bir amaç mı, yoksa bir araç mıdır? Sorusu da bu açıdan ele alınması gerekli olan bir sorudur.

2.2 Doğal Çevrede Amaç ve Araç

Etik bağlamında özne ile nesne arasındaki ilişki ilke olarak özne tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, amaç ve araç ilişkisi eylemin sonucu açısından etik eylemde önem taşıyan etkenleri oluşturur (Örs, 1998). Dolayısıyla her bir özne toplululuğunun o nesneye verdiği anlam ve değer, o nesneyi hangi amaçla kullandığı ve ne süre ile sahip olduğu orantısıyla da farklılaşmaktadır. Farklı örneklerden oluşan akarsu havzalarında suyun değerinin suyun hangi amaçla ve kimler tarafından kullanıldığına ve paylaşıldığına da bağlı olarak geliştiği görülür. Bu havzalarda oluşturulan çözümler de bu amaçlar çerçevesinde yerini bulmuş ve kendi uygulama alanını oluşturmuştur. Örneğin, Tuna'da su bir ulaşım ve iletişim aracı olarak ön plana çıkarken, Ortadoğu'da tarımsal amaçlı kullanılan daha yaşamsal bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır.

Tüm bu bölgesel farklılıklar bu kaynağın oradakilerce nasıl değerlendirildiğinin verileri olduğu kadar, bölgesel farklılıkların ortaya koyduğu bölgesel dostluklar ve düşmanlıklar da o kaynağın toplumlarca paylaşılma ölçütlerini belirlemektedir. Bu havza alanlarında yaşanmış tarihi ve siyasal ilişkilerin de, en az buradaki doğal oluşumlar kadar kaynağın kullanımının biçimlenmesinde önemli olduğu söylenebilir. Buradaki bir üçüncü boyut ise, daha öncede üzerinde durulmuş olan, karşılıklı güç ve çıkar ilişkilerinin dengeleridir.

Dolayısıyla her bir su havzasında bölgesel özelliklere bağlı olarak, özneler ve nesnenin sınırları belirlenebilmekte, değer yüklemeleri, çatışma ve uzlaşma öğeleri ortaya çıkarılabilmektedir. Bir başka boyutuyla ele alındığında, bunların amaç-arac ilişkisi üzerinden kurgulandığını söylemek olanaklıdır. Daha öncede belirtildiği gibi, sınıraşan

suların kullanımında ve paylaşılmasında, amaçların insan merkezli olduğu, çevre merkezli, çevreyi korumayı bir amaç olarak gören örneklerin sayıca çok az olduğu dikkati çekmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde bırakınız “çevre merkezli” yaklaşımları, düzgün işleyen “insan merkezli” koruma politikaları ve uygulamalarının gerçekleştirildiğine bile az rastlanmaktadır. Bunun en önemli kanıtlarından biri, bugün yılda beş milyon kişinin, ki bunların çoğu gelişmekte olan ülkelerdedir, sağlıksız ve yetersiz su kaynakları (s.145) nedeniyle yaşamını yitiriyor olmasıdır. Bunun birçok başka (ekonomik, yönetsel, siyasal) nedeni sıralanabileceğı gibi, bu ülkelerin değer kabulleri, öncelikleri, hedefleri ve amaçlarının da bunda önemli bir rolü olduğunu söylemek olanaklıdır. Bunların bir çözümlemesini yapabilmek için, önce “çevre etiğı” yaklaşımlarının çıkış noktaları ve bu bakış açısını benimseyen akımları incelemekte yarar vardır.

3. Çevre Etiğı

Bilim dünyasının ve düşünürlerin, çevre sorunlarına ve insan davranışlarına yönelik tartışmalarını ve ayrışmalarını daha iyi kavrayabilmek için “etik” ve “çevre etiğı” tartışmalarını açığa kavuşturmakta yarar vardır. Bir felsefe profesörü olan Annemarie Pieper “Etiğı Giriş” adlı kitabında etik sözcüğünün kökenlerine inerek, Yunanca’da “ethos” sözcüğünden gelen bu kelimenin iki farklı kullanımından söz etmektedir. Bu kaynakta etiğın birinci kullanımı, “alışkanlık, gelenek ve töre”; ikinci ve daha dar kapsamlı olanı, “etiğı göre hareket eden” anlamında ele alınmaktadır. İkinci anlamın etiğın asıl anlamı olduğunu söyleyen Pieper, burada, “ethos”un “aktarılan eylem kurallarını ve değer ölçülerini kavrayarak ve sorgulayarak üzerinde düşünen, isteyen ve iyiyi gerçekleştirmek için onları alışkanlığa dönüştüren kişi” olduğunu

belirtmektedir.(Pieper, 1999: 29-34) Bu yaklaşıma göre, alışkanlık, gelenek ve törenin, karakter anlamını da alarak, erdemli olmanın temel bir başka tavrı olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Burada birinci anlamıyla etik, daha tutucu, alıştığına bağlı kalan bir yaklaşım içerirken, daha dar olan ikinci anlam, daha iyiye doğru bir arayışın, bir hareketliliğin, esnekliğin belirtilerini taşımaktadır. İkinci anlamıyla bir kural koyuculuğa, istekleri doğrultusunda gerçekleşmesini düşündüğü eylemi de belirleyen bir yapıya sahiptir.

İkinci anlamıyla, bu, gelişmekte olan ülke ve gelişmiş ülke farklılıklarını açıklamakta da kullanılabilir. Örneğin, gelişmekte olan ülkelerin çözmekle zorunlu oldukları sorunlar sayıca çok olduğundan, çevre konularında, öncelikle kendi toplumlarında bir bilinç oluşturabildikleri söylenemez. Bu durumun, o topluma ait bireylerin ve yönetenlerin, çevreye yönelik iyiye isteme olasılıklarını da oldukça düşüreceği ileri sürülebilir. Gelişmiş olan ülkelerde ise ekonomik ve toplumsal sorunlar çözüldükçe, öteki sorun alanlarına kayma, yani çevre gibi konulara eğilebilme olanağı bulunmakta ve çevreye yönelik iyiye isteme olasılığının da arttığı söylenebilir. İnsanların sürekli iyiye doğru giden ve iyiye isteyen bir varlık olduğu varsayılacak olursa, toplumsal ve ekonomik alanda özgürlük ve haklarını elde etmiş olan bireylerin, onun da ötesindeki haklarının ya da kendi dışındaki varlıkların da haklarının peşine düşmeleri doğal olduğu ileri sürülebilir.

Uluslararası sorunlar ve çözümlerinde de benzer bir koşutluk yakalamak olanaklıdır, uluslararası ilişkilerde eğer iki toplum, siyasal, ekonomik karşılıklı

sorunlarını “üst düzey”* de çözdüyse, daha alt düzeylerdeki, sıralamada sonra gelen ortak sorunlarına eğilebilme olanağını da yakalayabildiği söylenebilir. Avrupa Birliği, Amerika ve Kanada örneklerinde görüldüğü gibi buradaki devletler, üst düzey sorunlarını çözmüş olduklarından, toplumlarındaki bireylerin de istek ve dilekleri doğrultusunda, daha alt düzeydeki sorunlarına yönelebilmeye olanağını bulabilmektedirler. O zaman, üst düzeyde sorunlarını çözemeyen devletlerin çevre sorunlarını ortak ele almak için biraraya gelip, gelemeyecekleri ve çevre sorunlarının çözümü için tüm öteki sorunların çözülmesini mi bekleyecekleri soruları akla gelebilir. Bu sorulara yanıt “hayır” olacak ise, peki o zaman alışılmış davranış biçiminin değiştirilerek bunun gerçekleşebilmesi için ne yapılmalıdır? sorusunun yanıtını aramak gerekmektedir. Bu çalışmada aranacak olan yanıtlardan biri de bu olacaktır. Tuna örneği ve UNESCO’nun ortak su kaynakları üzerine yürüttüğü araştırmalar, bunun tersinin olabileceğini göstermekte ve bu rayışı doğrular niteliktedir.

Tanımlara bakıldığında etik sözcüğünün hem geleneksel etikde, hem de günlük dilde ahlakilik yerine kullanılıyor olması anlamsız gelmemektedir. Örneğin Türkçe’de etik hem sıfat hem de isim yerine kullanılmaktadır (Keleş/Hamamcı, 1997 :184). Ancak, çevre tanımında olduğu gibi farklı kavrama düzeylerini dilsel açıdan birbirinden ayırtırmak için, etiğin felsefi tanımını yapmakta yarar vardır. Felsefeciler etiği genellikle “ahlak felsefesi”, “ahlak değerleri felsefesi” ya da “ahlaki eylemin bilimi” olarak tanımlamaktadırlar. (Akarsu, 1996; Örs, 1990; Pieper, 1999)

* Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümünden, öğretim görevlisi Paul Williams’la yaptığımız görüşmede, Williams, uluslararası siyasal ve ekonomik sorunların çözüm arayışlarını üst düzey politikalar ‘high politics’ ve bunlar çözüldükçe sırası gelen çevre gibi konulardaki çözüm arayışlarını da ‘alt düzey’ ‘low politics’ olarak ele alındığını belirtmiştir. Yazında da bunu böyle ele alan yazarlar bulunur. (Williams, 2003)

Etik, konusunu ahlakilik oluşturmakla birlikte, etik sorularının ahlak sorularından ayrıştığı sylenabilir. şöyle ki; ahlak bireysel, somut sorgular yaparken; etik, ahlak ilkesini ve ahlakiliği öngören eylemleri sorgular. Bu nedenle etiğin genelde ahlak eylemini konu alıp etik alanı sorguladığı ileri sürülebilir.

Bu açıdan Pieper, etiği pusulaya benzetmektedir. Etik, iyi olanı, doğru olanı yalnızca işaret eder. Doğru olmayanı sorgular, eleştirir, çözümlemesini yapar, daha st düzeyden eyleme bakar. Etiği bir kılavuza da benzetmek olanaklıdır. Kılavuz doğru bir etik kuramından yanadır ve bu kuramı anlayan herkes, aynı zamanda düşünceleriyle koşut olan belli bir eylemsel bağlayıcılığı da kabul etmiş demektir. Bu anlamıyla etik, kuramla eylemin örtüştüğü bir noktadadır. Etik yapılması gereken eylemi değil doğru hedefi göstermektedir. (Pieper, 1999: 99) Bu hedefe varmanın çeşitli ahlaki yolları olabilir.

Socrates'da "etik" erdemle birlikte ele alınmaktadır. Socrates erdemi bir mekanizmanın doğru çalışmasını sağlayan bir özellik olarak tanımlar. Örneğin bir budama bıçağının erdemi keskinliğindedir, çünkü yaptığı işi doğru yapmasını, yaptığı işin hakkını vermesini bu özelliği sağlamaktadır. Aristo ise, insanda ise erdemi ikiye ayırır: karakter erdemi ve entellektüel erdem. Bu kabul, insan olarak bizi ayrıştıran özellikler yanısıra aklımızın kapasitelerini de geliştirmeyi hedefler. Örneğin bir davranışın yanlış olduğunu düşünmek (doğayı tahrip etmenin yanlış olduğunu düşünmek gibi) bir kişilik erdemi iken, yanlış olduğu dşnlen davranışı engellemek üzere girişilen eylem, entellektüel bir erdemdir. Bunlardan birincisi kuramsal kavrayışı, ikincisi ise eylemsel

kavrayışı tanımlar. Aristo ikinci kavrayışı eylem aklı* olarak da tanımlamaktadır. (Benson, 2000: 68-69)

Tüm bu yaklaşımlarda da ele alındığı gibi doğruyu arayış, iyi olana yönelik gibi etik kavrayışlar, aklı olan, olaylar karşısında akıl yürütebilen varlıklara yüklenen bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Etik anlamda sorgulanan her davranışta bu davranışı gerçekleştiren, bir de bu davranışın etkilendiği bir karşı grup bulunur. Konuya ilişkin doğrudan bir bağlantı kurulduğunda, akla ilk olarak, geniş anlamıyla insanlar ve karşısında bulunan savunmasız doğa gelir.

“Etik alanda ilke olarak bireyler, bireyle toplum, bireyle devlet (ve toplumla devlet) arasındaki ilişkiler ele alınır” (Örs, 1997: 365). Bu kapsamı çalışma bağlamında, bireyle doğa, devletler, devletler ve doğal çevreleri, devletler ve sınıraşan sular ya da uluslararası toplum ve küresel çevre değerlerini de içerecek biçimde tanımlamak ve kapsamını genişletmek olanaklıdır. Örs’ün de “Etik Açısından Doğal Çevremiz” yazısında belirttiği gibi, “Temelde öznel kökenli ve öznel nitelikli olmalarına karşılık değerlerimiz dile getirilebilir, tartışılabilir, eleştirilebilir, değiştirilebilir, yeniden belirlenebilir ve betimlenebilirler.” (Örs, 1997: 370) Çünkü, insanların en önemli özelliklerinden biri iletişim kurma yetisidir. Bu ona esnek olabilme ve uzlaşma olanağı sağlar. Dolayısıyla iletişim yollarının açık tutulduğu sürece uzlaşma olanağının da var olacağı ileri sürülebilir.

Çevre konusunda etik kaygılar içeren eylemler çeşitli kademelerde gerçekleşebilmektedir. Bunlar arasında; hayvanların korunmasına yönelik eylemler,

* eylemsel bilgelik-practical wisdom

genelde hayvanlar dışındaki öteki canlıların (bitkiler, böcekler, organizmalar gibi) korunmasına yönelik eylemler ve bunu izleyen, ekosistemin, göllerin, akarsuların ve benzeri başka cansız ortamların korunmasına yönelik eylemler sayılabilir. Böylesi geniş bir kümenin, öteki etik alanlar ile karıştırılmaması için bir soru sormak gerekebilir: “Çevre etiğinin başladığı sınır neresi olmalıdır?” Çünkü, bu çerçevede öyle bir noktaya gelinebilir ki, çevreye ait etik ölçütleri, insanla insanın ilişkisini sorgulamadan, ortaya koymak olanaklı olmayabilir. Burada önemli olan, yukarıda da sorulduğu gibi, çevre etiği alanının öteki etik alanlarından nasıl ayrılacağı ve farklılaşacağı konusunu irdelemektir.

Bu soruyu bir felsefe profesörü olan John Benson şöyle yanıtlamaktadır: “Çevre etiği, hayvanlara yönelik etik kaygıların bittiği noktada başlar”. Bu tanımlamayı yaparken, Benson da, hayvanların adı geçen çevrenin bir parçası olup olmadığını sorgulamadan edemez. Ve hatta insanların? Bu sorulara yanıtı ise şöyledir: “Bu kabullerden yola çıkılarak yapılacak bir tanımda, çevre etiğinin, öteki genel anlamıyla ele alınan etiklerden bir farkı kalmayacaktır”. Dolayısıyla çevre etiği, etik disiplininin bir alt bölünmesi olarak ele alınacaksa, kendine bir sınır koyma gerekliliği bulunmaktadır. Benson’a göre “çevre etiği”, insanın kendi dışındaki tüm varlıklara davranırken yaptığı doğru ve yanlışlarla ilgilenmektedir. Örneğin, kentler de insan eylemlerinin sonucu ortaya çıkan çevreler olduğundan ve doğrudan doğal ortamları etkilediklerinden, çevre etiğinin ilgi alanında yer almalıdırlar. (Benson, 2000: 12-13)

Etik alanında bir başka temel ayırım ise amaç ve araçlara bağlı olarak ortaya çıkan ayrımlar ve sıralamalardır: Amaçların da birincil, ikincil, üçüncül olarak ayrılması, bir başka deyişle aşama sıralı olarak dizilmeleri olanaklıdır (Örs, 1997 :369). Adı geçen

bağlamda, sınıraşan sular ve çevreleri, devletlerin gözünde, hangi aşamada yer almaktadırlar? Hangi hedeflere yönelik, nasıl kullanılmalı ve doğal varlıklar olarak hangi öncelikleri almalıdırlar? Gibi farklı bakış açılarından sorular sormak da olanaklıdır. Bu gibi soruların yanıtlarını vermek kolay olmamakla birlikte, üçüncü bölümde ele alınacak olan sınıraşan sular örneklerinde, bunlar, devletlerin sınıraşan sular üzerinde gerçekleştirdikleri eylemleri bağlamında sorgulanmaya çalışılacaktır.

3.1 Çevre Etiği ve Su

Giriş bölümünde, suyun insan yaşamı ve öteki canlılar için niçin önemli olduğunun kısaca üzerinde durulmuştur. Su çevre etiği bağlamında ele alındığında en önemli nokta suyun insanlar ve öteki varlıklar için değerini tanımlayabilmektir. Suyun önemi ve değeri tanımlanmaya çalışıldığında ise buna bağlı olarak sorulabilecek sorular bulunur: Suyun insan, insan yaşamı ve öteki yaşamlar için değeri nedir? Tüm canlıların yaşamı bu kaynağın sürdürülebilirliğine bağımlı mıdır? Su kaynaklarının varolan kapasiteleri nedir, bunlar dünyada yaşayan her canlıya yetecek kapasiteye sahip midir? Bir akarsuyun kapasitesi suyun değerinin belirlenmesinde etkin olur mu? Eğer bu kaynak hem sınırlı, hem de yaşam için değerli bir varlık ise, bu kaynak nasıl kullanılmalı, nasıl paylaşılmalı ve nasıl sürdürülebilir kılınmalıdır? Bu alanların kullanımı, paylaşımı ve korunmasında doğru bir eylem biçimi var mıdır? Kullanma, koruma ve paylaşım arasında bir denge kurulabilir mi?

Arka arkaya sıralanan bu soruların yanıtları aranmaya başlandığı andan itibaren, insanın, gerek başka insanlar gerekse doğal yaşam için bazı eylem tercihleri yapmak zorunda kalacağı görülür. Sonuçta su kaynağının nasıl kullanılacağına yönelik alınacak

her bir kararın, öteki insanlar ya da doğal yaşam için etik bir boyutu da içereceği söylenebilir. Çünkü karar verenler hangi eylem biçimini seçerse seçsin, yaptığı seçimin yol açacağı çevresel sorunlar varsa, bunun sorumluluğunu da –seçmedikleri adına– yüklenmek zorunda kalacaktır. Özellikle su çevreleri söz konusu olduğunda, karar veren kim olursa olsun, ister bir birey isterse bir kurum ya da bir devlet, bu kaynakta gerçekleştireceği eylem sonucunda bir çevre etiği sorgulamasıyla karşı karşıya kalmamasının neredeyse olanaksız olduğu ileri sürülebilir.

Örs'ün de vurguladığı gibi, “Etik [ve öteki değer] kararları bir seçim sonucu verilmektedir ve burada kuşkusuz en az iki seçenek söz konusu olacaktır. Genellikle ya da ilke olarak diyelim, kişi ya da birey düzeyinde etiksel sorunların çözümü yolunda atılacak her adım, yeğlenecek her seçenek, kendi artılarının yanında ‘eksilerini’ de getirecektir; bunlar da geride kalan seçeneğin [ya da seçeneklerin] ne olduğu ile yakından ilgilidir.” (Örs, 1994: 125) Böyle karar aşamalarında, önceliklerin belirlenmesi; değer yüklemelerinin tanımlanması; bilimsel verilerin gözden geçirilmesi ve varolan durumun oluşturduğu koşulların ortaya konması önemli rol oynayabilir.

Birkaç ulusun sınırını aşarak ilerleyen akarsular için alınacak kararlarda, konunun birçok başka boyutu da içeriyor olması, zaman zaman, hatta çoğunlukla, sorunun etik bağlamdaki tartışmalarını geri planda bırakabilmektedir. Ayrıca konuyla ilgili yapılan (Pazarcı, Rende, Willams) görüşmelerde, yöneticilerin genellikle siyasal, toplumsal ve ekonomik boyutları ön planda tuttuğu; alınan kararların çevresel etkilerinin ise çok az tartışıldığı ileri sürülmektedir. Oysa, suya ilişkin alınan her bir kararın, özellikle çevre etiği alanına girecek bir kapsamı içinde barındırdığı söylenebilir. Çünkü bu kaynağın, kendine yapılan her müdahalenin boyutuna bağlı olarak kısa erimde ya da uzun erimde

Çevresel olarak, bu karardan bir biçimde etkilendiği ve bir tepki olarak bunu da doğal ortamına taşıdığı düşnlmektedir. Bu tezin temel hedeflerinden biri de, sınıraşan sularda, uluslararası çok kapsamlı ve karmaşık tartışmalar içerisinde kaybolup giden evre etiği boyutunu ön plana çıkarmaya çalışmak olacaktır. Bu nedenle bir sonraki bölümde, önce suyun insanlar ve doğa için önemi üzerinde durulacak, ortak bir “mal” olarak sınıraşan sularla ilgili konulara evre etiği bağlamında değinilecektir.

3.2 Çevresel Bir Değer Olarak Su ve Su Havzaları

Suyun ve su ekosistemlerinin, yerküre biyosferindeki en temel desteği, doğdukları noktadan, denizlere ya da gllere karıştıkları yere kadar, geçtikleri her toprak parçasına, flora ve faunasına yaşam olanağı sağlamalarıdır. Su çok genel bir sınıflama ile fiziksel, kimyasal ve biyolojik yapılanması sayesinde yaşam desteğini bu ekosistemde ulaştığı her yere iletebilmektedir. Yerkürede yaşamın varolabilmesi için gerekli olan tatlısuların, en temel kaynaklarından biri akarsular ve onları besleyen ekosistemlerdir. Bu zellikleri nedeniyle, akarsuların, sıradan, akıp giden ve denizlere dökülen su hacimleri olmanın ötesinde, ayrı bir anlama ve değere sahip olduğu söylenebilir.

Su ortamlarının duyarlılığı ve yaşamsal desteği onun bu fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Kendi doğallığı içinde akıp giden bu kaynak, bir yandan doğal döngüler yardımıyla bu özelliklerini kendi yakın çevresinde bulunan doğal yaşam ortamlarına aktarıırken; öte yandan, yüksek tepelerden aşağı doğru inerken, suyla birlikte sedimentleri, erimiş mineralleri, zengin besin içeriği olan canlı ve cansız, bitki ve hayvanları da yokuş aşağı tüm havzaya taşırlar. Besin zincirinin en alt birimi olan mikroorganizmalar bu ortamlarda hayat bulurken; besin zincirinin daha st

kademelerinin yaşamı ve sağığı, bu en alt kademede oluşan üretimlere ve yaşam alanlarının varlığına bağılıdır.

Yine yaşam için önem taşıyan karbon, fosfor ve azot döngüleri, su döngüsü aracılığıyla su ekosistemlerine aktarılmakta böylelikle bunlar doğal ortamlara, bitki örtüsünün gelişimine destek vermektedirler. Yaşamın ilk formları olan algler; enerjinin dönüşümüne, besin zinciri boyunca iletilmesine aracı olmaktadır. Su hem bir iletken olarak hem de bir yaşam alanı olarak enerjinin tüm yaşam alanlarına ve birimlerine ulaştırılmasında ve üretilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Gündem 21'in suya ayrılan 18. Bölümünün birinci maddesinde su kaynakları şöyle tanımlanmaktadır:

“Tatlı su kaynakları yerküre hidrosferinin temel bir ögesi ve karasal ekosistemlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu özellikleriyle su ekosistemleri yalnızca insanlar ve öteki canlılar için temel bir gereksinim olmaktan öte tüm yerküre ve üzerindeki döngüler açısından da küresel bir önem taşır. Tatlısu havzaları, su baskınları ve kuraklık gibi afetlere de neden olabilen hidrolojik döngünün önemli bir parçasıdır. Tüm bu nedenlerle su, yerküre ekosisteminin ayrılmaz bir parçası, doğal bir kaynak, bir afet, aynı zamanda insanlar için sosyal ve ekonomik bir araçtır” (UNEP, 2002a).

Ayrıca yeryüzünde bu kaynak yerine geçebilecek başka bir kaynak henüz bulunmamaktadır.

Bu ekosistemlerin bir kaynak olarak değerleri yanısıra onları oluşturan alt sistemler de tamamlayıcı yaşam alanları olarak bu doğal ortamda ayrı bir yere sahiptirler. Bu destek alanları yerüstü ve yeraltı suları olarak ikiye ayrılır. Suyun yerüstü havzasını oluşturan fiziksel ve doğal ortam bir bütün oluşturur; bu havzada bulunan öteki alt

oluşumlar: Sulak alanlar, su deltaları ve haliçlerdir. Tatlı su ekosistemlerinin parçaları olan sulak alanlar, su deltaları ve haliçler, tamamlayıcı alt sistemler olarak hem sistemin bütünü, hem de kendi oluşturdıkları özel yaşam alanları için vazgeçilmez önem taşırlar. Sulak alanlar tropikal ormanlardan sonra birim alanda en yüksek organik madde üreten ekosistemlerdir (Türkiye Çevre Vakfı, 1993).

Birçok yeryüzü oluşumu, akarsu ekosistemlerini oluşturan su toplama alanları ve su havzalarının bir parçasıdır; onların yerüzerinde ve yeraltında akan suları ile morfolojik yapılarını oluştururlar. Yeraltı suları, hidrolojik sistemin devingen, anahtar parçalarıdır. Yeraltı sularının en önemli özelliği suyu depolama ve temizleme yetenekleridir. Akarsu sistemlerinin bu parçaları bilim dünyasındaki tartışmalara koşturarak, uluslararası tanımlarda da yerlerini almaya başlamışlardır.

Kuramsal bir yaklaşımla yeryüzünde bulunan tatlı su kaynaklarının ortalama 20 milyar insana yeteceği hesaplanmıştır. Bu, günümüzde varolan insan nüfusunun neredeyse üç katıdır. Ancak, su kaynaklarının verimsiz kullanımı, düzensiz yağış rejimleri ve dünya üzerindeki dengesiz dağılımı bu kaynak üzerindeki tartışmaları gündemde tutmaktadır (UNESCO, 2002c). Kaldı ki, su ekosistemleri, yanlış kullanımlardan kolaylıkla etkilenebilen, duyarlı dengelere sahip ortamlardır.

Onun varlığına bağımlı olan insan yaşamı ve doğal ortamların sürdürülebilirliği bu kaynağın nitelik ve nicelik olarak belli seviyelerde tutulmasına bağlıdır. Bir kaynak olarak su fiziksel, kimyasal ve biyolojik olarak varolan ekosistemine sağlıklı destek verecek özelliklerini yitirdiğinde, sistemin adı geçen yaşam alanlarında doğrudan etkin olur. En basit anlatımıyla o alanların yaşam niteliklerini düşürür, en son aşamada ise

ölümlerine neden olur. Bu sistemi koruyabilmenin, dengesini bozmadan sürdürebilmenin en temel yolu onun sistem bütünlüğünü ve alt yaşam birimlerinden ayrılmazlığını kavrayabilmektir.

Su havzalarının ve doğal bir varlık olarak suyun gerçek değerinin ve sınırlarının tanımlanabilmesinde ve bunun uluslararası alanda kabulünde, çevreci düşüncenin ve çevreci eylemlerin yaptığı katkılar oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu düşünce biçiminde doğal varlıklara yaklaşım farklı boyutlarda ele alındığı gibi eylem olarak da farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Bu yeni bakış açıları ve çevreyi korumaya yönelik eylemsel tepkiler su havzaları için yapılan çalışmalara da yansımıştır. Çevreci eylemleri düşünsel, toplumsal ve siyasal olarak ayıracak olursak, bu eylemlerin belli zaman aralıklarında birbirlerinden önemli ölçüde etkilendiklerini görürüz. Bu karşılıklı etkileşim sonucunda çevreye yaklaşım, özellikle 20. yüzyıl ortaları ve 2000'li yıllar arasında kısa sürede hızlı bir değişim, toplumsallaşma, gelişme ve farklılaşma kaydetmiştir.

Burada sözü edilen düşünsel etkinlikler, sorgulamalar ve tartışmalarla olgunlaşan felsefi yaklaşımlardır. Benzeri etkinlikler arasında çevre felsefesine gerekli birikimi sağlayan biyoloji, ekoloji, coğrafya, fizik gibi uygulamalı ve temel bilimleri de saymak olanaklıdır. Genellikle felsefeciler ve yoğun olarak doğa bilimcileri doğayı, doğa ve canlıları, insanın doğa ve canlılarla olan ilişkilerini, tarihi Egeli Felsefecilere kadar dayanan bir aralıkta, çeşitli yönleriyle sorgulamış ve eleştirmişlerdir. Bu düşünsel süreç doğaya ve canlılara karşı takınılması gereken yeni tavırları ortaya koyarken beraberinde farklı felsefi yaklaşımları da ortaya çıkararak öteki bilim dallarını da önemli ölçüde

etkilemiştir. Su bağlamında ve bunların uluslararası eylemlere yansması bağlamında bu düşüncelerin gelişimini irdelemek gerekebilir.

II. Felsefede İnsan ve Doğa İlişkisi

1. Doğa ve İnsan

İnsanların doğa ile ilişkisi çeşitli boyutlarda gelişmiştir. Genel bir gruplama ile bunları üç başlıkta toplamak olanaklıdır:

- a) doğa ve kaynaklarını kullanarak, tüketerek ve biçimlendirerek dönüştürdüğü eylemler;
- b) doğayı, onunla olan ilişkisini ve onun varlığını sorguladığı düşünceler;
- c) eylemlerini ve toplumsal yaşamını yönlendirdiği, biçimlendirdiği ve denetlediği toplumsal kurallar.

Bunlar, insanın doğayla ilişkisini belirleyen önemli olgular olmuştur.

Fransız Bilim adamı Louis de Broglie'nin görüşüne göre, insanların doğa'nın yasalarını daha iyi tanıma çabası her zaman birbirinden farklı ama ayrılmaz iki yönde ilerlemiştir. Bir taraftan insan bilme ve anlama susuzluğu içindedir, ona fiziksel olayların görünümünün sorduğu soruları çözümlemekten, bu olayların uyumuna ve derin anlamına nüfuz etmekten haz duyar. Diğer taraftan, onun yalnızca kurgusal araştırmalara adanmasına olanak vermeyen yaşamın zorunlulukları tarafından sıkıştırılmıştır; varoluşunu iyileştirmek ve onu, sürekli tehdit eden tehlikelere karşı korumak için savaşmak zorundadır. Aynı zamanda onları yararına kullanmak için doğanın yasalarını, fiziksel

olaylar üzerindeki bilgilerini kullanmalıdır; bu, uygulamalı bilimin, sanayinin ve teknik bilgilerin görüşlerini oluşturur. (Cuvillier, 1996a :61)

Yukarıdaki alıntıdan izlenildiği gibi, bu, insanoğlunun düşünsel, kurgusal, kavramsal ve kuramsal arayışını, öte yandan eyleme yönelik özelliklerini açıklamaya çalışmaktadır. Bir tarafta insanların kollektif hayalgücünün ürünü olan dini tasarımlar, mitler ve efsaneler; öbür tarafta kişi veya kuşakların görgülerinden, kuşaktan kuşağa geçen eylemsel amaç ve eylemsel bilgilerinden oluşan bir yapısı bulunur. “İnsanoğlu varlığını ayakta tutmak için kullandığı kuşaktan kuşağa aktardığı bu pratik ve teknik bilgiyle yetinmez olduğunda yalnızca bilmek için bilmek istedi. Böylece praxis’in üstünde theoria’ya yükseldi, dolayısıyla bilime vardı” (Gökberk, 2002: 11-12). İnsanı bu iki farklı düzlemde, eylemsel ve kuramsal düzlemde algılayabilmek, onun bilgi birikimi ve boyutlarının bugüne taşınan etkilerini (teknoloji, bilim ve felsefe gibi) görebilmek için bunları tanımlamak gerekir. Bunun yanı sıra kendi değişim ve dönüşümünde, bu araçları kullanımında önemli rol oynayan toplumsal yaşamının ve kurallarının da ayrı bir önemi bulunur.

2. Doğa, İnsan ve Çevre Felsefesi

İnsanlar doğal olaylar ve varlığı üzerinde sistematik düşünce üretmeye yerleşik yaşama geçişi ile başlamıştır; daha önce onu, kulaktan kulağa aktarılan mitler, efsaneler ve kuşaktan kuşağa geçen görgü ve bilgileri yönetmekte ve yönlendirmekteydi. İnsan yerleşimlerinde gelişmişliğin belli bir seviyeye ulaşması ve dilin yazılı hale gelmesi ile bu ikisinin sağladığı olanaklarla, insan, toplumsal yapısının kendisine buyurduğu dinsel ve kutsal iletilerden kendini kurtararak, kendine ve yaşadığı yere daha farklı bir gözle

bakma fırsatı vermiştir. İnsanların bunu yapmaya başladığı Antik çağın ilk dönemlerinden başlayarak iki önemli konuda düşünce ürettiği görülür: Birincisi, kendi varlık nedeni; ikincisi, doğa ve evren.*

Ağaoğullarına göre: “Yunan dünyasının en erken gelişme gösteren bölgesinin, yani başta Miletos olmak üzere İyonya polislerinin çocukları olan ilk filozoflar, toplumsal ve siyasi sorunlarla doğrudan uğraşmayıp, kosmos’a (evren) ilişkin sorulara yanıt arama yolunda sistemli çabalara giriştiler. Bunlar doğal olayları açıklamada kurgusal (spekülatif) akıl yürütme yollarını kullandılar ve tanrıları tümüyle hesap dışı bırakmak gibi yürekli bir adım atıp kosmos’un yönetici gücü olarak tanrıların yerine doğa yasasını koydular.” (Ağaoğulları, 1994: 51)

İlk Yunan düşünürü olarak kabul edilen Miletli Thales’in öncelikle gökyüzü ve yeryüzü ile ilgilendiği görülür (Gökberk, 2002). Bu iki olguyu açıklarken Thales “su”yu varlığın ana maddesi olarak kabul etmekte, herşeyin ondan oluştuğunu söylemektedir. Onun öğrencisi Anaksimandros da yine suyu öne çıkararak canlıların sudan türediğine dair öngörülerde bulunmaktadır. O’nun da çalışmalarını doğa üzerine yoğunlaştırdığı görülür. Aynı dönem düşünürlerinden olan Anaksimenese göre ise, ilk madde “hava”dır. O ise “bir hava (soluk) olan ruhumuz bizi nasıl ayakta tutuyorsa bütün evreni de hava sarıp tutar” demektedir. Öteki Miletliler gibi varlık sorununa yönelen Herakleitos’a göre ise, “evrenin ana maddesi ‘ateş’tir. Ateş bütün varolanların ilk gerçek temelidir, bütün karşıtların birliğidir, içinde bütün karşıtların eridiği birliktir.” (Gökberk, 2002: 20-24)

* Burada yerleşik yaşam ve adı geçen konulara ilişkin Antik Çağ öncesinde de üretilmiş birçok bilgi ve gelişimi göz ardı etmek istemiyoruz ancak pozitif bilimin de bir başlangıç olarak saydığı Yunan Felsefesi günümüz Batılı düşüncesine etkileri ve yansımaları açısından tezimiz için önemli bir girdi olarak ele alınmıştır. Ayrıca, Tez kapsamında bu dönemde oluşmuş yaklaşımlara özetle değinilecek, yakın dönem, 16. yüzyıl ve sonrasında oluşan düşünce gelişimi ve 20. yüzyıldaki yaklaşımları irdelenecektir.

Bugün bilimin sağladığı olanaklarla her üç maddenin (su, hava ve enerji) yaşam için ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Konumuz olan suyu ele alırsak, suyun hemen hemen dünya üzerinde bulunan her madde ve canlıda bulunduğu artık bilimsel olarak da açıklanabilir bir gerçektir. Birçok canlının, hatta yer kürenin büyük bir bölümü sudan oluşmaktadır. Yerküre'nin % 75'i, insanın % 70'i, bir marul'un, ıspanağın %95'i, meyvelerin % 80-90'ı sudan oluşmaktadır (Tomanbay, 1998: 14).

M.Ö. 5. yüzyılda ortaya çıkan bir başka tür düşünür grubu olan Sofistler ise, para karşılığı bilgi sunmaktadırlar. Sofistlerle birlikte, Yunan polislerinin o dönemin politik ve ekonomik gelişmişliğine ve yapılanmasına da bağlı olarak düşünce merkezinin “insan” olduğu bir akım başlar. “Sofistlerin relativizmi ile şüpheciliklerini, doğa felsefesindeki uzlaşmazlıklar beslemiştir. Felsefenin doğa konusunu bırakıp insan ile ilgili sorulara yönelmesinde Sofistlerin eleştirilerinin de büyük yeri olmuştur.” (Gökberk, 2002: 40)

Atinalı filozof Sokrates (M.Ö. 469-399) ile başlayan akımla toplumdaki ahlaki değerler tartışılmaya ve insanların davranışları eleştirilmeye başlanmıştır. Sokrates doğa felsefesi ile de uğraşmış olmakla birlikte felsefi uğraşını ahlak üzerine yoğunlaştırmıştır. Toplumdaki ahlaksal çöküşe karşı koyarak Yunan polislerini canlandırmaya çalışan Sokrates bu yaklaşımıyla Sofistlerin tam karşısında yer aldığı söylenebilir. Temel sorunsal insan ve insan mutluluğu olmakla birlikte, Sokrates'in ölümü uğruna mücadele verdiği tek siyasal değer Yunan polislerinin oluşturduğu ideolojik yapı olmuştur (Eflatun, 1996). “Aristoteles, Sokrates'in felsefeyi yeryüzüne indiren ilk kişi olduğunu söylerken bu gerçeği dile getiriyordu” (Ağaoğulları, 1994:123).

Bütün bu farklı öz ve varoluş arayışları Sokrates'in takipçisi olan, Platon ve Aristoteles ile en üst düzeye çıkmaktadır, ancak onların da Yunan kentlerinin siyasal durumunu sorgulamayı ve insan ahlakı üzerine yoğunlaşmayı tercih ettikleri görülür. Bu yaklaşımlar arasında Sokrates gibi kendini ve insanı sorgulayan, eleştiren düşünceler yanısıra, insanı fazlasıyla yücelterek onu en üste koyan görüşler de bulunur. Bunlar arasında; “eskil çağın Trakyalı filozofu Protagoras'ın öne sürdüğü ‘insan herşeyin ölçüsüdür’ düşüncesi” (Örs, 1990: 1) gösterilebilir.

İnsanın varlık nedenini sorgulayan bu düşünceler, toplumların tarihsel konumlarına ve gelişmişliklerine bağlı olarak zaman zaman biçim değiştirmiş, yoğunlaştığı ilgi alanı farklılaşmıştır. Her dönemde insan, doğa, toplumlar arası ilişkiler ağını tek bir alana yoğunlaşmadan, doğa, insan, ahlak, devlet ve siyaset gibi farklı boyutlarıyla ele alan düşünürler bulunmakla birlikte; çağın gereklerine uygun olarak bir takım düşünürlerin ve egemen görüşlerinin daha ön planda yer aldığı görülür.

Polislerin yıkılışı ile birlikte Aristoteles'in de o dönemdeki deyişi ile “siyasal bir varlık olan insan ölmüş ve birey ortaya çıkmıştır”. Aristoteles'e göre insan artık daha evrensel bir varlıktır. Roma'ya gelindiğinde ise hukuk, din, imparatorluk ve soyluların ön planda, bireyin arka planda olduğu bir düzen hakimdir. Rönesans'ın yeniden herşeyi sorguladığı dönemde ise tekrar bireyin arandığı, birey haklarının yeniden ele alındığı, devlet ve hukuk felsefelerinin ön plana çıkartıldığı görülür. Bu dönem bir yandan birey haklarının ele alınmasını hızlandırırken, öte yandan “aydınlama çağının” ilk adımlarının atılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Çok kısa olarak değinilen bu farklı öz ve ahlak arayışları aynı zamanda üzerinde düşünölen olguların değörlörüne de ilişkin arayışlardır. Tüm bu öz arayışları ve değörlör alanları, bu çalışma için, uluslararası ve küresel alanda ortaya çıkan davranış biçimleri ve ilişkilerindeki etik boyutlar açısından önem taşımaktadır. Kimi zaman, insan onurunu ve varlığını yüceltmek için atılan, “bireyselliğı yücelten” bu adımların, günümüzde, onun çevresine, hatta kendi dışındaki bireylere dahi kayıtsız kalmasına yol açacak boyutlara ulaşmasına neden olabilmıştır.

Çağlar boyunca süren bu birey, toplum, ahlak ve öz arayışlarının, 18. yüzyılda günümüzde yansımalarını bulduğumuz insan ve çevre ilişkisini sorgulamaya yöneldiğı, doğđl çevrenin ve kaynaklarının değeri üzerine yoğunlaştığı görölür. Bu görüşlerin ışığında olgunlaşan çevre felsefesi de, Egeli Filozofların ve Rönesans dönemi düşünörlörlerinin zamanların da olduğı gibi, dini, kutsal ve skolastik düşöncelerine karşı çıkışları gibi, geleneksel felsefi yaklaşımları yeniden gözden geçirmekte, oluşagelmiş yargılara meydan okumaktadır. Çünkü bu yeni bakış açısı, insan davranışlarını ve anlayışlarını değıştirmeye ve dönüştürmeye yönelik bir çaba olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yeni oluşum, günümüzün kentleşme, kalkınma, küreselleşme, teknoloji gibi olgularını açıklamada; çevre kirliliğı, kaynakların kıtlığı, nüfus artışı, yoksulluk, beslenme, biyoçeşitliliğın tehdidi gibi sorunlara çözüm üretebilme konularında da kavramsal çerçevenin oluşturulmasında önemli bir rol üstlendiğı söylenebilir.

2.1 Çevre Felsefesi ve Düşönsel Temelleri

Çevreci, bir başka deyişle, insanı ve bireyi değil, çevreyi merkeze alan görüşlerin üç alanda ilerleme kaydettiğı söylenebilir. Bunlar: Düşönsel, siyasal ve eylemsel

alanlardır. Bu üç boyuttan birincisi, “çevre felsefesi”ni oluşturma ”çevre etiği”ni tanımlama ve geliştirme anlamında ilk adımları ve bunun temellerini atarken; ikincisi bu düşünce ve yaklaşım biçimlerinin siyaset, yönetim ve hukuk alanlarına yansması ve uygulanması anlamında etkin olmuş; üçüncüsü ise, bu düşünce biçiminin ve siyasal oluşumun eyleme dönüştürülmesi ve alanlara inmesi anlamında, çevreci düşünce boyutuna toplumların dikkatini çekerek onun toplumsallaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Sınıraşan suların çevre etiği bağlamında tartışılabilmenin ön koşullarından biri, çevreci düşünce sürecinin günümüz uluslararası politikalarına ve uluslararası hukuk alanına yansmasını yeterince kavrayabilmektir. Bir başka öncelik ise doğal ortamlar için geliştirilmiş olan etik kavramların açığa çıkarılmasıdır. Böylelikle, bu kavram ve yaklaşımları akarsu havzalarında eyleme dönüştürebilmenin yollarını bulabilmek daha kolaylaşacaktır.

Çevre felsefesinin düşünsel temelleri bağlamında konuya ilişkin yazında yapılan kapsamlı taramada, günümüzde kavramları oturmuş ve şeffaflaşmış olan çevreci düşüncenin kökeninin 18. ve 19. yüzyıla kadar gittiği izlenmektedir. 18. yüzyıl düşünürlerinden olan J.J. Rousseau’nun (1717-1778) Avrupa’da doğal ortamlara yapılan müdahalelere karşı başlattığı sorgulamalar, İngiliz yazar Malthus’un (1766-1834) insan demografisi üzerine başlattığı tartışma ve 19. yüzyılda neredeyse sınırsız doğal ortamlara sahip Kuzey Amerika’da kaynak korumacılığı yaklaşımıyla gelişen hareketler bunların başlıcalarıdır.

1872’de “Yellowstone” parkının Amerika Birleşik Devletleri Kongresinde ve Senatosunda ‘milli park’ ilan edilmesiyle ilk adımları atılan ve başlayan “milli parklar hareketi” ve onun getirdiği bakış açısının, 1909’da Amerika ve Kanada arasında imzalanan “Sınır Suları Andlaşması”nda yansımalarını bulduğu ve bu bilgi birikiminin izlerini taşıdığı söylenebilir. Bu hareketin II. Dünya Savaşı sonlarına kadar yavaş ilerleyen arayışları 1959’da Uluslararası Doğa Koruma Birliği’nin (IUCN) bu görevi üstlenmesi ile hızlanmış, 1972’de ilk milli parkın ilanından 100 yıl sonra dünya üzerinde IUCN’in tanımladığı özelliklerde 1000 adet milli park ilan edilmiştir. 1972’de yeni çevresel hareketlenmenin kazandırdığı ivmelenme ile UNESCO, Stockholm Konferansı’nı izleyen aylar içerisinde (Kasım 1972), “Dünya Kültür Mirasları Sözleşmesi”ni kabul etmiş; IUCN, 1972’deki yıllık toplantısında Stockholm Zirvesi’ne referans vererek “duyarlı bir kalkınma ve çevre programı yürütebilmenin vazgeçilmez bir koşulu olarak doğanın ve doğal kaynakların korunmasının, koruma ve kullanma dengelerinin sağlanmasının” gerekli olduğunu not düşmüştür. (Lucas, 1990 :3-4; Dixon/Sherman,1990:15-17)

19 yüzyılda başlayan doğal alanları korumaya yönelik bu çevreci hareket, yalnızca “milli parklar hareketi” gibi önemli bir adımın atılmasına katkıda bulunmakla kalmayıp korumaya ilişkin uluslararası birçok kavramın da oluşmasında öncü olmuştur. Bu hareketin öncülerinden olan John Muir (1838-1914), Neil Scott, Emerson, Henry David Thoreau(1817-1862), daha sonra yazında bir düzeyin ötesine geçen anlamında, “Amerikan Aşkincıları” olarak adlandırılmışlardır. Bu düşünürler uygarlıktan kaçıp doğayla içiçe bir yaşamı yücelten, kutsayan yazılarıyla doğaya ilişkin konuları daha çevresel sorunlar ortaya çıkmadan öne süren ilk düşünürler oldular. Çağdaş çevrecilerden olan O’Riordan’a göre, çevremerkezci etik ve kendine yeterli toplum

modelinin temelleri 19. yüzyılda Amerika’da yaygın olan bu aşkinci* felsefe tarafından atılmıştır. (Ünder, 1996 :86-89)

19. yüzyılda başlayan, bireyi merkeze alan görüşten tamamiyle farklı bir bakış açısıyla, toplumun doğal çevreyle olan ilişkilerini eleştiren, buna karşı bir uyarı içeren, sorumluluk üstlenen bu çevreci bakış açılarının, toplumsal ve bilimsel düşünme yapısında paradigmatal bir atlamaya yol açabilmesi, Kuhn, Koestler, Polanyi gibi düşünürlerin de çeşitli yazılarla vurguladığı gibi oldukça uzun bir zaman almıştır. Tarihte, örneklerinden izlendiği gibi, yükseliş gösteren, baskın olan fikirlerin karşısında her zaman karşıt düşünce akımları kendi tezlerini oluşturduğu, bunu oluştururken de öteki yaklaşımların tezlerinden beslendiği izlenir. Bu karşılıklı çatışmalar ve alış verişlerin, dönemlerinin egemen siyasal, sosyal ve ekonomik yapılanmalarından etkilendiği söylenebilir. (Daly/Townsend, 1993)

Bu bağlamda, felsefi temelleri 16. yüzyılda atılan, birçok kaynağa göre geçmişini dini inanışlara kadar giden (Keleş/Hamamcı, 1997; Ünder, 1996; Attfield, 1994), insanın doğaya karşı olan üstünlüğünü, bilginin ve teknolojinin gücünü ortaya atan düşünce biçimi olan “aydınlanma felsefesi” ve onun oluşumunu yaptığı buluşlarla bütünleyen “aydınlanma çağı”; çevreci düşüncenin temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamıştır. Aydınlanma çağı ile birlikte insanın doğa karşısında yenilmez olduğu düşüncesi egemen olurken; arka arkaya gerçekleştirilen buluşlar doğal alanların sömürülmesini hızlandırmıştır.

* Aşkın: 1.bir düzeyin ötesine yükselen, verilmiş sınırı aşan. 2. Doğayı, gerçekliği aşan, doğaüstü, duyu üstü. Karşıtı, içkin:1.Yalnızca bilinçte olan, 2.Deney içinde kalan deneyi aşmayan (Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü,1998: 25)

Örneğin, “aydınlanma” döneminin etkili düşünürlerinden biri olan ekonomist Adam Smith’e göre kaynaklar sonsuzdur ve üretimde olabildiğince kullanılmalrı toplumun gönenç düzeyini artıracak bir eylem biçimidir. Kaynakların sınırlı olduğunu göremeyen Smith ve onun izleyenlere karşılık, bir başka ekonomist William Lloyd (1837) Smith’in mantığında bir terslik olduğunu iddia ederek kaynakların sınırlılığına ‘meraları’ örnek göstererek dikkat çekmektedir. (Gifford, 1994: 380) Ancak onun bu uyarısı, kendi çağından birkaç yüzyıl sonra, Garret Hardin’in aynı çıkış noktasından (meralardan) hareketle yazdığı çarpıcı yazısıyla (1968) ses bulabilmiştir. Smith, Lloyd ve Hardin örneklerinden izlenebileceği gibi, her çağda karşıt görüşler dile getiriliyor olsa da, belli düşünceler o çağın yükselen “değerleri”ne bağlı olarak ön plana çıkmakta, ötekiler arka plana itilebilmektedir. Toplumda ve siyasal alanda kendi dönemlerinde rağbet görmeyen bazı düşünceler ise, yeterli toplumsal altyapıyı ve düşünel zeminini buldukça, toplumlarda, uygulamada ve yönetimlerde yer alabilmektedirler.

Çevreci düşünce öncelikle zamanının düşünce yapısına ve yaşam biçimlerine tepki olarak gelişmiştir. Sonsuz ilerleme düşüncesinin savunucuları, karşılarında doğayı ve doğallığı savunan, teknolojiyi bir kötülük olarak gören, bolluk fikrinin karşısına demografik hesaplarla çıkan, doğanın sınırlılığını vurgulayan düşünürleri bulmuşlardır. 20. yüzyıl düşünürleri tarafından, “insanmerkezli” ve “çevremerkezli” olarak adlandırılacak olan bu iki farklı bakış açısı, yüzyıllardan günümüze değin kapsamı genişleyerek 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl çağdaş felsefecileri tarafından yeniden ele alınmıştır.

2.1.1. İnsan Merkezli Yaklaşımlar

“İnsanmerkezli” ve “çevremerkezli” yaklaşımlar her ne kadar kendi dönemlerinde adları konulmamış olmakla birlikte, 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başına kadar birbiri ile hesaplaşmış, çatışmış ve süreç içinde olgunlaşmıştır. Bu zaman aralığında her iki görüş içinde de farklı yaklaşım ve tutumların olduğu söylenebilir. İnsanmerkezli düşünceden başlayarak, günümüzde sınırlarının çevremerkezli düşünceye kadar geliştiği düşünce akışının, gerek felsefi bağlamda gerekse etik bağlamda, çağının gerekleriyle örtüşür şekilde kapsamı da genişlemiştir.

20. yüzyıla kadar çözümlemeleri yapılmamış olan bütün bu düşünce hesaplaşmalarının bir sınıflaması çağdaş felsefeciler tarafından yapılmıştır. Çağdaş felsefeciler, çevrenin bugünkü sorunlarını 16. yüzyıldaki gelişmelere kadar götürerek irdelemiş ve farklı tüm bakış açılarının eleştirilerini yapmışlardır. Bu irdelemeyi yaparken de kendi aralarında da görüş ve yaklaşım farklılıklarına düşebilmişlerdir.

Çevre felsefesinin kurucularından biri olan, Norveçli felsefeci Arne Naess’in 1973’te “Sığ ve Derin: Uzun Erimli Ekolojik Hareket” adlı kısa makalesinde, çevreciler için kullandığı sığ ve derin sözcükleri çevre hareketinin belirleyici kavramları olarak yazında yerini almıştır. Bu görüşe göre, çevreci hareket içerisinde yer alanlar, sığ ve derin, reformist ve radikal ya da açık yeşil ve koyu yeşil gibi sözcükler ile sınıflandırılmıştır. Bu makalesinde Naess de, Aldo Leopold gibi, çevreyi gerçek anlamıyla kapsayabilecek, kavrayabilecek yeni bir etiğe gereksinim olduğunu vurgulayarak bu alanda yeni bir tartışma başlatmıştır. (Benson, 2000: 16-18)

Aynı yıl Avustralyalı çevreci ve felsefeci Richard Routley (öteki adıyla Richard Sylvan), yayınladığı yazısında “yeni bir etiğe gereksinim olup olmadığı”nı sormakta ve buna “evet” yanıtını vermektedir. Bu yazısıyla Routley, Naess’in çevreci görüşler için ortaya koyduğu iki temel ayırım dışında yeni bir tanım daha getirmiş ve yazısında bu görüşlerin tam karşısında yer alan yaklaşımı, “insanmerkezli” yaklaşım olarak tanımlamıştı. Routley, “insanmerkezli” bakış açısını, Bacon ve Descartes gibi düşünürlerin temellendirdiği, doğaya egemen olma, doğanın insan için uygun bir araç olduğu düşüncelerine dayandırmakta ve insanmerkezli (antropocentric) bu batılı etik anlayışı, çarpıcı bir dille “insan şovenizmi” olarak açıklamaktadır*. (Benson, 2000; Light/Katz, 1996; Ünder, 1996).

Bir başka bakış açısıyla, insanmerkezli yaklaşımları; “mekanist” görüş, “teknomerkezli” görüş, “aydınlanmacı” görüş ve “modern” görüş olarak da tanımlayanlar bulunmaktadır. “İnsan merkezli” görüşün “oluşmasında teknolojik gelişmelerin önemli rol oynadığı düşüncesinde olanlar “teknomerkezci” görüş, herşeyi makine modeline göre yorumlandığını düşünenler “mekanist” görüş; bu öğelerin başlıca savunucuları olarak Fransız aydınlanma düşünürlerini görenler “aydınlanmacı” görüş; modern çağda şekillenmesini ve etkili olmasını göz önünde tutanlar “modern” görüş olarak adlandırmışlardır. (Ünder, 1996:37)

Her düşünür ve yazar kendi vurgulamak istediği alana ve anlama göre bu tanımlardan herhangi birini kullanmıştır. Örneğin Ünder “Çevre Felsefesi” adlı eserinde

* ‘Anthropos’ Yunanca insanoğlu anlamına gelmektedir. ‘anthropocentric’ ise ‘insanmerkezli’liğin tam karşılığı olarak ele alınabilir. Routley’in kullandığı ‘insan şovenizmi’ ise ‘anthropocentrism’ ile yakın bir anlam taşıyıp daha aşağılayıcı ve yerici bir tanım içermektedir. Bu yaklaşım büyük bir olasılıkla orjinal şovenizmin türediği aşırı milliyetçilik çıkışı olan ‘erkek şovenizmi’nden esinlenilmiştir (Benson, 2000:29)

“Batı’da bugün egemen olan dünya görüşünün şekillenmesinde mekanist doğa bilimi belirleyici rol oynadığı” görüşünde olduğundan eserinde “mekanist görüş” terimini kullanmayı yeğlemektedir (Ünder, 1996:37). Benzer bir yaklaşımı doğanın değerine ilişkin yapılan etik kabullerde de görülür. Örneğin felsefe profesörü olan Benson “Çevre Etiğine Giriş” adlı eserinde, doğanın değerine karşılık olarak, daha muğlak kabul ettiği “içsel” ve “özel” tanımlamaları yerine daha tarafsız olduğunu düşündüğü ve tartışmaya açık olmayan “araçsal olmayan değer ya da araçsal değeri olmayan*” terimini kullanmayı uygun bulmaktadır. Bu çalışmada da, benzer bir kaygı ile, doğaya yaklaşımda iki farklı bakış açısını daha genel ve kapsamlı bir biçimde temsil eden, ‘insanmerkezli’ ve “çevremerkezli” tanımlarının kullanılması yeğlenmiştir.

İnsanmerkezli düşünce akımlarının karşısında olan öteki düşünce akımlarının tezlerini, Batı’nın zenginliğinin zirvede olduğu dönemde (1750-1850) temellerini John Locke (1632-1704) ve Adam Smith’in (1723-1790) attığı, liberal öğretiyeye (Keleş/Hamamcı, 1997:173-174); doğanın cömertliği ve kaynaklarının bolluğunu savunan, bilginin ve insanoğlunun ilerleme gücüne inanan “sonsuz ilerleme düşüncesine” karşı geliştirdikleri izlenir (Ünder, 1996: 46-50).

Bu, insan neslinin sonsuza dek ilerleyebileceği ve kaynakların bolluğu düşüncesi, teknolojinin her sorunu çözebileceği inancı, 16. yüzyıldan itibaren, hızla ilerleme kaydeden bilimsel düşünce (Galileo, Newton fizikleri gibi) ve teknolojik gelişmelerin bir yansıması olarak insanların gündeminde rahatlıkla yerini bulmuş ve insanı merkeze alan yaklaşımları desteklemiştir. Comte, Hegel, Joseph Garnier gibi düşünürlerin de; Spinoza, Descartes ve Bacon gibi, önde gelen 16. yüzyıl felsefecilerinden önemli ölçüde

* non-instrumental

etkilendiği düşünülmektedir (Ünder, 1996; Simonnet, 1990). Bu adı geçen düşünürler, daha sonradan insanmerkezli yaklaşıma etkileri ile anılacaklardır.

İnsanmerkezli görüşlerin de ilk biçimlerinden soyutlanarak süreç içerisinde etik alanını genişlettiği ve çerçevesinin “hümanizm”e kadar uzandığı, farklı yaklaşım biçimlerini benimsediği söylenebilir. Bu açıdan mekanist görüş içinde iki tür ahlak anlayışından söz edilmektedir: “Benmerkezci ve insan merkezci ahlak. Benmerkezci ahlak anlayışı daha çok İngiliz emprisist geleneğinde görülür.” Bu anlayışa göre insan bireycidir, hep kendi çıkarları peşinde koşar, güdüsü öz-çıkarıcıdır. “Adam Smith’in (1723-1790) ekonomik insanı da, Hobbes’un (1588-1679) doğal insanı da böyle birer yapıya sahiptir. Bu isimlerden de anlaşılacağı gibi benmerkezci etik klasik liberal anlayışın da etiği olmuştur”. (Ünder, 1996 :57-58) İngiliz düşünür John Locke ise, Hobbes’dan farklılaşarak “toplum sözleşmesi”ne dayanarak devleti ele alırken, insanın iyi bir yaratık olduğu varsayımından yola çıkmaktadır. (Mumcu, 1992: 46-47) Bu görüşe sahip ilk düşünürlerden biri de Aristoteles’tir. Aristoteles “Politika” adlı eserine, devletlerin “iyi bir amaçla kurulmuş bir topluluk” olduğunu söyleyerek başlar. (Aristoteles, 1993: 7)

Liberal klasik ekonomilerin savunulduğu dönemde, benmerkezci yaklaşıma karşı çıkan Locke ve yakın görüşteki çevrelerce, “toplum merkezci etik” bir başka ahlaki bakış açısı olarak öne sürülmüştür. Öteki anlamlarıyla bu etik, “özgeci” (bir başka deyişle altruistçi) yani başkalarının iyiliğini düşünen, toplumsal iyiliği ön plana çıkaran bir etik olduğu ileri sürülmektedir. Ahlaksal topluluğu bebeklere, yaşlılara ve özürlülere kadar genişleten (Frankena gibi) görüşler ise “hümanizm” olarak bu kapsamda yerlerini almaktadır. Düşünür J.J. Rousseau (1712-1778), “toplum sözleşmesi” ve “halk egemenlikleri”nden söz eden düşünürlerin başında gelmekte; aynı dönemde Anayasa

Hukukunun kurucularından olan Montesquieu'nün(1689-1755) ise toplum sözleşmesini kabul etmeyerek devleti savunduğu izlenmektedir. (Mumcu,1992: 47-51)

Buradaki kavramsal gelişimden izlenebileceği gibi; insan haklarından başlayarak çeşitli kuşak haklarının* belirlenmesi ve kazanılması sürecinde, gerek insanmerkezli gerekse çevremerkezli etik anlayışlarda, kavramsal yaklaşımlarla birlikte, tanım kümelerinin de genişlediği görülmektedir. Bu genişlemede dikkati çeken bir başka oluşum ise, toplumsal dönüşümleri yorumlamakta oldukça önemli bir yer tutan, kaynakların dağılımı ve ölçekleriyle ilgilenen, ekonomi biliminin çevreye yaklaşımda, toplumsal ahlaki sınırları belirlemede, etkin bir rol oynamış olmasıdır. Bunun başlıca nedenleri arasında ticari hareketlerin yalnızca mal alış-verişinde değil, kültürler ve bölgeler arası bilgi ve teknoloji alış-verişinde de önemli rol oynaması gösterilebilir.

Örneğin akarsular ve kıyıları, ticaretin de kolaylıkla ilerlediği yerler olarak, kültürlerin de birbirine iletilebilmesinde önemli rol oynamışlardır. Ticari hareketliliğin sağladığı bir başka önemli olgu da sermaye birikimini sağlamış olmasıdır. Bu açıdan ele alındığında, günümüzde de ekonomik küreselleşme kavramının ortaya çıkışında belirleyici rol oynayan sermaye birikiminin, günümüzde de ahlaki oluşumu ve değerleri derinden etkilediği ve yönlendirdiği söylenebilir.

Bu açıdan yaklaşıldığında hem düşünsel alandaki gelişmelerin verdiği güç, hem de Rönasansı izleyen dönemde sermaye birikiminin başlattığı Merkantalizmle birleşen

* İnsanoğlu I. Kuşak haklar olarak bireysel özgürlüklerini, II. Kuşak haklar olarak siyasal ve sosyal özgürlüklerini, III. Kuşak haklar olarak ise temiz ve sağlıklı bir çevreye kavuşma isteklerini elde ettikleri görülür. Görüleceği gibi, her bir hakkın toplumlarda kabulü ile bir üst hakkın arayışı içine girmiştir. Etik anlayışda da öncelikle bireysel sorgulamadan başlayan sürecin, toplumsal ve çevresel boyutlara kadar uzandığı dikkat çeker.

devlet anlayışı, kaynakların bir meta olarak görülmesine neden olmuş, bu yaklaşım teknolojinin de verdiği destekle önüne geçilemeyen bir sömürü düzeninin de başlangıcı olmuştur. Bu da, insanların kendini merkeze alan görüşünün, dünyayı keşfetme hırısı ve yeni kaynaklar ele geçirme çabası ile birleşerek bir eyleme dönüşmesine ve dünya üzerinde yeni bir baskı düzeninin egemen olmasına yol açmıştır. Bu dönemin anlayışıyla Güney Amerika, Kuzey Amerika ve Afrika'nın el değmemiş doğasıyla birlikte, kaynakları, doğal yaşamı ve oraya ait olan toplum ve kültürler büyük bir hızla sömürülmüş; bol olduğu düşüncesiyle birçok tür tüketilmiş, batılı kültürden farklı olduğu düşünülen toplumlar ve kültürler bu görüşler adına yok edilmiştir.

18. yüzyıl ortalarında Fransa'da ortaya çıkan, ekonomiyi doğal yasalara dayandıran, toprağı ekonomik düşüncenin merkezine getirmeye çalışan fizyokratlar, bu yaklaşımlarıyla dönemin sömürü düzeniyle karşılaştırıldığında daha çevremerkezli bir yaklaşım benimsedikleri ileri sürülebilir. Bu açıdan bakıldığında 18. yüzyıl Fransız ekonomistlerinin de 20. yüzyıl Amerikan ekonomistleri gibi, bir tepki olarak olmasa da, dönemlerinin çevreci yaklaşımlarından etkilendiğı ve esinlendiğı söylenebilir.

Burada ele alınan ekonomik tartışmalarda ve mülkiyet haklarına ilişkin gelişmelerde, toprağın bir meta olarak, bir kaynak olarak ya da bir araç olarak ele alındığını görülmektedir. Toprağı ele alan farklı görüşlere bağılı olarak, toprak da, bu değer yüklemelerinden birini almaktadır. Çalışmanın odak noktası sınıraşan sular olmakla birlikte, su havzalarında ortaya çıkan çevre sorunlarında, su havzasında yer alan arazilerin kullanımı ve sahiplenilmesi, toprağın nasıl kullanıldığı da önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle toprak ve onun kullanımı doğrudan suyla ilişkilendirilecek bir bağı bulunur. Çünkü buradaki toprağın, bir başka deyişle mülk ya da arazinin, nasıl

kullanıldığı konusu doğrudan su havzalarındaki suyun niteliği ve niceliğini belirleyen önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Geleneksel kurama bağlı olan, özellikle siyaset alanında devrimci bir çizgisi olan Marks'ın da toprağı bir kaynak olarak ele aldığı görülür. Marks, kaynakların sonsuz olduğu düşüncesinde ötekilerden ayrılmamakla birlikte, sorunu kaynakların paylaşımında arayarak ötekilerden farklılaşmaktadır. Çağdaş çevrecilerden, Aldo Leopold'ün “toprak etiğı”nin de, 18. yüzyılda fizyokratlarla başlayan toprakla ilgili sorgulama ve kabullerin bir başka uzantısı olarak 20. yüzyıl başında biçimlendiğı ve doğrudan toprağın çevresel değeri üzerine oturtulduğu görülür.

Çağdaş felsefecilerden Northon, insanmerkezli bakış açılarında ortaya çıkan bu yaklaşım farklılıklarını geniş bir yelpazede tanımlamış; bunu yelpazenin birer ucuna yerleştirdiğı “sıkı insanmerkezcilik” ve “zayıf insanmerkezcilik” olarak ayırtmıştır. Onun tanımlamasına göre benmerkezciler bu yelpazenin “sıkı insanmerkezci” ucunda; toplumun genelinin yararını savunanlar “zayıf insanmerkezli” ucunda yer almaktadırlar. Northon bu yeni sınıflandırmasında bu kavramları, “hissedilen yeğleme” ve “düşünceli yeğleme” olarak da açmakta ve insan çıkarlarını buradan yola çıkarak değerlendirmektedir. Northon'a göre “bir değer kuramının desteklediğı bütün değerler bireylerin hissedilen yeğlemelerinin tatminine atıfta bulunuyorsa o kuram ‘sıkı insanmerkezli’; fakat bireylerin hissedilen yeğlemelerinin tatminine ya da düşünceli yeğlemelerinin belirlenmesine esas olan bir dünya görüşünün ideallerine ilişkilendirerek atıfta bulunuyorsa zayıf insanmerkezlidir”. (Ünder, 1996:140).

Ünder'e göre insanmerkezci etik kuramların gelişebileceği en son sınır “aydınlanmış-öz-çıkardır”, başka bir deyişle bu “sürdürülebilir kalkınma”dır. Akarsular, biyolojik çeşitlilik, çeşitli hayvan türleri ve benzeri kaynakların gelecek kuşaklar adına korunmasının birincil nedeni, Ünder'e göre, aydınlanmış-öz-çıkara dayanmaktadır (Ünder, 1996: 69). Bu görüşe göre dünya üzerinde korunması gereken herşey aslında insan neslinin ve türünün gelecek kuşaklarda daha sağlıklı yaşayabilmesi, yeterli kaynaklara sahip olması için gerçekleştirilmektedir. 1987’de BM “Çevre Komisyonu”nun hazırladığı “Ortak Geleceğimiz” adlı raporla birlikte uluslararası alanda yerini alan “sürdürülebilir kalkınma” kavramının, “aydınlanmış-öz-çıkara” gelebileceği en son aşamalardan biri olduğunu söylemek olanaklıdır. Bir başka deyişle bu “zayıf insan merkezlilik” olarak da tanımlanabilir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde küresel çevre politikaları başlığı altında daha ayrıntılı değinilecek olan “sürdürülebilir kalkınma” kavramı, artık entellektüel anlamda kullanılan bir çevre kavramı olmaktan çıkıp, uluslararası yargı organlarınca da kullanılan, baş vurulan (bkz. Gabçikovo-Nagimaros Davası: Tuna Havzası, s.298), bir kavrama dönüştüğü söylenebilir.

2.1.2 Çevre Merkezli Yaklaşımlar

Gerek insan ilişkilerinin söz konusu olduğu daha dar bir çerçevede gerekse çevre ve insan ilişkilerinin ele alındığı daha geniş bir anlamda ahlaksal topluluğun sınırlarının tarihsel süreç içerisinde sürekli genişlediği izlenmektedir. Örneğin, tarihin geçmiş devirlerinde köleler, esirler ve kadınların birçok durumda ahlaksal aktör veya özürülü olarak ahlaksal ilginin konusu olmadıkları görülür. (Aristoteles, 1993) Fakat onlar da bir

süre sonra özgürleşme hareketleri sonucunda ahlaksal topluluğun üyeleri haline gelmişlerdir. (Ünder, 1996:62) Peter Singer ve Tom Regan'ın ele aldığı hayvan hakları ile “hayvan merkezili”ği; Schweitzer (1875-1965), Taylor gibilerin savunduğu “her canlı yaşama iradesi ile doludur”, “her organizma ereksel bir yaşama merkezidir” gibi görüşlerle olgunlaşan “yaşam merkeziliği”; Aldo Leopold'ün toprak etiği kavramıyla ortaya çıkan “özgerçekleştirim”, bir başka adıyla “çevre merkezli”lik, birbirini izleyen farklı kümelerden oluşmuş kabuller ve görüşler olarak, çevre etiği alanında insan-çevre ilişkisini eylemler açısından tanımlanmada aracı olmuşlardır.

Çevreci düşüncenin iki alanda önemli gelişme kaydettiği söylenebilir. Bunlardan ilki, “zayıf insanmerkezli”, kaynakların kıtlığı, verimli kullanımı, yönetimleri gibi konuları ön plana çıkaran, Malthus'çu, Bentham'cı yaklaşımlar; öteki, “çevre merkezli” düşünceyi oluşturan Leopold'cü, Schweitzer'cı yaklaşımlardır. Birinci grupların amacı sonuçta insanlara nitelikli bir yaşam ve iyi bir gelecek sunmaktır. Burada doğa bir araç olarak ele alınmaktadır. İkincilerin amacı ise doğrudan yaşamın kendini, bunu sağlayan doğayı, insan temasından bağımsız olarak koruyabilmektir. Bu görüşte ise insan doğanın bir parçasıdır. Amaçları farklı olmakla birlikte her ikisinin de, kaynakların nasıl kullanılması gerektiğini sorgulayan ve insanların davranış biçimlerini kendi bakış açılarından eleştiren yeni etik arayışlar olduğu söylenebilir.

Çevreci yaklaşımların da insan merkezli yaklaşımlarda olduğu gibi kendi aralarında farklılaştığı ve bu farkların, çevreci düşüncenin temellerinin atıldığı 19. yüzyıla kadar gittiği görülür. Bunların başında gelen, kaynak korumacılığının fikir babası sayılan Pinchot, Amerikalı doğa felsefecisi Henry David Thoreau (1817-1862) ve doğa korumacı John Muir (1838-1914), bir yandan yazıları ve yaban doğadan yana olan

görüşleri ile Amerikan toplumunun bilinçlenmesine aracı olmaktadır; öte yandan kaynak kullanımı konusunda belirgin olarak birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Her üçünün de amaçları aynı (doğanın korunması) olmakla birlikte, Muir tamamiyle yaban doğa yanlısı bir yaklaşımı savunmakta; Thoreau doğanın gerekirse uygun bir şekilde işlenebileceğini ileri sürmekte; Pinchot ise (örneğin baraj kurulması gibi) insanlığın gereksinimlerinin söz konusu olduğu koşullarda doğanın gözardı edilebileceği yaklaşımını benimsemektedir. (Ünder, 1996:86-89) Kaynak korumacılığını savunan, George Perkins Marsh'ın 1864 yılında yazdığı 'İnsan ve Doğa' adlı eserinden önemli ölçüde etkilenmiş olan Pinchot'un, bu yaklaşımıyla, "zayıf insanmerkezli"; Muir'in "çevremerkezli"; Thoreau'nun ise ikisinin arasında bir yerde durduğu iddia edilebilir.

Çevreci düşüncenin farklı disiplinlere ve uygulama alanlarına yansımaları, çevreye yaklaşımda ulusların politikalarını da yeniden gözden geçirmesinde etken olmuştur. Bu düşüncelerin ışığında özellikle batılı toplumlarda ulusal alanda başlatılan ve geliştirilen çevre koruma politikalarının ve uygulamalarının zamanla uluslararası alanda ve öteki toplumlarda yansımalarını bulduğu görülür. Bakış açıları her ne olursa olsun bu düşünürlerin, insan davranışlarına yönelik eleştirilerinin, doğanın ve kaynaklarının korunmasındaki önemi göz ardı edilemez.

20. yüzyılın başında çevre etiği kavramını, ortaya attığı "toprak etiği" ile berraklaştıran ve bilinen geleneksel etik dışında yeni bir etikten söz eden ilk düşünür Aldo Leopold (1887-1948) olmuştur. Aldo Leopold'ün bu yaklaşımıyla arkasından gelecek olan birçok çağdaş felsefeciye öncü olduğu görülür. Leopold, "A Sand County Almanac" (Callicott, 2001: 204-205) adlı eserinin "toprak etiği" adını taşıyan son bölümünde, insan dışındaki bütün varlıkları ahlaksal topluluk içine alan, geleneksel

etikten farklı, yeni bir etik önermektedir. İlk olarak tanımlanan bu yeni yaklaşım içinde insanın doğanın bir parçası olduğu anlayışını barındırmaktadır. Çağdaş felsefeciler tarafından (Norton, 2000; Callicott, 2001) “holistik-bütüncül”, “çevremerkezli”, “eko-merkezli” gibi tanımlarla da ele alınan bu yaklaşımın, aynı zamanda, 16. yüzyılda felsefi temelleri atılan ve çağdaş düşünürlerce, mekanik, teknomerkezli, insanmerkezli gibi tanımlarla açıklanan görüşe karşı da ciddi bir eleştirel tutum içerdiği söylenebilir.

Aldo Leopold’un doğanın bitkiler, hayvanlar, insanlar ve topraktan oluşan bir bütün olduğu düşüncesi, 1980 sonrasında Callicott ve Rolston gibi yakın dönem felsefecileri tarafından da yakından benimsenmiş, geliştirilmiş ve izlenmiştir (Benson, 2000; Ünder, 1996). Aynen Darwinizmde olduğu gibi* Aldo Leopold’dan etkilenen çağdaş düşünürler de, bu düşünürün kendilerine yakın buldukları görüşlerini kendilerine rehber almışlardır. Bu açıdan incelendiğinde Leopold’ün izleyicilerinden biri olan Northon’un, yine O’nun izleyicisi olan Callicott’an çeşitli açılardan ayrıştığı dikkat çekmektedir. Örneğin Northon, Aldo Leopold’ün eylemsel (pratik) etik adına yaptığı katkıları vurgulayarak, çevre problemlerine pragmatik yaklaşımın, yani, çözüm için her tür pozitif etik yaklaşımın kullanılması gerekliliğini savunmaktadır (Northon, 1995). Bu “çoğulcu” (pluralism) yaklaşıma karşı çıkan Callicott ise, tek ve vazgeçilmez bir etik doğru olduğunu söyler ve “birciliğe” (monizm) olan inancını vurgulamaktadır (Callicott, 2001). Thoreau, Leopold ve Wendell Berry’den etkilenen Martin Heidegger ve onu izleyen Tim Casey’in ise, doğa ve kültürün birbiri ile olan ilişkisine, teknolojinin bu ilişkiyi yozlaştırdığına ilişkin düşüncelere yer verdikleri görülür.

* Çevreci akım birçok konuda Darwin’den etkilenmiş olmakla birlikte, zaman zaman onun hiyerarşik düzeni yerine karşılıklı bağımlılık (simbiyosis) ilkesini, dikey beslenme zinciri yerine, yatay beslenme zinciri düşüncelerini, ön plana çıkararak, bu bilim adamının bulgularından yararlandığı ileri sürülebilir.

Çevre etiğini bir başka boyutta ele alan düşünürlerden biri olan Albert Schweitzer, Aldo Leopold'un 20. yüzyıl başında başlattığı etik tartışmasını bir adım daha ileri götürerek tüm canlıları kapsayan, daha sonra "yaşam merkezli" olarak adlandırılacak farklı bir "etik" anlayışın temellerini, 1959'da yazdığı bir yazı ile atmıştır. Bu görüşün izleyicileri arasında Paul W. Taylor, John Rodman ve "Sessiz Bahar" adlı yazısını ona ithaf eden Rachel Carson bulunmaktadır.

Çevreci düşüncede 1960'lar sonrasında tekrar ortaya atılan ve kullanılmaya başlanan en etkili yaklaşımlardan biri Maltusçu yaklaşımdır. Çevre değerlerinin tartışıldığı, dolayısıyla kaçınılmaz olarak klasik değer sorgulamaları ve kuramlarının yerini doğanın değeri tartışmalarının aldığı bu dönemde, insanlığın en merak ettiği konu, kendi geleceğinin ne olacağıdır. Bu açıdan ele alındığında çevre değerlerini tartışmak daha sonraki bir zamana ertelenebilirdi. Gelecekte ne olacağız kaygısı ve kaynakların sınırlılığı kaygıları ister istemez birçok kişinin öncelikle bu konuya eğilmesini getirmiştir. Malthus'un (1766-1834) görüşlerini dikkate alan (Darwin gibi) birçok bilim adamı yaptığı çalışmalar ve araştırmalarda bu akımın kaygılarını doğrulayacak yeni bulgular, yorumlar ve açıklamalarla bu konunun üzerine gitmişlerdir. Özellikle su kaynaklarının sınırlılığı ve 21. yüzyılda yaşanacak sorunlarla ilgili yüzlerce makale yazıldığı görülür.

Çevre merkezli yaklaşımlar, temellerinin atıldığı dönemlerden başlayarak, yaptığı tanımlar ve sınıflandırmalarla, varolan farklı bakış açılarının ayrıştırılabilmesinde bir sistematik oluşturmuş ve kolaylık sağlamıştır. Çevre felsefesinin tarihçesinde daha öncede üzerinde durulduğu gibi doğaya ilişkin bu yaklaşım ve tutumları ayrıştıran ilk düşünür Norveçli felsefeci Arne Naess'in önemli etkisi olmuştur. 1973'te, çevreyle ilgili bu farklı yaklaşımları sınıflandırdığı çalışmasıyla Arne Naess, kendinden sonra gelecek

düşünürler tarafından “derin ekolog” olarak adlandırılacak; O’nu ve düşüncelerinin izleyicisi olanlara “derin ekologlar”, bu akıma da “derin ekoloji” adı verilecektir. Çevre merkezli görüşlerin kapsadığı alanın da zamanla farklılaşarak daha geniş kümeleri içermesi gibi; derin ekologları da bu kapsam farklılıklarına bağlı olarak iki ana gruba ayırmak olanaklıdır: Bir, tüm canlıları ahlak çemberi içine alan “biyomerkezli”, öteki adıyla “yaşam merkezli” görüşler; iki, cansız varlık ve döngüleri de içine alacak biçimde ahlak sınırlarını geniş tutan “ekomerkezli” görüşler (Benson, 2000: 2-13).

Çevre felsefesinde kullanılan bellibaşlı bazı kavramsal kabuller, özellikle “etik” yaklaşımların birbirinden ayrıştırılmasında yardımcı olmaktadır. Çevre felsefecileri ve etik savunucuları da bu kabullerine bağlı olarak kendi aralarında ayrılmaktadırlar. Bu temel ayrımlar, felsefecilerin doğaya nasıl baktığına ve insan doğa ilişkisini sorgularken nasıl bir yaklaşım izlendiğine ilişkin ip uçları taşımaktadırlar. Bu felsefeciler, yazılarında bu kavramlar etrafında birbirleriyle tartışmakta ve hesaplaşmaktadır.

Bu değer tartışmaları içinde, örneğin hayvan merkezlilik, hayvan haklarını savunmak, doğa da yalnızca bir türe değer vermek, indirgemeci bir yaklaşım olarak eleştirmekte ve yeterince bütüncül bulunmamaktadır (Ünder, 1996:102-103). “İndirgemecilik” olarak da adlandırılan bireycilik ya da konuların bireysel sorunlara indirgenmesi ile konuya bütüncül, bir başka anlatımla “holistik” olarak bakılması engellenmekte, bunun üzerine tartışmalar yürütülmektedir. Bir başka örnek vermek gerekirse, ekoloji biliminin ise, öteki alt kademelerdeki arayışlar yerine, doğal ortamlara daha üst düzeyden bakan, birçok boyutu içine katarak ele aldığı yaklaşımıyla, “bütüncül” yani “holistik” bir bakış açısına sahip olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca ekoloji bilimi bu yaklaşımıyla tek tek türlerle ve alt birimlerle değil, türler ve birimler arasındaki

ilişkilerle de ilgilenerak sistem bilgisinden hareket ettiği için de bütünlüklü bir bakış açısına sahiptir.

Düşün alanında korunması gerekli bu yaşam alanları içerisine bozulmamış halkların ve kültürlerin de* katılması gerektiğini kabul eden görüşler de bulunmaktadır. (Benson, 2000:12-13; Ünder, 1996: 8-9) Bu çalışmada da, “çevre merkezli” görüşün, bazılarının kabul ettiği gibi katı ya da indirgemeci biçimiyle değil, IUCN’nin tanımlarında da yer aldığı gibi ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Bu kabule göre insanın toplumsal ve kültürel çevresi de geniş çevre tanımı içine alınmalıdır. Bunun temelinde, bu olguların dışarıda bırakıldığı bir durumda, insan eylemlerini sorgulayabilmenin zeminini yitirme kaygısı ve “misanropi”ye** kayma kaygısı bulunmaktadır. Sonuçta insan bu doğal bütünü bir parçasıdır ve Murdy’nin deyişinde de olduğu gibi “insan ne herşeyin ölçüsü ne de evrenin merkezidir” ancak insan bu doğa bütünü derinden etkilemiş, hatta zaman zaman yok olma sınırına gelmiş, doğayı dönüştürmüş ve evrim süreci içinde ortaya çıkmış en son egemen türdür. Bize göre de sırf bu nedenle dahi, insanın toplum bilimsel olarak koruma ve çevre etiği kavramının dışında bırakılması doğru değildir. Bu çalışmadaki kabule göre, insan, dünya üzerinde bulunan ekolojik yaşam birimlerinin ayrılmaz bir parçasıdır; bunun doğal bir uzantısı olarak onun özgün toplumsal ve kültürel yaşamı da bu bütünü ayrılmaz olgularıdır. Ancak daha önce de vurgulandığı gibi, bu yaklaşım “çevre etiği” alanından öteki “etik” alanlara kayma riskini taşımaktadır, bu nedenle dikkatle ele alınması gerekmektedir.

* Örneğın Dünya Kültür Mirası alanları olarak ilan edilen bölgelerdeki halkların ve kültürlerin korunması gerekliliğini ilkeleriyle ve tanımlamalarıyla vurgulayan IUCN’in de benzer bir yaklaşımı benimsediği görölr.

** insan düşmanlığı, karşıtlığı

Oldukça uzun bir süreç almış olmakla birlikte, çevreci görüşün, varolan toplumsal ve ekonomik görüş açlarına karşı verdiği savaş sonucunda, bu doğal toplululuğu ve varlığı kapsayacak biçimde ahlak sınırlarını genişlettiği rahatlıkla izlenebilmektedir. Daha önce değinildiği gibi insanlar özgürlüğe doğru attığı her bir adımda yeni haklarını elde etmeyi başarmış; sıra, 3. kuşak haklarının da ötesine geçerek doğanın ve yaşamın bütününe haklarını da kapsayacak biçimde, bu ahlaksal yaklaşımı ve değerlerini, ilkeleriyle, uluslararası topluluğa kabul ettirebilme aşamasına gelinmiştir.

2.2 Çağdaş Çevre Felsefesi ve Günümüzdeki Uluslararası Yansımaları

Çağdaş çevre felsefesi ve çevre etiğinin düşünsel temellerini, çevre felsefesi'nin gücünü ve dayanağını aldığı 18. yüzyıl düşünürleri oluşturmakla birlikte; özellikle çevreci düşüncenin, farklı boyutların öne çıkarıldığı, kavramlarının tartışıldığı yakın dönem düşünürlerinden fazlasıyla esinlendiği görülür. Günümüz felsefecileri, çevreci yaklaşımlarını, kavramlarıyla çağa en yakın biçimde yorumlayan, Malthus, J. S. Mill, Jeremy Bentham, Thoreau, Aldo Leopold, Albert Schweitzer gibi farklı alanlardaki belli başlı düşünürlerden etkilenecek oluşturmuşlardır. Çağdaş felsefecilerin ve düşünürlerin yaklaşımlarını bu görüşlere dayandırdığı, yaklaşımlarını bunlar üzerine kurguladığı ve onların kavramlarıyla tartıştığı ileri sürülebilir.

Çevre sorununun toplumsallaşmasında ve bu sorunun dünya gündemine taşınmasında, kaynakların ve taşıma kapasitelerinin sınırlı olduğu görüşünü çarpıcı bir dille yazılarına aktaran bilim adamları ve düşünürlerinin önemli katkıları olmuştur. Bunların belli başlıları arasında: Lynn White'in "Ekolojik Krizin Kökenleri"(1969), Ehrlich'in "Eko-Felaket"i (1969), Garrett Hardin'in "Meraların Trajedisi" (Bir başka

biçimiyle “Ortak Malın Trajedisi”, 1968), Hutchinson’ın “Nüfus Tartışması” (1967), Rachel Carson’ın “Sessiz Bahar”ı (1967), Meadows ve arkadaşlarının hazırladığı “Büyümenin Sınırları” adlı (1972) raporları saymak olanaklıdır.

“Ortak Malların Trajedisi” adlı yazısında (1968) Garret Hardin sınırlı ortamda oluşan sınırlı bir kaynağın nasıl tükeneceğini ve sonunda bunun doğrudan insanın yaşamını nasıl etkileyebileceğini çarpıcı bir dille ortaya koymaktaydı (Hardin, 1993). Bunlardan en yakın zamanda yayınlanmış olanı ise 1980’de ABD tarafından yayınlanmış olan “Küresel 2000” raporudur. (Southwick, 1983: 7-63) Birleşmiş Milletler, Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun yayınladığı “Ortak Geleceğimiz” adlı raporunun da bu bağlamda önemli çözümler ve çıkarımlar içerdiği gözlenir, ancak bu rapor geleceğe dair ötekilerden daha olumlu bir bakış açısı taşıdığı söylenebilir (Benson, 2000; Kışlalıoğlu/Berkes, 1994; Ünder, 1996). 2003 Kyoto Dünya Üçüncü Su Forumu’na hazırlık olarak gerçekleştirilen çalışmalar ve yayınlanan raporlar da su kaynaklarının sınırlılığı üzerinde durmakla birlikte, sonuç belgelerinde ve forum genelinde daha çok uzlaşmaya yönelik olumlu yaklaşımların vurgulandığı (UN, 2003a; 2003b) izlenmektedir.

Tüm bu rapor ve yapıtların ortak yanları, dünyadaki kaynakların düşünüldüğü gibi sınırsız olmadığı, her yaşam alanının bir taşıma kapasitesi olduğu ve buna bağlı olarak yerkürenin de belli bir taşıma kapasitesine sahip olduğu yönündedir. Dolayısıyla gerek nüfus artışı gerekse doğal ortamlara bırakılan her bir atık, doğal taşıma kapasitesini zorlayan girdiler olduğu ileri sürülebilir. Bu raporlara göre, biran önce bu iki gelişime engel olunmalı, bunun için gerekli önlemler alınmalıdır. Bu bağlamda, davranış biçimlerinin de gözden geçirilmesi gereksinimi doğmuştur. Bu alanda yoğunlaşan kaygılar eşliğinde, bu konuların uluslararası alana taşınması ve yaptırım yollarının

aranarak uluslararası yasal düzenlemelere yansıtılması çabaları başlamıştır. “Gelecek kuşakların hakları”, “sürdürülebilir kalkınma” gibi yeni kavramlar bu arayışların ürünleridir. Bu arayışların ve gelişmelerin uluslararası çevre hukuku alanına yansıtıldığı, uluslararası topluluğun bu konulardaki yaklaşımları izlediği ve denetlediği görülmektedir.

2.2.1 Çağdaş Çevre Felsefesinin Çevre Etiğine Katkıları

19. yüzyıldan günümüze yansıyan düşünce akımlarının en iyi tahlillerinin yakın dönem felsefecilerince yapıldığı söylenebilir. Çevreci düşüncenin en önemli katkılarından biri de çevre kavramlarıyla birlikte değer kavramını da yeniden sorgulaması olmuştur. Bu sayede, felsefede önemli bir alt disiplin alanı olan, çoğunlukla insanın insanla ilişkilerini sorgulayan ‘etik’ penceresinden, insanın doğal çevresiyle olan ilişkileri gözlem altına alınmıştır. Çevre felsefecilerinin bu disiplin alanına önemli katkısı olan bu yeni bir etik anlayış, ‘çevre etiği’ kavramı olarak bu alanda yerini almıştır. Bu bakış açısı aracılığıyla ‘İnsanmerkezli tutumlar’ ve ‘insanmerkezci etik’ de farklı boyutlarıyla, bu felsefeciler tarafından yeniden yorumlanabilme olanağını yakalamıştır.

Hans Jonas “teknoloji çağında bir etik arayışı” adlı yapıtında, insan olmayan dünyada etiğin yerini sorgulamakta, etik açıdan önemli görülen herşeyin insanın insanla olan ilişkisi üzerine kurgulandığını vurgulamaktadır. Sonuçta Jonas, buradan hareketle tüm geleneksel etiğin kaçınılmaz olarak “insanmerkezli” olduğu saptamasını yaparak buna ilişkin önemli soruları gündeme getirmektedir. (Ünder, 1996: 68) Benzer bir sorgulamayı Watson, hem felsefi hem de etik bağlamda ele almakta ve insanın olmadığı bir koşulda, değer, hak ve etik kavramlarını tartışmaya açmaktadır (Watson,1995: 203-214).

Fransız asıllı Amerikalı mikrobiyolog Rene Dubos yaptığı “aydınlanmış insanmerkezcilik” tanımında, insanın doğasını öne sürerek, insanın, doğayı çıkar gözetmeden ve salt kendisi için sevmeden etkin bir biçimde denetleyemeceğini belirtmektedir. W.H. Murdy ise “yeni insanmerkezcilik” tanımında, çevre sorunlarının insanmerkezli yaklaşımlardan kaynaklanmadığını, onun dar anlamda ele alınması ile ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre insan, evrim sürecinde ortaya çıkmış en egemen tiptir, bu nedenle doğayı kendi sınırlarının ötesinde değiştirebilme yeteneğine sahiptir. Murdy, Darwin’in evrim kuramının doğanın insana hizmet için var olduğu inancını yıktığını ve insanın evriminde ekolojik bunalımın kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. İnsanlar dar anlamıyla ele aldığı bu bakıştan sıyrılıp, eleştirel bir yaklaşımla davranışlarını değiştirecek olurlarsa sorunların üstesinden gelebileceklerdir. (Ünder,1996 :142-143)

Murdy ve Dubos’un insan karakteri üzerine yaptığı tahliller bir başka boyutuyla Türk felsefecilerinden Bedia Akarsu’nun Cogito’da yazdığı “İnsan ve Çevre” adlı yazısında bulunmaktadır. Bu yazısında Akarsu, antropoloji biliminin bulgularına dayanarak insanın organlarının eksikliğini, aletlerle, içgüdüsünün eksikliğini ise zekası ile yendiğini vurgulamakta ve dünyayı değiştirmemiş olsaydı, insanın biyolojik olarak yaşamını sürdüremeyeceğini öne sürmektedir. (Akarsu, 1994: 28-29) Tarihçi Gordon Childe de, doğanın insanı eksik yarattığını, bu nedenle insanoğlu yeteneği ile teknolojiyi geliştirerek daha güvende yaşayabileceği bir ortam yaratmaya çalıştığını belirtmektedir (Childe, 1978). Akarsu’ya göre bu ilerlemenin hepsinin olumlu olduğu söylenemez: ancak doğa kirliliğinin asıl sorumlusu toplumsal, siyasal, kültürel, düşünsel ve dilsel kirlenmelerdir. Sonuç olarak gerçek bir arınma için, sözü edilen her bir alandaki

kirlenmenin saptanarak öncelikle onların ele alınması gerekmektedir (Akarsu, 1994: 27-29). Akarsu'ya göre herşeyin başında toplumsal kirlenme gelmektedir, çünkü bu kirlenme insanı insanlığından uzaklaştıran bir kirlenmedir. Akarsu'nun bu yorumlarının çevre etiği bağlamında da üzerinde durulması gereken yorumlar olduğu söylenebilir.

Felsefe alanında insanın ve insanmerkezli görüşlerin etik, biyolojik, toplumsal çeşitli çözümlemeleri yapılmış, bu yaklaşımlar farklı boyutlarıyla çevreci görüşlerle karşılaştırılmıştır. Bu düşünce akımlarının çözümlenmesine yardımcı olan bir başka sınıflandırmayı da O'Riordian yapmıştır. O'Riordian bu akımları üç ayrı boyutta ele alıp karşılaştırmaktadır: Eko-merkezli ve tekno-merkezli yaklaşımlar; işlevsel-çoğulcu ve Marksist yaklaşımlar; gerekirciliğe inananlar ve özgür istence önem verenler. O'Riordan'ın bu sınıflamasını, Ruşen Keleş ve Can Hamamcı "Çevrebilim" adlı kitaplarında yapmakta ve daha siyasal bir ayrım olan eko-faşizm ve eko-sosyalizme ise ayrıca değinmektedirler. (Keleş/Hamamcı, 1997:195-199)

19. yüzyılda gelişen çevre merkezli yaklaşımlar, çevreci düşünceyi "çevre etiği"nden kopuk geliştirilebilmenin olanaksızlığını da çarpıcı bir şekilde ortaya koymuşlardır. Çünkü, bir çevre düşünürünün, çevreye yönelik insan davranışların ve varolan toplum yaşamının tahlilini, eleştirisini yapmadan yeni bir arayış içine girmenin zor olduğu görülmüştür. Çevreci görüşün gelişiminde, özellikle Amerikan çevrecileri ve romantiklerin tepkileri, kendi dönemlerinin yaşam biçimleri ve mekanist görüşün yaklaşımlarına karşı bir başkaldırı da bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, öteki görüşlere bir anti-tez olarak, etikde önemli bir kavram olan değeri, bir başka açıdan sorgulayarak bu yaşam biçimlerinin karşısında yer almışlardır. Rousseau'ya kadar uzanan bu karşı duruş,

O'nda döneminin teknokratlarına, teknolojisine bir başkaldırı, doğanın, doğal yaşamın yüceltilmesine dair bir arayış olarak da kendini ortaya koymaktadır.

Bu süreçlerin, tez kapsamında gözden geçirilmesinin nedenleri arasında, çevreci akımların düşünce sistemlerinin tanımlanabilmesi; bunların birbirleri ile etkileşiminin anlaşılması; bu düşünce hesaplaşmalarının ve atlamalarının süreç içinde hem kendi dönemlerini, düşünce biçimlerini hem de öteki alanları nasıl etkilediğinin kavranabilmesi bulunmaktadır. Böylelikle, bunların uluslararası çevresel sorunların çözülmesine nasıl yansıtılabileceği görülebilecek; konunun felsefi, çevresel boyutları tarihsel süreçte berraklaştırılabilecek; konuya bu açıdan yaklaşılarak daha bütünlüklü bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılacaktır. Bu akımların oluşturduğu kavramları tanımlamak da, gerektiğinde bunların uluslararası ortamlarda nasıl uygulanabilir kılınabileceğini tartışmaya yarayacaktır.

2.2.2. Çevre Felsefesi ve Etiği Üzerine Eleştiriler

Çağdaş çevre felsefecileri aynı düşünsel temellerden etkilenmiş olmakla beraber, belli başlı konularda kendi aralarında belirgin ayrılıklara düştükleri görülür. Bu ayrılıkların felsefenin düşünsel ve eylemsel boyutlarında, kavramsal yaklaşımlarda ve felsefi çıkarımların temelleri üzerine yaşandığı ileri sürülebilir.

Bu bağlamdaki en önemli tartışmalar çevre felsefesinin kuramsal temeller üzerine oturtulmasını savunanlar ile, sorunlara acil çözüm üretilmesi gerekliliğini savunanlar arasında geçmektedir. Bu bakış açılarına sahip olanlardan (Norton, Murdy gibi) bir bölümü, geleneksel insanmerkezli, çevremerkezli tartışma evreninin bir yana bırakılarak

tüm felsefi yaklaşımların, etik kavramların seferber edilerek, çevreyi korumak üzere tüm ilkeleriyle, bir an önce yaşama geçirilmesi gerekliliğini savunmakta; bir başka grup (Callicott ve Watson gibi) felsefeci ise bu yaklaşımların felsefi etkinliklerini sorgulayarak, çevresel ve etik kuramların tamamıyla düşünsel boyutta ele alınması ve tartışılması gerektiğini savunmaktadırlar.

Azınlıkta olmakla birlikte Richard Watson ve onun gibi düşünen bazı felsefeciler, çevre felsefecilerini birçok açıdan acımasızca eleştirmektedirler. Bunlardan en keskini olan Watson'a göre çevre felsefecileri mantık ve felsefi tartışmaya önem vermemekte ve uzlaşmacı davranmaktadırlar. Watson, belli kesinliğe ulaşmamış düşüncelerin girişime dönüştürülmesini zararlı bulmakta, ancak çok sorunlu alanlarda çevre felsefesinin uygulanabileceğini savunmaktadır. Öteki felsefecilerin söylediklerini genellikle felsefi temellere oturtmadıklarını ve sanki söylediklerini büyük bir inançla söylediklerinde, doğru olacağını düşündüklerini işaret ederek eleştirmekte ve bunun dogmatizme yol açtığını vurgulamaktadır. (Watson, 1995)

Watson'un tamamıyla karşıtı düşüncede olan Bryan Northon ise gereksiz uzun felsefi tartışmaların bırakılarak, disiplinlerarası kabul görebilecek çözüm önerilerinin oluşturularak biran önce hayata geçirilmesini savunmaktadır (Norton, 1995; 2000). Benzer yaklaşımda olan Wittgenstein bunu yelkenliyle yol alırken tekneyi tamir etme becerisi ile açıklamakta, öteki tartışmaların vakit kaybettirdiğine katılmaktadır. Aynı düşünceyi paylaşan birçok çağdaş felsefeci de bu bağlamda pragmatizmin altını çizerek, onun önemini ortaya koyan araştırmalara öncelik vermekte ve benzer araştırmaların sayısının artırılmasını önermektedirler.

Doğal çevre değerleri ve çevre sorunlarına bu farklı açılardan yaklaşıldığında, Watson'ın savunduğu gibi öncelikle konunun felsefi temellerinin oluşturulması gerekliliği ileri sürülebilir; ancak çevre sorunlarının acil çözüm gerektirdiği günümüz koşullarında, Norton ve Wittgenstein gibilerinin önerilerine öncelik verilerek, varolan 'çevre etiği' kavramlarından yola çıkarak çözümler üretilmeye çalışılmasını savunmak kaçınılmaz olmaktadır.

Bir başka boyutta olmakla birlikte, çağdaş felsefecilerden Reichenbach ve onun izleyicileri (Reichenbach, 1993) ise felsefecinin ve felsefenin gerçek yaşamdan koptuğunu öne sürmekte; felsefenin gelişimi açısından disiplinlerarası yaklaşımın önemi üzerinde durarak, felsefenin bilime ve uygulama alanlarına katkısının artırılması gerektiğini savunmaktadırlar. (Light, 2002)

Çağdaş çevre felsefecilerinin düşünce ve eylemle ilgili ayrıştıkları başka bir nokta ise eylemin ne olduğuna ilişkindir. Bu bağlamda felsefeciler arasında çeşitli düşünce ayrılıkları gözlenir. Kimi (Pete Gunter, Callicott, Kate Rawls, Watson gibi) düşünürler, felsefecilerin çevresel etkinlikte yer almak için ayrıca bir eylem girişimi içinde bulunmaları gerekmediğini, Amerikan Aşkıncılarının yazılarıyla oluşturdukları etkiyi buna örnek vererek savunmaktadırlar. Bu düşünürler, çevresel etkinliğe düşünsel boyutta verilen desteğin yeterince önemli bir eylem olduğuna dikkat çekmektedirler. Bu görüşü savunan felsefecilerin vurguladığı türden bir eylemselliğin Leopold, Rachel Carson ve Lynn White Jr.'ve Garret Hardin'de de bulunduğunu söylemek olanaklıdır.

Böylesi bir etkinliğin yeterli olmadığını düşünen (Norton, Peter Wenz, Ullrich Melle gibi) öteki felsefeciler ise, felsefecilerin çevre sorunlarının çözümünde aktif rol

almaları ve gerekirse yönlendirici olmaları gerektiğini savunmaktadırlar. Bu düşünce ayırımlarına karşın en doğruyu yazar Marietta'nın (Marietta, 1995: 97-99) belirttiğini söylemek olanaklıdır. Marietta "Çevreci Eylemler ve Yansımaları" adlı yazısında, çağdaş felsefecilerin kişiliklerine ilişkin ipuçları vererek, bunlardan kiminin iyi hatip olduğunu ve toplulukları etkileyebildiğini, kiminin iyi araştırmacı olduğunu ve bu açıdan öncülük ettiğini, kiminin ise yaşam tarzı ile topluma önderlik ettiğini belirtmektedir. Sonuçta her felsefeci kendi yeteneklerinin elverdiği ölçüde bu alana hizmet vermektedirler. Bunlar göz ardı edilemez eylemlerdir, sırf düşünsel olmaları onları eylemin dışına atılmalarına neden oluşturmaz. Benson'ın da "Çevre Etiğine Giriş" adlı eserinde (Benson, 2000) yaptığı önermelerde benzer bir yaklaşımı benimsediği görülür. Her iki yazarın da, çevre felsefesinde eylemin anlamını sorgulanırken, aynı zamanda, dolaylı olarak, eylemin de yönlendirildiğini kabul ettikleri ve dolayısıyla çevre felsefesinin çevre etiğinden ayrılmazlığını bir kez daha vurguladıkları yorumu yapılabilir.

Çağdaş felsefeciler arasında bir başka ayrışma ise kavramsal boyutta yaşanmaktadır. Bu tartışma boyutlarından birini, kökenleri geçmişe giden insanmerkezlilik ve daha yeni olan çevremerkezlilik oluşturmaktadır. Bu iki yaklaşım biçimi arasında yer alan felsefecilerde, örneğin Northon gibi kimi felsefeciler, çevreye stratejik yaklaşılması gerektiği (Norton, 2000) düşüncesini savundukları için, yeterince çevremerkezli olmamakla suçlanabilmektedirler. Oysaki, konulara daha pragmatist açıdan yaklaşan Northon'a göre, politikacıları ve yöneticileri eyleme yönlendirebilmenin birinci koşulu onların anlayabileceği ve kavrayabileceği kavramlarla konuya yaklaşılması gerekmektedir. Benzer bir eleştiriyi genel anlamda olmakla birlikte Reichenbach bütün felsefecilere yönelterek, onların da herkesin anlayabileceği bir dille yazmaları gerektiği görüşünü savunmaktadır (Örs, 1998). Sonuç olarak, eğer öyle gerektiriyorsa, yaklaşımlar

insanmerkezli de olsa çözümlerin ortaya konulması, çevrenin korunmasını bir an önce gündeme getirmeleri açısından önem taşımaktadır. Northon buna örnek olarak biyolog Rachel Carson'ın çabalarını göstermekte; Rachel Carson'ın DDT'ye ilişkin kaygılarını ancak insan sağlığı ile ilişkilendirdiğinde gündeme taşıyabildiğini (Benson, 2000 :146) belirtmektedir.

Northon hem bu yaklaşımıyla, hem de yöntem olarak kendisi gibi Leopold'ün izleyicisi olan Callicott ve benzeri düşüncede olanlardan ayrılmaktadır. Northon'a göre, çevre sorunlarına pragmatik yaklaşım gerekmektedir; bu ancak ve ancak her tür etik yaklaşım ve kuramın, sorunların çözümü için kullanılması ile gerçekleşebilecektir. Bu yaklaşım biçimi, başka bir deyişle çokculuk (öteki anlamlarıyla ikicilik, ya da pluralism) olarak da adlandırılmaktadır. Bu bağlamda Northon, disiplinlerarası çözümleri, halkın katılımını, yerel çözümleri ısrarla savunmakta ve felsefecileri bu noktada sorumluluğa davet etmektedir. Felsefecinin hem çözüm arayışlarında hem de yol gösterici olarak eylemin içinde yer alması gerektiğinin altını çizmektedir. (Norton, 1995; 2000)

Northon'un tam karşısında yer alan Callicott ise çevre sorunlarına yaklaşımda tek ve vazgeçilmez bir doğru olduğunu savunmakta, bunun bir dünya görüşü olarak benimsenmesi ile doğru olana varılacağını söylemektedir. Bu, çevremerkezci görüştür. Bir başka deyişle bu tekilcilik (öteki anlamlarıyla bircilik, monizm) olarak da adlandırılmaktadır. Callicott gibi düşünenler doğa için doğru olanı yapmak, doğru kararlar üretebilmek için belli düzeylerde ekolojik bilgiye sahip olmanın gerekliliğini de savunmaktadırlar. (Callicott, 1995, 2001)

Teknolojinin gelişimi ile doğanın bozulması arasında birebir ilişki kuran kimi düşünürlerin de yine farklı bakış açılarına sahip olduğu görülür. Örneğin, Thoreau, Leopold, Wendell Berry'den etkilenen Martin Heidegger ve onu izleyen Tim Casey doğa ve kültürün birbiri ile ilişkisine değinmekte, teknolojinin bu ilişkiyi yozlaştırdığına ilişkin düşüncelere yer vermektedirler. J.K. Galbraith, Jacque Ellul, Barry Commonor gibi bazı kuramcılar teknolojiyi sosyal bunalımdan sorumlu tutmakta, Robin Clark, Robert Junk ve Paul Goodman gibi düşünürler ise, aslında sorunun teknolojinin yanlış kullanımından kaynaklandığını ve teknolojinin gerçek anlamıyla çevreye hizmet eder biçimde kullanıldığında sorunlara çözüm olacağını savunmaktadırlar (Ünder, 1996; Simonnet, 1990).

Sonuç olarak, çevre felsefecilerinin yeni kuramlar ve yaklaşımlar geliştirmiş olmakla birlikte, birçok konuda ayrılığa düştükleri görülür. Bir bağlamda bu ayrışmaları bir zenginlik olarak yorumlamak olanaklıdır. Bir başka açıdan ise bunu çevre felsefesinin uygulanabilirliği karşısında ciddi bir tehdit olarak da algılamak olanaklıdır. Bu görüşleri ve çeşitlenmeyi acımasızca eleştiriren düşünürlerden biri de yine Watson'dır. Watson'a göre (Watson, 1995) çevre felsefesi sırf bu nedenle bile yeterince belirsiz ve güvenilmezdir; çevre felsefesi, felsefenin temel sorunlarını yadsır, tartışma ve mantık kurallarına uymaz; çok basit felsefi problemlerin dahi farkında değildir, bu nedenle sistematik bütünlükten ve felsefi analizden yoksundur. Bu felsefenin en büyük yanılgısı bir savı yeterince güvenerek ve kuvvetle söylenmesinin onu doğru yapmaya yeteceğidir. Bu da, çevre felsefesi okuyucularına bir felsefe ile değil bir doktrinle karşı karşıya kaldığı hissini verir. Bu yaklaşım felsefeye dogmatik* bir aura kazandırır. Bu

* dogmatik- deney bilgisini, deneye dayanan kanıtları yadsıyarak, kanılarını inanç öğretilerinden çıkaran. (Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, 1998)

bağlamda Watson, çevre etiğinin de mutlaka felsefi çıkarımlarla desteklenmesi gerektiğini, aksi takdirde etik savların yalnız birer iddia olmaktan öteye gidemeyeceğini vurgulamaktadır. Benzer nedenlerle, Watson eylem taraftarı olan çevre felsefecilerini tümüyle felsefi sorunlardan uzaklaştıklarını söyleyerek eleştirmektedir.

Bu çalışma ise, yaklaşım olarak çevre felsefesi ve çevre etiği çıkarımlarının, çevre sorunlarının çözümünde önemli bir yeri olduğunu benimsemekte, bunların uygulama alanlarına yansımalarının araştırılması gerekliliğine inanmakta ve bu açıdan yaşama uyarlanabilecek eylemlerin tanımlanmasını gerektiğini düşünmektedir. Bunun başlıca nedeni yaşam için çok önemli bir kaynak olan suyun hızla niteliğini yitiriyor olmasıdır. Bu amaç doğrultusunda her bireyin ve bilim insanının kendi yetenekleri ve uzmanlıkları doğrultusunda yaptığı katkıyı değerli bulmakta; aşağıdaki bölüm de birey, toplum, eylem ve disiplinlerarası yaklaşımları bu açıdan ele almaktadır.

III. Toplum, Eylem ve Su Havzaları

1. Kollektif Yaşam ve Değer

Çevre ve insan ilişkisini sorgulayan, değere yönelik felsefi ve etik tartışmalarda geleneksel değer yüklemelerinin çevre adına oluşturulacak bir etik çerçevede yetersiz kalabileceği eleştirisi ön plana çıkmaktadır. Bir başka eleştiri ise tamamiyle eyleme yönelik çıkarımlar, sorgulamalar ve arayışlar içinde olan etik felsefesinin bu sorunlara yeterince pratik yaklaşmadığıdır. (Norton, 1995; 2000) Çünkü sonuçta, etik eylemle içiçe olan bir kavramdır. Burada karşılaşılan bir başka sorun ise, oluşan toplu değer yüklemeleri ve bunların belirlenebilmesinde yaşanan zorluklardır. Bu bağlamda toplu

eylemleri tanımlamanın, bireysel eylemleri tanımlamaktan daha da zor ve karmaşık olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, toplumsal eylemler, bizi, bireysel eylemlerden daha çok ilgilendirdiği için, toplumların ve onların, dolayısıyla çevrenin yönetimini de gerçekleştiren devletlerin değer yargılarına ve ilgili kavramlarına bakmakta yarar gördük.

Ahlaksal yargılarda değer yargıları da bulunmaktadır. Oysa değer yüklemelerinin, “etik”de olduğu gibi, belli bir nesnellığe sahip olduğu söylenebilir. Eğer değerler karşımıza geçici duygularımızdan ve değişen isteklerimizden bağımsız olarak çıkıyorlarsa, bunun bellibaşlı nedeni, bize bu değerlerini kabul ettirmeleridir denilebilir. Burada şu soru sorulabilir: Çevre ve su bizim bu açıdan kabul ettiğimiz bir değere sahip midir? Buna, birçok kişinin “evet” yanıtını vereceği söylenebilir. Bu tür değerlerin ortak payını “kollektif bilinç” olarak adlandırmak olanaklıdır: “Ortak pay nedir?” sorusuna ise Durkeim’in tezlerinden esinlenen Bouglé, bunun daha çok bir sisteme benzetilebileceğini, kollektif bir çözümleme sonucu oluştuğunu söyleyerek yanıtlamaktadır: “bilinçlerin kalabalığında bulduğumuz fikirler maddesel şeyler gibi cansız ve ayrık kalmazlar, ilişkiye girerler, birbirlerini etkilerler bu yakınlaşmadan yeni bir ürün doğar. Kollektif bilinci elde etmek için bireysel bilinçlerin ortak paylarını birleştirmek yetmez, insanların biraraya gelmesindeki çekim gücü gibi baskı gücüne sahip bir güç doğar ve değerler dünyasında etkin olan bu özgün güçtür”. (Cuvillier, 1996a :191-193) Ancak böyle bir gücün, kollektif etkinliği eyleme dönüştürebileceği, yoksa değer biçmelerinin, yalnızca ortak bilinçde kabul gören sıradan “değer”ler olarak havada asılı kalabileceği ileri sürülebilir.

İnsan zekası ve kollektif yaşam bilincinin, daha sonra doğanın bugünkü durumuna gelmesinin nedenlerinden biri olacak biçimde, dünya üzerinde farklı kültürler,

yaklaşımlar ve bunların oluşturduğu simgesel parçalanmalar yarattığı görülür. Bu parçalanmalar ve alan belirlemeleri etnik, dini vb. soyut sınırlardan oluşabileceği gibi, yönetsel ya da devlet sınırları gibi somut sınırlardan da oluşabilmektedir. Özellikle somut sınırların, insanın doğa üzerindeki egemenliğini belirlemesinden farklı olarak, onun üzerindeki gücünü ve öteki gruplara karşı etkinliğini onu parçalayarak ve istediği biçimde yeniden oluşturarak göstermesi olarak da yorumlanabilir.

1.1 Toplum ve Sınırlar

Bir önceki alt bölümde ele alınan bu simgesel parçalanmalar tek bir sözcükle sınır olarak adlandırılabilir. Sınırı Cohen şöyle tanımlamaktadır:

“Sınır tanımı gereği, bir toplumun nerede başlayıp nerede bittiğini işaretler. Böyle bir işaretleme neden gerekmektedir? Bunun basit bir yanıtı şudur: Sınır, topluluğun kimliğini barındırır ve tıpkı bireyin kimliği gibi, toplumsal etkileşimin gerekliliklerinden doğar. Sınırların çizilme tarzı tamamen özgül topluluğa bağlıdır. Ulusal ya da yönetsel sınırlar gibi bazı sınırlar yasaya bağlı ve yasalar tarafından kutsallaştırılmış olabilir. Bazı sınırlar fiziksel olabilir, belki bir sıradağ silsilesi ya da bir deniz tarafından [ya da bir akarsu tarafından] ifade edilebilir.

Sınırların bazıları ırksal, dilsel ya da dinsel olabilir.” (Cohen, 1999: 8-12)

Bu sınırlar her zaman aynı netlikle ortaya konulamayabilir, ancak bu sınırlar farklı yakalardaki insanlar tarafından, “farklı terimler çerçevesinde algılanabilirler”.

Akarsular da aynen denizlerde olduğu gibi önemli coğrafi sınırları oluştururlar. Doğal olarak teknoloji elvermediği sürece suyun öte yanına geçmek neredeyse olanaksızdır. Bu nedenle tarih içerisinde aynı akarsu boyunca, suyun iki yakasında farklı toplumlar ve devletlerin yer aldığı gözlenir. Bunun en güzel örneklerinden biri Budapeşte’dir. Suyun iki yakasında yer alan Buda ve Peşte kentleri köprülerle

birleştğinde 'Budapeşte' kenti ortaya çıkmıştır. Daha önce Tuna'nın güneyinde bulunan devletler, bu akarsuyu kendilerini barbarlardan koruyan bir eşik olarak görmekteydiler. Ayrıca akarsular, katettikleri mesafeler nedeniyle de sınırlar olmasa bile coğrafi olarak farklı kültürlerin yaşadığı, farklı yaklaşım biçimlerinin benimsendiği yaşam alanlarını toplumlara sunmuşlardır. Genelde yukarı akarsu havzaları dağlık ve ormanlık alanlara sahipken, aşağı akarsu havzaları, verimli toprakların bulunduğu düz arazilere sahiptirler. Bu farklılıkların toplumların davranış ve gelenek gibi kültürel yapılarının belirlenmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Sınırlar oluşturma, simgesel, kimliğe yönelik bir yarar olmakla birlikte tamamiyle toplu eylemi, dayanışmayı ve kolektif yaşamı kolaylaştırıcı bir tarafı da bulunmaktadır. İnsanlar, çizdiği sınırlar içerisinde oluşturduğu işbirliği ve dayanışma aracılığıyla, kendini tehdit altına alan doğal ve biyolojik sorunlarla baş edebilmeyi öğrenmiş, başka toplumların saldırılarına karşı kendini koruyabilmiştir. Böylelikle kendine karşı oluşan tehditleri ve olumsuzlukları en aza indirerek daha güvenli, kolay ve sağlıklı gelişebilmiş ve üreyebilmiş, ömrü uzamıştır. Ayrıca, kolektif tasarımın bir ürünü olan uygar toplumlar, önceki biyolojik varlıklardan farklı olarak, bireysel davranışları denetleyebildikleri gibi, toplumdaki hareketliliği ve üremeyi de denetleyebilmişlerdir. İnsanlar yaşadıklarıyla deneyimlemiş, görmüş, biyoloji ve ekoloji gibi bilimler aracılığıyla kanıtlamış ve bir sonraki kuşaklara aktarmıştır.

Ekolojik görüşün bir uzantısı olarak ortaya çıkan ekofelsefe, ekososyalizm, yaşam bölgeciliği (biyorejyonalizm) gibi akımlar ve birleşmiş ekosistemler gibi kavramlar, siyasal sınırların yapay olduğu görüşünden hareketle, sınırların, siyasal ilkelerin ve

uluslararası ilişkilerin bu ekosistem alanlarına göre yeniden düzenlenmesini savunmaktadırlar. (Keleş/Hamamcı, 1997: 196-200; Ünder, 1996: 122-128)

Ünder'e göre: "Ekofelsefede toplum ve topluluk kavramının sınırları ve dolayısıyla anlamı değişir. Topluluk sadece insanlardan oluşmaz, toprağı, suları, bitkileri ve hayvanları da kapsar. Tek tek insanlar ve insan toplumu, bu daha büyük birimin parçaları olarak görülürler. Biyorejyonel ölçek içinde siyasal ilkeler doğanın dikte ettiği temellere dayanır. Bir biyorejyonda genellikle doğal bir denge ve uyarlanma, topluluklar arası işbirliği, çevreyle bütünleşme, çeşitlilik, karmaşıklık ve esneklik vardır." (Ünder, 1996: 122-126)

Bu yaklaşımların günümüze ve koşullarına uyarlanmış olanının ise küresel komşuluk savı olduğu söylenebilir. Ancak bu yaklaşımların, ekolojik tüm gerçekliklerine karşın, birer ütopya olmanın ötesine geçemedikleri görülür.

Bütün bu akımlar ve tartışmalar bir yana, insanın doğayla başedebilmesi ve kültürel yapısıyla belli uyum içinde yaşayabilmesi için kollektif hareket etmesi gerekmiştir. Bu düzeni sağlayabilmek için zaman içinde bireylerin uyması beklenen belli toplumsal kurallar ve belli hiyerarşiler oluşturulmuştur. Bunlar arasında kültürü, onun oluşturduğu gelenekleri, yaptırımları, sorumlulukları, adalet kavramını, dayanışmayı, kurumları, örgütlenmeyi, mülkiyet ve birey hakları gibi kavramları, yasaları, yönetimi ve yargılamayı saymak olanaklıdır.

1.2 Toplum ve Kültür

Kültürler toplumların ürünleridir. Bu ürünleri onların tarihi yaşam hikayelerinden ve coğrafi özelliklerinden ayırtırmak oldukça zordur. Bunlar o toplumun dil, din ve davranış biçimlerinin tümüdür. Nasıl aynı tür kuşlar farklı coğrafi bölgelerde farklı ötüş

teknikleri kullanmakta iseler, insan toplulukları da yaşadıkları bölgelere, ait oldukları etnik özelliklere bağlı olarak farklı dilleri ve davranış kalıplarını benimsemektedirler. Başka toplumlarla oluşan bu farklılığı, birbirleri içindeki benzeme ile de açıklamak olanaklıdır. Ayrıca, “kültürel olan bir kurala tabii olandır” (Cuvillier, 1995a: 16-19). Onun koyduğu kurallar bir toplum içinde yaşamının güvenilirliğini ve düzenini de beraberinde getirmektedir. Bu, toplumsal yaşamı kolaylaştırmakta ve sürekli kılmaktadır.

“Süreklilik ve düzenlilik hem doğada hem de kültürde vardır. Doğa biyolojik kalıtım alanıdır. Kültür dışsal gelenek alanıdır.” Doğa nasıl bilgilerini DNA’lar aracılığıyla kuşaktan kuşağa iletmekteyse, kültür de kolektif yaşamın araçlarıyla bilgilerini bir sonraki kuşaklara iletmektedir. Her ikisi de kendi kuralları doğrultusunda evrimsel değişime uğramaktadırlar. Kültürler bir toplumun üyelerinin ortak miraslarıdır. “Kültür onu oluşturan unsurların belirli bir toplumun fertleri tarafından kabul edildiği ve aktarıldığı, öğrenilmiş davranışlardır. Kültürler aynı zamanda toplumları belirleyen yaşam biçimleridir”. (Cuvillier, 1995a: 16-19) Bu yaşam biçimlerini sürdürebilmeyi toplumlar çizdikleri sınırlarla olur kılmışlardır. Çünkü böylelikle kendilerini hem doğaya karşı hem de öteki düşman öğelere karşı koruyabilmişlerdir.

Durkeim’a göre “insanlar temel fikirler üzerinde anlaşmak zorundadırlar, eğer insanlar zaman, uzam, neden, sayılar gibi homojen kavramlara sahip değillerse, zekalar arasında uyum ve bunun sonucu olarak ortak yaşam olanaksız hale gelirdi” (Cuvillier, 1995b: 178-180), böylesi bir koşulda da kültürlerin ve toplumların sürekliliğinden söz etmek olanaklı olmayacaktır. “Etik” ve “kültür” arasında bu bağlamda bir ilişki kurulacak olursa, o da değişen ve gelişen kültürle birlikte etğin de değiştiği ve bunun da kültürü etkilediği söylenebilir.

Kollektif bilincin ve kültürel yaşamın getirdiği, onu tamamlayan bir takım öğeler bulunmaktadır. Bunlar: Adalet, dayanışma, örgütlenme gibi kavramları; felsefe, ahlak, hukuk, politika, yönetim gibi toplumların yapılanmasında ve işleyişinde belirleyici olan kuralları biçimlendiren öğelerdir. Bunlara bağlı ortaya çıkan yaptırımlar, toplumların iç düzenlerini sağlayabilmek için uygulanmışlardır. Yaptırımlar arasında: “yasal ve ahlaksal yaptırımlar; ceza ve hukuk yaptırımları; ödüllendirici, yaygın ve düzenli yaptırımlar” (Cuvillier, 1996b :15-16) önemli yer tutmaktadır. Durkheim’a göre, “yaptırım eylemin içeriğinden değil, eylemin önceden konmuş bir kurala göre uygun olmamasından gelen, eylemin bir sonucudur. Önceden konmuş bir kural olduğu ve eylem bu kurala karşı geldiği için yaptırımcı eylem olur” (Cuvillier, 1996b :12). Bu yaptırımcı eylemler bireylerin ve toplumların sorumluluk ve görevlerini kapsayacak biçimde geliştirilmiştir. Yaptırımlar aynı zamanda adalet, dayanışma, özgürlük, eşitlik gibi kavramları oluşturmaya yönelik de olduklarından toplumlarca ve düşünürlerce sürekli tartışılmıştır. Bu aşamada filozofların devreye girdiği görülür.

Toplum yaşamının bir parçası olan ahlak, hukuk, yönetim gibi işlevlerin kural koyucu olduğu gözlenir. Çalışmamızın önemli bir parçasını oluşturan bu öğelerden ahlaka “her bir birey çevrenin, eğitimin ve kalıtımın etkisiyle özel bir pencereden bakar”; farklı kültürler de aynı olaylara farklı pencerelerden bakabilirler, ahlakın bu nesnel yanına sosyologlar “gelenek” adını vermektedirler. Ahlakın bireysel bakış alanı öznel, farklılıklar ise nesneldir. “Her toplum için, tarihin belirli bir anında bir ahlak vardır. Toplum, kültürlerin bir ürünü olan geleneklere karşı davranılmasına izin vermez. Gelenekler her zaman eylemi engelleyen olumsuz buyruklar değildir. Aynı zamanda olumlu bir eylemi de gerekli bulabilir teşvik edebilirler. Uygar toplumlarda gelenekler

hukuksal biçim almaya yönelmişlerdir. Geleneklerin hepsi hukuk haline gelmeyebilir”. (Cuvillier, 1996a :171-173) Bu alıntıdan da görüleceği gibi, toplumların işleyişinde kültür, ahlak, gelenekler önemli bir yere sahiptir. Bunların bir bölümünün hukuk ve yönetimler aracılığıyla uygulamaya yansıtıldığı söylenebilir. Sınıraşan suların kullanımlarında ve korunmalarında da ahlak, hukuk ve yönetim üçlüsü çok önemli bir rol oynamaktadır.

1.3 Toplum ve Kollektif İdealler

Kollektif yaşam biçimleri ve onların düşünsel yaptırımlarına ait farklı kabuller bulunur: Emile Durkheim’a göre eğer insan idealleri düşünüyorsa bu sosyal bir varlık olduğuna işaretler, toplum ruhu “kollektif idealler”in toplamıdır. Marks’a göre ise yaşamın üretim biçimi genelde toplumsal, siyasal, entellektüel yaşam sürecini koşullandırmaktadır. Bu koşulda gerçeği belirleyen, insanların bilinci ve kollektif idealler değil; aksine bilinçlerini belirleyen gerçeklerdir. (Cuvillier, 1995a :116)

Her iki anlamda da ele alındığında, toplumun öngördüğü kollektif yaşam biçimi ya da üretim biçimleri; özde yaşam biçimleri, insanın güdüsel artışı ve doğada varolma savaşıyla birleşince, yalnızca toplumun ve kültürün kendisini değil, üzerine yerleştiği doğal ortamları da belli değişim ve dönüşümlere uğratmışlardır. Bunların getirdiği yıkımlar gözle görülür, insan yaşamını tehdit eder boyutlara eriştiğinde, toplumlar yeni arayışlarla bunu çözmek zorunda kalmışlardır. Doğal ve çevresel bozulmanın en üst düzeyde olduğu dönemler sanayi devrimi sonrasına rastlamakla birlikte, zamanın herhangi bir diliminde, temelde kaynakların sayıca sınırlı, insan sayısının bunlara göre çok olduğu her koşulda yalnızca doğal ortamların yıkımı ve korunmasında değil,

toplumsal düzeni koruyabilmede ve toplumun varlığını sürdürebilmede de ciddi sorunlar yaşanmıştır. Tarihte, belli kültürlerin, belli başlı türlerin ve hatta zaman zaman büyük imparatorlukların benzer nedenlerle yok olduğu izlenir. Bu yaşanmışlıkların getirdiği bilinçlenme ile toplumlar geleceğe yönelik, “daha güvenli bir gelecek”, “daha düzenli bir yaşam”, “daha temiz bir çevre” gibi idealleri hedef olarak önlerine koyarlar.

Kuralların bu kadar işlediği, bellibaşlı otoritelerin bulunduğu toplumlarda ne olmaktadır da, onların kollektif davranışlarına, iyiye yönelen idealleri arayan yanlarına rağmen, doğa üzerinde ciddi bir yıkıma, kendi soyunu ve yaşam düzenini tehdit altına sokacak kadar bir bozulmaya yol açmaktadır? Bunun için önce bireyi, insanı tanımlamak; daha sonra toplumları anlayabilmek ve buna bağlı olarak onların davranış biçimlerini yorumlamak gerekebilir.

2. Birey,Toplum ve Eylem

Bu alt bölümde birey psikolojisinin tanımlanması ve sınanmayı düşünülmemektedir. Bu çalışmanın kapsamı içinde genelde eylem boyutunda ve davranışsal olarak insanı; onun bireysel davranışlarının toplumsal davranışa dönüşümü algılanmaya çalışılacaktır. Ayrıca her ikisinin de çevre üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır. İnsanın bir eylemi gerçekleştirmesi için bellibaşlı gerekçelerinin bulunması gerektiği söylenebilir. Bunları; “yemek yapmak, ateş yakmak gibi temel gereksinimlerini sağlamaya yönelik eylemler; atmak, koparmak gibi kassal işlemler; sevmek, yargılamak gibi ahlaksal ilişkiler; savunma, cezalandırma ve ödüllendirme gibi toplumsal tepkiler” (Cuvillier, 1995a :20) olarak sıralamak olanaklıdır.

Birey, toplum ve doğa üçlüsünde toplumsal davranış biçimlerini algılayabilmek ve tanımlayabilmek için öncelikle birey ele alındığında, Örs'ün yaklaşımı önemli ipuçları barındırmaktadır:

“İnsanlar benzerleriyle iletişim kurmayı isteyen, kendini kontrol eden, biçimlendiren, kolektif yasalara uyum sağlayan, onu çevreleyen ortamlarla bütünleşen, karşılıklı etkileşim ve iletişim içinde olan toplumların üyeleridir” (Örs, 1997: 367-368).

Ayrıca bireye ilişkin vurgulanması gereken bir başka özellik ise onun öznel değer atıflarıdır. Örs bunun için de şu açıklamayı getirmektedir:

“Değerlerin, değer ülküleştirilmelerimizin, onlarla ilgili kavramsal-dilsel biçimlendirmelerimizin ilk bakışta kuşkusuz bir ‘yaratıcısı’, düşünürü, biçimlendiricisi, onları içinde barındıran bir sahibi vardır; bu insan ya da kişiyi söz konusu değerlerin öznesi olarak görmemiz ve öyle adlandırmamız doğru olacaktır” (Örs, 1997 :367-368).

Dolayısıyla, toplu değer yüklemelerinin önce bireyde başladığını, daha sonra gelişen iletişim sonucunda belli “ülküleştirilmeler”le kolektifleştiğini söylemek olanaklıdır.

İnsan davranışları “davranış bilimciler”e göre iki alanda ele alınabilir: Birincisi, kişinin bireysel, öznel olarak toplum ve fiziksel çevresi ile olan birebir ilişkisi çerçevesinde; ikincisi, kişinin öteki bireylerle, toplumla ve fiziksel çevresiyle ilişkisi sonucunda ortaya çıkan interaktif, hem onlardan etkilenen hem de onları değiştirmek üzere eylem içinde bulunan yönleriyle. Fiziksel çevrenin bozulmasına ilişkin duyulan kaygılar ve karşılığında gelişen belli davranışlar arasında bir bağ kurmaya yönelik gerçekleştirilen araştırmalar, öncelikle bazı bireysel yaklaşım biçimlerinin süreç içerisinde etkileşim içine girip, gelenekleri bile etkileyerek değiştirdiğini, bu değişimin ise doğrudan davranışlar ve eylemlerin değişimini getirdiğini belirlemiştir. Sonuç olarak bir toplumun normları bu bireysel, ötekilerden farklılaşan yaklaşımlarla değişmiyorsa, toplumsal eyleme dönüşmeleri beklenemeyebilir. (Gifford, 1994)

Bu tür araştırmaları yürüten bir bilim dalı olarak gelişen “davranışçılık”, birey dışındaki mekanlar ve sosyal oluşumların insan davranışlarını nasıl etkilediğini incelemekte, bu iki dışsal etkenin onun davranışları üzerindeki etkilerini ve onu nasıl yönlendirdiğini anlamaya çalışmaktadır. Bu ilişkiler ağı içinde üç önemli boyut barındırmaktadır: İnsanlar, mekanlar ve süreçler (yaşananlar ve eylemler). Bireysel olarak insanın bir mekanı tanımlamasında, algıları, zmlmeleri ve kişiliğinin önemli rol oynadığını söylemek olanaklıdır. Bunun sonucunda kişi simgesel olarak değer yklemlerinde ve tanımlamalarında bulunmakta; böylece kişinin öznel görüşleri oluşmaktadır. (Gifford, 1994)

Bireysel davranış biçimlerinin, kolektif eylemlere yansımalarını ve onların i devingenliklerini inceleyen sosyoloji biliminin bu açıdan psikolojiye sağladığı katkı çok önemlidir. Etnografi, sosyoloji, tarih gibi bilimler ve bu olguların, metodların bütünsel görünüşü, “insansal yapıyı” genişletmiş ve derinleştirmiştir. (Cuvillier, 1995a: 56) Burada bu tanımlamalara girilme gerekçesi, birey toplum ilişkilerini, bireyin toplum üzerindeki etkisi bağlamında anlamaya çalışmak; böylece, “birey”, “toplum”, “etik” ilişkisini kurgulayabilmektedir.

Tek tek bireylerin görüşlerinin bir yansıması olan bu toplumsal, kolektif gücü, gerek birey üzerinde olumsuz bir baskı olarak, gerek olumlu, bir sorunu çözmek ya da çevresel bir önlem almak olarak yönlendirmek olanaklıdır. Günümüzde bazı sivil toplum örgütlerinin, özellikle evre sorunlarının çözümü için gereken baskıyı, toplumlar, yöneticiler ve karar vericiler üzerinde oluşturabilecek etkinliğe kavuşabildikleri söylenebilir. Özetle, etkin kişilikler ve kurumlar yalnızca olumsuz değer, olumlu yönde

de toplumları ve uluslararası toplumu etkileyebilmektedirler. Dolayısıyla çevre değerleri gibi belli kavramlar, birden çok bireyin öznel ilgi alanına girmeye başladığında, bunun, bireyler aracılığıyla toplumun farklı katmanlarına, kurumlara, yönetimlere ve üst düzeyde uluslara iletilebileceği ileri sürülebilir. Bunların etkileri uluslararası alanda bir ses getirebiliyor ve kabul görüyorsa; bu düzlemde de eyleme dönüşebilecekleri, uygulamaya yansıyabilecekleri söylenebilir.

2.1 Dayanışma ve Ulus

Kollektif bilinç, çevre sorunları ve çözüm arayışları bağlamında dayanışma açısından önemli bir rol oynar. Ancak dayanışma da aynen kollektif öteki güçler gibi olumlu ya da olumsuz biçimde yönlendirilebilir. “Dayanışma birilerinin kötülüğünü diğerlerine yayan, aynı şekilde birinin iyiliğini herkese, herkesinkini bireye yayar, toplumsal hale gelmeye eğilimli” bir eylemdir (Cuvillier, 1996b: 33). “İnsanlar arasında yarar dayanışması olduğu gibi zıtlasmalar da” bulunur (Cuvillier, 1996b :21-22). Bu tartışmalar sonucu iki toplum biçiminden söz edilebilir: “çıkar toplumu”, “tinsel toplum”. Birincisi yarar ve çıkar üzerine kurulmuş dayanışmaları; ikincisi, daha kutsal konularda oluşan toplumsal dayanışmaları belirtir. Bu dayanışmanın uzantısı olarak “birey her varoluşun ortak yuvası ile değil, yalnızca diğer ayırık bireylerle ilişkide bir tür çelişki ile onları aşmayı ummuyorsa en azından hiçbirşeyde onlardan geri kalmamak için onları taklit etmeye başlar” (Cuvillier, 1996b: 33), bazen de birey başka seçeneği kalmadığından dayanışmayı tercih edebilir.

En büyük dayanışma örneğinin uluslar olduğu söylenebilir. Bunları belli kurallarla düzene koyan ve yöneten “devletler, toplumu bağlayan temsillerin ve isteklerin

gerçekleştiği bir görevliler kümesidir” (Cuvillier, 1996b :89). Devletlerin bilinç olarak, kollektif bilinçten farklı olduğu ileri sürülebilir. Bireylerin ve uluslararası kurumun devletlerden beklentileri bulunur, bu istek ve beklentiler her zaman örtüşmeyebilir; ancak, adalet, eşitlik gibi kavramların her ikisi açısından ve sınıraşan sular özelinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Ayrıca çevre konularının birbirinden ayrılmazlığı çözümlerde uluslararası dayanışmadan sıkça söz edilmesini getirmektedir.

2.2 Toplum ve Adalet

Toplumlarda ya da uluslararası ilişkilerde adaletin olmadığı yerde eşitlikten de söz edebilmek olanaklı değildir; o zaman karşılıklı sağlıklı bir iletişimden ve ilişkilerdeki özgürlükten de söz edilemez. “Eşitsizlik üzerine kurulu bir toplum, zorunlu olarak özgürlüğü yadsımayı ve bunun sonucu çatışmaları kışkırtmaya kadar varır” (Cuvillier, 1996b: 87). Sonuçta adaletin ya da adil bir dağılımın sağlanamadığı koşullarda, kişilerin, ulusların ya da üst düzeyde çevrenin haklarının bir biçimde gasp edildiği söylenebilir. “Adaletin hüküm sürmediği toplumun dengesizleştiği” (Cuvillier, 1996b: 88) gibi, adaletin sağlanamadığı kaynak alanlarında da çatışma için uygun koşullar oluşmaktadır.

Adalet, insanın sahip olduğu akıl ve ruhun ortak yetisidir. Toplumsal varlığı da oluşturan bu yetidir. Adaletin “yarar” ilkesinin üstünde olduğu görülür. Örnekleme gerekirse, Aristo iki tür adaletten söz etmektedir: bölüştürücü adalet ve düzeltici adalet. Birincisi, aritmetik, eşitliği sağlayıcı bir adalettir; ikincisi ise orantısal bir adalettir. Adalette “değer” ilkesi öne çıkar. Aristo, paylaşımdaki adaletin, değere göre bir orantıyı içerdiğini kabul etmektedir. Aristoya göre adil olan orantılı olandır. (Cuvillier, 1996b:19-

22) Üçüncü bölümde özellikle, Dicle- Fırat konusunda değinilecek olan bu konuda, tam eşitliği sağlamanın her zaman adil olanı getirmediği, sınıraşan sular bağlamında tartışılacaktır. Sonuçta, adaletin onu sağlayanı ve sağlananı da rahatlatan, sıkıntılarını çözen bir eylem olması beklenmektedir.

Birey haklarının öne çıkması ile nasıl ulusal egemenlik kavramı ve onunla birlikte sahip olunan topraklar ve kaynakların önemi arttıysa, bireyler için de mülkiyet hakkının ön plana çıktığı görülür. Zaman içerisinde bireylerin sahip olduğu mülkler dokunulmaz bir yapı içerisine oturtulmuşlardır. Bunun nedeni “mülkiyetin aklın ve adaletin temel kavramlarına en iyi oturan kurumlardan biri olması”dır (Cuvillier, 1996b: 75).

2.3 Toplum, Mülkiyet ve Doğa

Doğaya, özellikle birçok açıdan toplum tarafından önemsenen, kullanılan doğaya baktığımızda, ilk başlarda kimse tarafından sahip olunmadığını görmekteyiz. Daha sonraları ise çeşitli kültürler, yerleştikleri toprakları sahiplenmeye, onunla bütünleşmeye, gerektiğinde onun için savaşılmaya ve onun adına ölmeye hazır hale gelmişlerdir. Bunun iki önemli nedeni bulunur: birincisi, yaşanılan yere olan bağlılık, sağlanmış olan uyum ve bunu kaybetmeme arzusu; ikincisi, gereksinimlerini karşılayabilecekleri kaynakların varlığı ve ona bağımlılık. Dolayısıyla her iki bağlamda da bu öğeleri koruma isteği, sahiplenme isteği ile birleşerek, kendisine tehdit oluşturabileceklerle savaşma eylemini ön plana çıkarmaktadır.

Toplumlar, uluslar, devletler ve yönetimlerin ortaya çıkışıyla, yerkürede bulunan sahipsiz, uçsuz bucaksız alanlar kendilerine bir sahip bulmuşlardır. Bunları, “kamu malları” ya da “ortak mallar” olarak iki genel tanım altında toplamak olanaklıdır. Bunlar arasında mera, orman gibi belli toplumsal kurallar çerçevesinde sınırlı sayıda insanın kullanımına açık alanlar; kıyı alanları, akarsular gibi daha sahipsiz olan alanlar sayılabilir. Kamu malları terimi daha çok bir devletin sınırları içinde yer alan ortak mallar için kullanılırken, “ortak mallar” terimi daha çok denizler, okyanuslar, hava gibi uluslararası kullanıma açık doğal yapılar için kullanılmaktadır. Bunların bazı kaynaklarda “küresel çevre malları” (Kaplan, 1999) olarak da kullanıldığı görülür. Hatta daha sonra, çevre sorunlarının küreselleşmesi ile birlikte gerçekleşen kapsam genişlemesi sonucunda bazı kamu malları ortak kullanıma açık olmasalar da küresel önemleri nedeniyle (yağmur ormanları, biyolojik rezerv alanları gibi) bu tanımlar içine alınmışlardır.

Ortak malların korunabilmesi, onları sahiplenilen toplumların algıları ve onlar için oluşturdukları değerler doğrultusunda sağlanabilmektedir. Örneğin yağmur ormanları Güney Amerika’da bulunan devletler için dilediklerince tüketilebilecek bol kaynaklar olarak algılanabilirler; ancak, küresel açıdan bakıldığında, gerek küresel çevre sorunları açısından, gerekse biyolojik önemleri nedeniyle, çok dikkatli tüketilmesi hatta korunması gereken kaynaklar olduğu ileri sürülebilir.

Bu aşamada mülkiyet sorununu tartışmak olanaklıdır. Kaplan’ın da vurguladığı gibi, “Mülkiyet, niteliği nedeniyle hem ekonomik, hem siyasal hem de sosyolojik bir kavramdır. Mülkiyet sahip olma hakkı ile tanımlanarak toplumların hukuk sistemleri tarafından sınırlamalara konu olmuştur. Bu sınırlamalar, bir hakkın kullanılırken yükümlülükleri de beraberinde getirdiği

düşüncesinden doğar. Toplumsal devlet anlayışının da baskısıyla, kutsal sayılan mülkiyet hakkının da bir sınırı olması gerektiği, toplum yararına aykırı kullanılamıyacağı artık genel kabul görmektedir. Ortak mallar olarak da adlandırılan çevre mallarının mülkiyet hakkı ile ilişkisi iki noktada kurulabilir: Birincisi varolan mülkiyet haklarına ve diğer bireysel özgürlüklere dayanılarak bu mallara zarar verilmesinin önlenip önlenemeyeceği. İkincisi, ise çevre malları üzerinde mülkiyet hakkının kurulup kurulamayacağıdır.” (Kaplan, 1999: 56)

Bu bağlamda, ikinci bölümde de ele alınacağı gibi, uluslararası çevre hukuku alanında önemli gelişmeler kaydedildiği görülür. Bu açıdan en çok gelişme sağlanan, ortak kullanımları ve korunmaları konusunda düşünce birliğine varılan ve ilkeleri üzerinde anlaşılan küresel çevre mallarının başında, okyanuslar ve denizler gelmektedir. Benzer bir biçimde hava kirliliği ile ilgili küresel sorunların çözümü için uluslararası çabaların sürdürüldüğü söylenebilir. Sınırlı kaynaklar olduğu kabul edilen sınıraşan su kaynaklarının korunmasına yönelik küresel çabaların, denizler ve okyanusların korunması konusuyla birleştirilerek, geçtiğimiz son on yılda ivmelenen bir biçimde arttığı görülür. Bu açıdan Kaplan’ın (Mengi) ve bu tezin de üzerinde durduğu gibi, sınıraşan sular üzerinde nasıl bir mülkiyet hakkının bulunduğu ve devletlerin bunu nasıl kullanabilecekleri konuları nedeniyle de önem taşımaktadır. Bir sonraki alt bölümde bunun kavramsal bir tartışması yapılacak; daha sonraki alt bölümde ise, uluslararası alanda varolan bellibaşlı kabuller ele alınacaktır.

2.3.1 Toplumlar ve Ortak Mallar

Ortak mallar ve onların sağladığı kaynaklar, toplumların istek ve gereksinimlerini karşılamak üzere ayrılmış, özel bir mülkiyete konu olmayan, çevre mallardır. Bu

çalışmadaki “Çevre Felsefesi ve Düşünsel Temelleri” adlı bölümde (s.74) değinildiği gibi, 18. yüzyıl ekonomistlerinden Adam Smith gibi düşünenler ortak malların sınırlarının farkına varamadıkları için, her bireyin bu kaynakları istedikleri kadar kullanma özgürlükleri olduğunu savunmaktadırlar. 19. yüzyıl ekonomistlerinden William Lloyd ise bu mantıkda bir sorun olduğunu ilk görenler arasındadır ve kaynakların sınırlı olduğunu fark etmiştir. (Gifford, 1994: 379-381) Lloyd’un bir mera kullanımı ile ilgili yaptığı benzetme, 20. yüzyıl ortalarında biyolog Garrett Hardin tarafından herkesçe benimsenebilecek bir örnekleme ile yeniden “Ortak Malların Trajedisi” adlı yazıyla yeniden ele alınmıştır. Meraları örnekleyen bu yazı, ortak kullanılan ve bir mülkiyete ait olmayan kaynakların geleceğini ve durumunu çarpıcı bir dille kamuoyunun görüşüne sunmaktadır.

Bu bağlamda düşünce üreten, insan davranışlarını sorgulayan ve eleştiren birçok yaklaşımda olduğu gibi ortak mallara ilişkin de “iyimser” ve “kötümser” iki farklı görüşün yer aldığı söylenebilir. Bunlardan konuya “iyimser” yaklaşan bir bölümü, insanın bu sorunu çeşitli araçlarla, özellikle teknolojinin yardımı ile aşacağını düşünmekte; Garret Hardin ve benzer görüşte olanlar ise “kötümser” bir bakış açısıyla özellikle ortak mallarda kötüye gidişin durdurulamıyacağını savunmaktadırlar. (Gifford, 1994) Garret Hardin bu trajik gidişin durdurulmasının tek yolunun, insan davranışlarının değişmesinde öncü olacak biçimde, toplumsal ahlakın, kökten, yeniden yapılacağı ve bunun doğal kaynaklara kadar genişletileceği, yeni bir değer tanımı yapılması gerektiğini önermektedir. Bununla Hardin, bireylerin ortak malları sömürme özgürlüklerinin tamamen sınırlandırılması savunmaktadır. (Hardin, 1995)

Ortak mallarla ilgili yazısının düşünöldüğünden çok ses getirmesini ve eyleme dönüşmesini ise Hardin, bundan 25 yıl sonra yazdığı bir başka yazıda sorgulamaktadır. Hardin, bunu yazıda kullandığı “kötümser” ve geleceğe yönelik trajedik bir öngörü yapmış olmasına bağlamaktadır. Hardin, Aristo’nun “fazla sayıda kişi tarafından sahiplenilen en az ilgiyi görür”, sözündeki gibi, öteki yorumların ve yaklaşımların oldukça yavan ve bürokratik bir dile sahip olduğunu, bunun da, birini eyleme yöneltmekten çok, durumun betimlemesini yaptığını ileri sürmektedir. (Hardin, 1993: 145-151) Hardin, bu güncel yazısında siyasetçilerin ve ekonomistlerin “nasıl olsa birşeyler değışir” beklentisinin bilim adamlarının buluşlarınca da desteklendiğini, bunun da, bu gibi tutumları teşvik ettiğini itiraf etmektedir. Bu yazıda Hardin, doğal kaynakların taşıma kapasiteleri üzerinde durmakta, bunların yaşam standartları ve bu bağlamda gelişen istekler ile de yakın ilişkisini kurmaktadır. Hardin, bir önceki yazısındaki, ısrarlı, ahlaki değerkere ilişkin beklentilerini, bu yazısında doğrudan siyasetle ile ilişkilendirmekte, yeni bir değerkere tanımlı yapmanın yetmediğini, bunu yaşama ve uygulamaya koyabilmek için koruma yasalarının ve politika biliminin bu bağlamdaki vazgeçilmezliğinin üzerinde durmaktadır.

2.3.2 Bir “Ortak Mal” Olarak Su ve Su Havzaları

Ortak mallar konusu yukarıda değinilen yaklaşımdan yola çıkarak, sınıraşan sular bağlamında ele alınacak olduğunda, su kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle ulusların bu kaynağı kullanımındaki özgürlüklerini kısıtlamanın gerektiğini söylemek olanaklıdır. Bir başka bakış açısıyla, yeni bir çözüm üretilene kadar, sınırlı olduğu bilinen kaynak alanları için, bu kaynakların, insanların ve öteki varlıkların gereksinimlerine yetecek miktarlarda ve dikkatli kullanılması gerektiğı sonucu çıkartılabilir.

Mülkiyet hakkından yola çıkarak yapılacak bir değerlendirme de ise, akarsular ya da havzalarının ortak mallar olup olmadığı sorgulanabilir. Buna, bir açıdan “evet” başka bir açıdan ise “hayır” yanıtını vermek olanaklıdır. Ekolojik bir bakış açısıyla ele alındığında, evet, su havzaları ortak sahiplenilmesi ve korunması gereken, küresel su döngüsünden yararlanan, en azından bulundukları bölgeler için önemli ortak doğal değerlerdir. Çünkü sonuçta bir su havzasıyla ilgili bir önlem alınması ya da bir çözüm üretilmesi gerekiyorsa, bunun, bu kaynağı paylaşanlarca gerçekleştirilmesi ile olanaklıdır. Ancak, bugüne kadar alışıldığı biçimiyle, bu kaynakları ekonomik bir değer olarak ele alan ve o anlamda tüketmek amacıyla, bir mülkiyet ve sahiplilik içerecek biçimde “ortak mal” olarak tanımlandığında yanıt “hayır” olacaktır. Çünkü “mal” alışlageldiği anlamıyla alınıp satılan metalar için kullanılmakta ve doğal kaynaklarda böyle bir yaklaşım benimsendiğinde, onların öteki değerlerinin göz ardı edilebileceği ya da ikinci plana itilebileceği bilinmektedir.

Sosyo-politik ve uluslararası bir yaklaşımla ele alındığında ise, yanıt net bir “hayır” olacaktır. Çünkü, sonuçta, su havzalarının sınırlarla belirlenmiş parçası hangi devletin sınırları içerisindeyse, onun malıdır ve onun egemenliğindedir, denilebilir. Ancak, bu anlamda ele alındığında bile, özellikle akıp giden suyun ve birkaç devletin sınırından geçmekte olan akarsuların en azından ulaşım olarak dahi kullanımında, bütün kıydaşların ortak sahipliliğinin, hatta uluslararası sahipliliğinin oluşabileceğini söylemek olanaklıdır. Bu konu Sınıraşan Sular Andlaşmaları ve Gelişimi adlı bölümde (s.219) ele alınacağı gibi, bu akarsuların yalnızca geçtikleri ülkelerin mülkiyetine ait olup, olmadıkları konusu uluslararası çevrelerce de uzun süredir tartışılmakta (1792, Fransa Geçici Yetkili Konseyi bildirisinde olduğu gibi), “uluslararası su yolları” teriminde de

kendini bulmakta ve bazı yönleriyle kabul görmektedir. Ayrıca yine aynı bölümde ele alınacağı gibi, oluşturulmaya çalışılan uluslararası hukuk ilkelerinde en azından devletlerin, su havzalarındaki kullanımlarında belli sınırlamalar getirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuk alanında bu bağlamda tartışmaya açılacak kavramlardan biri ise, devletlerin egemenlik ilkesi ve ülkesiyle ayrılmaz bütünlüğüdür. Su havzasının mülkiyete konu olan bölümü, bu uluslararası ilke nedeniyle, sınırları içinde bulunduğu siyasal yönetimin egemenliği altındadır. Ancak, 20. yüzyılın sonlarında geliştirilen, ortak sahiplilik ve küresel çevre değerleri bağlamında, bu egemenlik kavramının sorgulandığı, bu kaynağı paylaşan devletlere bu kaynağın ve kaynak alanının korunması ve dikkatli kullanılması açısından belli sorumluluklar yüklediği görülür. Sonuç olarak, kabul görmeye başlayan küresel değerler doğrultusunda, her devletin küresel çıkarlar açısından bu kaynakları koruması, dengeli kullanması gerekliliğinin doğduğu söylenebilir.

Uluslararası alanda tanımlandığı biçimiyle, bunun yalnızca ülke çıkarları açısından değil, komşulara karşı sorumluluklar ve yasal öteki yaptırımlar nedeniyle de ayrıca önem taşıdığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda ele alındığında, devletler kendi egemenlik alanlarına karışıldığını düşünmekte, kendi sınırları içerisinde kendisinden farklı bir otoritenin (uluslararası çevre hukuku gibi) varlığını kabul etmek istememektedirler. Peki bu koşulda çevre sorunları ve kaynakların kullanımı konuları nasıl çözülecektir? Sorusu sorulabilir.

Çevre bağlamında tartışıldığında egemenlik, hak, özgürlük, sorumluluk gibi kavram ve ilkelerin tek tarafı bağlayan kavram ve ilkeler olmadığı görülür. Bu tartışma konunun nesnelliğini artırmaktadır. Böyle bakıldığında, her kıyıdaş bu kaynağı koruma ve kullanmada göstereceği duyarlılık karşılığında, öteki kıyıdaşlardan belli haklar talep etme hakkına da sahip olabilecektir. Örneğin: yukarı kıyıdaş suyu dengeli kullanıp aşağı kıyıdaşa nitelikli ve yeterli su aktarıyorsa bu aynı zamanda aşağı kıyıdaşı başka maliyetlerden de kurtardığı anlamına gelebilir, böylece yukarı kıyıdaşın (Türkiye, Suriye, Irak örneğinde olduğu gibi) bazı riskleri de üstlendiği söylenebilir. Bu koşullarda yukarı kıyıdaşın, aşağı kıyıdaşın ekonomik katkısına başvurma hakkını kazanacağı ya da bunun tam tersinin olduğu koşullarda da aşağı kıyıdaşın kaynağa yönelik isteklerde bulunma hakkı doğacağı ileri sürülebilir. Bu açılardan ele alındığında sınıraşan sularla ilgili yürütülen çalışmalarda, suyun kullanılmasına ve korunmasına yönelik gerçekleştirilen uygulamalar arasında en çok başvurulanan yöntemlerden birinin ortak su yönetimleri olduğu görülür. Aşağıdaki bölümde, insanların kaynak alanlarını kullanırken eylemlerinde hangi araç, yöntem ve disiplinlerden yararlandığı konuları üzerinde durulacaktır.

3. Disiplinlerarası Yaklaşım ve Su Havzaları Konusu

Doğal alanların korunmasına ilişkin yerel, bölgesel, küresel girişimler ve çeşitli alt disiplinler ve bilim alanlarında gerçekleştirilen çalışmalar, her bir aşamada yeni bir boyutun uygulama alanlarına ve uygulamalı disiplin alanlarına yansımaları sağlamıştır. Bu çalışmaların öncülüğünü yapan biyoloji, ekoloji gibi bilim dalları çevreye ve onların yaşam alanlarına ait bilgilerin derlenip aktarılmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Akademik çevrelerce ve bazı çevre duyarlı sivil toplum örgütlerince benimsenen çevre

merkezli yaklaşımlar, kaynak alanlarında karar üreten öteki disiplin dallarını ve uygulama alanlarını da önemli ölçüde etkilemişlerdir.

Gerek akademik gerekse uygulama alanlarında hayata geçirilmeye başlayan çevre duyarlı öneriler ve ilkeler, belirtildiği gibi uluslararası alanda, uluslararası hukuk, uluslararası politika alanlarında da ele alınmaya başlamıştır. Bu ilkelerin bu alanlara yansımaları zaman almış olmakla birlikte, bu çabaların sonuçlarını vermeye başladığı söylenebilir. Çevre duyarlı ya da çevre merkezli yaklaşımların bazı alanlarda ötekilerden daha çabuk kabul edildiği görülür. Bunların başında, biyoloji ve ekoloji bilimlerini kullanan, ondan etkilenen ve onun verilerini çalışma alanlarına yansıtanlar gelmektedir.

3.1 Biyoloji ve Ekoloji

Doğrudan canlılar ve onların yaşam alanlarını inceleyen biyoloji ve onun bir alt dalı olarak ortaya çıkan ekoloji, yaptıkları gözlemler ve çözümlemelerle, çevreyle ilgili konularda öteki alanlara öncülük yapmışlardır. Bu bilim dallarının insanı da içerecek biçimde ilgi alanlarını genişletmeleri 1960'lar sonrasına denk gelmektedir. “İlk çevre bilim yapıtlarının temel bilim olarak ekolojiye değil, fiziksel coğrafyaya dayandığı görülür.” Coğrafyacı Amerikalı Marsh, 1864'te yazdığı “İnsan ve Doğa: İnsanların Fiziksel Coğrafyaya Etkileri” adlı yapıtında, insanların doğaya ve bitki örtüsüne verdikleri yıkımdan söz eden, bunda insanların rolünü vurgulayan ilk bilim adamıdır. (Kışlalıoğlu/Berkes, 1994: 35) Daha öncede belirtildiği gibi (s.88), Marsh'ın, korumacılık ve çevre merkezli görüşlerin oluşmasında önemli bir rolü olmuştur.

Çevreyle ilgili konuların, kamuoyuna çarpıcı bir dille iletilmesini genellikle biyologların (Hardin ve Carson gibi) ve ekologların gerçekleştirdiği ve öteki disiplinlerin onların tezlerinden önemli ölçüde etkilendikleri görülür. Örneğin, ekonomist Daly, üretime ilişkin kullandığı bir örnekte, ünlü ekolog Eugene P. Odum'a ait olan bir tezi alarak ekonomi alanına uygulamaktadır. Bir sonraki bölümde, ekonomi başlığı altında ele alınacağı gibi bunun tek örnek olmadığı söylenebilir. Ekolog Odum'a göre genç ekosistemlerin üretimleri hızlı, yaşlı ekosistemlerin üretimleri yavaştır. Buna karşın yaşlı ekosistemler daha korumacı, durgun ve kaliteyi ön plana çıkaran bir yapıya sahipken; genç ekosistemler fazla seçici olmadan hızla üretmeye devam etmektedirler. Buradan hareketle ile bir analogi yapan Daly, dünya ekonomisini genç bir ekosisteme benzeterek; bunu kovboy ekonomisi tanımlaması ile bütünlemektedir. Daly, ekonominin hızla üretmeye devam ettiğine, ancak bir süre sonra yaşlı ekosistemler gibi seçici, korumacı, durgun ve kaliteye değer veren bir duruma gelmek zorunda olduğuna dikkat çekmektedir. (Daly/Townsend,1993:35-36)

Ormancılık, tarım ve tıp alanlarında da uygulamalı ekolojinin kullanıldığı görülür. Ayrıca, mühendislik bilimleri ve alt dalları olan yapı, çevre, endüstri mühendislikleri; mimarlık, kentsel ve bölgesel planlama, peyzaj mimarlığı ve planlaması gibi disiplin alanları da, yeni gelişmelere bağlı olarak bu bilimlerin bulgularını kullanmaya başlamışlardır. Çeşitli sanayi atıkları, evsel atık sular ve kentlerden çıkan katı atıkların toplanması, baraj yapıları, su alanlarıyla ilgili düzenlemeler mühendislik alanının geleneksel konularını oluşturduğundan, kaçınılmaz olarak çevre konularıyla ilgili çalışmalar içine girmiş; adı geçen planlama ve mimarlık gibi disiplinler ise, çalışma alanlarının gereği olarak bu konuları doğrudan araştırmalarına ve uygulama alanlarına yansıtmışlardır.

Bu bilim dallarından etkilenen disiplinler arasında çevre psikolojisi, bir başka adıyla “davranışçılık”; kent ekolojisi ve toplum bilimi de saymak olanaklıdır. Bu disiplin alanlarında 1930’larda başlayan arayışlar, 1960’da planlama disiplininin doğmasına ön ayak olmuş; 19. yüzyıl ortalarında tanımlanmış olan “ekoloji” sözcüğünün ve bilim dalının, insan yerleşimlerini de içererek “çevre bilim”e dönüşmesi ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşebilmiştir. Özellikle bu bağlamda geliştirilen “ekosistem”, “ekolojik planlama”, “ekolojik etik” gibi yeni kavramlar aracılığıyla, siyaset ve yönetim bilimleri de doğal döngülerin birbirinden ayrılmazlığı, konulara bütünlüklü bakış açılarını kendi alanlarına yansıtmaya başlamışlardır.

3.2 Politika ve Yönetim

Bireysel ve toplumsal bir eylem alanı olarak “su” konusunun ve uygulama alanlarındaki kullanımının, öncelikle bu kaynağın yönetimi ile ilgili olduğu söylenebilir. Burada yönetime dair iki boyut bulunmaktadır: İlk çağlardan bugüne suyu denetleyebilme ve suyu kullanan insanları denetleyebilme isteği. Genel bir bakış altında ele alındığında, birincisinin daha çok bilimsel gözlem ve hesaplara dayandığı, bunların değerlendirilmesi sonucunda paylaşım ve kullanım ölçütlerinin, kararlarının belirlendiği ileri sürülebilir. İkincisini ise, birinci verilerin hedeflerini gerçekleştirmek için insanların davranış ve eylemlerinin, suyun kullanımına ve korunmasına ilişkin yönlendirilmesi ve denetlemesi olarak tanımlamak olanaklıdır.

Birinci alanda, doğrudan bu doğal kaynağı ve devingenliğini anlamaya yönelik disiplin dallarının ön plana çıktığı görülür. Bu alanda, mühendislerin, hidrologların,

meteoroloji uzmanlarının, ekologların ve ilgili öteki disiplin dallarından uzmanların katkılarına gereksinim duyulmaktadır. Örneğin: Disiplinlerarası bir dal olan hidrolojinin, yer bilimleri ve mühendisliği kapsamına aldığı söylenebilir. Yukarıda ele alındığı gibi, ekolojiyi de içeren daha kapsamlı bir yaklaşımla birlikte kimya, istatistik ve biyoloji dallarının da bu sistemi algılayabilmek adına hidroloji bilimine katıldığı görülür. Ekoloji aynı zamanda hidrolojiye destek veren farklı disiplinlerin eşgüdümünü sağlamaya yarayan bir bilim dalı olduğunu kabul eden görüşler de bulunmaktadır (Grigg, 1996).

Su kaynaklarının korunması ve kullanımında, insan davranışlarının düzenlenmesine yönelik olan yönetimin ikinci boyutunda, doğrudan bu kaynağı kullananları anlamaya ve denetlemeye yönelik araçlar ve disiplin dallarının ön plana çıktığı görülür. Bunlar arasında, ruh bilim, toplum bilim, siyaset bilimi, yönetim bilimleri, ekonomi, işletme ve hukuk sayılabilir. İnsan topluluklarını uluslararası alana genişlettiğimizde, bu disiplin alanlarını, uluslararası politika, uluslararası ekonomi, uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler alanlarına kadar genişletmek olanaklıdır.

Bu doğal kaynak alanı yalnızca çok kapsamlı ve karmaşık bir doğal oluşum değil, aynı zamanda çok başlı ve çok sahipli bir alandır. Her iki özellik akarsular üzerinde ciddi çevresel baskılar oluşmasına neden olmaktadır. Bu baskılar bu kaynaktan yararlanmak isteyen grupların, bu kaynağı nasıl kullandıkları ve karşılıklı ilişkilerinin nasıl kurguladıklarıyla bağlantılı olarak artmakta ya da azalmaktadır. Öncelikle bu ilişkileri düzenleyebilmenin bir yolu olarak, bu alanlar için uygun koruma politikalarının ve ilkelerinin belirlenip, bunları uygulamaya koyacak yönetimlerin oluşturulması ele alınabilir. Bunun bir başka yolunun ise, kapsamlı yönetim planları hazırlamaktan olduğu söylenebilir. Kapsamlı bir yönetim planı da, içerisinde, bu ilişkileri düzenleyecek bir

kuruma gereksinim duymaktadır. Bu yönetimin de bir üst politikası ve genel ilkeleri olması gerektiği ileri sürülebilir. Bu yönetim planının uygulanmasını sağlayacak yasal ve yönetsel öteki düzenlemeler ve konunun finansmanı ise, işin başka boyutlarını oluşturmaktadır. Bu aşamaların ve girişimlerin başarılı olmasının, çatışma alanlarının en aza indirilebilmesinin, işbirliği ve eşgüdümün sağlanmasına bağlı olduğu, bunun da, yine, üst yönetimlerin yani politikacıların başarılarına bağlı olduğu söylenebilir.

Su yönetimleri başka boyutları ve sorunları da içermektedir. Bunlar suyun uluslararası ve ekonomik boyutlarıdır. Su yönetimlerinin, birçok uzman tarafından uygulanması gereken, bölgesel işbirliğinde acil gereksinim duyulan ve ümit veren alanlarından biri olduğu bilinmektedir. Su yönetimlerinin siyasal bir boyuttan arındırılmamasının temel nedenleri, bu yönetimlerin yüksek ekonomik, sosyal ve siyasal maliyetlerinin bulunması ve yaşamsal önemidir.

Uluslararası akarsu ve su toplama havzalarının en belirgin göstergelerinden biri, tarihi süreçte siyasal olarak oluşmuş, egemen devlet sınırlarıyla örtüşmeyen doğal, ekocoğrafik bölgeler olmalarıdır. Uluslararası geleneksel hukuk yaklaşımı ve ilkeleri, daha önce giriş bölümünde de özetle üzerinde durulduğu gibi, çevreyle ilgili sorunları çözmek yerine, varolan yapılanması ile sorunları artırabilmektedir. Buna karşın, son yüz yılda, çeşitli ikili ve çok taraflı yapılan karşılıklı sözleşme ve andlaşmaların yapıldığı; bunları örnek alan uluslararası andlaşmaların oluşturulmaya başlandığı, buna bağlı olarak zengin bir ilkeler ve uygulama ölçütleri geliştirildiği söylenebilir. 1990'lı yıllarla birlikte 280 uluslararası sınıraşan sular anlaşmasına imza atıldığı görülür. Uluslararası örgüt ve kuruluşların genel ilkeler ve kavramları oluşturma aşamalarında bunlardan yararlandığı ya da devletlerin uluslararası bu ilişkileri örnek aldığı söylenebilir. Uluslararası Hukuk

Birliği'nin (ILA-International Law Associaton) ve Birleşmiş Milletler'in gerçekleştirdiği çalışmalar bunların en önemlileri (Libiszewski, 1995; Grigg, 1996; UN, 2002) arasında sayılmaktadır.

Büyük bölgesel ve uluslararası projelerin uygulanmasında en önemli sorulardan biri, bu maliyeti kimin yükleneceğidir. Taraflar, belirlenen maliyetle elde edeceği artı kaynağın, elinde varolandan farklı ne getireceğini hesaplamaktadır. Bu nedenle taraflar, maliyeti çok yüksek çözümlere yakın bakmazlar. Dolayısıyla, suyun kullanımı ve paylaşımı aşamasındaki tartışmalar, ekonomik bir boyut olan maliyetin dağılımı ya da paylaşımını da beraberinde getirmektedir. Bu ekonomik boyut başka alanlarda uzlaşmada da önemli engeller oluşturabilmektedir. Uzmanların, bu gerekçelerle, dış finansman desteğinin gerekliliği üzerinde önemle durdukları görülür. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için bunun çok önemli bir ölçüt olduğu söylenebilir. Bu açıklamalara bağlı olarak, yalnızca teknik ve yönetim içeren yaklaşımları, ya da yalnızca siyasal yaklaşımları benimsemenin, su havzalarında ortaya çıkan ya da çıkabilecek çok boyutlu sorunların çözümünde bir ayağın eksik kalmasına neden olabileceğini söylemek olanaklıdır.

3.3 Ekonomi

Çevre merkezli görüşlerden ve ilgili bilimsel verilerden dolayı da olsa etkilenen ve bu yenilikleri çalışmalarına yansıtan bir başka bilim dalı da ekonomidir. Kaynakların dağılımı, kapsamı ve ekonomik ölçekleri ile ilgilenen ekonomistleri, kaynakların kıtlığı konusu yakından ilgilendirmiştir. Ekonomi bilim dalının Keynes'den bu yana yeni kuramlar oluşturamamış olmasının da bu açıdan bir başka arayışın yollarını açtığı ileri

sürülmektedir. Öteki çevre sorgulamalarının yoğunlaştığı yetmişli yıllarda ekonomistlerin de yeni ekonomi kuramlarını, termo dinamiğin birinci ve ikinci yasaları üzerine oturtmaya çalıştıkları (Daly/Townsend, 1993) görülür.

Bunu gerçekleştirmeye çalışan kuramcıların (Paul R. Ehrlich, Anne H. Ehrlich, John P. Holdren, N. Georgescu-Roegen gibi) fizik yasalarına göre yaptıkları açıklamalarını, sürekli üretim ve tüketimin olanaksız olduğu tezi üzerine oturtmakta oldukları söylenebilir. Termodinamiğin I. yasası olan enerjinin sakınımı ve ikinci yasası olan entropiye göre, var olan düzen insan yaşam biçimlerinin de ivmelendirmesiyle sürekli düzensizliğe doğru gitmektedir. Bu yasayı küresel bağlamda yorumlayan ekonomistler, üretim için kullanılan her tür enerjinin, sonunda, ısıya ve işe yaramaz enerjiye dönüşerek atmosfere karıştığını ve bunun böyle sürececek olduğu varsayılsa, küresel ısınmanın kaçınılmaz olduğunu, bu nedenlerle, aslında hem kaynakların hem de enerjinin (bedava olsa bile) dikkatli kullanılması gerçeğini vurgulamaktaydılar. (Ehrlich, 1993; Holdren, 1993; Georgescu-Roegen, 1993)

Bu farklı boyutta yapılan tartışmaların ekonomi ve çevre bağlantısını birkez daha* tüm açıklığıyla ortaya koyduğu; bu sürecin yeni ekonomik önerileri de beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu sorgulama döneminin sonucu olarak devletler de ekonomilerini yönlendirirken, çevre kirliliğine yeni çözümler ararken, uluslararası ilişkilerinde bu bakış açılarından etkilendiği ve yararlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Kalkınma ve çevre korunması konularını birarada yorumlayabilmek için, bu yaklaşımlardan esinlenen, üç yeni ekonomik yaklaşımın ortaya çıktığı görülür. Bunlar: Sıfır büyüme, sürdürülebilir

* Bu açıdan bir başka bağlantı ise ekoloji ve ekonomi sözcüklerinin kökenlerinin “ekos”dan gelmesidir, Yunanca’da “ekos” barınılan yer ya da habitat ve ekonomik olarak tüm kazancın ve harcamının gerçekleştiği hane anlamında da olarak kullanılmaktadır.

kalkınma ve denge ekonomisidir*. Bunlardan üçüncüsünün ekonomistlerden çok, biyologlar, fizikçiler ve Kuhn'u kanıtlarcasına genç ekonomistler tarafından hevesle kabul gördüğü söylenmektedir. Bu dönemde “sınırlı bir dünyada rahat bir yaşam nasıl sürdürülebilir?” sorusu da ekonomistlerin yanıtlamaya çalıştığı en temel sorulardan biri olduğu belirtilmektedir (Daly, 1993: 16).

“Ekonomi, Ekoloji ve Etik” adlı kitabında ekonomist Herman Daly, çevre kirliliği vergisi, kirleten öder gibi kavramları Russell'dan örnekler vererek tartışmakta, çözümün teknik değil etik olduğunu vurgulamaktadır. Daly, ekonomik büyümenin iki önemli sorunu içinde barındırdığını ileri sürmektedir. Birincisi, işsizliği engellemek için büyümenin gerekli olduğu, ancak, büyümenin beraberinde kaynakların paylaşımı ile ilgili sorunları da getirdiğidir. İkincisi, nüfus profiline ilişkin sorunlardır. Daly, bu sorunların az doğum ve az ölüm varsayımlarına ilişkin olduğunu söylemekte; sonuçta, nüfus yaş ortalamasının yükseleceğini, bunun da ileride farklı toplumsal tepkilere neden olacağını vurgulamaktadır. Daly nüfusla ilgili eleştirilerinde Brezilya ve İsveç örneklerini vermekte ve nüfusa ilişkin yapılacak varsayımlarda benzeri örneklere dikkat edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Ele aldığı bu örneklerde İsveç nüfusunun yaşlı ve tepkisiz olduğunu, buna karşın Brezilya nüfusunun genç ama istikrarsız olduğunun altını çizmektedir.

Uluslararası alanda, çevre sorunlarının küreselleşmesi ve nüfus artışı ile birlikte, akarsular, göller, denizler, hava gibi ortak kullanılan birçok kaynağın bir süre sonra sınırlılığı anlaşılmış, bu alanlarla ilgili uluslararası önlemler alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak uluslararası alanda, özellikle BM ve ilgili organları

* steady state economy

tarafından yürütülen çalışmalar, ilgili alanlar için uluslararası hukuk kurallarının oluşturulmasında öncü olmuştur.

3.4 Hukuk

Sınırşan sularda uluslararası hukuk kurallarının gündeme gelmesinden çok önceleri, geçmişi Sümerlere kadar giden bir dönemde, bu değerli kaynağın kullanımı için karşılıklı anlaşmalar yapılmaya başlanmıştır. İnsan yaşamının, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla da vazgeçilmez bir parçası olan su, karşılıklı güvenin sağlanabildiği her koşulda, ikili ya da çok taraflı birçok anlaşmaya konu olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri bu kaynağa ilişkin paylaşım ve kullanım ölçütlerinin belirlenmesi isteğidir. Ekonomik ve toplumsal ilişkiler geliştikçe, buna bağlı artan üretimle, çevre sorunları daha da artarak ortaya çıkmış, sınırşan sularda yaşanan uyumsuzluklar ve çözüm arayışları ise daha kapsamlı ve çok boyutlu bir yapıya dönüşmüştür. Bu da kimi alanlarda ve olaylarda karşılıklı çözümler üretebilmeyi zorlaştırmıştır. Bu gibi sorunları aşabilmek için uluslararası çevre ilkelerin belirlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Sınırşan sulara ilişkin ilk düzenleme çalışmaları, aşağı kıyıdaş'ın istekleri doğrultusunda oluşmuştur. İlk uluslararası çalışma, bağımsız bir uluslararası örgüt olan, Uluslararası Hukuk Derneği (ILA-International Law Association) tarafından, 1966 yılında gerçekleştirilmiştir. Bunu izleyen yıllarda, 1972 Stockholm ve 1992 Rio Zirveleri birer eşik olmak üzere, sınırşan sularda ortak küresel ilkeler oluşturma çabaları hız kazanmıştır. Uluslararası su hukukunun gelişiminin, uluslararası çevre ve ekonomi hukuklarının gelişmesiyle de doğru orantıda ve onlara bağlı gerçekleştiği söylenebilir.

Devletler arasında suya ilişkin oluşan çatışmaların bellibaşlı nedenleri bulunduğu ileri sürülebilir. Bunlar arasında, havzada bulunulan coğrafi konum (yukarı kıyıdaş, aşağı kıyıdaş, sınır devletler olmak gibi); yeni bilimsel ve teknik olanaklara erişim; ekonomik, siyasal, askeri güç dengeleri sayılabilir. Bunlar yanısıra, uluslararası düzenlemelerin gelişimi de, süreç içinde akarsu havzalarında çevreye yönelik yeni tutumları yansıtan özellikleri barındırmaya başlamıştır. Bu bağlamda, üçüncü bölümde kapsamlı olarak ele alınacak olan uluslararası sözleşme ve anlaşmalarda bununla ilgili gelişmeleri görmek olanaklıdır.

Örnek vermek gerekirse, 1997’de sonuçlandırılan “Uluslararası Su Yollarının Ulaşım-Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi”, geçmişi 1970’lere kadar giden bir sözleşme olduğu söylenebilir. 1970’de Uluslararası Hukuk Komisyonu ilk olarak bir toplantısında “sınırlı egemenlik” kavramını tartışmaya açmıştır. Bu kavram uluslararası çevrelerde bugün de hala tartışma konusu olmaya devam etmekle birlikte ilk tepkilerin azaldığı ve belli kabullerin oturduğu ileri sürülebilir. Yine aynı kurumun, 1980’de, uluslararası suları “paylaşılan ortak kaynak” olarak tanımladığı dikkat çekmektedir. Bu tanımın da önce uluslararası çevrelerce ortak kabul görmediği izlenir; tüm bu tartışmaların odağında ulus-devlete ve onun toprak bütünlüğüne yönelik tehdit algılamaları bulunduğunu söylemek olanaklıdır.

Ancak, uluslararası ekonomi ile küresel çevresel ve sosyal işbirliği genişledikçe, uluslararası çevre hukukunun dolayısıyla su hukukunun da rolünün artacağı ileri sürülebilir. İnsan hakları ve çevre standartlarının korunması gibi tüm dünya nüfusunu ilgilendiren yaptırımlara gereksinim arttıkça, uluslararası hukuk da bu yeni gereksinimlere göre yeniden yapılanmayı sürdüreceği söylenebilir. Özellikle son

zamanlardaki çevreye ilişkin hukuki düzenlemelere bakıldığında, ulus-devletler kavramının tüm katılığına karşın, hukuk alanının genişlediği görülmektedir. Yeni gelişimler ve yaklaşımlar, ne kadar sakınılsa da ulus-devletin küresel düzende özellikle çevre sorunlarına ve çevrenin korunmasına yaklaşımda yeniden tanımlanacağını belirttilerini sunmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse: akarsu havzaları gerek ekolojik gerekse insanlararası ilişkiler ağının (ekonomik, stratejik, politik) karmaşıklığı karşısında çeşitli etik sorunlarla baş başadırlar. Bu bağlamda, öncelikle ulusların birbirine karşı olan sorumlulukları; ulusların bu doğal kaynağa ve onun doğal yaşamına olan sorumluluklarının irdelenmesi önem taşımaktadır.

Bir alt bölüme geçmeden önce burada, her ikisi de kural koyucu bilimler olarak, “etik” ve “hukuk”un ortak ve ayrılan noktalarını belirtmekte yarar vardır. Toplumların gelişiminde, her iki bilim dalı da topluluktaki yaşamın kurallarını belirlemek üzere yola çıkarlar, ancak birincisinde, daha eleştirel, geniş kapsamlı, açık uçlu, göreceli bir yaklaşım bulunurken; ikincisinde betimleyici olmayan, kuralları önceden belirlenmiş, görecelik taşımayan, yargılayan ve sonucunda da bir yaptırım uygulanmasını öngören bir tutum bulunmaktadır. Bu açılardan birbirinden ayrılan bu iki uygulama alanı, bir başka açıdan da birbirlerini tamamlamaktadırlar. Birinci bilim dalı topluluk ya da ilgili alan için (çevre etiğinde olduğu gibi) daha geniş kavramlarla ele aldığı ilkeleri belirlerken; ikinci alan daha tanımlanmış bir çerçevede bu istek ve dilekleri belli kurallar çerçevesinde toplum düzenine yansıtmak üzere modelleştirir. Birincisinde yapılan yanlışların dava edilebilme özelliği bulunmazken, ikincisinde yapılan yanlışların ve davranışların dava edilebilme özelliği bulunur.

Özellikle çevre alanında doğal alanların, bu çalışma bağlamında su havzalarının korunabilmesi için, yeterli yaptırım ilkelerinin belirlenememiş olduğu görülür. Bu kuralların uluslararası su alanlarına yansımalarının, birçok hukuk alanında olduğu, zaman alacağı ileri sürülebilir. Bu açıdan sınıraşan sularla ilgili olarak geliştirilmiş, ancak henüz yaptırımı bulunmayan (Sınıraşan Sular ve Esnek Hukuk adlı bölümde ele alındığı gibi) ilkeler, toplumların bu alanlara ilişkin geleceğe yönelik istek ve dileklerini yansıtmaktadır. Ancak bu ilkeler de, doğal ortamların korunmasında tam anlamıyla yeterli olmadıklarını düşünen akademik çevrelerde tartışılmaktadır. Bu çalışma, uygulamaya yönelik bir hedef de içerdiğinden, tüm bunları birarada değerlendirme arayışı içerisinde olmaya çalışacaktır. Bu açıdan “‘Etik’ [dolayısıyla bu çalışma kapsamında “çevre etiği”], bölgeler üstü geçerlilik gücü taşıyabilecek, uluslararası kural ve normların anlaşılması, anlayışla kavranması bakımından en iyi platform”lardan (Pieper, 1999: 11-12) biri olarak bu çalışmada yer alacaktır.

3.5 Disiplinlerarası Yaklaşım

Görüldüğü gibi çevreci düşünce ve ekoloji biliminin gelişmesi yalnızca yeni çevre kavramlarını ve etik yaklaşımları etkilememiş, aynı zamanda çevreyle yakından ilgili olan öteki bilim dallarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dalların arasında belirtildiği gibi hukuk, ekonomi, işletme, yönetim, mühendislik de bulunmaktadır. Bu etkilenmenin en belirgin ve önemli sonucu, çevreci yaklaşımın, doğal ortamları koruyabilmenin yolunun, disiplinlerarası bir yaklaşımdan geçtiğinin kabulüdür.

Özetlemek gerekirse, doğal alanların süreçlerine, etkileşimlerine sistem anlayışı içinde yaklaşarak, onun bütüncül değerine ve koşullarına yönelik bilgilerin toplanmasında ekolojinin; bu verileri ve başka verileri kullanarak insanların gereksinimlerine göre, doğaya da zarar vermeyecek nitelikteki yapıların yapılmasında, önlemlerin alınmasında mühendislerin; kaynakların kullanımını ve arazi kullanımlarını doğru yönlendirerek, doğal ortamların üzerindeki baskıların azaltılmasında bölge plancılarının; konunun ekonomik boyutlarıyla ekonomistlerin; doğru politikaları üretmek için politikacıların; bunların uygulanabilmesi için uygun hukuk ilkelerinin gerçekleştirilmesinde hukukçuların katkılarına gereksinim olduğunu söylemek olanaklıdır. Bütün bu farklı disiplinlerin, ortak çalışma grupları içinde gerçekleştirecekleri karar süreçlerinin, doğal alanlar üzerindeki baskının en aza indirilmesinde; olabildiğince nesnel bakış açıları nedeniyle güvenilir, dolayısıyla çatışma alanlarını uzlaşma alanlarına dönüştürülebilmede etkin olabileceği ileri sürülebilir.

Ekoloji ve çevre bilimlerini birarada ele alarak, insanı da içine alan bir bilim dalı olarak ortaya çıkan “çevrebilim”in; çevreyle ilgili konulara sistemik bir bakış açısıyla yaklaştığı ve çözümlerini bireşim(sentez)e dayandırdığı savunulmaktadır. Bu yaklaşımı ile çevrebilimin “çevre denilen bireşimin tümünü kapsayacak, bütüncül bir yaklaşım” olduğu ileri sürülmektedir. (Keleş/Hamamcı, 1997: 32-35) Bu yaklaşımı ile çevrebilimin, disiplinlerarası çalışmayı ve gereklerini de en etkin biçimde uygulayan, ekolojinin bulgularını öteki uzmanlık alanlarıyla bu açıdan başarıyla bütünleştirebilecek bilim dallarından biri olduğu söylenebilir.

Bu açıdan çeşitli disiplinleri bir çatı altında biraraya getirmeye çalışan, bunun gerekliliğine inanan “bios kuramı”, 1985’te Uluslararası Biyopolitika Örgütü’nün

kurucularından Dr. Agni Vlavianos Arvanitis tarafından öne sürülmüştür. Bu kuram, biyopolitika, biyodiplomasi ve biyoetik kavramlarını da 'bios kuramı' kapsamında önermektedir. Bu yeni bakış açısı, çevreyle ilgili kavramların artık tüm disiplinlerin sorunu olduğunun altını çizmekte, sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Bu örgüt, 1985'ten bugüne çeşitli meslek dallarının işbirliği ile gerçekleştirdiği uluslararası etkinlikleri biyoetik, biyopolitika, biyodiplomasi gibi yeni kavramlar aracılığıyla uluslararası gündeme, yasalara ve ilişkilere taşıma iddiasındadır (Arvanitis, 1990; Arvanitis/Keleş, 1993, Örs, 1993).

İKİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL ÇEVRE POLİTİKALARI, ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKU VE SU HAVZALARI KONUSU

I. Çevre sorunları, Küresel Politikalar ve Su Havzaları Konusu

1. Çevre Sorunlarının Ekolojik Temelleri

Çevre sorunlarının nedenleri arasında toplumsal, psikolojik, ekonomik, kültürel, politik olanlar olduğu gibi doğrudan doğal alanın ekolojik duyarlılığı ile ilgili olanlar da bulunmaktadır. Su alanları çok duyarlı alanlar olduğu ve yüzyıllardır insanların kullanım ve tüketim biçimleri nedeniyle büyük bir baskı altında bulunduğu için, burada öncelikle doğal çevreyi ve su havzalarını doğrudan ilgilendiren ekolojik özellikler üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Belirtildiği gibi, ekoloji bilimi ve onun kaynaklara bütüncül ve sistematik bakışı, çevre koruma ölçütleri içerisinde çok sonraları yer almış; bu bakış açısının su havzalarındaki çalışmalara yansıtılması da bir o kadar uzun zaman almıştır. Bunun ortaya çıkardığı sonuçlar ve su kaynaklarının sonsuz olduğuna ilişkin yanlış toplumsal ve uluslararası algılamalar sonucunda doğal kaynaklar ve su kaynakları bu günkü geri dönülmez durumuna gelmiştir. Dolayısıyla bu bölümde su kaynakları üzerinde ciddi baskılar oluşturan küresel çevre kirliliği, su kaynaklarının ekolojik dengeleri, varolan su döngüsü ve tüketim biçimleri üzerinde durulacaktır.

Çevre sorunlarının temelini, insanın doğayla olan ilişkisindeki konumuyla yakından ilgili olduğu üzerinde durmuştuk. Öncelikle biyolojik bir varlık olarak kendini ispat eden insan daha sonraları, toplumsal ve siyasal bir varlık olarak da kendini ortaya koymuştur. Bu belirleyiş içerisinde zamanla doğanın, üstün, korkulan, kutsal kabul edilen bir olgu olmaktan çıkıp, insanlar için yalnızca önemli bir araç haline dönüştüğü dikkati çekmektedir. Bunda felsefecilerin olduğu kadar doğa yasalarını ve doğal olguları deney, araştırma ve kuramlarla ortaya koyan, onu gizeminden kurtaran bilim insanlarının da önemli katkıları olmuştur.

Doğanın insanlığın hizmetinde olan sonsuz bir kaynak olduğu düşüncesi, kaynakların pervasızca tüketimini özendirmiş, ekonomik ve fiziksel büyüme hırsını törpülemiştir. Bunun bir sonucu olarak, 20. yüzyıl başlarında, doğal ortamlarda ve insan yapımı ortamlardaki çevresel bozulma, gözle görülebilir, rahatlıkla algılanabilir boyutlara erişmiştir. Dolayısıyla sanayi devrimi ile birlikte gittikçe değişen, karmaşılaşan ve koşulları ağırlaşan kent ortamlarında “bahçe şehirler”^{*} kurma arayışları, doğal ortamlar için “etik” oluşturma çabaları, insanların doğa üzerindeki “egemenliği”nin getirdiği değişim ve dönüşüme bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Ayrıca, toplumsal dönüşümlerin yaşanabilmesi için de çevre sorunlarının, toplumların algılayabileceği boyutlara ulaşması gerekmiştir. Çünkü genelde, bireysel, toplumsal ve uluslararası, ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların, çoğunlukla çevre sorunlarının önünde geldiği görülmektedir. 1943’te Los Angeles’taki sis, 1952-1956’da Londra’da, 1965’te New York’ta ölümlere neden olacak denli yoğun hava kirliliği,

^{*} “Bahçe şehirler”, 20. yüzyılın başında nitelsiz kent yaşamına bir eleştiri ve çözüm olarak, Ebenezer Howard tarafından önerilen bir kent dokusu örneğidir.(Howard, 1989; Fishman, 1991)

1944'te DDT'nin kullanılmaya başlanması ve zararlarının görülür hale gelmesi, 1960'larda 3. dünya ülkelerinde oluşan nüfus ve beslenme sorunları bunlar arasında sayılabilir. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da toplumların çevre konularındaki bilinçlenmesinin, su alanları ve çevrenin korunması için geliştirilen politikalara da yansıdığı görülür.

Su kaynakları ile ilgili önlemlerin alınmasında küresel kurumların ilk dikkatini çeken sorun alanlarının başında beslenme sorunları ve insanlara sağlıklı bir su kaynağı ulaştırabilmek olmuştur. Bunun için gerekli suyun bulunması ve uygun altyapı düzenlemelerinin yapılması konuları önem kazanmıştır. Bu bağlamda 1977'de gerçekleştirilmiş olan ilk su konferansı olan Mar del Plata bu konulara öncelik vermiştir. Dünyanın henüz kalkınmamış ve kalkınmakta olan bölgelerinde yaşanan, doğrudan su sorunuyla ilişkili olarak ortaya çıkan ciddi beslenme sorunlarının varlığı; yeterli ve sağlıklı su bulunamaması; binlerce, yüzbinlerce insanın dünya üzerinde bu nedenlerle yaşamını yitiriyor olması bile uluslararası toplumun hızla harekete geçmesini sağlayamamıştır. Bu eksiklik çevresel sorunlarla ilişkili olamamakla birlikte küresel etik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası toplum son on yıl içerisinde, (Kyoto Üçüncü Su Forumu ve BM, UNESCO çalışmaları gibi) suyun varolan döngüsüne ve dağılımına ilişkin kapsamlı çalışmalar yürüterek (UN, 2003a; UN, 2003b; UNECE, 2002a; UNEP, 2002a) su sorunlarını dünya kamuoyunun dikkatine sunmaya çalışmaktadır. Ancak bu veriler karşısında dahi tepkisiz kalabilen bir uluslararası toplumu, öteki çevre sorunlarına, "çevre etiği" gibi daha üst düzeyde ve soyut bir kavram bağlamında eyleme çekebilmenin zorluğuda ortaya çıkmaktadır.

Su kaynakları özelinde ele alındığında yaşanan en temel sorunlardan birinin, bu kaynağın uzun bir dönem insanların hizmetindeki sonsuz bir kaynak olarak algılanması olduğu ileri sürülebilir. Bu, insanlar için çok doğal bir yanılsamadır. Çünkü öncelikle yerkürenin % 75'i sudan oluşmaktadır. Bilimsel olarak ayrıntılandırıldığında; yerküre ortalama 1.4 milyon kilometreküb su hacmine sahiptir, bunun % 97.4'ü deniz suyu ve acı sudan oluşmaktadır. Bu sonsuz kaynağın henüz insan kullanımı için uygun olmadığını söylemek olanaklıdır. Geriye kalan % 2.6'lık kısmın dörtte üçlük bölümü ise buzullarda hapsolmuş durumdadır. Dolayısıyla bu temel yaşam desteğinin oldukça sınırlı bir bölümü yüzey suları olarak akarsularda, göllerde ve yeraltı kaynaklarında bulunmaktadır. Yerkürede doğrudan kullanılabilir tatlı su potansiyeli toplam su potansiyelinin %0.03'ü olmasına karşın, günümüzde insanlığın gereksinimi olan, yılda dokuzbin kilometreküblük miktar, yeryüzündeki tüm akarsulardan deniz ve göllere akan toplam yıllık 40.000 kilometreküblük debinin %22'sini oluşturduğu (Grigg, 1996; Ketten, 1997; Toklu, 1999:1-4) belirtilmektedir.

Bu su döngüsü yerkürede sürekli devinmekte, suyu temizleyip yeniden akarsulara aktarmaktadır. Akarsuların bolluğu düşüncesi sanki hiç tükenmezcesine akıp gitmelerindedir. Ancak bir süre sonra, sonsuz olduğu varsayılan bu kaynak, insanların onu böylesine bilinçsiz tüketimi ve kullanımı sonucunda niteliği bozulmuş ve bu, insan sağlığını etkileyecek düzeylere erişmiştir. Sürekli artan nüfusla birleşen yetersiz altyapı, büyüyen kentlerde su ve elektrik sıkıntılarına, salgın hastalıklara neden olmuştur. Bu sıkıntılar özellikle kurak iklim kuşaklarında yer alan bölgelerde ya da varolan nüfus ve yerleşimlerin gereksinimlerine yeterli kaynağın bulunamadığı ve aktarılamadığı bölgelerde belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca su kaynaklarının yeterince verimli kullanılmamaları; kullanım sırasında yaşanan ciddi kaynak kayıpları ve bilinçsiz tüketim

biçimleri, gelişmiş ülkelerde de varolan önemli sorunlar olarak ele alınmaktadır. (UN, 2002)

Dünya üzerinde bu örnekler hızla artmaya başladığında, bu kaynağın aslında nicelik olarak öyle sanıldığı gibi sonsuz olmadığı anlaşılmış; bu kaynağın kendini yenileme kapasitesinin üzerinde kirletildiğinde, ekolojik dengelerinin bozulduğu ve bir süre sonra insan sağlığına zarar verdiği kabul görmüştür. Bu iki önemli özelliğin, aynı zamanda gözle görünür biçimde algılanması sonucunda toplumlar, onları bir süredir uyaran bilim adamlarının uyarılarını dikkate almaya başlamışlardır.

Burada toplum kümesi içerisinde, onların davranışlarını ve hareketlerini yönlendiren, doğal kaynakların kullanımında karar üreten devletler de bulunmaktadır. Bu bağlamda etik olarak doğru olan ve beklenen, devletlerin toplumlarının geleceklerini öngörerek, gerekli önlemleri almaları ve geliştirmeleridir. Ancak devletler her zaman bunu gerektiği gibi yerine getirememişlerdir. Bu sorunların bilincinde olan, toplumlarının sağlığından kendini sorumlu tutan devletler, bunun üstesinden gelebilme yollarını aramışlardır. Bunun için yeni politikalara, onları destekliyecek verilere ve yöntemlere gereksinim duymuşlardır. Bu devletler yalnızca kendi sınırları içinde aldıkları önlemlerle yetinmemiş, komşularıyla gerçekleştirdikleri işbirlikleri sonucunda bunun alanını genişletmişlerdir. Buna örnek olarak, ilk çalışmaları gerçekleştiren ABD ve Avrupa'daki devletleri göstermek olanaklıdır. ABD'de 1960'larda bilim insanlarınca başlatılan hareket (Carson, 1964; Hardin, 1968; White, 1967 gibi) sonucunda, 1970'lerle birlikte, çevre sorunlarına karşı önlem almak için hızla, öncelikle kamu kurum ve kuruluşlarının etkinliklerini engellemek ve sınırlamak üzere, bir dizi yasanın (1972

Ulusal Çevre Politikaları Yasası, 1970 Temiz Hava Yasası ve 1970 Su Kalitesini Geliştirme Yasası gibi) çıkarıldığı ve daha somut bir eylem arayışına girildiği görülür.

Böyle bir yaklaşım ve değişimin ardında artık açıkça ortaya konabilen bir başka gerçek daha bulunduğu söylenebilir. O da insan nüfusunun hızla artmasıdır. Yerkürenin bazı bölgelerinde nüfus kaynakların karşılayabileceğinin ötesinde artmış ve yoğunlaşmıştır. Özellikle yaşam standartlarının yükselmesi ve sanayileşme daha fazla su ve kaynak kullanımına yol açmıştır. Örneğin 18. yüzyıl Paris’inde kişi başına günlük su tüketimi 4 litre dolayında iken, 20. yüzyıl sonlarında, Kuzey Amerika’da kişi başına tüketim, 300-600 litreye kadar çıkmıştır. (Tomanbay, 1998: 37; UN, 2002) Günümüz gelişmiş ülke verilerinin, bir bireyin doğal tüketim gereksiniminin de çok üzerinde olduğu dikkati çekmektedir. Ancak bunun her gelişmiş ülke için aynı olduğu söylenemez; örneğin gelişmişlik seviyesi A.B.D. ile neredeyse aynı olan Hollanda da kişi başına su tüketimi günde ortalama 104 litredir (UNECE, 2002d). Bu tüketim farklılıklarının da en az suyun yerküre üzerindeki dengesiz dağılımı kadar önem taşıdığı ileri sürülebilir.

Birleşmiş Milletler’in verilerine göre ılıman bir iklim bölgesinde, bir insan hayatta kalabilmek için günde ortalama en az 5 litre suya gereksinim duymaktadır. BM Dünya Su Kalkınma Raporu’nda bir insanın genel gereksinimi için ise ortalama en az 50 litre suya gereksinim duyduğu belirtilmektedir. Bunun 5 litresi içme suyu, 20 litresi hijyen ve altyapı için, 15 litresi yıkanma ve 10 litresi ise yemek hazırlıkları için gerekli en az miktarlar olarak saptanmıştır. (UN, 2002)

UNESCO önderliğinde yürütülen “Dünya Su Değerlendirme Programı” (WWAP, s.256; s.273), 16-23 Mart 2003 tarihleri arasında Kyoto’da gerçekleştirilen Dünya Üçüncü Su Forumu Zirvesi için bir ön hazırlık olarak derlediği “İnsanlar İçin Su, Yaşam İçin Su” adlı (Dünya Su Kalkınma Raporu-WWDR) rapor (UNESCO, 2002c), günde 25,000 insanın açlık, 6000 insanın ise sağlıklı ve yetersiz su kaynakları nedeniyle yaşamını kaybettiğini, 815 milyon insanın yetersiz beslenme koşulları yüzünden sağlık sorunları ile baş başa kaldığını belirtmektedir. Kyoto Zirvesi verilerine göre 1.2 milyar insan sağlıklı bir su kaynağına sahip değilken, 3 milyar insan sağlıklı bir suya erişebilmek için yeterli altyapıya sahip değildir. Sırf bu nedenlerle ve sağlıklı su kullanımı sonucunda, her yıl beş yaşın altında 2 milyonu çocuk olmak üzere 5 milyon insan yaşamını yitirmektedir (UN, 2003a).

Kyoto’daki tartışmalarda tarım mühendisleri besin güvenliği için önümüzdeki 25 yıl içinde tarımsal amaçlı su kullanımının % 15-20 dolayında artırılmasını savunurken, çevre mühendisleri, yaşam için çok önemli olan su kaynaklarını, akarsuları, gölleri ve sulak alanları koruyabilmek için su tüketiminin % 10 düşürülmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Yine suya ilişkin olarak 1971’den 1995 yılları arasında oluşan kuraklık ve seller sonucunda 318 bin kişi yaşamını yitirmiş, 1.5 milyar insan bu olumsuz koşullardan etkilenmiştir. Meteoroloji uzmanlarına göre 21. yüzyılda değişen hava koşullarına bağlı olarak belli bölgelerde daha yoğun yağışlar, bazılarında ise ciddi kuraklık sıkıntıları beklenmektedir. (UN, 2003a)

Tüm bu veriler, su kaynaklarının nitelik ve niceliklerine ilişkin oluşan sorunların günümüzde ulaştığı nokta, “yaşamı” nasıl etkilediğinin belirgin kanıtları olarak görülebilir. Kaldı ki, dünya üzerinde böylesine etkin bir tür olan insanın yaşamını dahi

etkileyen bu değişimlerin, daha duyarlı olan öteki yaşam alanlarını fazlasıyla etkilediği ileri sürülebilir. Küresel su döngüsünün ve ekolojik dengelerinin bozulması ile de doğrudan ilişkilendirilebilecek olan bu dönüşümler ve bölgesel olarak yaşanan nitelik kayıpları ve sınırlılığı, küresel ve bölgesel su döngüsü kapsamında aşağıdaki bölümde irdelenmeye çalışılacaktır.

1.1 Küresel Su Döngüsü ve Su Kaynaklarının Sınırlılığı

Su döngüsünün üç temel parçası bulunmaktadır. Bunlar, atmosfer, yerüstü suları ve yeraltı sularıdır. Bu döngüde yer alan suyun niceliği ve hacimleri, akış oranları ve varolan durağan hacimleri üzerinden hesaplanır (Grigg, 1996). Besin ve mineral döngüleri de belli hacimlerde yerkürede varolan bu su döngüsüyle hareket etmektedirler. Bu döngüyle hareket eden üç temel döngü arasında karbon, fosfor ve azot döngülerini saymak olanaklıdır. (Kışlalıoğlu/Berkes, 1994) Suyun niteliği kadar bu döngülerin dengelerinin de sağlıklı kalması küresel ve bölgesel ekosistemler için önem taşımaktadır.

Bu döngüyle devinen ve yerküre üzerinde bulunan toplam su varlığı su bütçesi olarak adlandırılmaktadır. Toplam su bütçesinin sabit olduğu konuyla ilgili kaynaklarda (Grigg, 1996; Tomanbay, 1998) belirtilmektedir. Su, bildiğimiz sıvı haliyle yerküre’de, buhar ve nem olarak atmosferde, buzullar ve buz olarak kutuplarda ve yüksek dağların tepelerinde bulunmaktadır. Suyun ve öteki döngülerin devinimini sağlayan temel girdi güneş enerjisidir. Bu devinim sırasında farklı atmosferik koşullar oluşmakta; su bu atmosferik koşullara bağlı olarak yeryüzüne geri dönerek, yerküre üzerinde farklı bölgelerde bu devinime de bağlı olarak farklı iklim kuşakları ve alt iklim bölgeleri oluşmaktadır. Buna bağlı olarak her coğrafi bölgenin kendine özel iklim koşullarıyla

birlikte su bütçeleri de bulunduğu kabul edilmektedir. (Kışlalıoğlu/Berkes, 1996; Aküzüm vd., 1994)

Sınıraşan sularda iklim verilerinin ve kuşaklarının önemi, yeni küresel bulgular sonucunda, yapılacak hesaplamalarda meteoroloji biliminin de önemini ortaya koymuştur. Farklı atmosferik su düzenlerinin, farklı bölgesel hidrolojik rejimlere yol açmakta olduğu ve bu farklılaşmanın, karasal özelliklerle de birleşerek farklı hava koşullarını oluşturduğu ileri sürülmektedir. Tüm bunların bileşimi sonucunda yağış, ısı, nem, rüzgar, basınç gibi meteorolojik özellikler, bölgesel iklim kuşaklarını oluşturmada etkili olmaktadır. Sınıraşan sular örneklerinde de üzerinde durulacağı gibi, iklim farklılıklarının, su kaynaklarına ilişkin paylaşım konuları, dolayısıyla, çatışma konularıyla da yakından ilişkili olduğunu söylemek olanaklıdır. Bunun bilincinde olan yöneticiler ve siyasetçilerin, bu verilerin ve etkilerinin üzerinde dikkatle durduğu ve konuyla ilgili olarak küresel ısınma konularını yakından izledikleri görülmektedir.

Dünyadaki su döngüsü ve hacimleri, dünya üzerinde dengeli dağılmamakta, aynı zamanda her bölge varolan iklim koşullarından etkilenmektedir. Yukarıda değinilen, nüfus artışı, nüfus yoğunluğu ve çevre kirliliği ile de doğru orantılı olarak, suyun kıt olduğu bölgelerde ya da sanayileşmenin yoğun olarak yer aldığı sınıraşan sularda, uyuşmazlıkların yaşanması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Uluslararası su uyuşmazlıklarının ortaya çıkmasında önemli rol oynayan ölçütlerden birinin, yukarıda adı geçen özelliklerle belirlenen, ülkelerin su varlığı olduğu görülmektedir. Kişi başına su kullanımında ortaya çıkan farklar gibi, bu ölçüt de suyla ilgili önemli bilgiler taşımaktadır. Eğer su kaynakları varolan nüfusa yeterli değilse bu su

yoksulluğu olarak adlandırılmaktadır. Su yoksulluğunun sınırını hidrologlar yılda kişi başına 1000 m³ su varlığı ile tanımlamaktadırlar. Eğer bir ülkede yılda kişi başına düşen su miktarı 1000 m³'ün altına düşüyorsa, bu ülke su yoksulu olarak belirlenmektedir (Tomanbay, 1998: 29).

Uluslararası Nüfus Hareketi ve Çevre Programı çerçevesinde 100 ülke için 1955, 1990 ve 2025 yıllarına ait kişi başına düşen yıllık yenilenebilir tatlı su miktarı endeksleri esas alınarak yapılan sıralamada, 1955 yılında yalnızca 7 ülkede su kıtlığı saptanmışken, 1990 yılında su kıtlığı çeken ülke sayısının 20'ye yükseldiği belirtilmektedir (Keten, 1997). BM'in 2002 verileri incelendiğinde, su kıtlığı çeken ülke sayısının 28'e yükseldiği görülür (UN, 2002). Bunları izleyen 22 ülkenin ise oldukça sınırlı su kaynaklarına sahip olduğu görülmektedir. Bu verilerden su kıtlığı çeken ülkelerin büyük bir çoğunluğunun Orta Doğu Bölgesinde ve Afrika'da yer aldığı izlenebilir (UN, 2002; bkz. EK 1).

Binlerce yıldır devreden su döngüsünden de anlaşılacağı gibi, bu döngü sayesinde akarsuların belirli koşullarda yenilenebilir kaynaklar olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu döngü sırasında gerçekleşen en önemli olaylardan biri suyun temizlenme işlemidir. Su tüketimleri ve kullanımı suyun ekolojik taşıma kapasitesini aşmadığı sürece bu kaynağın kendini yenileyebildiği ve temizlediği bilinmektedir. Ancak ne yazık ki su kaynaklarının kirletilme boyutları ve özellikle yeraltı kaynaklarının sorumsuzca tüketilmesi, bu doğal kaynağın kendini yenileyebilmesine olanak vermeyecek boyutlara erişmiştir.

Sınıraşan sular bağlamında aranan ikinci önemli özellik suyun niteliğidir. Suyun niteliği, doğal ve insan girdisi etkenlerle belirlenmektedir. Suyun niteliği, onun kimyasal,

fiziksel ve biyolojik özellikleri ile tanımlanmaktadır. Suyun kimyasal özelliklerini, oksijen içeriği, inorganik ve organik kimyasallar ve radyonükleidler; fiziksel özelliklerini tad, koku, renk, ısı, sediment yükü, ph ve yüzen parçacıklar; biyolojik özelliklerini ise organizmalar, bakteriler, döngüler ve hastalıklara neden olan koliformlar oluşturur. (Grigg, 1996; Viessman/Welty, 1985)

Suyun niteliği, su havzasının ekosisteminin ve onun üretim kapasitesinin de niteliğini belirlemektedir. Besin zincirinin en alt birimi olan mikroorganizmalar bu ortamlarda hayat bulmaktadırlar. Dolayısıyla, besin zincirinin daha üst kademelerinin yaşamı ve sağlığının, en alt kademedeki üretime ve bunların yeterli kaynağa ulaşabilmesine bağlı olduğunu ileri sürmek olanaklıdır. Bu merdivenin en alt basamağında oluşan sağlıklı koşullar, besin zincirinde kopmalara, dolayısıyla en üst düzeye, insanlara yansıyacak kadar sorunlara yol açabilmektedir. (Ortolano, 1985)

Hem canlıların hem de yaşadıkları ortamların belli kimyasalları taşıyabilme, yok edebilme ve kaldırabilme kapasiteleri olduğu bilinmektedir. Bu kısaca “taşıma kapasitesi” olarak adlandırılmaktadır. Suyun fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleri ve standartları saptanırken, taşıma kapasiteleri ve ekolojik duyarlılıkları öncelikle göz önüne alınmakta ve değerlendirilmektedir. Bu bağlamda her bir su ortamı için saptanacak olan en yüksek tüketim oranları, kabul edilebilir sağlıklı yaşam koşulları, o su ortamının doğal özellikleri ve eşiklerini de belirleme açısından önemli rol oynar. Bunun bir başka önemi ise, her bir canlının yaşadığı ortamdan beklentisinin farklı olmasıdır. Çünkü, bazen bir canlı için uygun olan ortam ve koşullar, başka bir canlının yaşamasına olanak vermeyebilir. Örneğin, soğuk su balıkçılığı ve yaşamı için farklı bir ısı ve oksijen gereksinimi bulunmaktayken; ılık su balıkçılığı ve yaşamı farklı standartlara gereksinim

duyulabilir. Bir başka deyişle, insan gereksinimi için yeterli olan, kabul edilebilir olan, herhangi bir standart her zaman oradaki bir başka alt-besin birimini barındırabilmek için yeterli olamayabilecektir. Bu konuların üzerinde durulmasının nedenleri arasında, Çevre Etiği başlıklı (s.62-63) bölümde de belirtildiği gibi, etik seçimlerde bazı önceliklere yer verilebileceği ölçütü bulunmaktadır. Bu bağlamda yöneticilerin ya da karar üreten kurumların, herhangi bir su ortamı için standartları saptarken, aslında önceliklerini de belirlediğini ve aynı zamanda hangi yaşam birimini de sürdürebilir kılacağına da karar verdiğini söylemek olanaklıdır.

BM Su Raporu'nda (UN, 2002; UNESCO, 2002c; WWAR) 122 ülke su niteliklerine göre sıralanmıştır. Bu raporda, 122 ülkeden 52 tanesinin temiz ve temize yakın su kaynaklarına sahip olduğu, 70 tanesinin su niteliklerinin yetersiz olduğunun saptandığı belirtilmektedir (bkz. EK 2). Rapor'da, dünyada varolan ortalama, 36,000 km³ kullanılabilir su kaynağından, 12,000 km³'ünün kirli olduğu belirtilmekte; nüfus artışı ve suların kirletilmesinin aynı oranlarda sürecektir olduğunda, 2050 yılında kirli su hacminin 18,000 km³'e yükseleceği varsayılmaktadır. Bu veriler varolan kullanılabilir su kapasitesinin üçte birinin kirli olduğunu, gelecekte ise neredeyse yarısının kullanılmaz durumda olacağını ortaya koymaktadır. Su kirliliğine karşı önlemlerin çok önceden alınmaya başlandığı gelişmiş ülkelerde ise, ABD sularının %40'ının ağır metal ve tarımsal kirlenmeden dolayı, eğlence ve dinlenme için dahi uygun koşullara sahip olmadığı; Avrupa'da 55 akarsudan ancak 5'inin gerekli kullanım koşullarını karşılayabildiği belirtilmektedir. Bu koşullardan etkilenecek olan, memeli hayvanların %24'ünün, kuşların ise % 12'sinin nesillerinin tehdit altında olduğunu yine BM'in bu raporunda yer almaktadır. Balık ürünlerinin ise üçte biri bu rapora göre yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. (UN, 2002)

Suyun paylaşılması ve suyun niteliğinin korunabilmesinde önemli bir ölçüt olarak kullanılan su toplama havzaları hesapları, muhasebe hesaplarında olduğu gibi su bütçesi ve bilanço tabloları üzerinden gerçekleştirilmektedir. Su bütçelerinin en kolay saptanabilme yöntemi, onların coğrafi ölçeklere ve “su toplama havzalarına” ayrılması ile olanaklıdır. (Grigg, 1996; Viessman/Welty, 1985) Bu hesaplar, suyun paylaşımı, geleceğe yönelik planlama, kestirim ve yönetim ölçütleri konularında karar verecek olan yönetimlere ve siyasetçilere önemli bir girdi oluşturmaktadırlar. Su havzalarının ekolojik özelliklerini ve dengelerini de bu varolan su bütçelerinin belirlediği söylenebilir. Su bütçelerindeki ani artışlar (su baskınları, sel felaketleri gibi..) ve düşüşlerin (kuraklık dönemleri ve baraj yapılarının yapılması gibi..) doğrudan o su havzasında bulunan yaşam alanlarını ve ekolojik dengelerini etkilediğini ileri sürmek olanaklıdır. Bu gibi dönemlerin uluslararası uyuşmazlıklarda da önemli rol oynadığı görülür.

Nitelikli ve nicelik olarak yeterli bir su kaynağı için öncelikle bu su toplama havzasının özelliklerinin iyi bilinmesi, hesaplarının ve planlarının ona göre yapılması gerekmektedir. Ancak, daha önce üzerinde durulduğu gibi, adı geçen doğal su toplama alanları ile yönetsel ve siyasal sınırlar her zaman üst üste çakışmayabilmektedirler. Bu açıdan, bu doğal kaynağı koruyabilmek için temel bir politika olarak, su toplama alanları ile onlardan farklı olan yönetsel alanların, en azından karar üretme aşamalarında bütünleştirilmesinin önemli olduğu (Grigg, 1996) ileri sürülmektedir. Üzerinde durulmakta olan bu veriler, sınıraşan suların, bu gibi etkilerden korunabilmesi ve doğal ortamlarının sağlıklılarına kavuşturulabilmesi için, bu havzalarda bütüncül karar üretilmesi ve işbirliğine gidilmesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle, suların sürdürülebilir yönetimleri ve dikkatli kullanımları için küresel ve bölgesel olarak

gerçekleştirilen çalışmalara değinmeden önce akarsuların nasıl kullanıldığı, tüketim biçimleri ve bunun suyun niteliğini nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

1.2. Su Kaynaklarının Kullanımı ve Tüketim Biçimleri

Su kaynaklarını böyle kullanılmaz hale getiren, kendi neslini bile tehdit altına alan insan etkinlikleri ve tüketim biçimlerini daha iyi çözümleyebilmek için, daha önce kavramsal boyutlarıyla ele alınmış bulunan doğa-toplum ilişkisinin, su kaynakları özelinde gelişiminin irdelenmesi gerekmektedir. İnsanlar, öncelikle bu kaynağı yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla kullanmış, zamanla onu başka biçimde kullanabilecek yöntemleri geliştirmiştir. Toplamlar için suya ulaşmanın ve kullanmanın temel amaçlarından biri, BM raporunda (UN, 2002) değinildiği gibi, toplumsal ve ekonomik kalkınmalarını sürdürebilmektir.

İnsanlar, ilk uygarlıklardan bu güne, suyu beslenebilmelerinin önemli bir aracı olarak, tarımsal etkinliklerinde kullanmışlardır. Sulamanın insanların başvurduğu en eski mühendislik dallarından biri olduğu söylenebilir. Günümüzde de tarımsal sulamanın önemli bir yere sahip olduğu, birçok ülkede toplam kullanılan suyun ortalama olarak % 65 ile 80'inin tarımsal sulamada kullanıldığı belirtilmektedir (Grigg, 1996; UN, 2002; Tomanbay, 1998) . Tarım ve hayvancılık faaliyetleri günümüzde de suyu en fazla tüketen etkinlik alanları içerisinde bulunmaktadır. Örneğin “Bugün bir ton şeker üretmek için bin ton, bin ton tahıl için 1500 ton, bir ton pirinç için 10 bin ton suya ihtiyaç” olduğu belirtilmektedir (Çorbacıoğlu, 2003:6). Bu sektör yalnızca su tüketiminde etkin bir rol oynamakla kalmayıp, üretimi süresince kullanılan kimyasallar ve ilaçlama nedeniyle de en büyük kaynak kirleticilerinden biri olduğu saptanmıştır. Ayrıca, her yıl yanlış ve

bilinçsizce yapılan sulama sonucunda verimli toprakların % 10'unun erozyon ve tuzlanma sonucunda kaybedildiği belirtilmektedir. (UNESCO, 2003a)

Suyun vazgeçilmez bir girdi olarak ön plana çıktığı ikinci üretim alanı sanayi sektörüdür. Suyun sanayide kullanımı çok eskidir; çeşitli ve geniştir. Su sanayide esas olarak enerji üretimi, soğutma, yıkama ya da artık maddeleri fabrikalardan uzaklaştırma gibi amaçlar için kullanılmaktadır. Örneğin bir arabanın üretiminde yaklaşık 378 ton su, bir ton çelik üretiminde 246 ton; bir ton kağıt için 350 ton, bir ton alüminyum üretimi için 1350 ton su gerektiği belirtilmektedir. Hidro-elektrik santrallerinde enerji üretmek için ise tonlarca suya gereksinim olduğundan, genel olarak enerji üretimi için kullanılan suyun, toplam endüstriyel su kullanımının % 60'ını oluşturduğu ileri sürülmektedir. (Tomanbay, 1998: 38;Çorbacıoğlu, 2003: 6)

Sanayileşmenin hızla büyümesi su tüketimini de beraberinde artırmaktadır, ayrıca bu sektörün yarattığı katı, sıvı ve gaz atıklar arıtılmadan su ortamlarına bırakıldığında, suyun nitelik ve niceliği üzerinde geri dönülmez yan etkiler oluşmaktadır. Bugün sanayi sektörünün su kullanımı, tüm su kullanımının % 22'sini oluşturduğu belirtilmekte; 2025'te bunun % 24'e çıkacağı varsayılmaktadır. Her yıl 300-500 milyon ton ağır metal, çözücüler ve toksik maddeler sanayi tarafından arıtılmadan su ortamlarına bırakıldığı saptanmıştır. (UN, 2002; UNESCO, 2003a)

Suyun tüketimini ve kirliliğini körükleyen üçüncü sektör ise kentleşmedir. İnsan topluluklarının biraraya geldiği bu sistemler, depolanan suyun bir miktarını kullanarak tüketmekte, kalanını da kimyasal, fiziksel ve biyolojik özelliklerini değiştirerek bu ortama geri vermektedir. Bunun sonucu olarak, özellikle altyapının ve hizmetlerin

yetersiz olduđu kentlerde, dođal ortamlarla birlikte insan sađlıđı da ciddi tehdit altında kalmaktadır. Bu bađlamda, özellikle su yoksulu olan bđlgelerde ve kalkınma dűzeyi dűşűk olan űlkelerdeki kentlerin, sađlık sorunlarının da sıkça yařandđđı alanlar olduđu gđzlenmektedir. Su kaynaklarının kullanım ve tűketimini artıran ۆteki sektۆrler arasında inřaat, madencilik ve ulařım da sayılabilir. Bu sektۆrlerle ilgili gerćekleřtirilen her tűr etkinliđin, gerekli ۆnlemler alınmadđđı takdirde su kaynaklarını dođrudan veya dolaylı olarak etkilediđini sۆylemek olanaklıdır. Dűnyada her yıl, 2 milyon ton atık bu etkinlikler sonucunda su ortamlarına bırakılmaktadır. Bir litre atık suyun, sekiz litre temiz su kaynađını kirletebildiđi belirtilmektedir. Bu kirlenme nűfus artıřı ile de birleřtiđinde 2025'te su kaynaklarını ciddi sorunlar beklediđi dűřűnűlmektedir. (UN, 2002)

ۆzetle su, tarım, sanayi ve kentleřme alanında yođun olarak kullanılmıř, tűketilmiř ve kirletilmiřtir. İnsanlar, űç temel gereksinimleri olan gıda ve sanayi űretimini ve evsel-kentsel tűketimini karřılayabilmek ićin, sahip olduđu teknik bilgi ve teknolojik donanıma bađlı olarak, su kaynađını verimli kullanabilmek ve depolayabilmek amacıyla, yۆnűnű deđiřtirmiř, gereksinim duyduđu bđlgelere aktarmıř, barajlar, gۆletler aracılıđıyla depolamıřtır. Ayrıca bu kaynađın aynı zamanda yıkıcı ve sarsıcı bir dođal afet olabileceđini de deneyimlediđi ićin, su yatađında dűzenlemeler yaparak kendini ve kentlerini gűven altına almıřtır. Sonućta bugűn insan, zaman zaman su baskınlarının oluřturduđu yıkımlara engel olamasa da, varolan bilgisi ve teknolojisi ile birćok bićimde suyu denetleyebilir konuma gelmiřtir. Bunun kazandırdđđı rahatlık, insanların su yataklarına műdahalesini kolaylařtırmıř, bűyűk alanlarda depolayabilme kabiliyetini artırmıřtır.

İnsanların bu etkinlikleri, su kaynağı ve su havzaları üzerinde üç belirgin değişikliğe neden olmuştur. Bunlardan birincisi, aşırı su kullanımı ve özellikle yeraltı sularını aşırı tüketiminden kaynaklanan hacim kayıpları; ikincisi, adı geçen atıkların su ortamlarına arıtılmadan bırakılmasıyla ortaya çıkan nitelik kayıpları ve üçüncüsü, her ikisine ve genelde su yakınında olma isteğine bağlı olarak da oluşan arazi kullanım taleplerine bağlı olarak gerçekleşen bitki örtüsü ve doğal yaşam kaybına yol açmıştır. Nüfus artışıyla birlikte gelen tüketim ve kullanım artışlarına bağlı olarak, su havzalarında ve kentsel mekanlarda bitki örtüsü kaybı da hız kazanmış; bu kayıplar doğrudan su hacimlerini ve niteliklerini etkilemişlerdir.

Yönetimler, karşılarına çıkan çevre sorunlarıyla başa çıkabilmek için, bir yandan bu kaynağı ve kullanımını denetlemek; öte yandan toplumlarına yeterli suyu sağlamak arasında bir denge bulmak zorunda kalmışlardır. Bunun için, büyük baraj yapılarıyla su ve enerji sağlama ve altyapı girişimlerinde bulunurken; kaynağın sağlıklı yönetimi için, yeni yöntem arayışları içerisine girmişlerdir. Bu bölümü izleyecek olan Barajlar ve Su Havzalarının Yönetimi ve Planlanması konularının ele alındığı bölümlerde barajların ve su yönetim tekniklerinin çevre sorunları ile ilişkileri ve çözüm önerileri tartışılacaktır.

1.2.1. Barajlar

Su havzalarında ciddi ekolojik değişim ve dönüşümlere yol açan en temel etkinlik alanlarının başında baraj yapıları geldiğini söylemek olanaklıdır. Bu yapılar sayesinde, insanlar gereksinim duydukları suyu depolayabilmekte, öte yandan düzensiz su rejimlerinin yol açtığı su baskını ya da kuraklık gibi sorunlara çözüm üretmektedirler. Barajların bir başka önemli özelliği ise, termik ve nükleer santraller gibi seçeneklerle

karşılaştırıldığında çevreye daha az zarar veren bir enerji kaynağı olduğunun kabul görmüş olmasıdır. Ancak, bu gerçek, bu büyük yapıların oluşturduğu dönüşümün neden olduğu ciddi doğal kayıpları ve oluşturduğu baskıların yakın doğal ortamını ve havzasını çeşitli başka sorunlarla karşı karşıya bıraktığı gerçeğini yok etmemektedir. Üçüncü bölümde ele alınacak olan, Tuna ve Dicle-Fırat örneklerinde de, yaşanan uyumsuzlukları artıran konuların başında barajların geldiği görülür.

Suyun kendisi kadar, onu destekleyen akarsu havza alanları da toplumlar için önemli birer ekonomik girdi oluşturmakta; bu da kaynak üzerindeki yarışma ortamını artırmaktadır. Dolayısıyla, her bir toplumun bu kaynaktan ve destek alanlarından kendi adına en çok yararı sağlamak üzere, kendine düşen payı artırmayı hedeflediğini söylemek olanaklıdır. Bunu 12. yüzyılda ilk olarak Sri Lanka'da hüküm sürmüş olan Kral Büyük Parakrama Babu'nun şöyle dile getirdiği görülmektedir; “yağmur sularının tek bir damlasından bile yararlanmadıkça denize dökülmesine izin vermeyin” (McCully, 1996: 13). Bu kaynağın kullanımına yönelik böylesi yaklaşımlar, kaynağın olabildiğince çok kullanımı teşvik etmeleri yanı sıra, kaynak alanlarının kullanımına siyasal bir boyut da katmıştır. Bu siyasal boyut yalnızca suyun paylaşımı ve dağılımına ilişkin değil aynı zamanda hem doğaya hem de öteki siyasal rakiplere yönelik bir güç gösterisini de içermiştir. Bu açıdan önemli bir araç olarak kullanılan barajların, siyasal ve ekolojik boyutlarına değinmeden önce kısaca barajların tarihçesine ve barajlardan enerji üretilmesi konularına değinilecektir.

İlk baraj kurucularının Mezopotamya'nın Doğu ucunda Zagros dağı eteklerinde yaşayan çiftçiler olduğu tahmin edilmekte; burada bulunan su kanallarının 8000 yıllık olduğu düşünülmektedir. Bundan 6500 yıl önce, yine bu bölgede Sümerlerin,

geliştirdikleri teknikler aracılığıyla tarlalarına su getirdiği saptanmıştır. M.Ö. 3000 de yapılmış olan en modern barajlardan biri, Ürdün'ün Jawa bölgesinde bulunmakta; bir başka büyük baraj olan Sad el-Kafra ise, M.Ö. 2600 de Mısırlı taş ustalarınca yapılmıştır ve Nil nehri üzerinde yer almaktadır. M.Ö 1. yüzyılda Akdenizde, Orta Doğu'da, Çin'de ve Orta Amerika'da çeşitli büyüklüklerde barajlar inşa edildiği görülür. Romalı mühendislerin İspanya'da gerçekleştirdiği yapılar bu açıdan dikkat çekici yapılar olduğu belirtilmektedir. Güney Asya'da Kral Parakrama'nın M.S. 12. yüzyılda çılgınca bir eylemle 4000 baraj inşa ettirdiği ise bir başka bulgudur (McCully, 1996; Tomanbay, 1998).

Sudan enerji elde etmek, yönlendirmek için kullanılan ilk yapılar su değirmenleri olmuştur. Su değirmenleri yalnızca suyu yükseltmek ve tahıl üretmek amacıyla kullanılmayıp, özellikle orta çağlarda İtalya ve Almanya'da gelişmekte olan imalat sektöründe çok etkin olarak kullanılmışlardır. Suyun sanayide ilk kullanımı da 17. yüzyılda değirmenler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde kağıt yapımı, demir dövme, ipek eğirme ve madenlerden su taşımak gibi işlerde su değirmenleri önemli rol oynamışlardır. Avrupa'da endüstri devrimi başladığında yarım milyon su değirmeni, varolan endüstriye güç sağlamaktadır. 1832'de Fransız mühendis Benoit Fourneyron ilk türbin projesini hayata geçirmiştir. Bu türbin sayesinde yukarıdan dökülen suyun enerjisi türbinler aracılığıyla mekanik enerjiye, yani elektriğe dönüştürülmektedir. Dünyanın ilk hidroelektrik barajı Appleton Wisconsin'de 1882 kurulmuş ve enerji üretmeye başlamıştır. Daha sonra İtalya ve Norveç'de benzer teknolojilerin kullanılarak barajlar yapıldığı ve kısa sürede Avrupa'nın her tarafına yayıldığı belirtilmektedir. (Grigg, 1996; McCully, 1996)

İngiliz sömürgecileri, özellikle sömürgeleri altında bulunan Hindistan, Mısır gibi bölgelerde barajlar yaparak halkı ticari değeri yüksek olan, pamuk, şeker pancarı ve haşhaş üreticiliğine teşvik etmişlerdir. Dünyanın en geniş pamuk tarlaları bu akım aracılığıyla Nil üzerinde kurulan barajlarla gerçekleştirilmiştir. Sömürge dönemi bittiğinde, 2. dünya şavaşı sonrasında oluşan demokratik devletler bu sefer de politikacıları ve teknokratları aracılığıyla bir önceki dönemin işlerini sürdürmüşlerdir. Çünkü, bu büyük barajlar hala daha güç ve zenginliği birarada simgelemektedir. 1900'lerin başında Amerikan İslah Bürosu'nun önde gelenleri arasında bulunanlar 1950'lerden sonra benzer projeleri yürütmek üzere Asya'daki uygulamalara danışmanlık yapmaya başladılar. Soğuk savaş dönemi ile birlikte Amerikan mühendisleri ve bürokratları Orta Asya'da yerlerini Sovyet Hidrolojik Planlama Ajansı mühendisleri ve bürokratlarına terketmişlerdir. (McCully, 1996: 164-187)

İnsanlar bu devingen, akıp giden yapıyı baraj yapıları aracılığıyla denetleyebilmesi sonucunda kendi geleceği açısından önlemlerini almış olmakla birlikte; akarsuyun karakterinde ve doğal alanında önemli değişikliklere neden olmuştur. Öncelikle bu eylem, devingen bir yapıya sahip olan bu doğal yapıyı statikleştirmiş; depolama eylemi ile suyun kaynağından başlayarak taşımaya başladığı, havzaya yaşam getiren sediment, erimiş mineral gibi besleyici maddelerin bu alanlarda birikmesine neden olmuştur. Suyun durgunlaşmasıyla gerçekleşen bu eylem, aynı zamanda suyun ısını ve kimyasını değiştirmiş; onun jeolojik ve morfolojik yapılanmasına müdahale etmiştir. Ayrıca suyun depolanmaya başlaması ile yükselen su ile birlikte, gerekli belgeleme çalışmalarının yapılmadığı yerlerde, varolan bitki örtüsü, yaban hayatı, tarihi ve arkeolojik alanlar, suların altında kalarak yok olmaya terkedilmişlerdir. Barajlar büyük yapıları ve etkileriyle, akarsularda ve onların doğal yapılarında önemli değişikliklere

yol açmış, ancak insanların yaşamı açısından büyük önem taşıyan yapılar oldukları için vazgeçilmez olmuşlardır.

Bir dönemin politik ve bürokratik güçlerini ortaya koyması açısından, özellikle olabildiğince büyük barajlar yapabilmek önemli bir eylem olarak öne çıkmıştır. Zaman içerisinde barajların ortaya çıkarttığı teknolojik ve ekolojik sıkıntıların fark edilmesi ve öte yandan barajlara yatırılan paraların geri dönüşlerinin sağlanamamış olması, barajlarla ilgili mevcut düşüncelerin yeniden gözden geçirilmesine ön ayak olmuştur. Bu görüşlerin ve sonuçlarının çevre konusunda artan bilinçlilik ve oluşturulan kamuoyu ile desteklenmesi sonucunda, 1980’lerde tüm bu konular tartışmaya açılmıştır. 1990’larda ise Dünya Bankasının büyük baraj yatırımlarına destek vermesi en aza indirilmiş; bu yaklaşımın bir yansıması olarak ABD’de bazı barajların aşamalı olarak yıkılmaları gündeme gelmiştir. 1994’te 44 ülkeden 326 katılımcı grup ve ortaklık tarafından kamuoyuna duyurulan, Dünya Bankası’nın büyük barajlara verdiği desteği protesto eden “Manibelli Bildirisi”, bu gibi ortak başkaldırlardan sadece birisidir (McCully, 1996: 316-320).

Barajlar konusu hem teknolojik özellikleri hem de ekolojik boyutlarıyla tezin örnek alanlarını doğrudan ilgilendiren konuların başında gelmektedir. Özellikle Tuna’daki Gabçikova ve Dicle Fırat üzerinde yürütülen GAP projesi bu alanlardaki bellibaşlı tartışma odaklarından olduğu söylenebilir. Bu tartışma Tuna’da çevre merkezli bir tartışma iken, Dicle, Fırat havzalarında daha çok paylaşımaya yönelik kaygıları içerdiği dikkati çekmektedir.

Baraj yapılarının çevresel etkilerini tanımlamak ve oluşacak sorunları önceden kestirerek engellemek üzere önlemler alınabilmesini sağlamak amacıyla yapılmaya başlanılan “çevresel etki değerlendirme” çalışmaları, ortaya konan en kapsamlı çalışmalar olarak bir döneme imza atmışlardır. Bunun öncesinde de ülkelerin, özellikle ıslah ve tarım sektörünü desteklemek üzere yaptığı çalışmaların dayandırıldığı teknik raporlar ve hidrolojik tespitler bulunmaktadır. Ancak daha sonra gerçekleştirilen birçok araştırma, ÇED raporlarının, genellikle inşaat firmalarını destekler yönde yapıldığını ortaya koymuştur. Özellikle batılı firmalarca gelişmekte olan ülkeler için hazırlanan raporların çoğunun tek taraflı yazıldıkları, bilgi eksiklikleri ve bilgi genellemeleri ile dolu olduğu ortaya çıkarılmıştır (McCully, 1996: 54-58).

Araştırmaların ortaya koyduğu bir başka çarpıcı tespit ise büyük firmaların çoğunluğunun bu türden büyük projelere seçenek oluşturacak projeler üretmek üzere herhangi bir girişimde bulunmamış olmalarıdır. Bu çalışmalara göre yöneticiler ve hükümetler ise alternatif tarım politikaları, enerji tasarrufu politikaları ve benzeri birçok öneriye uzak durmaktadırlar. Öyle ki bazı ülkelerde hükümetlerin bu gibi önerileri kendi ulusal politikalarına düşman politikalar olarak algılayarak bu önerilere kulaklarını tıkadıkları görülür.

Bir genelleme yaparak bu yaklaşımlardan biri ya da ötekinin doğru ya da yanlış olduğunu savunmak oldukça zor olduğu ve doğru da olmadığını söylemek olanaklıdır. Bu çalışma süresince incelenen örnekler göstermektedir ki her yörenin çözümü kendine özgü olabilmektedir. Çünkü, her bir akarsu havzası, su toplama kapasitesi, doğal oluşumu kadar, coğrafi ve iklimsel özellikleri, sosyal yapılanması, ekonomik koşulları (buna mülkiyet sahipliliği, üretim farklılıkları, kültürel davranış farklılıkları da dahil

edilebilir) ile özgün, kendine özgü özellikleri içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla bir su havzası ve onun üzerinde yaşayan bir toplum için geçerli olan bir önerinin bir başka havza için geçerli olmayacağı ileri sürülebilir. Ayrıca herbir toplumun, akarsu havzası içinde barınan yaşam birimlerinin de o ortamdan beklentisi, istek ve gereksinimleri farklı olabilmektedir.

Bu gibi karmaşık yapıya sahip alanlarda, politika ve projeler üretilirken batıların deneyimlerinden ve teknolojilerinden yararlanmanın gerekliliği kadar, o yörenin özgün verilerinden ve orada yaşayan yöre halkının bilgi ve yaşamışlıklarından yararlanmanın da bir o kadar önemli olduğu söylenebilir. Zaten Batılı teknolojiye bağımlı olan bu tür projelerin, bir de oraya ait olmayan, orayı tanımayan bilim insanlarınca yapılacak sosyal projeler ve önerilerle gerçekleştirilmesi, yöreyle bağdaşmayan projeler olarak yaşama geçebilme riskini taşıyabilmektedir. Bu projelerin, batılı toplumların firmalarına artı karlar üretmekten öteye gitmediği, üstelik bu projelerin yol açacağı, toplum yapısındaki dönüşüm ve çalkantılarla da sonuçta yerel yöneticiler ve politikacıların uğraşmak zorunda kalacağı ileri sürülebilir. İşte bu nedenlerle kendilerine özeleştiri geliştiren batılı yazarlar ve araştırmacılar, herbir toplumun yüzyıllardır doğayla uyum içerisinde yaşayabilmek için geliştirdiği teknikleri yeniden gözden geçirmeye, bunların günümüz koşullarına uygun teknolojilerle uygulanabilirliğini araştırarak, gündeme getirmeye karar vermişlerdir. Bunlar arasında eski kıızılderililerin, çöl bedevilerinin, göçerlerin ve hinduların kurak iklimle başa çıkabilmek için kullandıkları çeşitli teknikleri saymak olanaklıdır. Bunun dışında yönetimlerin ve sınıraşan sular anlaşmalarının, ilgili su havzasını ve kaynağını korumak için başvurdukları en temel yöntemlerden biri, su havzasının yönetim planları ve yönetimlerini oluşturmak olmuştur.

1.2.2. Su Havzaları, Yönetimi ve Planlanması

Akarsu havzalarında ve kaynak paylaşımında ortaya çıkan sorunlarla başa çıkabilmek için, 1980'lerden sonra, bu kaynakların daha üst ölçeklerde ele alınması gerekliliğinin önem kazandığı görülür. Akarsuların ekolojik bir bütünlük içinde ve havza alanlarıyla birlikte ele alınmaya başlanması ise 1990'larla birlikte kabul gören bir yaklaşımdır. (Grigg, 1996) Bu yaklaşımlara bakıldığında, su havzalarının korunmasının ancak geleceğe yönelik gerçekleştirilen planlama, program ve yönetim biçimleriyle ve ekosistem anlayışı içerisinde gerçekleştirilebileceğinin anlaşıldığı görülür. Burada yönetim dendiğinde “cansız” bir varlık olan akarsuyun yönetimi değil, ancak onun kullanımına yönelik insan etkinliklerinin yönetiminin söz konusu olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu bağlamda akarsuların hangi yönetim ölçütleriyle yönlendirildiği de çok önem taşımaktadır. Dolayısıyla, kaynak paylaşımı için yapılacak bir yönetimle, su kirliliğini önleme için yapılacak bir yönetim birbirinden oldukça farklı olacağı söylenebilir. Su yönetimlerinin amaçları arasında, bunların da ötesinde, bir kaynak olarak suyun ve bir doğal oluşum olarak su havzasının korunması ve geliştirilmesi de bulunuyorsa, kullanılacak ölçütlerin de farklılaşacağı ileri sürülebilir.

Bir su kaynağının ve onu besleyen doğal alanın korunabilmesi için öncelikle bu ölçütlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu aşamada şu soru sorulabilir: Varolan su yönetim ölçütleri ve yönetimleri bunları uygulamaya koyacak etkinliğe sahip midir? Su kaynaklarıyla ilgili küresel veriler elde edildikçe varolan su yönetimlerinin yetersiz kaldığı ve hatalı kararlar aldıkları görülmüştür. Bunların başında, su kaynağının

kirletilmesini engelleyememek ve varolan suyu kullanıcılara eşit paylaşımamak bulunmaktadır. Nüfus artışı ve sektörel gereksinim arttıkça, kaynağın kullanım yoğunluğu da artmış, böylece belli boyutlardan yoksun olan önlemler ve kestirimler yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda su yönetimleri, kalkınma ile çevre konularını birarada ele alan, yeni bir kavram olan, “sürdürülebilir kalkınma” kavramı altında, yönetim politikalarını ve ölçütlerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu çalışmalarının bir uzantısı olarak suyun niteliğinin, ekolojik bütünlük ve su ekosistemleri ölçütleriyle birlikte ele alınması gerekliliği; sosyal ve ekonomik çözümlerin, sosyal eşitlik, ekonomik verimlilik ve etkinlik gibi kavramlarla birlikte yönetim hedefleri içerisinde yer alması kabul görmeye başlamıştır. Bu bağlamda da bu kaynağın toplumlar için gerçek değerinin ne olduğunun yeniden tanımlanması önem kazanmıştır.

Ancak bu hızlı değişim ve gelişimin, getirdiği çevre sorunlarının sinerjik boyutları karşısında insanlar ve yönetimler, karşılıklı ilişkilerini kurgulayabilme; bu bağlamda doğru ve iyi olana yönlenebilmede zorlanmış oldukları söylenebilir. Ayrıca, çevre etiği bağlamında, yeni ‘norm’lar oluşturabilmede yavaş kalmış ve bu kaynağın korunması gerekliliği kavranamamıştır. Çevrenin korunmasını farklı bir bakış açısıyla ele alabilecek bu gibi ‘norm’ları oluşturabilmede, kaynakların yönetimini üstlenen kurumların hangi ölçütlerle yola çıktığının, toplumlara da örnek olabilecek davranış biçimlerini geliştirip, geliştiremediklerinin de ayrıca önemi bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Birinci bölümde, Birey, Toplum ve Eylem başlığı altında (s.112-115) tartışıldığı gibi, bellibaşlı ‘norm’lar, kurumlardan önce toplumların ya da bireylerin gündemine gelip, onlarda bu doğrultuda bir yeni yaklaşım isteği ve gerekliliği duygusu oluşturabiliyor ve bu da toplumun genelinde etkili olabiliyorsa, o zaman bu hareketlilik ve bilinç, kurumları ve

yöneticileri benzer ölçütlerle hareket etmeye yönlendirebilmekte ve bu konuda baskı oluşturabilmektedir.

Su havzalarının yönetimlerini, kurumların yaklaşımlarını ve toplumsal bilinçlenmeyi, genellikle ülkelerin gelişmişlik düzeyinin belirlediğini söylemek olanaklıdır. Örneğin gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde toplumun çevresel bilincinin daha yüksek olduğu, kurumların yönetim ölçütlerini yeni çevresel değerlere göre kurguladıkları görülmektedir. Ayrıca bu örneklerde (Kuzey Amerika ve Batı Avrupa örnekleri) toplumla, kurumların isteklerinin de daha fazla örtüştüğü görülür. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde ise bunun tam tersine rastlandığı söylenebilir. Çünkü, bu ülkelerde çevre değerlerine ilişkin yeni normların oluşabilmesinin gerektirdiği zamanın daha uzun olduğu, yeni ölçütlerin ve projelerinin beraberinde yüksek mali yükler de getirmesi nedeniyle, bunun soruna yönetsel açıdan yaklaşımı da geciktirdiği ve farklılaştırdığını ileri sürmek olanaklıdır.

Akarsu havzalarında yeni, “çevre merkezli”, bir yönetim biçiminin belirlenebilmesi için iki temel veriye gereksinim olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, akarsu ekosisteminin güncel tekniklerle ve doğru yöntemlerle tanımlanabilmesi; ikincisi (bu birincinin doğruluğu için de gereklidir) toplum için, mühendislik çalışmaları ve ekonomik ölçütler için yeni değer tanımlarının yapılabilmesidir. Akarsunun ekolojik verilerine ve değerlerine ilişkin en başta belirlenecek olan hedefler, onun geleceğini de belirleyecek hedefler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hedeflerin kapsamı ve genellemesi, yine her bir akarsu havzasının özelliğine göre belirlenebilir. Çünkü büyük bir havzada kapsamlı bir çalışma ve hedefi gerçekleştirebilmek için uzun sürelerle gereksinim olmakta, bu da zamanla hayal kırıklıklarına ve bıkkınlığa yol açabilmektedir. O nedenle

öncelik sırası belirlenerek yapılacak olan bir etaplama ile akarsu ekosistemin bazı parçalarının rehabilitasyonundan ya da ekosistemin bazı süreçlerinin düzenlenmesinden başlanabileceği ileri sürülmektedir (Schmidh/Webb, 1998:1). Bunun, belirlenecek daha esnek bir üst hedef ya da alt hedeflere bölünmesi de bir yöntem olarak hayal kırıklıklarının önüne geçilebilmede, uzun süreçlerin getireceği ümitsizliği ortadan kaldırmada yardımcı olabilecektir. Çünkü yaşanacak böyle ümitsizlikler yalnızca o projenin değil temel hedef olan kaynakların korunması amacını da zedeleyecek bir atmosfere yol açabileceği de söylenebilir.

Akarsu ekosistemlerinde akarsu koridorunun jeomorfolojisi, biyolojik süreçler, kıyı bitki örtüsü gibi veriler kaynağın yenilenerek geliştirilebilmesine ilişkin önemli verileri oluşturduğu belirtilmektedir. Bu verilerden yola çıkılarak belirlenecek potansiyele uygun yenileme ve geliştirme hedefleri, farklı yönetim yaklaşımlarıyla ele alınabilir. Bunlar, geleneksel akarsu yönetimlerinden başlayarak, akarsunun tamamıyla eski haline döndürülmeye çalışıldığı daha kapsamlı yönetim yaklaşımlarına kadar çok farklı koruma biçimlerini içerebilir. (Schmidh/Webb, 1998: 735-748)

Bu kapsam ve karmaşık sistem içerisinde, sınıraşan sularda çok farklı boyutların da katılımıyla, yeterli yönetim stratejileri belirleyebilmenin zorlukları ortaya çıkmaktadır. Ancak birçok kaynak, her tür zorluğuna karşın, akarsu havzalarını bütünlüklü koruyabilmede en önemli ölçütlerden birinin akarsu ekosisteminin yönetimi olduğunu (Grigg, 1996; McCully, 1996; Schmidh/Webb, 1998) kabul etmektedirler. Havzalar arası oluşturulacak etkili bir yönetim ağı, kaynağın kullanımını, korunmasını ve geliştirilebilmesinin verimliliğini artırmaktadır. Sınıraşan akarsuların havzalarında etkin bir yönetim oluşturabilmenin ön koşullarından bir başkası, komşulararası ilişkilerin bunu

gerçekleştirebilecek boyutlarda geliştirilebilmesidir. Bir başka açıdan ise, bu konularda başlatılan girişimlerin, sınıraşa sular alanlarında öteki çözümsüz alanlara öncü olmasını da sağlamak olanaklıdır. Su her ülke için çok yaşamsal bir kaynak olduğundan, çeşitli başka çatışma ortamlarına rağmen, birçok uluslararası alanda sulara ilişkin karşılıklı anlaşmanın sağlanmış olduğu yapılmış araştırmalarla saptanmıştır (UNESCO, 2002a; UNESCO, 2002b; Wolf, 2002).

2. Çevre Sorunlarının Politik ve Uluslararası Temelleri

İnsanlar güçlerini yalnızca doğal ortamlarda değil uluslararası ortamlarda da gösterme ve ispat etme gereksinimi içindedir. Toplamlar, varlıklarını sürdürebilmek için, kendilerinden başka toplumlara da güçlerini göstermek durumundadır. Bu bağlamda bir devletin sahip olduğu doğal kaynaklar ve insan gücü oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Toplamlar özellikle kendilerine sağladıkları güçler nedeniyle bu kaynaklara sıkı sıkıya bağlıdırlar. Devletler bunları kendi ötsel değerleri adına değil, ancak sözü edilen ekonomik, ulusal ve adı geçen siyasal değerlerinden (s.53-54) dolayı korumaya alırlar. Böyle ele alındığında insanlığın ya da toplamların kendi çıkarlarını gözetmeden, kendi varlığını ön plana çıkarmadan çözüm üretebilmesinin oldukça zor olduğu ileri sürülebilir. Sırf bu nedenlerle dahi uluslararası çevresel sorunlarda çözümün oldukça uzun süreçler alabileceği söylenebilir.

Toplamlın ve devletlerin bu ben-merkezliliğini ve bu konulara yaklaşımını sorgulayan (Rousseau, Kant, Malthus, Muir, Schweitszer, Leopold, Carson, Hardin, Naess, Bookchin gibi) düşünürler ve bilim insanları, bunun getirdiği ve getireceği sonuçlarla birlikte, neler yapılması gerektiğini de farklı boyutlarıyla tartışmışlardır. Bu

düşünce alış-verişleri, bireylere, toplumlara ve yöneticilere kendi konumları hakkında ayna tutmuştur. Uzun bir süreç almış olmakla birlikte, toplumlar, varolan davranış biçimlerinin, yaşamlarını ve onu destekleyen doğayı tehdit eder boyutlara eriştiğini kabul etmişlerdir. Öncelikle kendi toplumlarının davranış biçimlerinden ve yaşam biçimlerinden başlayarak toplumlar, çevre konularında gerekli düzenlemeleri hayata geçirmeye başlamışlardır. Bu aydınlanışta çevreci düşüncenin ve çevre etiği tartışmalarının önemli katkıları olduğu ileri sürülebilir.

Birinci bölümde ele alınan bu görüşler ve tartışmaların; ortak mallara ve çevre mallarına ilişkin, mülkiyet, kullanım ve paylaşım ile ilgili oluşan sorunların; ortaya çıkan öteki olguların doğrudan uluslararası alana ve sınıraşan kaynaklara da yansıdığı söylenebilir. Özellikle yakın zamandaki konferans ve toplantılardan da izlenildiği kadarıyla, birçok devlet akarsuların ortak yönetilmesi gereken bir kaynak olduğu konusunda benzer düşüncede olduğu görülür. Buna koşut olarak bilgi alış-verişinin gerekliliği, su kaynaklarının havzalarıyla bir bütün olduğu, kabul edilmiş gerçeklerden bazıları olarak sıralanabilir. Ancak yine de bazı devletlerin bu kabuller karşısında belli çekingenlikleri olduğu söylenebilir. Bunun nedenlerinden biri, bu uluslararası ölçütlerin daha sonra bir biçimde kullanılarak ülke bütünlüklerine müdahale edebilme riskini taşımasıdır. Birçok devlet uluslararası belirlenen bu ölçütlere katıldığını uluslararası ortamda ifade etmekte, ancak, özellikle üst kıyıdaşlar, kendi topraklarında doğan bu değerli kaynağın kullanımında, öteki ülkelerin müdahalelerinden çok hoşlanmamaktadırlar. Bunların, uluslararası yürütülmekte olan ortak çabalarla ortaya konulan ilkeler olarak oluşturulması ve uluslararası alanda kabul görmesi için bir zamana, karşılıklı güvene ve ayrıca uluslararası topluluğun güvencesine de gereksinimi olduğu ileri sürülebilir.

2.1 Küresel Çevre Politikaları ve Su Havzaları Konusu

Doğayı ön plana çıkaran yaklaşımların düşünsel sorgulamalarının toplumsal etkinliğe dönüşebilmesi için belli bir olgunlaşma döneminin geçmesi gerektiği vurgulanmıştı. Çevre sorunlarına ve doğal kaynakların değerlerine ilişkin bireylerin ve toplumların davranışlarının sorgulandığı, bilim adamlarının çeşitli çarpıcı rakamlar ve açıklamalarla şeffaflaştırdığı bu sürecin, 20. yüzyıl ortalarında başlamış olan toplumsal dönüşümü de derinden etkilediği söylenebilir. Bu bilinçlenme ile örtüşen 1968 kuşağı sorgulaması, düzenin ve yaşam biçiminin değişmesi isteğini (s.112-114), beraberinde, çevre koşullarının da eleştirildiği toplumsal bir harekete dönüşmüştür.

Çevreci görüşün, gereksinim duyduğu entellektüel, sosyal, siyasal birikimi ve isteği (s.113), 1968 kuşağının heyecanında ve sınır tanımazlığında bulduğu söylenebilir. Bu düşünce akımı, Japonya'dan ABD'ne, dünyanın dört bir yanında, özellikle gençlerden ve aydınlardan oluşan yandaşlar bulmuştur; çünkü, çevre düşünürlerinin kuşkuları, o kuşakların istekleriyle örtüşmüştür. Çevrenin korunması ve bu bağlamda insan davranışlarının değiştirilmesi gerekliliği düşüncesi, toplumlarda militan yaklaşımdan sivil örgütlü yaklaşıma kadar geniş bir yelpazede tepkilerin dışa vurulmasına neden olmuştur.

Bu kozmopolit gruplar ortak tepkilerini ilk olarak uluslararası bir platformda ortaya koyabilme fırsatını, 1972de Stockholm'de düzenlenen Dünya Zirvesinde, elde etmişlerdir. Bu zirve yalnızca bu grupların değil, özellikle bilimsel verilerle çeşitli çevre

sorunlarını ve isteklerini dile getiren grupların da* seslerini duyurabildiği bir toplantı olmuştur (Kışlalıoğlu/Berkes, 1994). Bu zirve aynı zamanda, ulusal boyutları aşan bir karşı çıkış hareketine dönüşen, çevreci yaklaşımın iki farklı yöneliminin de temellerini atmıştır. Bunlardan birincisi, çevrenin korunmasını hükümetlere ve varolan politikacılara bırakan yönelim; öteki, yeni politik bir hareketin temellerinin atıldığı “çevreci” grup ve derneklerin üstlendiği sivil girişimciliktir (Simonnet, 1990: 20-25).

Önce düşüncelerin ve bilgilerin uluslararası paylaşımıyla başlayan, daha sonra toplumsallaşan çevreci hareket beş sene gibi çok kısa bir sürede (1977 Fransa belediye seçimleri: Simonnet, 1990: 106) siyasal bir harekete dönüşmeyi başarmıştır. Öncelikle Fransa’da gerçekleşen bu siyasallaşma Avrupa’nın öteki ülkelerine ve Avrupa Parlamentosu seçimlerine kadar yansımıştır (Simonnet, 1990; Porritt, 1989). Çevreci düşünce, bu harekete farklı bir eylem boyutu kazandıran siyasallaşmadan ve bu sürecin getirdiği katkılardan yararlanmıştır. Bu süreçleri izleme olanağı bulan hatta içinde de yer alan bilim adamlarınca yeni bir çevre etiği arayışı yanısıra söylemle eylemin örtüşmesi, çevreye ait ilkelerin yaşama geçirilmesi gerekliliği de gündeme getirilmiştir.

Bu anlamda hem kurumlar hem de dünya kamuoyu, yalnızca çevre sorunlarını çözmek değil, çevrenin korunması için de bir takım ilkeleri belirlemeye çalışmaktadır. Bu iki alanda önemli toplantılar düzenlenmiştir: Bunlardan bir bölümü, kaynakları ve doğal alanları koruma çabalarına yoğunlaşırken; ötekiler ise, insanlara daha nitelikli bir yaşam ve gelecek sunma çabası içinde çevre kirliliğini önleme, bunun ölçütlerini belirleme ve gerekli önlemleri geliştirmeye çalışmışlardır. Bu iki alanda yaşanan

*İsveçliler asit yağmuru sorununu 1972’de, bu zirve aracılığıyla uluslararası boyuta taşıyabilmişlerdir. (Mine Kışlalıoğlu, Fikret Berkes, Ekoloji ve Çevre Bilimleri, 1994, s.145)

gelişmeler, su kaynaklarının korunmasına da yansımıştır. Üçüncü bölümde, Sınıraşan Sular Andlaşmaları ve Gelişimi adlı başlıkta da ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, sınıraşan sularla ilgili ortaya çıkan sorunlar ve çözüm arayışları 19. yüzyıl sonlarına kadar gitmektedir. 1972 Stockholm ve 1992 Rio Zirvelerinde başlayan küresel çevre hareketinin, su alanlarına ilişkin küresel adımların atılmasında da önemli eşikler olduğu söylenebilir.

İnsan ve Çevre konularının tartışıldığı 1972 Stockholm Konferansı'nın odak noktası tek tek kaynaklara eğilmekten öte “tek bir dünya” olgusunu vurgulamak olmuştur. Ancak yine de özellikle IUCN'in başını çektiği doğa korumaya yönelik girişimlerin Stockholm'le birlikte hızlandığı ve küreselleştiği söylenebilir. Doğrudan çevre ve kalkınma sorunlarına yönelik gerçekleşen 1992 Rio Konferansı'nda ise (UNCED) “Biyo çeşitlilik” gibi küresel konularda önemli kararlar alınmış; başta su olmak üzere Gündem 21 altında birçok kaynak alanı için kapsamlı ilke kararlarının oluşmasında ve bunların yerel çözümlerinin desteklenmesinde önemli katkısı olmuştur. Gündem 21 altında 18. Bölüm tümüyle su kaynaklarına ayrılmıştır.

UNCED'de kabul edilen “Rio Deklarasyonu”, küresel çevre ve kalkınma sisteminin birlikteliğini “sürdürülebilir kalkınma” kavramı çerçevesinde gerçekleştirme amacını güttüğünden, insan-merkezli bir deklarasyon olduğu söylenebilir. Gündem 21'in alt bölümlerinde ele alınan, kaynaklara ilişkin kararların, bu bakış açısının ötesine geçtiği, ancak daha az bağlayıcı bir belge olarak, ülkelere “esnek hukuk” kapsamında çevre koruma konusunda daha çok etik bağlayıcılığı ve kılavuzluğu olan bir belge olarak yerini aldığı ileri sürülmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 565-566)

Bu zirve niteliğindeki toplantılara bilgi toplamak ve ön çalışmaları yapmak üzere yapılan toplantılar ve hazırlanan raporlardan bazılarının en az bu toplantılar kadar ses getirmiştir. Bunlardan bir tanesi Rio Zirvesi'ne önemli bir etkisi olacak “Ortak Geleceğimiz” adlı rapordur. Bu raporun önemi, çevre ve kalkınma konularında düşünce birliği sağlanabilmesinde, temel bir yapı taşı oluşturarak “sürdürülebilir kalkınma” kavramını yazına kazandırmış olmasıdır. Birçok çevre tarafından kabul görmüş bu kavram, çevre konularının korkusuzca birçok uygulama ve bilim alanında yer almasını sağlamıştır. Bu terimin getirdiği yumuşak ve orta yolcu usul, görüş olarak (insan merkezli ve çevre merkezli) her iki aşırı uçta yer alanlarca da eleştirilmekle birlikte, özellikle uygulayıcılar ve çözüm arayışı içinde olanlar tarafından kabul görmüştür.

Su kaynaklarıyla ilgili olarak, ses getirebilecek bir ikinci rapor ise, BM önderliğinde UNESCO'nun sekreterliğinde, 23 BM kurumunun ve ilgili komisyonlarının, 2003 Kyoto'daki Üçüncü Su Forum'una hazırlık olarak, ortaklaşa hazırladıkları, “İnsanlar İçin Su, Yaşam İçin Su” adlı rapordur (UN, 2002; UNESCO, 2003c). Bu rapor dünya üzerinde bulunan neredeyse tüm su kaynaklarının küresel durumunu açıkça ortaya koyan bir rapor olarak önemli bir belge niteliğini taşımaktadır. Bu rapor yalnızca küresel bilgiler içermesi açısından değil, ayrıca bölgesel kaynak farklılıklarını ve niteliklerini ortaya koyan bir rapor olarak bu konularda çalışanlar için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu nedenle burada yer alan verilerin ve kavramların kısa bir süre içinde kamuoyunda yerini alacağını söylemek olanaklıdır.

Küresel olarak ortaya çıkan sorunlar, önceleri uluslararası konferanslar ve bağlayıcılığı olmayan anlaşmalarla belirlenen ilkeler bağlamında çözülmeye çalışılmış; tanımlanması kolay daha dar çerçeveler içeren sorunlar ise karşılıklı ya da çok-taraflı

andlaşmalarla çözümleri yoluna gidilmiştir. Bunun ilk örneklereini oluşturan sınıraşan sular andlaşmaları, öncelikle akarsularda ulaşım sorunlarının çözümlerine yönelmiş; daha sonra aşağı kıyıdaşın temiz ve yeterli su isteklerini karşılamaya yönelik düzenlemeler olarak ortaya çıkmıştır. Bu andlaşmaların, kendilerine özgü oluşturdukları terminolojinin uluslararası çevre hukukuna önemli katkılar sağıladığı söylenebilir.

Çevre sorunlarına yaklaşımda koruma-kullanma dengesinin sağılanması, kaynakların iyileştirilmesi ve geliştirilmesi çabaları, öncelikle bazı temel kavramların benimsenmesine öncü olmuştur. Ancak ilk başlarda, her bir kaynak alanı için, ayrı ayrı kendilerine özgü yaklaşımların belirlendiğı ve geliştirildiğı dikkati çeker. Böylelikle, kaynakların kendi özel alanları içerisinde tek tek birer adacık gibi (örn: sulak alanlar – RAMSAR-, doğıal alanlar –IUCN-, denizler –UNEP- gibi), farklı kurumlarca, kendilerine özgü tanımlar ile korundukları bir yaklaşım biçimi oluşmuştur.

Bu ve benzeri girişimler, çabalar çeşitli çevre koruma ve geliştirme kavramlarının oluşmasında öncü olmuş olmakla birlikte, doğıal çevrelerin ve olguların birbirlerine bağımlı oldukları ilkesini gözardı etmişlerdir. Özellikle küresel anlamda BM toplantılarıyla daha açık bir biçimde dile getirilen bu ekolojik gerçek, çeşitli küresel ve bölgesel önlemlerin alınmasında önemli rol oynamıştır. Bu tür girişimler arasında İklim Sözleşmesi, Çölleşme ile Mücadele, Biyo-çeşitlilik Sözleşmesi, Avrupa Peyzaj Sözleşmesi sayılabilir. Sınıraşan sularda öncelikle paylaşıma ilişkin ortaya çıkan sorunların ve tanımlamaların da zaman içerisinde farklılaştığı, kapsamlarının genişlediğı görölmektedir. Sınıraşan Sular ve Uluslararası Tanımlar başlığı altında daha sonra ele alınacak olan bu kapsam değışimine örnek olarak, sınıraşan sularda zamanla “havza” teriminin kullanılmaya başlanması verilebilir. Koruma adına bir başka kapsam

genişlemesi ise, sınıraşan su kirliliklerinin, akarsular, denizler ve okyanuslarla birlikte ele alınmaya başlamasıdır.

Çevre kirliliğinin sınır tanımazlığı nedeniyle, koruma konularında çalışmalar yürüten kuruluşların çalışmaları öteki çeşitli uluslararası andlaşmalara da yansımış; çevre akımları ve ilkeleri, zamanlarının toplumları kadar devlet adamlarını ve bürokratlarını da etkileyecek boyutlara erişmişlerdir. Bu bağlamda önde giden batılı ülkeler, bu yaklaşım biçimini ulusal ölçekte uygulamaya koyarak (geri dönüşüm, kurşunsuz benzin, bacalara filtreler, temiz sanayi ve bunlara olanak verecek bir dizi yasal düzenleme gibi), hızla günlük yaşamlarında hayata geçirmişlerdir. Ancak aynı batılı toplumların, çeşitli uluslararası andlaşmalara, uluslararası yasal düzenlemelere karşın, uluslararası düzeyde alınması gerekli önlemlerde ve eylemlerinde aynı hızı koruyabildiklerini söylemek olanaklı değildir. Bunun en güzel örneğini hemen Avrupa'nın yanı başında bulunan Tuna'da (çevresel ve siyasal) yaşananlar oluşturmaktadır.

Batılı ülkelerin birbirleri ile yaptıkları (Ren havzası ve Kanada-ABD arasındaki andlaşmalar gibi) anlaşmalar, eşit koşullarda ilerlediğinden, doğa adına daha olumlu adımların atıldığı söylenebilir. Ancak, güçlü devletlerle zayıf devletlerin karşı karşıya oldukları koşullarda, doğa koruma ölçütlerinin genellikle güçlü ülke tarafından belirlendiğini ve çevre standartların ötekilerden daha aşağıda tutulduğunu (Amerika ve Meksika, Türkiye, Suriye ve Irak; Mısır ve Etiyopya gibi) söylemek olanaklıdır.

2.1.1 Küresel Çevre Politikaları ve Uluslararası Topluluk

Çevre sorunlarının çözümü ve doğal kaynakların korunabilmesi için gelinen son nokta bunlara küresel açıdan yaklaşabilmenin yollarını aramak olmuştur. Çünkü bugünkü gelinen aşama, alınan yerel ve ulusal önlemlerin birçok kaynak alanı için, özellikle küresel su döngüsünün bir parçası olan su kaynakları için, yeterli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda öncülük yapan önemli kuruluşların başında belirtildiği gibi BM ve IUCN geldiği söylenebilir. Bunların alt organları ve bu iki kuruluşun ortaklaşa gerçekleştirdikleri etkinlikler, hem uluslararası ve ulusal düzeylerde gerçekleşen çevre kirliliklerini engellemek ve doğal kaynakları korumak adına; hem de küresel düzeyde önemli adımlar atılmasında önemli katkıları olmuştur.

Uluslararası çevre hukukunun gelişmesinde önemli katkısı olan ve bu uluslararası kuruluşların önderliğinde gelişen küresel koruma politikaları, dünyanın dört bir yanından gelen uzmanlar, bilim insanları ve bürokratlar gibi disiplinlerarası gruplar tarafından hazırlanan raporlar; birarada tartıştıkları konferanslar; üst düzeyde imzalanan sözleşmeler ve bu toplantılarda sunulan yüzlerce bildirinin katkılarıyla gerçekleştirilmektedir. Uluslararası kamuoyunda ortaya çıkan duyarlılıkları toplantılarına ve konferanslarına taşıyan bu kuruluşlar öncelikle belli eşik dönemlerinde gerçekleştirdikleri zirveler ve forumlar aracılığıyla dünya kamuoyunun dikkatini bu konulara çekmektedirler. Bu toplantılarda gerçekleştirilen tartışmalar, ortaya konulan araştırma sonuçları, toplantılar sonucunda tüm dünya ülkelerine yol gösterici nitelikte ilkelerin de olduğu zirve sonuç belgelerine dönüşmekte; bunlar, bu konuların küreselleşmesi kadar, buraya katılan herkesin bu bilgileri kendi ülkelerine taşımasında da önemli rol oynamaktadırlar.

Kaynaklar ve çevre genelinde, sınırşayan sular özelinde önemli katkıları bulunan kurum ve kuruluşların başında bulunan BM kuruluşunun ve alt organlarının, çevre ve su kaynakları adına önemli yapı taşlarını oluşturan konferans ve toplantıları gerçekleştirdiği, önemli ilke kararlarına imza atarak, bundan yararlanmak isteyen ülkelere yol gösterdiği görülür. Bu kuruluşun ve organlarının sınıraşan sularla ilgili ayrıntılı çalışmalarına üçüncü bölümde, Uluslararası Kuruluşlar başlığı altında yer verilecektir.

Uluslararası örgütlenmenin arayışları 19. yüzyıl başlarında 1815'te Viyana Kongresi ile başlayan ve bir seri konferansla devam eden süreçle başlamıştır. Bu arayışı izleyen dönemde, işlevsel ve yönetsel hedeflerle, Dünya Posta Birliği, Evrensel Telgraf Birliği, Uluslararası Demiryolları Birliği gibi birçok ortak işbirliğinin temelleri atılmıştır. 1898 ve 1907'de gerçekleştirilen "Lahey Barış Konferans"ları ilk uluslararası yasa oluşturma çabalarının başlangıcı olduğu ileri sürülmektedir. 19. yüzyılda gerçekleşen bu oluşumlar, bugün modern uluslararası işbirliği ve örgütlenmeler kadar, BM'deki işbirliğinin temellerinin atılmasında da önemli yapı taşlarını oluşturmuşlardır. Bu oluşumların "Kongre" biçimi yapılaşmaları, Lahey Konferansları'ndan esinlenen yasal yapıları ve her ikisinin anayasal güçleri, kamu birliği deneyimleri ile de birleştirilerek, 1945'te kurulan uluslararası bir örgüt olan BM Şart'ında ve oluşumunda yerini almıştır. (Birnie/Boyle, 2002: 35).

1815'le birlikte başlayan akıma bağlı olarak devletlerde bir ulusçuluk akımının ortaya çıktığı; bu akımla birlikte "ulusların kendi kaderini kendileri tayin etmesi" ilkesinin de siyasal bir ilke olmaktan uluslararası bir hukuk ilkesi olmaya yöneldiği belirtilmektedir. Buna bağlı olarak yeni devletlerin ortaya çıktığı görülür. Bu dönemdeki teknolojik ve ekonomik gelişmeler ülkelerin birçok yere ulaşımını kolaylaştırmış;

özellikle Avrupa’da uluslararası hukuk düzeni arayışları, evrensel bir hukuk arayışına doğru ilerlenmesinde öncü olmuştur. (Pazarcı, 1999:42-49)

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarındaki bu gelişmelere karşın, uluslararası örgütlenme anlamında tam bir evrenselleşmenin Milletler Cemiyeti’nin kuruluşu ile gerçekleştiği söylenebilir. I. Dünya Savaşı’nı sona erdiren, 25 Ocak 1919 tarihli “Paris Barış Konferansı” ile başlayan çabalar, 10 Ocak 1920’de “Versailles Andlaşması” ile yürürlüğe girmiştir. Amacı “uluslararası işbirliğini geliştirmek ve uluslararası barış ve güvenliği sağlamak” olan Milletler Cemiyeti, uluslararası yargı, hakemlik ya da uzlaştırıcı arayışların da ele alındığı bir örgüt olarak yerini almıştır. Milletler Cemiyeti, II. Dünya Savaşının sona ermesi ile başlayan değişimle birlikte 26 Nisan 1945’te, San Francisco’da toplanan konferansla yerini Birleşmiş Milletler örgütüne devretmiştir. (Pazarcı 1999: 51-55)

2.1.2 Uluslararası Topluluk Üzerine Eleştiriler

Uluslararası örgütler, uluslararası etkinliklerinin ve etkilerinin önemi bakımından, bugün devletlerden sonra ikinci sırayı almaktadırlar. Özellikle gerçekleştirdikleri etkinlikler açısından uluslararası ilişkiler bilimsel çerçevesinde bir ölçüde de uluslararası hukukun konusunu oluşturmakta (Pazarcı 1998b:122); dolayısıyla çevre konularında sağladığı gelişimler ve adı geçen etkinlikleri nedeniyle de, çalışma konumuzun önemli bir başlığını oluşturan uluslararası çevre hukuku, ele alınacak olan esnek hukuk alanlarını da yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle bu toplulukla ilgili yakın zamanda gerçekleştirilmiş bazı eleştirilere burada yer verilmeye çalışılacaktır.

Küreselleşmenin, ekonomik, teknolojik ve çevresel birçok boyutuyla, artık kaçınılmaz hale gelmesiyle birlikte uluslararası örgütlerin ve yaptırımlarının artık neredeyse devletleri aşar boyutlara eriştiği söylenebilir. Özellikle Çok Uluslu Şirketlerin bu alanda gerçekleştirilen NAFTA, MAİ gibi andlaşmalarla çok yol aldığı görülür. Geçmişleri 19. yüzyıla kadar gitmekle birlikte uluslararası topluluğu oluşturan örgütlenme, uluslararası işbirliği ve eşgüdümü, istenildiği ve beklenildiği ölçülerde sağlayamadığından çeşitli yönleriyle eleştirilmektedir.

Uluslararası topluluğa yöneltilen en önemli eleştirilerin başında “uluslararası topluluğun” ekonomik ve siyasal olarak güçleri elinde bulunduran “Birleşik Devletler ile bazı müttefikleri” tarafından yönlendirildiği (Chomsky, 2002: 28) gelmektedir. Yine aynı nedenle, uluslararası topluluğun “tüm ulusların gezegen çapında işleyen gerçek bir ahlak sistemi kurabilecekleri düşüncesine” bağlı olarak kurulmuş olmasına karşın “ahlaki bir fikir olarak tanınabilir örgütsel şekilden” yoksun olması ve “dünyanın büyük bir bölümü için, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’nın oluşturduğu bir klüp” olduğu (Appadurai, 2002: 36) yönünde görüşler de bulunmaktadır.

Bazı yazarlara göre (Wedgewood, 2002: 38) ise “uluslararası topluluk” tehlikeli bir referans noktası olmaktan başka bir şey değildir. Bu topluluk “zihinlerde uyandırdığı yakınlaşma ve taahhüt çağırışıyla, eninde sonunda kendi başının çaresine bakmak zorunda kalacak olanlarda, akılcı olmayan bir güven hissi uyandırabilmektedir”. Ayrıca bu sorumluluğu yayararak, yardım etmeye niyetli olmayan ülkelere de kaçış yolları açmaktadır. Liderler de ise başkasının kendilerini kurtaracağı beklentisi yaratıp, onları temkinsizce davranmaya sevk etmekte ve ahlaki zafiyete neden olmaktadır. Financial Times’ın editörü olan Gowers’ında bu görüşlerden farklı görüşü bulunmamaktadır. Ona

göre, “toplulukların liderliğe ve değerlere ihtiyacı vardır ve son 50 yılın uluslararası topluluğu, ABD ve Avrupa’nın liderliğinde kurulup yine onların ortak değerleriyle yönetil”mektedir (Gowers, 2002: 27).

“Uluslararası topluluk” adı altında çoğunlukla BM’e yöneltilen bu ve benzeri eleştiriler, daha çok onun kuruluş amacı olan “dünyada barışı sağlama”yı başaramamış olmasını hedef almaktadır. Günümüzde de benzer bir zafiyetin ABD ve müttefiki olan Britanya Hükümeti’ne karşı yaşandığını söyleyebiliriz. Eğer Irak’a karşı gerçekleştirilen bugünkü eylemin, yeterince güçlü olmayan bir ülke tarafından, bir başka ülkeye uygulanmış olması durumunda; BM’in derhal devreye girip çeşitli yaptırımlarla baskı uygulamaya başlamış olacağı ileri sürülebilirdi. Uluslararası topluluğa, dolayısıyla, BM’e yöneltilen tüm bu eleştirilere karşın, BM’in özellikle çevreye ilişkin konularda ve insan haklarının yerleşmesi konusunda gerçekleştirdiği çalışmaların, hiçbir işe yaramadıysa bile, en azından bu konuda belli bir bilinç oluşmasında ve belli bir ahlaki yapı oluşmasında öncülük ettiği söylenebilir. Zaten yukarı da değindiğimiz ağır eleştirileri yönelten yazarlardan (Wedgewood, Gowers) bir bölümünün de bunu kabul ettiği görülür.

Yale Üniversitesi’nde hukuk profesörü olan Ruth Wedwood, “BM antlaşmalar kaleme alıyor, insan haklarını izliyor ve kalkınma yardımı sağlıyor. Uluslararası gelenek hukukunun oluşturulmasına katkıda bulunuyor” (Wedgewood, 2002: 39) demektedir. Gowers ise, Birleşmiş Milletlerin, tüm kusurlarına ve hatalarına rağmen, kurallara dayalı minyatür bir devletler topluluğu olmayı sürdürdüğünü; bu sistemin, genel kabul görmüş, kimi durumlarda da yepyeni değerlerin toplulukta ifade edilebileceği güçlü bir mekanizma oluşturduğunu belirtmektedir. Örneğin bu esneklik, Britanya Dışışleri

Bakanı Jack Straw'a "ulusların küresel hak ve yükümlülükler taşıdıkları ve topluluğun gerek ülkeler arasındaki, gerekse de ülkelerin kendi içindeki çatışmalara müdahale etme hak ve görevine sahip olduğu bir sistemi, 'yani modern küresel toplum' fikrini destekleyecek", "dört ilkeyi" ortaya atma olanağını vermektedir (Gowers, 2002: 26).

BM Genel Sekreteri Kofi Annan "uluslararası topluluğa" ilişkin yaptığı açıklamalarda, bu eleştirileri özetle şöyle yanıtlamaktadır:

"Bugün dünyada hiçbir birey ya da ülke kendisini dış etkilerden soyutlayamaz. Hepimiz eşanlı olarak hem kendi toplulumumuzda, hem de tüm dünyada yaşıyoruz. Halklar ve kültürler gitgide birbirine karışıyor. Hepimiz aynı küresel ekonominin tüketicileriyiz. Hepimiz aynı siyasal, sosyal ve teknolojik değişim dalgalarından etkileniyoruz. Kirlilik, organize suç ve ölümcül silahların yayılması gibi olguların hiçbirisi titizlikle çizilmiş sınırlara aldırış etmiyor; bunlar pasaportu olmayan sorunlar ve bu nedenle hepimizin ortak düşmanları. Bizler bağlantılıyız, internetteyiz, karşılıklı bağımlıyız."

"Küreselleşmenin potansiyel yararları yanında riskleriyle de karşı karşıya olan, sivillerin bir numaralı hedef sayıldığı, ardı arkası kesilmeyen ölümcül çatışmalarla ve dört bir yanı saran yoksulluk ve adaletsizlikle karşı karşıya kalan bizler kolektif eyleme gereksinim duyulan alanları belirlemeli, daha sonra da, müşterek küresel çıkarları korumak için harekete geçmeliyiz. ... Peki bizi bir uluslararası topluluğu bağlayan nedir? Bu en geniş şekliyle örneği, BM kuruluş şartıyla ortaya konulduğu üzere, tüm insanlar için daha iyi bir dünya öngören ortak bir vizyon olabilir. Uluslararası hukuk, antlaşmalar ve insan hakları sözleşmeleriyle çizilen çerçevede ... ortak bir fırsat hissi de yine aynı derecede önemli sayılır. Biraraya geldiğimizde daha güçlüyüz." (Annan, 2002: 24)

Bu eleştiriler ve yanıtlar ışığında uluslararası topluluğun önemli bir yapı taşı olarak BM'in 21. yüzyılda, yalnızca çevre konularında değil, siyasal, ekonomik ve

toplumsal konularda da birbirini tamamlayan ve destekleyen ortak bir görüş oluşturması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü siyasal ve ekonomik olarak desteklenmeyecek olan insan hakları ve çevre hakları gibi konular, uluslararası alanda yeterince destek göremeyecek ve gerekli önlemler zamanında alınamayacaktır. Bu bağlamda öncelikle yukarıda yapılan alıntılarla da vurgulandığı gibi, uluslararası ortam ve “uluslararası kamuoyu topluluğu”, modern iletişimin kendine kazandıracağı güçle, uluslararası medya da dahil olmak üzere, öncelikle ortak bir değer olan “uluslararası topluluğun” kural ve değerlerini belirleyen ABD ve Batı Avrupa’yı bu konuda yeniden düşünmeye davet etmelidirler.

Uluslararası topluluk açısından bir başka önemli olgu ise küresel bir ahlak arayışıdır; bunu sağlayabilmenin yolu ortak değerleri kabul edip inanmak kadar, onları hayata geçirebilmek için birarada davranabilmek yani “dayanışabilmek” gerekmektedir. Küresel bir “dayanışma” eşğüdüm ve işbirliğinden geçmektedir. Yarım yüzyıllık geçmişi ve deneyimiyle BM böyle bir amaca hizmet edebilecek uluslararası önemli bir örgüttür. “Uluslararası topluluğu asıl önemli ve geçerli kılan, kurumlara yön verebilecek ve politika seçeneklerini şekillendirebilecek ahlaki bir kavram olmasıdır.” (Hehir, 2002: 32) Birleşmiş Milletler birçok alanda bunu gerçekleştirmektedir. En azından hükümetlerin ve üyelerinin bu kuruluş tarafından belirlenmiş ve uluslararası alanda kabul görmüş konuların aleyhinde aleni açıklamalarda bulunamadıkları ileri sürülebilir.

Harvard İlahiyat Fakóltesi eski dekanı olan Bryan Hehir, uluslararası toplumda dayanışmanın önemi üzerinde durarak şunları söylemektedir:

“Ahlaki gerçekliliğini hepimizin paylaştığı insani doğasından alan uluslararası camianın normatif zorunluluğu dayanışmadır; yani ortak insanlığın kültürleri, ulusal sınırları ve coğrafi mesafeleri aşan asgari düzeyde bir dizi ahlaki yükümlülük taşıdığına dair bilinçli olarak varılan kanaattir. Uluslararası alandaki kanunlar ve kurumlar nitel olarak ulusal toplumdakilerden daha zayıftırlar. ... Bu yüzden uluslararası topluluk kavramı sadece normatif veya ahlaki bir ideal değildir. Hem şeklen hem de yapısal olarak, yüzyıllardır uluslararası ilişkilerde başlıca otorite ve etki birimi olmuş olan egemen devletin rolünün üzerinde ve ötesinde bir yere oturtulmuştur.” (Hehir, 2002: 32)

Bu kuruluşlardan biri olan BM ve toplantıları, uluslararası topluluğa yol gösterici ilkelerin belirlendiği uluslararası çabalar olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Uluslararası Hukuk Derneği (ILA) ve BM Uluslararası Hukuk Komisyonu (ILC) ise bu ilkelerin, uluslararası alanda hayata geçirilebilirliğini sağlayacak düzenlemeleri gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Daha sonra bu ilkelerin uluslararası andlaşmalarda, ikili ve çok-taraflı andlaşmalarda yerlerini aldığı görülür.

Böylelikle, kaynakların paylaşımı, korunması ve geliştirilmesi doğrultusunda gerçekleşen yerel, bölgesel, uluslararası ve küresel çabaların kalıcı olabilmesi, belli bir otoritenin sağlanabilmesi, oluşan istemlerin karşılanması ve sorunların çözümü için, toplumsal öteki uyumsuzlıklarda önemli bir araç olarak devreye giren uluslararası hukuk ilkelerinin, çevre merkezli bakış açısıyla yeniden ele alınabileceği ileri sürülebilir. Yeni kavramların yürürlüğe girebilmesinde, çok-taraflı kabul görmesinde ve onaylanması aşamalarında uluslararası ilişkiler biliminin ve yöntemlerinden biri olan “diplomasi”nin de önemli bir yeri olduğu, uluslararası ilişkilerde yeni bir alan olan çevre konularının görüşmelerinde yerini alması gerektiği söylenebilir.

II. Uluslararası Uzlaşma Araçları, Uyuşmazlık Alanları ve Sınırlaşan Sular Konusu

1. Uluslararası Hukuk ve Uluslararası Çevre Hukuku

Uluslararası hukuk, uluslararası toplumun hukukudur (Pazarcı, 1999: 1); toplumlararası sorunları hukuk yoluyla çözümler. Uluslararası çevre hukuku ise, öncelikle toplumları çevre sorunlarına karşı korumak üzere uluslararası hukukun bir alt dalı olarak ortaya çıkmış, ancak son gelişmelerle çevrenin hukuku olma yönünde kendi yeni kavramlarını oluşturmaya başlamıştır.

Küresel Çevre Politikaları ve Uluslararası Topluluk adı altında irdelendiği gibi, uluslararası hukuk, uluslararası örgütlenme ve düzen arayışının bir uzantısı olarak 19. yüzyıl ortalarında çok-tarafli andlaşmaların da artışıyla, uluslararası alanda bu yönde ortaya çıkan beklenti ve gereksinimler sonucunda oluşmaya başlamıştır. “Uluslararası hukukun tanımı, düşünsel düzeyde, uluslararası toplum kavramını anlamaya bağlı olarak değişiklikler göstermek”le birlikte; uluslararası hukuk, günümüzde uygulandığı biçimiyle, “devletlere, uluslararası örgütlere, devlet niteliği kazanmamış örgütlenmiş topluluklara ve uluslararası toplumun bütününe genel çıkarlarını ya da paylaştığı değerleri ilgilendiren bireylere ilişkin durumlarda doğrudan bireylere yönelik kuralları kapsayan” (Pazarcı, 1999:2) bir yapıya sahiptir.

Bir hukuk düzeninin iki temel özelliği bulunur: Bir, uyulması zorunlu bir kurallar bütününe ve örgütlenmiş bir toplumsal yapıyı oluşturmak; iki, bir otoritenin varlığı aracılığıyla bu kurallara uyulmasını sağlamaktır (Pazarcı, 1999: 6). Uluslararası topluluk

tartışıldığı gibi, içinde bazı sorunlar barındırmakla birlikte, uluslararası hukukun bu niteliği sağlayan koşulları oluşturmaya çalıştığı görülür. Bunlardan birincisi bir uluslararası hukuk düzeninin sağlanabilmesidir, ki bunun için bu doğrultuda aşağıda da belirtileceği gibi belli uluslararası kuralların düzenlenmiş olduğu görülür. Ayrıca ikinci özelliğin ise, bir dereceye kadar BM ve Uluslararası Adalet Divanı gibi kuruluşlarca sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir.

Uluslararası hukukun kaynaklarının temelini andlaşmalar, yapılageliş kuralları ve genel hukuk ilkeri oluşturmaktadır. Bu alanda başvurulacak yardımcı kaynaklar arasında yargı ya da hakemlik organları kararları ve öğretiler de bulunmaktadır. Andlaşmalar ve yapılageliş kuralları, 1920’de Uluslararası Sürekli Adalet Divanı’nın 38’e (1) maddesinde açık olarak belirtilmektedir. Bu madde, 1920’den sonra, uluslararası düzende oluşan değişikliklere ve birçok yeni devletin oluşumundan önce gerçekleştirilmiş olmasına karşın; uluslararası hukukun genel ve özel birçok alanını, yardımcı kaynaklar olarak hakemlik kararları ve doktrinleri de katarak, kapsamaktadır. Ancak, özellikle çevre sorunlarının artışı ve yeni bir düzenleme gereksiniminin doğuşu ile, 38(1) maddesi bu değişimi kapsayacak yeterlilikte olmadığından, bu alan için yeni bir uluslararası hukuk kaynağı arayışları ve önerileri başlatılmıştır. Bunların arasında, BM tarafından kabul edilen ya da geçici genel kurul kararları*, ilke kararları** ve konferanslar; Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun (ILC) önerileri ve büyük bir çoğunluk tarafından kabul edilmiş, henüz yürürlüğe girmemiş andlaşma metinleri önemli bir yer tutmaktadır. (Birnie/Boyle, 2002)

* resolutions

** Declerations of principles

Andlaşmalar, günümüzde çevre konularına ilişkin en önemli ve bağlayıcı uluslararası kuralları oluşturma yöntemlerinden biridir. Ancak, çevresel anlaşmalarla oluşan yeni gelişim, andlaşmaların üçüncü devletleri-kişileri bağlamaması kuralı, bu alanda uluslararası yapılageliş hukukunun gelişmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda birçok uluslararası andlaşmanın da yapılageliş hukukunu örnek aldığı *** görülür. Bunun bir nedeni, yapılageliş hukukunun çevre konularında artık uluslararası kabul edilmeye başlanan, daha kapsamlı birçok kuralı da içeriyor olmasındandır (Birnie/Boyle, 2002: 14).

Özellikle BM konferansları ve organları aracılığıyla gerçekleştirilen birçok sözleşme ve sağlanan anlaşma, genel kapsayıcı kuralları içerdikleri için, bu alandaki yapılageliş hukukuna önemli katkıları bulunmaktadır. Bunların ilke kararlarında ve standartlara ilişkin oluşturduğu öteki kapsamlı kurallar için ve özellikle uygulama alanına yansımaları açısından aynı şeyi söylemek olanaklı değildir. Çünkü, dünyada bulunan 190 değişik kültürden oluşan, farklı politika ve yasal sistemlere, yaklaşımlara sahip devletin, küresel bir uygulama üzerinde anlaşabilmelerini sağlamak oldukça zor ve doğru da olmadığı söylenebilir. Ayrıca, genel konularda bile anlaşma zeminlerinin uzun süreçlerde elde edilebildiği bir koşulda, ayrıntılara ilişkin bir birliktelik sağlayabilmenin daha da güç olacağı söylenebilir. Kaldı ki, daha önce belirtildiği gibi, sınıraşan sular ve onların havzaları, kendilerine özgü özellikleri nedeniyle, düzenleme ölçütleri de daha farklı olabilecektir.

Ne tür kuralların ve yaptırımların yapılageliş hukukuna gireceğine karar vermek için yapılan çalışma ve taramalarda, özellikle çevre konularında oldukça kapsamlı

*** 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi gibi

alışmalar yapan ve nc konumda bulunan BM'in, programlarının ve alt örgütlerinin oluşturduğu kararlar önemli belgeler olarak yerlerini almaktadırlar. Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nın Statüsü'nn 38(1) maddesi, "artık yasal kabul edilebilecek bir genel uygulamanın, uluslararası yapılageliş olarak ele alınması" gerektiğini belirtmesine karşın, yukarıda adı geçen kaynakların, çoğunlukla yasal bağlayıcılığı bulunmayan, "hukuk" terimi altında "esnek hukuk" kaynakları olarak gösterildiği dikkati çeker (Birnie/Boyle, 2002: 16-17). Oldukça hızlı bir gelişme kaydeden uluslararası evre hukukunda da yoğun olarak, Bir evre Koruma ve Uzlaşma Aracı Olarak Esnek Hukuk adlı (s.193) bölümde ayrıntılı olarak değinilecek olan, "esnek hukuk" kavramına sıkça başvurulmaya başlandığı ileri sürülebilir.

1.1. Uluslararası Hukuk ve evre Hukukuna Katkıları

"Devlet ülkesinin bölünmez bütünlüğü", "ulusal egemenlik ilkesi", "doğal kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik", "içişlerine karışılmaması ilkesi", "devletin ülkesel yetkisi" gibi vazgeçilmez olan uluslararası hukuk ilkelerinin, özellikle sınıraşan evre sorunlarının, dolayısıyla sınıraşan sular uyumazlıklarının çözümü ve çevrenin bütüncül korunabilmesi için geliştirilen çabaları engelleyici, esnek olmayan (s.134) bir yapıyı temsil ettikleri söylenbilir.

Ancak yine de bu yapının, önce belirtildiği gibi, "uluslararası sorumluluk", "evre sorunlarının sınır tanımazlığı" ve "küresel evre malları", "küresel değerler" gibi evre değerlerinin ve sorumlulukların yeniden tanımlanması sonucunda, belli esneklikler kazanmak zorunda kaldığı görülür. Bu açıdan devletlerin ülkesel yetkisine, doğal kaynaklar üzerinde sürekli egemenlik ilkesine sınırlamalar getirilebileceği; başka

devletlere ve yurttaşlarına zarar vermeme yükümlülüğü gibi, bazı temel kabuller uluslararası hukukda yerlerini almaya başlamışlardır.

Uluslararası yasamanın bir ulusal parlamentoda işlediği gibi işlemesi beklenemez, öncelikle, olması gerektiği gibi merkezi bir otoritesi bulunmamaktadır. Ancak, daha önce adı geçmiş olan kuruluşlar, uluslararası örgütler; onların düzenlediği konferanslar; imzalanmış olan andlaşmalar; bağlayıcılığı olmayan bildirgeler, kararlar ile sağlanan gelişmeler, farklı bir bakış açısına sahip bir uluslararası hukukun oluşmasında ve bu doğrultu da bir uluslararası çevre hukukunun yapılanmasında önemli rol oynamıştır. Bunların yanısıra uluslararası kaynaklarda kapsamlı yer verilen (Birnie/ Boyle, 2002; Tolba, 1998), ancak henüz uluslararası hukuktaki yeri tartışılmakta olan “esnek hukuk” kavramının da, çevre hukukunun gelişiminde önemli bir araç olarak öne çıktığı ileri sürülebilir.

Çevre sorunlarının çözümünde engelleyici özelliğine karşın, oluşturduğu uluslararası yapı aracılığıyla, uluslararası hukukun beş önemli alanda çevre koruma için önemli adımlar atılmasını sağladığı ileri sürülmektedir. (Birnie ve Boyle, 2002)

Uluslararası hukuk bu açıdan:

1. bir anlaşma için gerekli zeminin oluşturulmasında ve bunun araçlarının belirlenmesinde aracı olmakta; böylece, uluslararası işbirliğini teşvik etmekte ve uluslararası çevre yönetimini olanaklı kılmakta;
2. belirlenen standartlar aracılığıyla, çevre sorunlarının neden olduğu zararları en aza indirecek biçimde düzenlemekte; oluşturduğu üst-çerçeve anlaşmalarla ikili andlaşmalardaki ilkeleri belirlemekte;

3. çevresel zararların tazmininde gerekli yöntemlerin saptanması ve ortaya çıkacak zararlardan başkalarının haberdar edilmesi konularında gerekli koşulları oluşturmakta;
4. yalnızca devletler değil, bireylerin de bu haklardan yararlanabilmesini sağlamakta;
5. ulusal yasaların, küresel ve bölgesel alanda da uyumunu sağlayıp; adil bir düzene ulaşabilmeyi kolaylaştırmaktadır.

Uluslararası hukukun ve oluşturduğu bu altyapının iki alanda çevrenin korunmasında önemli katkıları olduğu (Birnie/Boyle, 2002) belirtilmektedir. Bunlardan birincisi, bazı duyarlı çevrelerin etik, estetik ve sembolik nedenlerle korunması; ikincisi, bir kaynağın ekonomik nedenlerle ve toplum sağlığını ilgilendiren nedenlerle korunması konularıdır. Uluslararası toplumdan bağımsız hareket eden, bağlayıcılığı olmayan ilkeler koyan ILA, IUCN gibi kurumların birinci alanda önemli katkıları olduğu; ILC, UNEP gibi uluslararası topluma bağlı kurumların ise yoğunlukla ikinci alandaki sorunlara eğildiği görülür.

Kaynakların doğrudan korunmasına yönelik olmamakla birlikte belli bir adalet ilkesinin (hakça paylaşım gibi) bir kaynağın paylaşımında öncelikle yer almasının sağlanması da uluslararası hukuk ilkeleriyle belirlenmiştir. Dolayısıyla uluslararası hukuk yalnızca uluslararası uyuşmazlıkların çözümünü değil kaynağın sorumsuzca tüketilmesini de önleyecek yaptırımları tartışmaktadır. Özellikle bu ilkenin, üçüncü bölümde, Sınıraşan Sular Hukukunun Gelişimi başlığı altında (s.242) değinileceği gibi, sınıraşan sular anlaşmalarında sıkça kullanıldığı görülür.

Bu bağlamda, adı geçen yargısal geleneksel çözüm yolları ya da yargı dışı yaklaşımlar, bunların sınıraşan suların ve çevrenin korunmasına yaptığı katkılar, tez kapsamında, “çevre etiği” kavramının da bunlara yansması ve onlarla örtüşebilirliği açısından ele alınacaktır. Ancak öncelikle uluslararası çevre hukukunun ele alındığı biçimiyle nasıl bir hukuk anlayışına sahip olduğu üzerinde durulacaktır.

1.2 Uluslararası Çevre Hukuku Nasıl bir Hukuk Anlayışına Sahiptir?

Yukarıda da değinildiği gibi, çevre sorunlarının yapısı ve çevre adına oluşan yeni arayışlar ve getirdiği değişim, uluslararası bazı temel kavramların da yeniden tartışılmasına yol açmıştır. 1972’de ilk olarak dile getirilen “tek bir dünya” sloganı ve daha sonra “Ortak Geleceğimiz” adlı raporla birlikte geliştirilen yeni çevre yaklaşımı, devletlerin vazgeçilmez olarak kabul edilen ülke bütünlükleri ve egemenlik haklarını zorlamakta hatta tehdit altına almaktadır. Bunlar, insanların çevrenin merkezinde mi yoksa çevrenin bir parçası mı olduğu sorgulamasının uluslararası zemindeki yansımalarıdır.

Çeşitli alanlarda ve zeminlerde gerçekleştirilen bu bağlamdaki tartışmalar kaçınılmaz olarak devlet politikalarına ve uluslararası hukuka da yansımıştır. Çevre hukuku, çevre politikaları ve kaynakları koruma adına yürütülen tüm öteki yaklaşımların oluşturduğu yeni bakış açısı ilk olarak olumlu anlamda küreselleşmenin bir başka boyut kazanmasında da öncü olmuştur.

Bu yeni boyut, devletin ülkesel yetkisine, devletin doğal kaynakları üzerinde sürekli egemenlik ilkesine sınırlamalar getirmekte; öte yandan çevre sorunlarının sınır

tanımazlığı da başka devletlere ve yurttaşlarına zarar vermeme yükümlülüğüyle birleşerek, hem uluslararası hem de küresel sorumlulukları hatırlatmaktadır.

Böylelikle ulusların egemenlik ilkesinin temel dayanak olduğu uluslararası hukuk sistemi de yeni bir disiplin olan uluslararası çevre hukukunun yeni yapılanma sürecinde kendini de yeniden gözden geçirmek zorunda kalmaktadır. Ancak, görüldüğü gibi uluslararası çevre hukunda yerleştirilmeye çalışılan bütün ekolojik ve koruma boyutlarına karşın, uluslararası çevre hukuku, insanı ve insan gereksinimlerini merkeze alan bir anlayışa sahiptir. Uluslararası çevre hukukunun, en üst aşamada ve kavrayışla, 1987’de temelleri atılan “sürdürülebilir kalkınma” merkezli bir hukuk anlayışını benimsediği görülür. Bu yaklaşımın aydınlanmış-öz-çıkar olarak insan merkezli bakışın bir başka biçimi olduğu üzerinde (İnsan Merkezli Yaklaşımlar adlı alt bölümde, s.79) durulmuştur.

1.3 Uluslararası Yargı ve Hakemlik Kararları

Uluslararası hukuk, çevre alanına olan katkılarını özel uluslararası yargı ve hakemlik organları kararları ile de oluşturmaktadır. Uluslararası yargı ve hakemlik organları arasında: Uluslararası Sürekli Adalet Divanı, Uluslararası Adalet Divanı, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Divanı, Uluslararası Hakemlik Kararları bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında, yalnızca doğrudan sınıraşan sularla ilgili kararları içeren Uluslararası Adalet Divanı ve Uluslararası Hakemlik kararlarına yer verilecektir.

Uluslararası hukukun yardımcı kaynakları arasında sayılan yargı ya da hakemlik organları kararları, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı Statüsü’nde (38/1, d maddesinde)

belirtildiği gibi, kabul görmüş yasal kaynaklardır. Bu kararlar ancak uyumsuzluğa taraf olanları bağladığından, daha kısıtlı bir alanda uygulamaya yansımaktadırlar. Bu yasal belgeler, önceki yargı kararlarında kabul edilen ilkeleri, benzeri durumlarda bulunan bir sonraki davalarda, geçerli olduğunu kabul eden görüşü benimsemezler (Pazarcı, 2000: 239-240). Buradan hareketle, her davanın ve hakemlik kararının o davanın koşullarına ve karar organlarında yer alanların “bakış aç”larına göre sonuçlanacağı sonucunu çıkartmak olanaklıdır. Bunun çok açık bir örneği, üçüncü bölümde sınıraşan sularla ilgili yargı kararlarında tartışılacak olan, Gabçikovo-Nagymaros Davası’nda bulunduğu söylenebilir.

Ayrıca, gerek uluslararası hakemlikte, öze uygulanan kurallar çerçevesinde, gerekse Divan’da uygulanan kurallar bağlamında, eşitlik, hakkaniyete uygunluk, dostça çözücülük, adalet duygularına en yakın olma, adalet duygularına dayandırılma gibi (Birnie/boyle,2002; Pazarcı, 2000; Tolba, 1998) küresel alanda da “daha iyiye”, “daha doğruya” ilişkin kabul edilmiş temel kavramlardan yola çıkıldığı görülür. Böylelikle zaman içerisinde çevre konusunda ve “çevre etiği” konusunda oluşan bilinçlenmenin, küresel alanda ve yasal işleyiş içinde, önce “esnek hukuk” içinde başlayan gelişmesinin, zamanla yargı kararları ve hakemlik kararlarında yer almaya başlamasının doğal olacağı beklenebilir. Bunun bir sonraki aşaması ise bağlayıcı yasal belgelere dönüşmesidir ki, bu, tez kapsamı içinde bütünüyle değil “sınıraşan sular andlaşmaları” adı altında ele alınacaktır.

Kısaca değinmek gerekirse, uluslararası çevre hukukunda başvuru alan üç önemli dava olan, “Trail Smelter Davası” hakemlik kararlarının ve Uluslararası Adalet Divanı tarafından ele alınan “Korfu Boğazı Davası” ve “Lanoux Gölü Davası”nın, zamanlarının çevre yaklaşımlarını olabildiğince dava sonuçlarına yansıtan ve kendilerinden sonra

oluşan çevre andlaşmalarını etkileyen davalar olduğu ileri sürülebilir. “Gabçikovo-Nagimaros Barajı Davası” ise oldukça yeni bir çevre davası olarak hem uluslararası çevre hukukunda hem de uluslararası hukukda bundan sonraki kararlarda, öteki üç davanın arasına katılacak etkinlikte bir dava olarak yerini alacağı düşünülebilir.

Bu kurumların oluşturdukları yasal belgeler ve kararların, çevre konularının uluslararası hukuk alanında ele alınması ve uluslararası çevre hukukunun gelişimine katkısı açısından, sayılarının az olması ve çevre konularının hızla küreselleşmesi ile karşılaştırıldığında, oldukça uzun zaman aldıkları ve genelde uluslararası alana çok daha sonra yansydıkları görülür. Uluslararası gündeme çok önceleri gelmiş olan birçok çevre kavramın bu kurumların karar süreçlerine yansması için, öncelikle “etik” alanda toplumların gündemine gelmesi, daha sonra geniş bir tabana yayılmaya başlaması gerekmiştir, ancak böylelikle, bunlar, bu kurumların kararlarında yer alabilmişlerdir. Bu da, daha önce değinildiği gibi, etik alandan daha kural koyucu ve yaptırımları olan bir alana geçiş, her alanda zaman alabilmektedir, doğal olan sürecin de bu olduğu söylenebilir. Sayıca çok az olan yargı örneklerinde de bunu izlemek olanaklıdır.

Yeni kavramların ve “norm”ların yasal süreçlere yansmasının aldığı uzun süreç kadar, uygulama sorunları da çevre sorunlarının çözümünün ve ilkelerinin uluslararası alana yansımalarını yavaşlatmaktadır. Çevre sorunlarının çözümü ve doğal alanların korunması doğrultusunda insanların, birçok konuda “iyiye” doğru olan istek ve dileklerinin bir uzantısı olarak, daha esnek araçlarda kendilerine bir yol aramakta olduğu söylenebilir. Aşağıdaki alt başlıkta, uluslararası alanda bu arayışın içinde olan uluslararası toplumun çabalarına yer verilecektir.

2. Uluslararası Öteki Uzlaşma Araçları ve Kurumları

Uluslararası bir kurum tarafından tanımlandığı biçimiyle, küresel yönetim*, “çeşitli ve çatışan çıkarları birarada barındırmaya ve ortak bir eylem gerçekleştirmeye çalışan; bunu tek bir yapı ve modele sığdıramayan; engin, dinamik (devingen), karmaşık, karşılıklı ve sürekli etkileşen, bitmez bir karar verme süreci içeren” (Birnie/Boyle, 2000:34) bir mekanizmadır. Bu tanım, çevre sorunlarına ve çevre korunması konularına nasıl yaklaşılmaması gerektiğini özetlenmektedir. Bu yaklaşım, özellikle uluslararası sınıraşan sorunların ve kaynakların korunabilmesi için, uluslararası çevre hukuku yerine, başka araçların devreye girmesinin gerekliliğini de vurgular niteliktedir. Bu nedenle uluslararası hukuk da tam bağlayıcılığı kabul edilmeyen, ancak ileride ayrıtılandırılacağı gibi, ilgili alanda önemli adımlar atılmasını sağlamış olan, “esnek hukuk” olarak adlandırılan, uluslararası çevre ilkerinin oluşmasında önemli bir rol oynayan çalışmalar ve belgeler, bu tez bağlamında da önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan, esnek hukuk alanının, çevre etiği alanıyla da bağdaştırılarak bir değerlendirmesinin yapılması gerektiği ileri sürülebilir.

Özellikle uluslararası çevre sorunlarının ve sınıraşan sularda yaşanan uyuşmazlıkların çözümünü, davalarla gerçekleştirilecek hukuk yaptırımlarından beklemenin doğru olmadığı görülmektedir. Bu koşullarda henüz altyapının hazır olmadığı söylenebilir. Ayrıca, belirtildiği gibi, sınıraşan sular ve havzalarının çözümleri bazı durumlarda acil önlemler almayı gerektirmektedir; ancak, uluslararası hukuk ve onun alt dalları olan çevre hukuku ve su hukukunun henüz bu gelişmeleri yakalayacak düzeyde kurallarını oluşturabildiği söylenemeyebilir. Ancak hukuki yaptırımların

* governance

sağlanamadığı, belli kuralların oluşturulamadığı koşullarda da başvurulabilecek birçok uluslararası yöntem olduğu görülür. Bu bölümde ele alınacak olan “çevre diplomasisi”nin de esnek hukuk gibi bu araçlardan biridir.

2.1 Bir Çevre Koruma ve Uzlaşma Aracı Olarak Esnek Hukuk

“Esnek hukuk” terimi, ilke kararlarını ve yol gösterici kuralları belirleyen, bağlayıcı olmayan anlaşmaları; bağlayıcı ve yasal andlaşmalardan ayırmak için kullanılmaktadır. Özellikle çevre alanında bu araçlardan yoğun olarak yararlanıldığı görülür. BM’in, daha önce belirtilmiş olan toplantı, zirve ve alt örgütlerinin gerçekleştirdiği girişimleri sonucunda elde edilen belgeler bu tür çevre araçlarının başında gelmektedir. Bunların, uluslararası alanda bağlayıcılığı olmamakla birlikte etkin belgeler olarak yerlerini aldıklarını söylemek olanaklıdır.

Çevre konusunda, doğal kaynakların korunmasına yönelik “esnek hukuk” alanındaki ilk görüşmelerin, 1976’da UNEP tarafından “Ortak Doğal Kaynaklar Rehberi”nin hazırlıklarıyla başladığı ileri sürülmektedir. Sınıraşan sular konusunu da yakından ilgilendirdiği söylenebilecek olan bu gelişme, 1973 yılında BM Genel Kurulu’nun aldığı bir kararla, hukuk uzmanlarından oluşan bir çalışma grubunun 1976-1978 yılları arasında “ortak doğal kaynaklar ilkeleri” taslağını hazırlama süreciyle gündeme gelmiştir (Tolba,1998:23). Bu gereksinimin de, birçok başka çevre konusunda yaşandığı gibi, çevresel bir konunun uluslararası bir eylemi gerektirecek olgunluğa erişmesine bağlı olarak doğduğu söylenebilir. Bu çalışmanın başlatılması, konunun belli bir olgunluğa erişmiş olduğunu göstermekle birlikte, bağlayıcı bir belge olmamasına

karşın “Ortak Doğal Kaynaklar Rehberi” konusunda, devletleri belli ilkelere uzlaştıırabilmenin oldukça uzun zaman aldığı belirtilmektedir.

1979’da onaylanan “Ortak Doğal Kaynaklar İlkeleri”, bütün devletleri bu konuda eyleme çağırın bir belgedir. Bu belgede, bütün devletlere ortak kullanılan doğal kaynak alanlarına ilişkin yapacakları ikili ya da çok-terafılı anlaşmalarda, bu ilkeleri rehber olarak kullanmaları tavsiye edilmekte; bu ilkeleri “iyi niyet” ve “iyi komşuluk” kavramları altında uygulamaları önerilmekte; devletlerin bu ilkelere yararlanırken, öteki ülkelerin doğal alanlarına ve insani gereksinimlerine, kendi ülke egemenliklerini zedelemeyen, saygı duymaları gerekliliğı vurgulanmaktadır. Bu belgenin daha sonra birçok kaynak alanında yol gösterici önemli belge olarak görüşmelere yansıdığı ileri sürülmektedir. (Tolba, 1998: 23-25)

Bu bağlamda ele alınabilecek önemli kaynaklardan biri de UNEP’in başlatmış olduğu “Bölgesel Denizler Programı”dır. Bölgesel Denizler Programı 1975’te UNEP’in aldığı bir kararla başlamıştır. 1975’te “Barselona Sözleşmesi” ile başlayan “Akdeniz Eylem Planı” bağlayıcılığı olmamakla birlikte, 20 farklı kültürde ve gelişmişlik düzeyinde olan Akdeniz ülkesini, Akdeniz’de kirlilikle savaşmak üzere biraraya getirmiştir. 20 ülkenin, UNEP’in oluşturduğu merkezlerin önderliğinde başlattığı ve yürüttüğü ortak çalışmalar ve çabalar, coğrafi olarak iç bölgelerde kalan alanların (Gölbaşı, Tuz Gölü gibi) ve sınıraşın suların (Tuna gibi) korunmasına kadar kapsamı genişleyen, Avrupa Birliği’nin de katılımıyla, uluslararası boyutta bir eyleme dönüşmesinde öncü olmuştur. 1975’ten günümüze geline uzun zaman içerisinde bu alanda gözle görülebilir, çok somut bir sonuç alınamadığı ileri sürülebilir; ancak bu, aynı süreç içinde, 20 ülkenin işbirliği ile Akdeniz Havza’sıyla birlikte Karadeniz ve Marmara

denizlerini de kapsayan birçok toplantı gerçekleştirildiğini, önemli bir veri tabanı oluşturulduğunu, bilgi alış-verişinde bulunulduğunu, bütün bunların ulusal koruma alanları için de bir örnek oluşturduğunu vurgulamak gerekmektedir. (Doğan, 1986; Grenon/Batiste, 1988)

ABD’de temelleri atılan “Milli Parklar Hareketi” ile başlayan doğal alanları koruma çabaları, bugün IUCN gibi uluslararası etkin bir koruma örgütünün oluşmasına, bu örgütün önderliğinde dünya üzerinde birçok alanın korumaya alınmasına öncü olmuştur. Sınıraşan sularla ilgili olarak ise ilk olarak Arjantin’in önerisiyle, “Mar Del Plata”da yapılan toplantı ile “Mar Del Plata” havzasında başlatılan girişim, bugün dünyada birçok uluslararası benzer alan için örnek oluşturduğu söylenebilir. (UN, 1977)

“Esnek hukuk” belgeleri bir başka deyişle geleneksel olmayan, alışıla gelmiş olanın dışında olan, bir kaynak olarak da ele alınmaktadır. Bu nedenle oldukça tartışmalı bir dayanağı olduğu söylenebilir. O zaman bu hukuğa niçin “esnek hukuk” dendiği sorusu sorulabilir. Hukuk, bağlayıcılığı olan, otoriter ve “kesin” bir kurallar dizisi olarak, öteki sosyal kurallardan ve dolayısıyla etik kurallardan da ayrılmaktadır. Öyle ise bir hukuğun “esnek” olması nasıl açıklanacaktır? Devletler farklı yapılanmaları nedeniyle, belli konularda andlaşma sağlamaları ve yeni kuralları yapılageliş ile geniş bir tabanda uygulamaya koyabilmeleri oldukça uzun zaman almaktadır. Dolayısıyla, uluslararası yasaları oluşturma sürecindeki engeller nedeniyle de, çevre konuları gibi hızla önlem alınması gerekli alanlarda, uluslararası topluluk da kendine bir ara yol bulmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle, özellikle yoğun ve çok katılımlı çalışmalar sonucunda ortaya çıkan, BM ve benzeri kuruluşlarının toplantılarıyla oluşturduğu sonuç belgeleri, sözleşmeler ve benzeri nitelik taşıyan tüm öteki belgeler, uluslararası alanda ve ulusal

uygulamalarda önem verilen belgeler olarak yerlerini almışlardır. Bu belgeler, daha önce belirtildiği gibi “hukuki” bağlayıcılıkları olmamakla birlikte, uluslararası örgütlenmenin sağladığı bir otoriteye sahip oldukları ileri sürülmektedir. Bunlar aynı zamanda ve çoğunlukla üzerinde dikkatle tartışılan ve taslakları hazırlandıktan sonra uluslararası toplantılarda gündeme getirilen, gerçekleştirilmesi beklenen eylemler konusunda temel ilkeleri belirleyici bir özelliğe sahip belgeler de olduğu belirtilmektedir. Bu belgeler en azından “andlaşmaların iyi niyetle uygulanması ilkesi”nin birer örneğidir. (Birnie/Boyle, 2002: 24-25)

Pazarcı, esnek hukuk ve iyi niyet ilkesi konularını şöyle bağdaştırmaktadır:

“Tarafların bir andlaşmayı saptadıkları amacından saptırmadan uygulamaları gereğini belirtmektedir. ... Türkçe “esnek hukuk” diye adlandırılabilir kimi andlaşma hükümlerinin uygulanması, bunların iyi niyet ilkesi çerçevesinde değerlendirilmelerine büyük gereksinme göstermektedir. İyi niyet ilkesine ilişkin bütün sorun bu ilkenin kesin bir biçimde içeriğinin saptanmasına ilişkindir.” (Pazarcı, 1999: 166-167)

Oldukça uzun süreçlere yayılan sınıraşan çevre sorunlarının çözümleri, öncelikle ilgili devletlerin bellibaşlı ilkelerde anlaşması ve bu doğrultuda uygulama araçlarını yürürlüğe sokarak hızla ilerlemesini gerektirmektedir. Uluslararası alanda “esnek hukuk” olarak adlandırılan ve geçici kurallar taşıyan belgelerin oluşturulma noktasına gelinmesi bile yıllar almaktadır. Bu nedenle “çevre diplomasisi” kavramı doğrultusunda yürütülecek çalışmalar ve girişimler, alınan ilke kararlarının uygulama sürecine yansımaları hızlandırmak hedefini güttükleri söylenebilir. Gerçek hukuki uygulamanın yürürlüğe girmesine kadar geçen sürede, geleneksel andlaşma sürecinde bulunan

gecikmelerden de kaçınmak için, esnek hukuk, geçici uygulamalar, delegasyon hukuku, ek koşullar gibi araçların da devreye girdiği görülmektedir.

“Esnek hukuk” ilkeleri, sözleşme belgelerinde yer alan “geçici uygulama” maddeleri, uluslararası çevre anlaşmalarında artık sıkça başvurulan yöntemler olarak yerini almaktadır. Sınıraşan çevre kirliliklerini çözümlmek üzere başlatılan uluslararası hukuk andlaşmalarının (Cenevre Sözleşmesi ve Basel Sözleşmesi gibi) yürürlüğe gireceği tarihe kadar, yine “iyi niyet” kapsamı içinde, konulan geçici maddeler ile daha anlaşma yürürlüğe girmeden, devletlerin, uygulamaya başlamaları sağlanabilmiştir. Çevre sorunlarını daha bölgesel olarak çözmek ve çevre korumayı daha alt ölçeklere taşıyabilmek için aranan (UNEP, Bölgesel Denizler Programı gibi) bölgesel çözümler de böylesi araçlar içinde sayılabilir. (Tolba, 1998: 17-18) Yapılan bölgesel anlaşmalar ve uygulama çalışmaları, hem küresel olarak ulaşılamayan anlaşma zeminlerine daha kısa sürede ulaşma kolaylığını; hem de çevresel kirliliği önleme ve koruma konularının, özellikle peyzaj, akarsular gibi doğal alanlara, daha etkin ve gerçekçi olarak uygulanabilmelerini sağlamaktadır. Avrupa Topluluğunun ve Avrupa Konseyinin çevreye ilişkin aldığı kararlarda ve anlaşmalarda da benzeri bir yaklaşımı görmek olanaklıdır.

Küresel uluslararası bir “etik”, daha özelde küresel bir “çevre etiği” arayışının izlerinin de bu belgelerde bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Özellikle esnek hukuk belgelerinin bağlayıcı olmayışı, bağlayıcılığı olmadığı halde, yine de devletlerin itirazlarıyla karşılaşılması, devletlerin bu anlamda onlara verdiği önemi de göstermektedir. Ayrıca, bu belgelerde yer alan ilke kararlarının esnekliği ve yapılan sözleşme ve anlaşmaların kendi alanlarında birer “çerçeve” oluşturması da, aynen etik

alandaki olduğu gibi, bellibaşlı yeni olguların “kabul edilebilir” olduğu ve belli bir olgunluğa eriştiği koşullarda, yenilenebilmesini ve yapılabiliyorsa “etik”, “hukuk” ilişkisinde (s.135) olduğu gibi, bu olguların yasal süreçlere yansıtılabilmesinin yollarını açmaktadır. Uluslararası ölçekte ele alındığında ise, “esnek hukuk” belgeleri, devletlerden çevre alanında ve iyi komşuluk ilişkileri alanında “kabul edilmiş”, “iyiyi arama”, “doğru olanı” yapma konusunda beklenenleri ortaya koyma açısından da önemli bir yer tuttıkları söylenebilir.

Bu alanda yalnız bağlayıcı olmayan, “esnek hukuk” belgeleri ve araçları yanısıra, bağlayıcı yaptırımcı olan uluslararası belgelerde de benzer ilkelere rastlanmaktadır. Bunların arasında yukarıda değindiğimiz “andlaşmalarda iyi niyet” ilkesi ve “söze bağlılık” ilkesi sayılabilir. Bunun kadar önemli ve alışıla gelenin dışında “hukuk” alanından “etik” alanına kayılan ve etik alanda kullanılan kavramların ön plana çıktığı hukuki belgeler de bulunmaktadır. Bunlar: “Uluslararası yargı ve hakemlik kararları”dır. Uluslararası yargı ve hakemlik kararları alınırken, kullanılan kavramların birçoğu temellerini uluslararası hukuk ilkelerinden alıyor görünmekle birlikte, karar aşamalarında yargıçların ve hakemlerin doğrudan “etik” kavramlardan yola çıktığı ve bunlara öncelikle yer verdiği görülür. Bunlardan önce, yargıya baş vurmadan gerçekleştirilen, uyuşmazlıkların çözümü için kullanılan, görüşmeler, dostça girişim, arabuluculuk gibi kavramlara rastlanırken; yargısal araçlar içinde ise, hakkaniyet ve nısfet kuralları, dostça çözücülük gibi daha esnek kavramlarla konuların ele alındığı dikkat çeker.

2.2 Uluslararası Bir Uzlaşma Aracı Olarak Çevre Diplomasisi

Uluslararası ilişkilerde vazgeçilmez, önemli bir yeri olan “diplomasi”, çevre konularına gönül vermiş, bu alanda çaba gösteren kişilerce de kullanılmaya başlanan yeni kavramlardan biridir. Bu bağlamda kullanılan “çevre diplomasisi” kavramı, özellikle uluslararası çevre konularında, konferanslar öncesi oluşturulan taslak ya da onu izleyen sonuç belgelerini oluştururken; çok taraflı görüşmelerde ve andlaşma belgelerinin sonuçlandırılması aşamalarında, çevre korumaya ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik, tarafları bu yönde ikna etme amacıyla yürütülen çalışmaların bütünü için kullanılmaktadır. Bu çalışmaları yürütenler arasında uluslararası çevre toplantılarında, konferanslarında, görüşmelerinde çeşitli alanlardan görüşlerini sunan uzmanlarla birlikte yine aynı amaçla BM’in çeşitli örgütlerinde hizmet verenler bulunmaktadır.

“Çevre diplomasisi”nin yeni bir kavram olarak yalnızca bu alanda bir hizmet vermekten öte, genellikle uluslararası gündemin dışında kalan ya da hiçbir zaman ön sıralarda yer alamayan, bu nedenle de bu alanda yürütülen çalışmaların oldukça uzun süreçler aldığı ve uygulamaya yansımadağı çevre konularının, bu gündemde öncelikli olarak yer almasını sağlama çabasında olduğu söylenebilir. “Çevre diplomasisi”nin önemli hedeflerinden bir başkası da, zaman zaman belli konularda taviz vermek zorunda kalınsa bile, çevre sorunlarına çözümlerin sağlandığı anlaşmaları uygulanabilir bir zemine taşımak olduğu belirtilebilir.

Bu alanda 1974 ve 1992 arasında UNEP’te önemli hizmetler vermiş olan Mustafa Tolba, Iwona Rummel-Bulska ile birlikte kaleme aldığı “Küresel Çevre Diplomasisi” adlı eserinin, “Küresel Çevre Uzlaşması” kitap serisinin önsözünde, özetle: “Doğal ve sosyal

olguların birbirinden ayrılmazlığının kabulü ile her iki olgunun birbiriyle ilişkisini analitik ve kuramsal boyutlarda anlamaya çalışmak, günümüz entellektüel meydan okumalarından biridir. Bu çerçevedeki politik meydan okuma ise, küresel çevrenin yönetiminde, etkin karar verme mekanizmalarını tanımlamak ve uygulamaya koymaktır” (Tolba/Bulska, 1998) denmektedir.

Tolba ve Bulska’nın bu önsözleri, bu çalışmada daha önce değinilen “etik” ve kişilik ilişkisinin uluslararası çeşitli toplantılara etkisini doğrulayacak bir vurgu da taşımaktadır. Bu önsözde Tolba ve Bulska, katıldıkları uluslararası görüşmelerde, herkesin kendi ilkeleri ve doğru bildikleri doğrultusunda, birbirinin yüzüne gülerek kandırmaya çalışma, birbirini ikna, taviz ve önerilerinin, yalnızca kapalı kapılar ardındaki toplantı salonlarında değil, yemeklerde ve toplantı haricinde günlerin tümüne yayılan uzun tartışmalardan geçtiğini açıkça belirtmektedirler. Bu da, benzeri toplantılarda yer alacak kişilerin, kişilikleri ve “müzakere” yetenekleri kadar “etik” anlayışlarının, “genel ilkeleri”nin ve bakış açılarının da, önemli rol oynayabileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çevre konularında görev alacak ve “çevre diplomasisi” alanında hizmet verecek kişilerin bakış açıları, onların bu görüşmelerde çevre adına gösterecekleri etkinliği ve yapacakları yönlendirmeyi de belirleyebilecektir. Burada kişilerin çevre bilinci ve taşıdıkları çevre sorumluluğunun da önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Yukarıda iki alt başlıkta incelenen, yargı dışı uzlaşma araçları ve daha öncesinde ele alınan, yargısal uluslararası uzlaşma araçları, tüm çabalara ve küresel alanda sağlanmış tüm gelişmelere karşın, çevre konularında ve çeşitli sınıraşan sular konularında uluslararası ortak bir anlaşma zemini oluşturmayı henüz başaramamışlardır. Bunun, daha önce vurguladığımız nedenleri yanı sıra ilerde de değinceğimiz gibi çeşitli başka nedenleri bulunmaktadır. Özellikle sınıraşan suların kendilerine özgü öteki nedenlerden de

kaynaklanan sorunları da bulunduğundan, bu alanlardaki su kaynaklarını yeterince koruyabilmenin güçlükleri bulunmaktadır. Bu alanda, üçüncü bölümde üzerinde duralacağı gibi, çözüme yönelik çeşitli olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. Bu konuların ayrıntılarına girmeden önce sınıraşan sularda yaşanan uyuşmazlık alanları ve nedenleri üzerinde durulacaktır.

3. Uluslararası Uyuşmazlıklar ve Sınıraşan Sular

Uluslararası uyuşmazlıklar, ikili ya da çok taraflı yaşanan sorunların boyutuna bağlı olarak, giriş bölümünde özetle ele alındığı gibi, farklı biçimlerde ulusların karşılıklı ilişkilerine yansımaktadır. Sorunların ortaya çıkmasıyla çözüme ulaştırılamayan ve zamanla başka boyutlarında eklenmesi ile artan uyuşmazlıklar çatışmaya dönüşme riskini de içlerinde saklı tutmaktadırlar. Çatışma noktasına geline uyuşmazlıklarda (Batı-Şeria Havzası ve Hindistan, Pakistan örnekleri gibi) taraflar arasında bir anlaşma zemini oluşturabilmek, bunun için onları biraraya getirebilmek dahi oldukça zor olmaktadır.

Bugüne kadar kaynaklarda suyla ilgili yaşanmış çok az sayıda çatışmaya rastlanmakla birlikte, Batı-Şeria örneğinde olduğu gibi, suyun kıt bir kaynak oluşu, değerini artırmakta, öteki çatışma alanlarına yeni bir boyut daha eklenerek bunların sayısını artırabilmektedir. BM'in "Çatışma ve İşbirliği" başlığı altında yaptırdığı çalışmalar, suyun gittikçe sınırlı bir kaynak olmasına karşın bunların birer şavaşa dönüşebilme olasılığının oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar, son elli yılda iki ya da daha fazla devletin su nedeniyle karşı karşıya geldiği durumları incelemektedir. Bu uyuşmazlıkların, toplam 1831 tanesinden 1228'inin işbirliği ile sonuçlandığı; suyun paylaşımına ya da yeni baraj yapımlarına yönelik ortalama 200 adet

andlaşmanın imzalandığı; 507 uyuşmazlık sonucunda yalnızca 37 tanesinin şiddet içerdiği, bunların içinde 21 adedinin (18'i İsrail ve komşuları arasında olmak üzere) askeri müdahale ile sonuçlandığı belirtilmektedir. (UN, 2002)

Hüseyin Pazarcı'nın tanımlamasına göre: "En geniş anlamında uyuşmazlık terimi taraflar arasında hak ya da çıkarlara ilişkin olarak karşıt görüş ve isteklerin bulunmasını belirtmektedir." Dar anlamında ise Pazarcı, uluslararası uyuşmazlıklar deyiminin, "uluslararası hukuk kişileri ve özellikle devletler arasındaki uyuşmazlıkları" ve "uluslararası kamu hukukunun düzenlediği uyuşmazlıkların barışçı çözüm yolları"nı kapsadığını (Pazarcı, 2000: 1-4) belirtmektedir. Bu çalışmada, her iki tanımın da bir sentezi olarak, uyuşmazlık, sınıraşan sularda devletler arasında, bu kaynağın kullanımına yönelik olarak ortaya çıkan hak ya da çıkarlarına ilişkin uyuşmazlıklar olarak ele alınacaktır. Pazarcı aynı kitabında, uyuşmazlıkları, hukuksal uyuşmazlıklar ve siyasal uyuşmazlıklar olarak ikiye ayırmakta ve tarafların uyuşmazlığa yaklaşımına ve bakış açılarına göre, bu konuda "yaşamsal çıkar" kavramının belirleyici olduğunu (Pazarcı, 2000: 1-2) vurgulamaktadır. Yaşamsal bir değeri olan su kaynakları için bu yaklaşımın doğru olduğu kabul edilebilir, ancak ele alınacak örnekler (her üç örnekte de), su kaynağının henüz yaşamsal bir çıkar noktasına gelinmeden de uyuşmazlık ögesi olabileceğini göstermektedir.

Pazarcı "Uluslararası Hukuk Dersleri" adlı kitabında uyuşmazlıklara yönelik çözüm yollarını ikiye ayırmaktadır: Geleneksel çözüm yolları; uluslararası örgütler ve işbirliği örgütlenmeleri çerçevesinde gerçekleştirilen çözüm yolları. Bu kitapta ikinci çözüm yoluna örnek olarak özellikle silahlı çatışma konularında BM Güvenlik Konseyi girişimlerinin ayrıntılı olarak ele alındığı görülmektedir. Bu çalışma ise, ele alınan konu

kapsamında, üçüncü bölümde, yalnızca BM'in sınıraşan sulardaki çatışma alanlarına yönelik yaptığı çalışmaları ele alarak değerlendirecektir. Burada “etik” alanı yakından ilgilendiren, konuya yakın bir karar mekanizmasının işlediği, geleneksel çözüm yolları da önem taşımaktadır. Bunlar arasında yukarıda da değinilen: Karşılıklı görüşmeler, dostça girişim, arabuluculuk ve uzlaştırma gibi yargı-dışı çözüm yolları (Pazarcı, 2000) ve araçları; ayrıca, uluslararası hakemlik, uluslararası mahkemeler aracılığıyla gerçekleştirilen öteki yargısal çözüm yolları bulunmaktadır. Böyle bakıldığında, uluslararası hukukun uluslararası uyuşmazlıkları çözmede eklektik bir yaklaşım izlediği (Birnie/Boyle, 2002: 220) söylenebilir. Burada da, çevre sorunlarının çözümünde ve etik kararlarda bu eklektik yapıdan yararlanılabileceği görüşü benimsenmektedir.

Tezin içeriğini, doğrudan devletler ve onların yaklaşımları ilgilendirdiğinden konuyu onların açısından ele almakta yarar vardır. Bu açıdan ele alındığında, uluslararası alanda kullanılan “uluslararası sorumluluk” kavramının uyuşmazlıkların çözümünde de kullanılan bir yöntem olduğu görülür. Bunun yanısıra uluslararası örgütlerin kılavuzluğu ve onların oluşturduğu kuralların da, bir başka yöntem olarak uyuşmazlık alanlarında devreye girdiği görülür.

Yazında sınıraşan sular alanlarında oluşan uyuşmazlıkların iki farklı terimle ele alındığı dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, burada kullanılan “uyuşmazlık”* terimi; öteki ise “çatışma”** terimidir. Bu ikisinin arasında anlam olarak önemli bir ayrım bulunmakla birlikte, farklı uzmanlık alanlarında birbirini yerine kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklar uzmanlık alanlarına göre incelendiğinde, “uyuşmazlık” teriminin, yasal

* dispute

** conflict

belgelerde ve diplomatik alanda kullanılan (Pazarcı, 2000; Birnie/Boyle 2002), daha olumlu bir bakış açısı içeren bir terim olduğu dikkati çeker. “Çatışma” ise, yine aynı belgelerde ya da başka alanlarda kullanılan kaynaklardan izlenebildiği kadarıyla, uluslararası karşı karşıya gelmelerde daha keskin ve geleceğe yönelik daha olumsuz bir beklentinin var olduğu alanlarda kullanıldığı izlenimini vermektedir. Bu tez de çözüme yönelik çabaları ve yöntemleri ele almayı hedeflediğinden, çoğunlukla “uyuşmazlık” terimini kullanmayı yeğlemiştir, ancak belli kaynaklardan yapılan alıntılarda ve daha üst düzey anlaşmazlıkların yaşandığı alanlarda, çatışma terimi kullanılmıştır. “Çatışma” teriminin bu tez bağlamında kaçınılmaz olarak kullanıldığı bir başka alan ise “etik” alanı kapsamaktadır. Çünkü etik alanda değerlerin ve yaklaşım biçimlerinin çatışmasından söz etmek olanaklıdır.

3.1 Uyuşmazlık Alanları ve İlgili Kavramlar

Genel olarak suya ilişkin çeşitli kaynaklarda, su alanlarındaki uyuşmazlıkları “çatışma yönetimi” başlığı altında ele alan Purdue Üniversitesi sitesinde olduğu gibi, “çatışma” teriminin kullanıldığı görülmektedir. Purdue Üniversitesi, oluşan su uyuşmazlıklarını anlamak için önce “çatışma”nın anlamı, ilgili kavramları ve çatışma yönetiminin aşamaları üzerinde durmaktadır. (Purdue University, 2001) Daha çok ulusal su havzalarına ve buralarda oluşan sorunların çözümlerine yönelik olan bu çalışmada, çatışma teriminin kullanılmış olmasını, doğrudan konuya dikkat çekme isteği olarak yorumlamak da olanaklıdır. Bu çalışmada en alt düzeyden en üst düzeye kadar çeşitli boyutlarıyla irdelenen çatışma alanı ve ele alınan kavramlar, bu çalışma açısından da önemli bulunduğundan burada yer verilecektir.

Purdue Üniversitesi'nin sitesinde: "Çatışma"nın, bireylerin ya da toplulukların birbirinden farklılaşan davranış, inanç, değer ve gereksinimlerinden kaynaklanan doğal bir anlaşmazlık durumu olduğu belirtilmektedir. Bir konuya ilişkin çatışma, geçmiş hesaplaşmalardan ve kişilik farklılaşmalarından kaynaklanacağı gibi; ilgili konu olgunlaşmadan ve yeterli bilgilenme sağlanmadan yapılan görüşmeler nedeniyle de ortaya çıkabilmektedir.

Burada, çatışmanın oluşmasında taraflar arasında, farklı gereksinimler, algılar, güç dengeleri, değerler ve duygular gibi beş temel öğenin yanlış yönlendirilmesinin önemli rolü bulunduğu vurgulanmaktadır. Gereksinimler, var olan gönenç düzeyini sürdürebilmek için vazgeçilmez olanlar olarak tanımlanmakta; burada vazgeçilmez ve kaçınılmaz olanla, genel istek ve dilekleri birbirinden ayırabilmek gerektiği belirtilmektedir. Bir grup başka bir grubun gereksinimlerini göz ardı edecek şekilde davranmaya ya da yaşamındaki vazgeçilmezler ötesinde ileri istek ve dileklerini dile getirmeye ve uygulamaya başladığında çatışma doğmaktadır. Etik bölümünde de üzerinde durulduğu gibi, gerçeğin tek olmasına karşın, yanlış ya da farklı algılamalar, önce öteki grup için tehdit ögesi oluşturabilmekte, daha sonra çözüm sağlanamadığı durumda çatışmaya dönüşebilmektedir.

Toplumların gücü nasıl tanımladıkları ve kullandıkları da, çatışmaların sayısında ve boyutunda önemli rol oynamaktadır. Örneğin bir grup, başka bir grup üzerinde haksız bir avantaj elde etmeye kalkıyor ve bu da, öteki grubun davranışlarını değiştirmeye zorluyorsa burada çatışma ortamı oluştuğunu söylemek olanaklıdır. Değerler, çok önem verilen inanç ya da ilkelerden oluşurlar. Eğer karşılıklı değer biçmeler tartışılmaz bir biçimde ele alınıyorsa ya da bir grubun değerleri öteki grup için yeterince açık değilse, bu

da yine önemli bir çatışma nedeni olarak ortaya çıkabilir. Çatışmanın bir başka ögesi ise duygu ve heyecanlardır. Birçok birey çatışma ile başederken duygu ve heyecanlarını ön plana çıkarırlar, bu heyecan ve duyguların bir başka kişi ya da grup tarafından göz ardı edilmesi çatışmayı artıran nedenler içinde yer almaktadır.

Olumlu açıdan bakılacak olursa, çatışma her zaman olumsuz sonuçlara neden olmayabilir. Bazen çatışmalar gelişme ve yeniliklere, yeni düşünce biçimlerinin ortaya çıkmasına aracı olur ve yeni yönetim seçenekleri aramaya yönlendirebilirler. Eğer çatışmanın nedenleri karşılıklı olarak şeffaflaştırılabiliyorsa ve karşılıklı olarak anlaşılabilir kılınıyorsa, çatışma öğeleri, ortak, etkin bir karar üretilebilecek biçimde yönlendirilebilirler. Böyle bir sonuç hem o toplumlarda yaşayan bireyler hem de yönetenler için, karşılıklı sonuçtan yararlanmalarına ve karşılıklı ilişkilerinin kuvvetlenmesine neden olabilir.

Çatışmaların etkin karar üretebilecek biçimde yönlendirilmeleri, daha sonra ortaya çıkacak olan çatışmalara yönelik bir güven ortamının oluşması ve karşılıklı başarıya ulaşmanın verdiği özgüven açısından da, farklı boyutlarda, geleceğe yönelik etkilerini taşıyacağını ileri sürmek olanaklıdır. Bunun tam tersinin olduğu koşullarda, her iki toplumun birbirlerine olan güvenlerinin sarsılacağını, çözülmesi oldukça kolay olan sorunların bile, içinden çıkılmaz hale gelebileceği söylenebilir. Aslında, geleceğe yönelik böyle bir hesaplaşmanın, meydan okumanın hiçbir tarafa yararı olmadığı ve sürekli yaratacağı tedirginlikle, çözülmeyen bir ilişkinin parçası olacağı görülebilecektir. Doğal ortamlara da en çok zararı veren de bu gibi uzayıp giden çözümsüz uyuşmazlıklardır. Ülkemizde ve başka ülkelerde yaşanan sınıraşan sular uyuşmazlıkları ya da komşularla yaşanan ilişkiler de buna benzemektedir. Örneğin Türkiye'nin, daha

önce sınıraşan sular da dahil olmak üzere, birçok sorun yaşadığı Bulgaristan ve Yunanistanla ilişkileri düzelmeye ve olumlu yönde ilerlemeye başladığından bu yana, yıllardır çözülmemiş olan sınıraşan sular sorunların kısa sürede çözüme ulaştırıldığı (Rende, 2002) belirtilmektedir.

3.2 Sınıraşan Sular, Çevresel Güvenlik ve Çatışma

Benzeri anlaşmalar ve çatışmalar, yukarıda değinildiği gibi, her zaman karşılıklı tarafların özelliklerinden kaynaklanmayabilirler. Özellikle çevre konularının söz konusu olduğu alanlarda, hatta çoğu zaman, o doğal çevrenin ya da kaynağın özelliklerinden de kaynaklanabilirler. Uyuşmazlığı artıran nedenlerin başında bir kaynağın, gereksinim duyanlara yeterli olup olmadığı, sınırlı olup olmadığı gibi konular da bulunmaktadır. Örneğin sınıraşan sularda, “yukarı kıyıdaş” elindeki kaynak kendi gereksinimini yeterince karşılıyorsa, “aşağı kıyıdaşla” daha rahatlıkla uzlaşma arayışı içine girebilmektedir ya da onun isteklerini yerine getirmeye daha yakın durmaktadır. Bunun tersi durumlarda, uzlaşma sağlamak ve uyuşmazlıkları gidermek daha zor olmaktadır.

Su gibi vazgeçilmez ve değerli bir kaynak söz konusu olduğunda, bir devlet öncelikle kendi gereksinimlerini güvence altına almak zorunda hissetmektedir. Buradan da görüleceği gibi, su kaynağını paylaşan taraflar işbirliği aşamasında, yalnızca karşılıklı güvencede olmayı yeterli bulmamakta, kaynakları da kendi gelecekleri için güvence altına almak istemektedirler. Burada oldukça yeni bir kavramla karşı karşıya kalınmaktadır; “çevresel güvenlik” kavramı. Bu kavram altında, küresel olarak kaynak güvenliği isteğinin ön plana çıkarıldığı görülür. Küresel alanda çevresel bozulmanın ya da kaynak kıtlığının belli boyutlara eriştiği ya da aştığı noktalarda yalnızca ulusal güvenlik

değil uluslararası güvenliğin de tehlikeye girdiği söylenebilir. Bu kavram, karşılıklı uzlaşma arayışlarında ele alındığında, “güvenlik”, kişilerin ve toplumların fiziksel, ekonomik ve toplumsal gönenç düzeylerinin korunması olarak da (Homer-Dixon, 1998: 1) tanımlanabilmektedir.

Kaynakların kıtlığı ile çevresel güvenliği birarada alarak işlemeye başlayan yazarların başında Homer-Dixon gelmektedir. Homer-Dixon’ın internetten ulaşılabilen yayınları ile bunları derlediği “Çevre, Kıtık ve Şiddet” adlı eserinde, çatışma nedenlerinin başlangıcı olarak öncelikle kaynak kıtlığına yol açan çevresel dönüşümler ve farklılaşmalar ele alınmakta; daha sonra bunların bir güvenlik ögesi haline geldiği vurgulanmaktadır. (Homer-Dixon, 1998)

Bu bağlamda bu konuyla ilgili yazarlar, diplomatik ve ticari uyuşmazlıklar kadar çevresel değişimin de, savaş ve terörizme varacak boyutlarda çatışmalara neden olabileceğini söylemektedirler. Homer’ın burada “çatışma” terimini kullanmasının nedenlerinden biri, bu tür çatışmaların bir biçimde içinde şiddeti ve zorbalığı da barındırmasıdır. Aynı görüşler, çevresel değişimin devletler arası güç dengesini de etkileyerek bunun yansımalarının bölgesel ve küresel boyutlarda ortaya çıkabileceğini ileri sürmektedirler. Homer-Dixon ve onun gibi düşününlerin yaklaşımları sularla ilgili çatışmaların yaşanacağı varsayımlarını ileri sürenleri destekler niteliktedir. Her iki bakış açısında da su gibi önemli bir kaynak alanında ciddi bir kıtlığın yaşandığı koşulda neler olabileceği gözler önüne serilmektedir.

Bu görüşleri iki açıdan eleştirmek olanaklıdır. Bir, bu görüşler içerisinde doğanın değerine yönelik hiçbir öge taşımamakta, konuyu tümüyle insan merkezli (ya da ulus-

devlet merkezli) ele almakta; İki, bu yaklaşımlarıyla konuyu fazla abartılı irdeledikleri izlenimini vermektedirler. Belki verdikleri örnekler (özellikle Afrika) bunu ispatlar görünmekteyse de, özellikle su alanlarına ilişkin, BM'in yaptığı çalışma örnek kaynak olarak ele alındığında, daha olumlu düşünmenin olanaklı olduğu ileri sürülebilir (UN, 2002; UNESCO, 2002a, UNESCO, 2002b).

Bu aşamada bazı konuları yeniden irdelemekte yarar vardır. Birincisi, sınıraşan sularda karşılıklı anlaşmaların sürdürülebilirliği için, akarsuların sınır tanımadan akıp gittikleri ve her bir havzanın ekolojik bir bütün olduğu gerçeği; ikincisi, bu gerçekliğin karşısında, daha önce değinildiği gibi, yine insanların oluşturduğu sınırlar ve olguların bulunduğudır. Barandat ve Kaplan "Uluslararası Su Hukuku" adlı yazılarında, kıyıdaş devletlerin sınıraşan sularda, suyun kullanımını ulusallaştırdıklarını* doğan sıkıntıları ise uluslararasılaştırdıklarını** (Barandat/ Kaplan, 1998:14) vurgulamaktadırlar.

Sınıraşan sularda ve benzeri sınıraşan çevre sorunlarında ortaya çıkabilecek uyumsuzluklara girdi olarak nüfus artışı, demografik yapılanma, nüfus dağılımı ve yoğunluğu gibi olgular yanısıra, arazi kullanımı, mülkiyet dağılımı gibi olgular ve daha toplum bilimsel boyutu olan, aile büyüklüğü ve sosyal yapılanma, genel algılama gibi konular da (Homer-Dixon, 1998b: 6) gösterilmektedir.

Akarsu havzalarının uluslararası ilişkilerin olmadığı konumlarda dahi, gerek paylaşım gerekse kullanım çatışmaları nedeniyle çeşitli çevresel sorunlarla karşı karşıya kaldığını söylemek olanaklıdır. Özellikle etik kavramının ön planda olduğu bu

* nationalize-internalize

** internationalize-externalize

çalışmada, etiğin eylemle ve değerlerle olan doğrudan ilişkisinin su ve suyun kullanımında kaçınılmaz olarak söz konusu olduğu çeşitli örneklerden izlenmiştir. Çünkü, düşünüldüğünde su insanoğlunun ve doğanın yaşamı için en temel gereksinimlerden biridir; bu nedenle her iki varlık için de oldukça değerlidir. Dolayısıyla, kendi ekolojik bütünlüğü içinde varolan akarsu havzalarının zaman zaman değişikliğe uğrayan sanal sınırlara hapsedilmeye çalışılmasıyla, gerçekleştirilecek eylemlerin çatışması kaçınılmaz bir duruma gelmekte; onun bir çevre etiği ihlaline dönüşmesi engellenememektedir. Bu gerçeklerden yola çıkıldığında, akademik çalışmalar yürütenlerin de, çözümlerini “devlet”, “egemenlik”, “sınırlar”, “ulusal çıkarlar” ve “güçler dengesi” gibi kavramlarla sınırlamalarının, sorgulanacak bir başka boyut olduğunu ileri sürmek olanaklıdır.

3.3 Uzlaşma Yöntemleri

Çatışma yönetimi stratejilerine bakıldığında hepsinin bir yöntemi olduğu ve aslında karşılıklı kabul edilebilirliğe dayandırıldığı görülür. (Purdue University, 2001) Bu açıdan yürütülen stratejiler: işbirliği, uzlaşma, rekabet, uyum ve sakınma* olarak sıralanabilir. Bu kavramların bir başka özelliği, yargı-dışı ve yargısal hukuk araçlarında ve su yönetimiyle ilgili kaynaklarda sıkça başvuruluyor olmasıdır. Bu da, aslında adı geçen alanların farklı uzmanlık gerektiren disiplinlerde yer almasına karşın, su kaynaklarını ilgilendiren konularda ve çözümlerinde ortak kavramlardan yola çıkılabileceğini ve bu açıdan bakış açılarının birbirine yaklaşabileceğini göstermektedir. Akarsularla ilgili olarak birçok disiplinde aynı terminolojilerin kullanılıyor olması, su

*collaboration, compromise, competition, accommodation, avoidance

kaynaklarının geleceği ve bunlar üzerinde sağlanacak uzlaşma konusunda da olumlu bir izlenim bıraktığı söylenebilir.

Doğayla uyum içerisinde yaşıyabilmenin, yıpratmadan onunla belli bir denge içerisinde yaşıyabilmenin yolunun, bütünlüklü, tutarlı ve doğru karar süreçleri üretebilmek ve bu kararları doğru uygulayabilmekten geçtiğini söylemek olanaklıdır. Örneğin; mühendislik bilimleri, belli bir döneme kadar su havzalarına, yalnızca su elde etmek ve zararlarının önüne geçmek için çözüm üretirken, günümüzde mühendisler, bu kaynağa yönelik çatışmaları en aza indirecek, bu bileşik doğa parçasını en iyi biçimde koruyacak yöntem ve yolları araştırdıkları görülür. Bu bağlamda bu meslek sahipleri, su yönetimi stratejilerinden, eylem ve iletişim yeteneklerine sahip mühendislerden, kısacası çevre diplomasından söz etmektedirler. Su Yönetimi adlı kitabında, inşaat mühendisi Grigg, su havzalarında var olan sorunlarla başa çıkmanın yolları olarak: konuyla ilgili bilimsel açık ve açmazları kapamaya yönelik yeni bir öğretim, eğitim ve profesyonel yaklaşımın gerekliliğini; gruplar arası çatışmayla başedebilmek için ise, mühendislerin, üç temel vazgeçilmez öğeyi kullanmayı öğrenmelerinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bunlar: işbirliği, eşgüdüm ve iletişimdir. Daha önce adı geçen kavramlara geri dönülecek olduğunda; uzmanların su havzalarına farklı pencerelerden bakmalarına karşın, hepsinin temelde benzer kavramları kullandıkları görülmektedir. Bunlar arasında: İyi niyet, güvenilirlik, doğru ve tam bilgilenme, şeffaflık, iletişim, bilgi alış veriş, eşgüdüm, işbirliği, uluslararası ortak ilkeler ve bunları uygulamaya koyacak bir üst otoritenin varlığı ve yeni bir değerler sisteminin tanımlanması gibi istek ve dilekler sıralanabilir.

Bu yöntemlerin tümünün bir başka ortak özelliği ise karşılıklı çatışmaları yönetmeleridir; ancak bunların içeriğine dikkat edildiğinde, doğanın savunmasızlığına

yönelik, etik alanda yöneltileen sorgulamalarda olduğu gibi, yanıt bulunamadığını söylemek olanaklıdır. Bu yöntemlerin ve kavramların sınıraşan sularda ele alınış biçimlerinde ve sorunların çözümlerine yaklaşımda, çoğunlukla taraflar arasında bir uzlaşma sağlama yönünde ele alındığı dikkati çekmektedir ya da bunlar, su havzalarında yaşanan rekabete ve öteki nedenlere bağılı olarak ortaya çıkan çatışmaları, burada yer alan her grubun yararlanacağı (faydacı-utilitarian) biçimde çözmeyi hedeflemektedirler. Bu arayışlarda doğanın ve kaynağın kendisini korumaya yönelik yaklaşımlara çok az rastlanmaktadır.

Böyle bir durumda, bir çatışmanın ortasında kalan doğayı temsil edecek kimse ya da görüşlerin olup, olmadığını sormak olanaklıdır. Bu soruya yanıt evet olabilir. Bu grupların arasında, çevrenin korunmasını kendine amaç edinmiş sivil toplum örgütleri, bu konuda bilinçlenmiş olan kamuoyu ve o kaynağın araçsal olmayan öteki özelliklerine de (etik, estetik gibi.. hatta bazen bundan da bağımsız) değer verenler sayılabilir. Yükselen çevre değerlerine bağılı olarak, artık bu amaçla hareket eden güvenilir grupların, çatışma yönetimi çalışmalarında yer alması bir gelenek haline gelmeye başlamaktadır. Ulusal ve bölgesel sorun alanlarında söz sahibi olmaya başlayan bu gibi sivil toplum örgütlerinin, daha önceki bölümlerde yer verilen, uluslararası çevre örgütleriyle (IUCN, UNESCO gibi) benzer amaçlara hizmet ettikleri görülür.

Yukarıda sözü edilen çatışma alanlarını stratejik olarak en aza indirmenin birinci adımının, devletler arasında karşılıklı iletişimi sağlamak ve ilk anlaşma zeminini oluşturabilmek olduğu söylenebilir. Buradaki “stratejik” kelimesi doğrudan tüm eylemlerin, doğaya olan etkilerini de en aza indirmeye yönelik bir yaklaşım da

içermektedir. Daha önce de değinildiği (s.113) gibi, etik alanda iyiye ulaşabilmenin yollarından biri de iletişim yollarının açık tutulmasıdır.

Çevre konularında karşılıklı anlaşmaya varabilmenin bazı gerekleri olduğu kadar, bunu engelleyen bazı öğeler de bulunduğuna değinmiştik. Öncelikle her bir devlet isteyerek ya da istemeyerek kendi kamuoyunda bulunan güçlü sektörlerin de etkisi ile, çeşitli uluslararası kararlara (Çok Uluslu Şirketleri küresel alanda güvenceye alan MAİ, NAFTA gibi girişimler) taraf olmaktadır. Böylece daha işin başında, ortak bir isteğe ya da gereksinime yönelik bir adımın atılmadığı koşullar oluşabilmektedir. Bu tür anlaşmalarda herkesin ya da ortak bir malın yararına kararlar üretebilmek oldukça zor olduğu, dolayısıyla genel ilkelerde anlaşıldıktan sonra, tarafların bazı tavizler vermesinin kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Bir başka önemli nokta ise, eğer bir anlaşma bir tarafa üstesinden gelemeyeceği ya da açıklamakta zorluk çekeceği; ayrıca getireceği maddi ya da manevi bir yük nedeniyle, kendi kamuoyuna karşı savunamayacağı koşulları içeriyorsa bu anlaşmayı hayata geçirmenin güçleşmesidir.

Tolba ve Bulska'nın "Küresel Çevre Diplomasisi" adlı eserlerinde de üzerinde durulduğu gibi, anlaşmalar eğer teknik ve mali araçlarla desteklenebiliyorsa özellikle ulusların kendi sınırları içinde bu anlaşmayı uygulamaya sokabilmeleri açısından büyük bir kolaylık sağlanmaktadır. (Tolba/Bulksa, 1998: 44-45) Bu yöntemin, uygulamayı hızlandıracağını, kamuoyunda gözle görülebilir bir güven ortamı yaratarak kamuoyu desteğini artıracaklarını, dolayısıyla, devletin ve uygulayıcıların işini kolaylaştıracağını ileri sürmek olanaklıdır.

Bu anlaşmalarda karşılıklı güvenin ve bilgi akışının sağlanmış olması; her grubun güvendiği bazı hakem ya da üst kuruluşların düşüncelerinden yararlanılması gibi önemli adımlara da gereksinim olduğu vurgulanmaktadır. Tolba ve Bulska, 25'ten fazla yasal bağlayıcılığı olan belgenin görüşmelerinde edindikleri izlenimlerde (Tolba/Bulksa, 1998: 44-45), bilimsel verilerin bir otorite eşliğinde sunulmasının, devletlerin bu konuları daha kolay kabul etmelerini sağladığını; ortak sorunların yaşandığı alanlarda konular yeterince açık bir biçimde ele alındığında, tüm uyuşmazlıklara karşın, devletlerin ortak bir eylemde buluşabildiklerini; hatta bu tavizlerin içinde ülkesel egemenlik gibi bir "tabu"ların bile bulunabildiğini belirtmektedirler.

Çatışma yönetiminde ve uyuşmazlık çözümlerinde, benzer bir öneriye, John Benson'ın "Çevre Etiği" eserinin, işbirliğine ayırdığı bölümünde (Benson, 2000: 56) değinildiği görülür. Benson da, uyuşmazlıkları çözmek üzere işbirliği sağlanabilmesinin başlıca yollarından birinin, tüm tarafların güvenilebileceği, hem eşgüdümü sağlayacak hem de gerektiğinde cezalandırmaya gidebilecek bir otoritenin varlığı olduğunu belirtmektedir. Çünkü sonuçta taraflar, öteki tarafın anlaşma koşullarını yerine getireceğine dair bir güvenceye gereksinim duymaktadırlar.

Bu tür uzlaşma arayışları ve anlaşmaların uygulanabilir olmaları için devletler tarafından yapılması gerekmektedir. Devletlerin daha önce adı geçen nedenlerden dolayı özgürlüklerinin oldukça kısıtlı olduğu ve ulusal çeşitli çıkarların çatışması nedeniyle de büyük baskı altında oldukları ileri sürülebilir. Ancak, devletler arasında da, işbirliğini samimi olarak yürütmeye niyetli olanlar, kendilerini çeşitli yaptırımların geliştirilmesini sağlamak zorunda hissedebilirler. Bazı devletler ise yine de tek taraflı çıkarlarına göre hareket etmeyi yeğleyebilir. Bu gerçekleşecek olursa devletler işbirliğinin getireceği

yararları güvence altına almayı başaramazlar. Karşı tarafın anlaşmanın koşullarını yerine getirip getirmeyeceğinden emin olunmadığı koşullarda, taraflar da daha tedbirli davranarak, anlaşmaya yakın bakmayabilmektedirler. (Benson, 2000: 60-63)

Tedbirlilik, kendini güvence altına almak, rahatının ve keyfinin bozulmasını istememek, sağlık nedenleri ve yalnızca ekonomik kara dayalı nedenlerden kaynaklanabilmektedir. Tedbirlilik yalnız kendi çıkarlarını korumak adına olmayabilir, başkalarının haklarını ve arzularını korumak (altruistic) üzere, daha geniş bir çıkar grubuna da hizmet ettiği ileri sürülebilir. Devletlerin bu gruba girdiğini söylemek olanaklıdır. Bu görüşme ve anlaşma aşamalarında tümüyle karşı tarafa güvenenler olduğu gibi, tümüyle ard düşünce ile ya da keyfi hareket edenler de bulunabilir. Buradaki kesin ayırım, bu önceden kestirilemese bile, birincisinin ahlaklı, ikincisinin ahlaksız bir davranış sergiliyor olmasındadır. Uluslararası alanda böylesi ard niyetli ya da hilekar tutumlar sergileyen taraflara her zaman rastlanabilmektedir. Bu nedenle işbirliğine gidenlerin her koşulda güvence altında olabilmeleri için, benzeri davranışları sergilediği anlaşılmanın bir biçimde cezalandırılabilmesi ya da bundan zararlı çıkacaklarını duyumsayabilmeleri gerekir. (Benson, 2000: 60-63)

Bu gibi yaptırımların oldukça zor olduğu ve uzun süreler aldığı uluslararası alanda, çıkış yollarından biri, bu yola başvuranların maddi ya da manevi olarak cezalandırabilmelerinin sağlanmasıdır. Bir başka yöntem ise, işbirliğinin getirilerinin cazip hale getirilmesi ve keyfi davrananların, hileye başvuranların bunun karşılığında caydırıcı yaptırımlarla karşı karşıya olduklarını bilmeleridir. İşbirliğinin en güzel örneklerinden biri bugün insanların ulaştığı uygarlık düzeyidir. Birinci bölümde kapsamlı olarak ele alınmış olan bu konu, işbirliği ile birçok alanda gelişme

sağlanabileceğini ve önemli girişimlerin gerçekleştirilebileceğini göstermektedir. Bugün dünyada ve uluslararası sistemin işleyişinde ciddi sorunlar yaşanıyor olmakla birlikte, ortak alınan birçok kararın işbirliği içinde yürütüldüğü birçok olumlu örnek bulunmaktadır. Üçüncü bölümde doğrudan sınıraşan sulara yönelik gerçekleştirilmiş uzlaşma arayışları ve uluslararası andlaşmalarla ilgili kuruluşlar üzerinde durulacak; bunlar üç örnek havzada ayrıntılandırılacaklardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SINIRŞAŞAN SULAR, ULUSLARARASI ANDLAŞMALAR ve ÖRNEK SU
HAVZASI ALANLARI

I. Sınırşan Sular, Uluslararası Andlaşmalar ve Sözleşmeler

1. Sınırşan Sular Andlaşmalarının Gelişimi

Sınırşan sulara ortaya çıkan karşılıklı sorunların ve uyuşmazlıkların nedenlerine ikinci bölümde, Uyuşmazlık Alanları ve İlgili Kavramlar başlığı altında (s.204) değinilmiştir. Bu anlaşmazlıkların karşılıklı andlaşmalarla çözümlenme arayışlarının 19. yüzyıl sonlarına kadar gittiği görülmektedir. Bu bağlamda en eski ve en kapsamlı örgütlenme ve andlaşmalardan birinin 1909 senesinde ABD ve Kanada Devletleri arasında gerçekleştirilen andlaşma olduğu söylenebilir.

Sınırşan sular andlaşmaları, çoğunlukla karşılıklı anlaşma zeminlerine ve kaynağın bölgesel özelliklerine bağlı olarak biçimlenmiş; kendi bölgelerinin siyasal ve coğrafi özellikleriyle beraber, o bölgeye özgü varolan sorunların çözümüne yönelik çabaları içeren andlaşmalardır.

Uluslararası alanda, gerek çevre konularında başlayan arayış ve bilinçlenme, gerekse uluslararası ilişkilerin gittikçe karmaşık bir durum alması; küresel alanda her iki sorun alanını da kapsayacak biçimde, yeni küresel ve uluslararası kavramların, yollarının

ve yöntem arayışlarının yer alacağı, yeni bir yapılanma ve uluslararası anlaşma, uzlaşma zemini oluşturma gereğini ortaya çıkarmıştır.

Varolan anlaşmaların sayıca çokluğuna, bölgesel ve ulusal farklılıklarına karşın, uluslararası alanda bir uzlaşma arayışının ortaya çıkma nedenlerinden biri, artık birçok olayın, ekonomik bunalımlarda yaşandığı gibi, birbirinden bağımsız ele alınamayacağının anlaşılmasıdır. Bu tür arayışların iki tarafı olduğu söylenebilir. Bir tarafta, Batılı ülkeler kendi yeni kavramlarını dünyaya kabul ettirme çabası içerisindeyken; genel küresel kaygılarla kendi ulusal çıkarlarını bütünleştirme amacını da gütmektedirler. Gelişmekte olan ülkeler ise, bir yanda gelişmiş ülkelerin bilgi açısından, teknolojisinden ve hakemliklerinden yararlanmak niyeti ile hareket ederken; öte yandan ekonomik ve toplumsal sorunlarına yeni çözüm ve kaynaklar oluşturma arayışındadırlar. Aslında bu çabaların büyük bir çoğunun çevre koruma kaygılarından bağımsız olduğu; kalkınma politikalarının bir uzantısı olarak uluslararası görüşmelerin bir parçası olduğu ileri sürülebilir. Yine de, iki taraflı görüşmeler sonucunda, aslında yalnızca belli çıkarların etkisiyle, ortak kavramlar ve ilkeler bütününde tartışma ve anlaşma zemini oluşturulabilmektedirler.

Bu alanda bir süredir kabul görmeye başlayan, “risk kuramı”, “uluslararası sorumluluk”, “iyi komşuluk” gibi devletler arası ilişkileri vurgulayan; “sürdürülebilir kalkınma”, “ortak miras”, “ekolojik bütünlük”, “ekolojik denge” gibi doğal kaynakların korunmasına ve sürdürülebilirliğine yönelik, bir o kadar da küresel bağımlılığı vurgulayan kavramlar, sınır aşan sular anlaşmalarında da yer almaya başlamıştır. Bunun 2003 Kyoto Konferansında çok belirgin olarak ortaya çıktığı söylenebilir (UN, 2003a; UN, 2003b).

Sınıraşan suların ulaşım amaçlı ve ulaşım dışı amaçlarla kullanımını içeren kuralların ve uygulama ilkelerinin oluşturulmasına yönelik çalışmaların geçmişi 18. yüzyıla kadar gitmekle birlikte, uluslararası alanda kabulü, uluslararası ilişkilerin ve hukukun ilkelerinin oluşturulmasıyla ilişkili olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra, BM de oluşmasıyla (s.175-176) başladığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda en önemli tartışmaların uluslararası suların tanımlanmasına ilişkin yürütüldüğü görülür.

Bu konuyu ele aldığı bilinen en eski kaynaklardan biri, 1792’de Fransa Cumhuriyetinin Geçici Yetkili Konseyi’nin bildirisi ve bildiri de yer alan tanımdır. Bu bildiride: “Birkaç devletin sınırı içinden geçmekte olan akarsular, yalnızca bir parçalarının bu ülkelerden geçmesi nedeniyle, yalnızca o ülkenin mülkiyetine ait olan değil, geçtikleri bütün kıyıdaşların ortak sahipliliğinin bulunduğu bir ortak alanı temsil eder” şeklinde tanımlanmıştır. Bu ilkenin 1814 Paris Andlaşması’na ve 1970’lerden sonra paylaşılan sular kapsamında başka andlaşmalara yansıdığı ileri sürülmektedir. (Tolba, 1998: 48)

Zamanında doğrudan sınıraşan sularla ilişkilendirilmemiş olmakla birlikte, ilerde bu alanda bir takım ilkelerin oturtulmasında öncü olacak önemli belgeler arasında; 1946 Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Dünya Gıda Örgütü’nün (FAO) kurucu andlaşmaları; 1954 Deniz Sularının Hidrokarbürlerele Kirlenmesinin Önlenmesi Londra Sözleşmesi; 1958 BMDHS Balıkçılık sözleşmesi; Uluslararası Hukuk Derneği’nin 1966 “Uluslararası Suların Kullanımına İlişkin Helsinki Kuralları”; Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, 1968 “Avrupa Su Yasası”, 1970 “Suların Düzenlenmesi Planı”; Uluslararası Adalet Divanı’nın çevre konusunda iki önemli davası olan, “Korfu Boğazı” ve “Lanoux Gölü”

davaları ve bunların arasında en eski tarihlilerden olan “Trail Smelter” Hakemlik kararları sayılabilir. (Birnie/Boyle, 2002: 298-310; Pazarcı, 1999: 469-476; Tolba, 1998: 48-49) Bu açıdan Gabçikovo-Nagymaros Davası da (1992) önemli bir kaynak olarak ele alınmaya başlanmış, ancak yeni bir dava olduğu için geleneksel hukuk bağlamında uluslararası alanda kabul edilmesinin bir süre daha alabileceği söylenebilir.

Dikkat edildiğinde adı geçen belgelerin ve andlaşmaların (Gabçikovo-Nagymaros hariç) çevre konularında küresel arayışların başladığı 1972 Stockholm Konferansı’ndan önce gerçekleştirildiği görülür. Bu açıdan ele alındığında akarsularla ilgili olarak hukuk ilkelerinin gelişimini üç aşamada gözlemlemek olanaklıdır: Birincisi yukarıda da özetle ele alınmış olan 1972’ye kadar olan gelişmeler; ikincisi, 1972 Stockholm Konferansı ile 1992 Rio Konferansı arasındaki gelişmeler; üçüncüsü, 1992’den günümüze olan gelişmeler. Dünya için çevre adına önemli aşamaların gerçekleştiği bu küresel eşikleri izleyen dönemlerde sınıraşan sular da dahil olmak üzere önemli adımlar atılmıştır.

2003 Kyoto Dünya Üçüncü Su Konferansı, bu üç gelişmeyi izleyen, bir başka eşik olarak ele alınacak olursa, ona hazırlık olarak gerçekleştirilen tüm çalışmalar, ortaya konan veriler, 2000 sonrası 21. yüzyıla yönelik öngörüler olarak bu bağlamda tartışılması yararlı olacaktır. Zaten ele alınacak olan örneklerde vurgulanacağı gibi özellikle Kuzey Amerika’da ve Avrupa’da 90’ların sonunda sınıraşan sulara ve tatlısu kaynaklarına ilişkin 21. yüzyıl öngörülerinin yapılmaya başlandığı (IJC, 2001a; UNECE, 2002d) görülmektedir.

Bu üç dönemdeki ve Kyoto Konferansı ile başlayacağı ileri sürülen gelişmelerin tartışmalarını, sınıraşan sularla ilgili kavramların kapsamlarının genişlemesi, yasal

düzenleme çabaları ve bunların yargısal yollara yansıtılması çerçevesinde irdelenmek olanaklıdır. Bu nedenle izleyen bölümlerde bu dönemler tek tek incelenmek yerine, tarihi bir sıralama ile belli konu başlıkları altında ele alınacaktır.

1.1 Sınırsız Sular Andlaşmalarının Kapsamı

Daha önce yapılmış olan araştırmaların ve UNESCO'nun 'İnsanlar İçin Su, Yaşam İçin Su' belgesinde vurgulandığı gibi (UN, 2002), 2025 yılında dünya nüfusunun üçte biri ciddi su sıkıntısı ile başbaşa kalacaktır. Bugün bile su kıtlığı anlamında ve ötesinde ele alındığında bazı bölgelerde su sağlanmasında ciddi yetersizlikler bulunduğu bilinmektedir. Yeraltı kaynaklarının aşırı tüketimi, taban suyu seviyelerindeki düşüşler ve küresel ısınma gibi ekolojik boyutlu sorunlar, dünyanın karşısına önemli bir başka sorun olan çölleşmeyi de tetikleyen nedenler olarak çıkarmaktadır. Yine UNESCO belgesine göre 2025 yılında su kaynaklarının neredeyse üçte ikisine yakını aşırı kirlilik nedeniyle kısıtlı alanlarda kullanılabilir olacaktır. (UN, 2002) İkinci bölümde, Küresel Su Döngüsü ve Su Kaynaklarının Sınırlılığı (s.146) başlığı altında kapsamlı olarak ele alınan, küresel su döngüsüne ve istemlerin boyutlarına ilişkin öngörüler ve günümüz gerçekleri, su kaynaklarının küresel ve ekolojik boyutlarıyla, disiplinlerarası ve uluslararası alanda ele alınması gerekliliğini birkez daha ortaya koymaktadır.

Çeşitli araştırmalar ve farklı bilim dalları tarafından ortaya konulan bu gerçekler su kaynaklarının aslında algılandığı gibi sonsuz olmadığı düşüncesini sürekli dünya kamuoyuna iletmektedir. Bu gerçekler, yalnızca açıklanan ekolojik gerçekler ve öngörülerden ibaret olmayıp, oldukça çarpıcı rakamlarla bu kaynağın yokluğu nedeniyle insanların kendi neslini de tehdit eder boyutlarda ulaştığını ortaya koymaktadır. Buradan

hareketle, tatlı su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımları yalnız çevre ve insan boyutlarıyla değil, geniş kapsamda ve üst boyutta yaşamın sürdürülebilirliği açısından da kaçınılmaz bir gerçek olarak insanlığın karşısında durmaktadır. Bunun için bir tarafta önemli küresel gelişmeler olurken, sınıraşan sularda geliştirilen ikili ya da çok taraflı ilişkilerde buna, “ilgili su havzası” boyutunda çözümler arandığı görülür.

Sınıraşan sular anlaşmalarının üç alanda gelişme gösterdiği söylenebilir: Birincisi, uluslararası ikili ya da çok taraflı ilişkiler ve gerçekleştirilen andlaşmalar; ikincisi, uluslararası topluluğun, BM ve organlarının (UNESCO, UNEP, UNECE gibi) ve BM dışı öteki ilgili kuruluşların (ILA, IUCN gibi), bu alanda gerçekleştirdiği uluslararası konferanslar, toplantılar ve çalışmalar; üçüncüsü, BM Uluslararası Hukuk Komisyonu ve UNEP gibi organlarının yürüttüğü, uluslararası yargı ve hakemlik kararlarının ilkelerini ve kurallarını oluşturduğu, uluslararası kodifikasyon çalışmaları ve uluslararası yaptırımlardır.

Sınıraşan sularda ikili ya da çok taraflı ilişkilerin belli ilkelere bağlı olarak yol aldığı söylenebilir. Bunlar arasında;

- a) İlgili akarsu alanına ilişkin kapsam ve kavramların tanımlanması, bu çerçevede karşılıklı yükümlülük ve sorumluluk alanlarının belirlenmesi;
- b) Görüşmeler, danışma ve uyarılar gibi karşılıklı işbirliği ölçütlerinin tanımlanarak, karşılıklı güven ve şeffaflığın sağlanması;
- c) Yukarıda bulunan her iki alanı da kapsayacak biçimde, yaptırımlar, teknik ve mali destekler, denetleme ve eşgüdüm gibi karşılıklı güvenceyi ve etkinliği artıracak girişimlerin ya da bir üst kurumun sürekliliğinin sağlanması konuları sayılabilir.

Karşılıklı görüşmelerde bu üç farklı alanda ilerleyen ve belirlenen ilişkiler ve tanımlar, birbirini izleyen süreçlerde gerçekleşebileceği gibi her bir aşama sonuçlandıkça geri beslenimlerle, bir arada gerçekleştirilmesi de olanaklıdır. Bir süre sonra hepsinin birbiri ile ilişkili, içiçe ya da birbirine koşut ilerledikleri görülmektedir. Ancak bazı durumlarda bu girişimlerden bir ya da ikisinin bulunmadığı koşullar oluşmakta, bu da bir süre sonra (Üçüncü Örnek: Dicle-Fırat, s.321) ilişkilerin sürdürülebilirliğini zorlaştırmaktadır.

1.1.1 Sınırışan Sular ve Uluslararası Tanımlar

Paylaşılan su havzaları ya da sınırışan sular konularıyla ilgilenirken, en önemli sorunlardan biri, akarsu havzasının gerek yasal boyutları gerekse uygulama boyutlarıyla, her taraf adına kabul edilebilir, coğrafi ve ekolojik bir tanımlamasının yapılabilmesidir. Böylece, akarsular ve havzaları üzerinde gerçekleştirilmesi düşünülen yatırımlar, devletlerin sorumluluk alanları ve bu sınırlar içinde alması gerekli olduğu önlemler; ulusların öteki uluslara karşı olan sorumluluk alanları ve uluslararası yaptırımların kapsamı da belirlenebilecektir. Örneğin dar kapsamda, yalnızca paylaşım ve kullanıma yönelik ele alınan bir kaynak tanımında gerçekleştirilecek önlemler ve sorumluluklarla (Üçüncü Örnek: s.321) geniş kapsamda, göllerin ve yeraltı sularının da içine alındığı bir bölgesel akarsu sistemi ve koruma amaçlı bir tanım kapsamında, gerçekleştirilmesi beklenen önlem ve sorumluluklardan (Birinci Örnek: s.278) çok farklı olacağı söylenebilir. Her akarsu havzasında yapılan tanımlama ile kapsanan alan ortaya çıkmakta, bununla birlikte ülkelerin öteki ülke bütünlüklerine ve egemenliklerine de yönelik müdahalelerin oranı da belirlenmektedir. Örneğin havza tanımı kapsam olarak

ülke topraklarını da içerisine aldığından, bunun, uzun sürede elde edilmiş olan bir egemenlik kavramı ve ulusal çıkarlar için bir tehdit ve engel olarak algılanabileceği ileri sürülebilir. Bu konulara ilişkin kavramsal açıklamalara birinci bölümde, Toplum, Eylem ve Su Havzaları alt bölümünde (s.104-124) yer verilmiştir.

Su havzasının tanımı ve özellikleri, bunların hesaplanması ve yöntemleriyle ilgili yapılmış olan daha önceki açıklamalarda, bir su havzasının sınıraşan sular kapsamından bağımsız olarak ele alındığında bile, korunabilmesi ve geliştirilebilmesi için sürdürülebilir bir yönetimin ve yönetim planının bulunmasının önemli olduğunun (s.162-165) üzerinde durulmuştu. Su yönetimlerinin, suyun özelliklerini tanımlamak, paylaşma yönelik sorunları çözmek için geniş kapsamlı tanımları tercih ettikleri görülmektedir.

Bir yönetim planında ele alınacak ölçütlerin doğru belirlenebilmesi için, yine yukarıda adı geçen su havzası tanımının yapılması gerektiğini ileri sürmüştük. Çünkü, bir yönetim, ulusal ya da uluslararası bir havza üzerinde karar üretmesi gerekiyorsa, öncelikle onun sınırlarını ve kapsamını belirlemek zorundadır. Bu da, daha önce belirtildiği gibi, o yönetimin hangi ölçütlerle hareket ettiğine bağlı olarak belirlenecektir. Yönetimi oluşturan bireylerin ve uzmanların yaklaşımları ve bilgi birikimleri de bunu belirleyen özellikler arasında sayılabilir. Ancak bazen, uluslararası yönetimlerde yer alan uzmanlar, belli baskılar altında olduklarından, zaman zaman da milliyetçi duygularla, bağlı oldukları ülkelerin çıkarlarını savunan bir yaklaşımı tercih edebilmekte, bu nedenle uzmanlık alanlarının gerektirdiği ilkelere uzaklaşabilmektedirler. Ayrıca, su havzası ile ilgili bilgi ve belgelerin, yine bu oluşumun yönlendirmesine göre toplanıp, geleceğe yönelik öngörüler, plan ve programlar buna göre belirlenecek olduğundan, yönetimlerin

ilk yapılanmalarının da önem taşıyacağını söylemek olanaklıdır. Ancak hükümetlerin görevlendirdiği uzmanların her zaman bağımsız bilim adamları olamayacağı varsayımından hareketle, esas beklentinin hükümet yönetimlerinde yer alanların bu konulara yaklaşımlarının değiştirilebilmesi yönünde olduğu belirtilmektedir. (Light, 2002)

Uluslararası tanımından bağımsız olarak yapılacak bir değerlendirme ve planlama da dahi, en azından doğru bir hesaplama yapabilmek için, doğru ve kabul edilebilir bir havza tanımının bulunması gerekmektedir. Bu nedenle havza yönetiminin başarısı ve sürdürülebilirliği, önceden saptanan ölçütlerin ne kadar bilimsel gerçeklere yakın olduğu ile de doğru orantılı ileri sürülebilir. Yönetim boyutunun bir sonraki uzantısı, ikinci bölümde su havzaları yönetimlerinde (s.162-166) değinildiği gibi uygulanabilir olmasıdır. İlk aşamada ne kadar doğru bilgilerden hareket edilirse edilsin, bir proje toplumsal, ekonomik ve siyasal boyutlarıyla uygulanabilir değilse ve toplumun (uluslararası toplumun) bireyleri tarafından desteklenmiyorsa herşeye karşın başarısız olmaya mahkum olacağı ileri sürülebilir. Toplumlar tarafından desteklenen projeler daha fazla sahiplenildiği için başarılı ve sürdürülebilir olmaktadır. (Birinci Örnek: s.278)

Sınıraşan suların tanımlarına ilişkin burada vurgulanmaya çalışılan, böyle çok boyutlu, kapsamlı bir uygulama hizmetinin, toplumsal, ekonomik, yönetsel, siyasal ve uluslararası boyutlarından kopuk ve bağımsız gerçekleştirilemeyeceği gerçeğinin göz önünde bulundurulmasıdır. Ancak tezin temel varsayımı olan, ülke çıkarları, ülke halkına hizmet sorumluluğu ve hizmet etiğinden ayrı olarak, tüm adı geçen boyutların, geleceğe ve yaşamın sürdürülebilirliğine yönelik bir “çevre etiği” boyutunu da içereceğini

vurgulamak gerekmektedir. Bu bağlamda “çevre etiği” boyutu da ilgili havza alanının tanım kapsamından etkilenecek ve yararlanacaktır.

Bu aşamada tez çalışmasında kabul edilen yaklaşımı burada yinelemek doğru olacaktır. Sınıraşan sularda çevre etiği ve ulusal çıkarlar gibi kapsamlı bir konuda gerçekleştirilecek çözüm arayışlarının “derin ekoloji”nin savunduğu gibi radikal, kökten bir değişimle, ya da faydacıların (alturizmcilerin) savunduğu gibi yararcı, orta yolcu bir yaklaşımla sağlanamayacağı düşünülmektedir. Sınırları aşan akarsularda çözümün çok taraflı, çok yönlü ve çok boyutlu olduğunun; her bir havzanın, birbirinden çok farklı, kendilerine özgü devingen bir yapıya sahip olduğunun hatırlanarak, bunun ilgili çözümlere ve yönetimlere yansıtılması gerekmektedir. Ancak böylelikle, karşılıklı sürdürülebilir bir ilişki boyutunun yakalanabileceği, bölgeye özgü projelerin üretilebileceği, bunların uygulanabilir olacağı, dolayısıyla kalıcı, sahiplenilen, sürdürülebilir bir yaşam alanının oluşturulabileceği savunulabilir.

Burada akarsu alanlarına ilişkin yeğlenen tanım, daha önce yapılmış olan (s. 13-14) geniş kapsamlı “su havzası” tanımıdır. Bu tanımda ve kabulde doğal kaynakların karşılıklı etkileşimlerinin birbirinden bağımsız olamayacağı olgusu bulunmaktadır. Dolayısıyla eğer bir akarsu kilometrelerce akıp gittiği yatağında sürdürülebilir kılınması gerekiyorsa, bu akarsuyu besleyen havzası üzerinde yer alan devletlerin, bu havzanın yönetiminde de birbirinden bağımsız olamayacakları varsayımının da kabul edilmesi gerekir. Bu yaklaşımda, ayrıca su havzası, ekolojik ve toplumsal yapısıyla da bir bütün olarak da ele alınmaktadır. Her ikisinin ayrılmazlığı, bir toplumun kültürel altyapısının o kaynağa biçtiği değeri, suyla ve yakın çevresiyle ilişkisini ve kullanım biçimini de belirliyor olmasında yatmaktadır. Burada bulunan bir başka boyut ise toplumların o

kaynağı algılama boyutudur. Toplumlar bir kaynağa yönelik istek ve dileklerini, o kaynağı nasıl algıladıklarına ve ondan ne gibi beklentileri olduğuna bağlı olarak dile getirmektedirler.

Ulusların ayrı ayrı uygulamalarına ve uluslararası yasal düzenlemelere bakıldığında akarsu ve sınıraşan sular tanımlarının birçok farklı yaklaşımla ele alındığı görülür. Akarsu havzalarının zamanına göre kapsamlı ve ilk tanımlaması, 1966'da Uluslararası Hukuk Derneği'nin (ILA) "Uluslararası Akarsuların Sularının Kullanımına İlişkin Helsinki Kuralları"nda yapılmıştır. Burada "uluslararası su toplama havzası, her bir parçasından olabildiğince yararlanılması ve geliştirilmesi beklenen, kapsamlı bir yaklaşım gerektiren, birbirinden ayrılmayan hidrolojik bir birim" (Dışişleri Bakanlığı, 2001a) olarak tanımlanmaktadır. Günümüz ikili ve bölgesel andlaşmalarının, özellikle sınıraşan kirlilikle daha etkin mücadele edebilmek hedefiyle, havza yaklaşımını benimsedikleri görülür. Bunlar arasında Afrika'daki havzaları, Amazon, La Plata ve Mekong ve Avrupa'da Ren, Tuna, Elbe gibi örnekleri saymak olanaklıdır. (Birnie/Boyle, 2002: 299)

Bu açıdan incelendiğinde Afrika, Güney Amerika ve Avrupa'daki havzalarda "bağlayıcı olmayan" su yönetimleri ve eylem planlarının yürütülmeleri ve uygulanmaları aşamalarında, Helsinki kurallarında da bulunan "su havzası" tanımından yola çıkıldığı görülmektedir. Ancak bu alanlar için gerçekleştirilmiş ikili ve çok taraflı "bağlayıcı" andlaşmalarda, bu tanımdan kaçınıldığı, onun yerine daha dar kapsamlı ve teknik içerikli tanımlara yer verildiği görülür.

Örneğin, Ren, Tuna gibi havza uygulamalarında, bağlayıcı olmayan “esnek hukuk” araçlarını kullanarak tanımlamış olan ve bu doğrultuda geniş kapsamlı bir uygulama gerçekleştiren Avrupa ülkeleri, 1992’de Helsinki’de imzaladıkları “Sınıraşan Su yollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Sözleşmesi”nde, akarsuları aynı kapsamda tanımlamaktan kaçınmışlardır. Burada bu ülkelerin, “Avrupa Birliği” yolunda başlattıkları işbirliği göz önünde bulundurulduğunda, dünyada birbirine güven ortamının en fazla sağlandığı bölgelerden biri olduğu söylenebilir. Böylesi bir alanda dahi uygulanmaya alınmış geniş kapsamlı bir tanımın, uluslararası bir Sözleşme’ye yansıtılmamış olması düşündürücüdür. Bu acaba, taraf ülkelerin, “aşırı tedbirli” olduğu ya da yeterince “kapsamlı” bir tanım yapamadıkları olarak yorumlanabilir mi sorusunu gündeme getirmektedir.

1992’de imzalanan Sözleşme de, sınıraşan sular “iki ya da daha çok devlet sınırlarını geçen ya da oluşturan, yerüstü ve yeraltı sularının herhangi biridir; denize doğrudan dökülen sınıraşan sularda bu sınıraşan sular, denize döküldüğü noktada her iki kıyısında suyun en düşük olduğu seviyedeki birleşiminin oluşturduğu düz çizgi ile sona erer” (Madde 1/1) biçiminde tanımlanmaktadır. (UNECE, 2002c) Bu tanımın oldukça teknik, önlem alıcı değil, betimleyen bir dil içerdiği ileri sürülebilir. Bu tanımla, devletlerin sorumluluk alanlarının belirlendiği, eylem programları (Ren, Tuna Akarsuları gibi) ile, karşılaştırıldığında, her ikisi arasında çelişkiler ve kapsam farklılıkları olduğu dikkati çekmektedir. Üçüncü örnekde de ele alınacağı gibi, benzer kaygılar nedeniyle, yapılan anlaşmalarda ve görüşmelerde, tanımların kapsamlarının dar tutulduğu görülmektedir.

Avrupa örneği ele alındığında, uyumlu olduğu ileri sürülen, güven ilişkilerinin sağlam olduğu, kültürel bağların bulunduğu bir bölgede bile, kapsamın bu biçimde dar tutulması, sınıraşan sularda henüz bazı tabuların yıkılamadığını göstermektedir. Yine aynı nedenlerle ILC, 1997 Sözleşmesi hazırlık çalışmalarında, yukarı kıyıdaşların “havza” terimine duyarlılıklarını göz önüne aldığından, “su toplama-akaçlama-havzası” terimini kullanmaktan kaçınmıştır (Birnie/Boyle, 2002: 300).

ILC raportörlerinden Evensen’in 1983’te hazırladığı rapor bu konuyu oldukça açık olarak ortaya koymaktadır. Evensen, Komisyon’un 6. oturumunda ve Genel Kurulda “uluslararası su toplama havzası” terimine birkaç nedenden dolayı karşı gelindiğine değinmektedir. (Birnie/Boyle, 2002:300-301) Evensen, bu tanımın, her havzanın kendine özgü özelliklerinden bağımsız olarak, doktrinel bir yaklaşım içerebileceği kaygısının genel olarak tüm ülkeler tarafından paylaşıldığını belirtmektedir. Aynı biçimde “havza” teriminin kullanılmasının getirdiği bir başka korku ise, Evensen’e göre, bu tanımın havza topraklarını da içeren bir kapsamı bulunmasıdır. Bu nedenle, akarsu havzalarının ulusal sınırlar içinde bulunmasına karşın, ileride bu tanımın kullanılarak, bu alanların uluslararası kurallarla yönetilir duruma geleceği kaygısı bulunmaktadır.

Sınıraşan sularla ilgili ortaya çıkan bir başka çelişki ise, çok taraflı andlaşmalarda kullanılan birbirinden oldukça farklı yaklaşım ve uygulama biçimleridir. Bu durum, sınıraşan sularda, uluslararası hukuk açısından düzenleme çalışmalarının gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Buna bağlı olarak, bunca farklılık barındıran yüzlerce havza için genel ya da özel ortak kuralların ve yaptırımların gerçekleştirilmesi ve uygulanması olanaklı olacak mıdır? Bu nasıl gerçekleşecektir? soruları da akla

gelmektedir, bu nedenle bir sonraki bölümde uluslararası sınıraşan sularda uygulama biçimlerinin gelişimine yer verilecektir.

1.1.2 Sınıraşan Sular ve Uluslararası Yaklaşım Biçimleri

Batılı ülkelerin sınıraşan sular için gerçekleştirdiği uygulamalarındaki çelişkili yaklaşımlarına örnek olarak ABD, Kanada ve ABD, Meksika arasındaki ilişkiler verilebilir. ABD eşit koşullarda yürüttüğü, aşağı kıyıdaş olduğu Kanada'yla ilişkisinde iki alanda kendi yararına avantajları elde etmeyi başarmıştır. Birincisi ve en önemlisi, Kanada'nın dünyanın en zengin su kaynaklarına sahip olması nedeniyle, gereksinim duyduğu miktarlarda suyun aşağıya bırakılmasını sağlamış; ikincisi, her iki ülke arasında eşit güç ve kültür birliğinin bulunması nedeniyle, sorunsuz bir biçimde ortak bir işbirliği gerçekleştirmeyi başarmıştır. (IJC, 2001a; IJC, 2001c; IJC, 2003c)

ABD, Kanada ile olan ilişkisinin tam tersine, Kanada'yla anlaşma yaptığı aynı dönemde, bir yukarı kıyıdaş olarak, Meksika'ya uluslararası yazında bilinen en katı yaklaşımlardan biri olan, "Harmon Doktrini"ni uygulayacağını yani "sınırsız mutlakiyet" ilkesini (s.238-239) kullanacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda yeterli suyu aşağı kıyıdaşa vermeyi kabul etmediği gibi, kullanılamayacak kadar kirlettiği bir kaynağı da Meksika'ya bırakmayı tercih etmiştir. Bu aşamada Meksika Devletinin siyasal güçsüzlüğü ABD'ne olan bağımlılığı, güçler dengesini bozmuş, Meksika ise, bu konuya itiraz edebilecek kapsamda bir etkinlik gösterememiştir. Ancak daha sonra uluslararası alanda ortaya çıkan düzenlemeler Meksika gibi ülkelerin isteklerini daha rahatlıkla ortaya koyabilmelerinin yolunu açmış, ayrıca ABD bu yaklaşımından kısa bir süre sonra vazgeçmiştir.

Benzer bir çelişkinin aynı boyutta olmasa bile Suriye ile Türkiye arasında yaşandığı söylenbilir. Örneğın Suriye, bir aşağı kıyıdaş olarak Türkiye’den “Fırat Havzası”ndan istediklerini bir yukarı kıyıdaş olarak “Asi havzası”nda yerine getirmediğı görülür. Böyle keyfi ve çelişkili uygulama ve yaklaşım biçimleri, hem ahlaksal boyutlarıyla hem de yasal uygulamalar açısından doğru olmadığı gibi, bu tür çelişkili durumlar içeren yaklaşımların, küresel ortak bir yaklaşım ve yaptırımla önlenmesi gerektiğı ileri sürülebilir. Bu konular bir önceki bölümün sonunda sorulan soruları yeniden gündeme getirmektedir. Çünkü bir yandan akarsu havzalarının kendilerine özgü özellikler barındırdığını söyleyerek bölgeye özgü ve yerinden çözümler savunulurken; öte yandan yukarıdaki iki örnekten vurgulandığı gibi çelişkili durumlar söz konusu olabilmektedir. Böyle durumlarda bir st otoriteye ve yaptırıma gereksinim olduğu savunulabilir. Farklı uygulamalar açısından bu konu ayrıntılı olarak Sınıraşan Sulara İlişkin Görüşler (s.238) bölümünde ele alınacaktır.

1.1.3 Sınıraşan Sular ve çok Boyutlu Algılama

Sınıraşan sular sorunlarını çözülmesinde unutulmaması gereken önemli noktalardan birinin de, “su havzaları” ve “uluslararası ilişkileri” içinde bulunduran “sınıraşan sular” olgusunun, etkin ve yaşama yararlı bir biçimde ele alınabilmesi için, disiplinlerarası bir yaklaşımın sağlanması gereklidir. Bu, çeşitli disiplin alanlarının hazırladıkları araştırmalarla projeye katılımı olarak olabileceğı gibi; özellikle karar oluşturma aşamalarında disiplinlerarası bir çalışmanın yürütülmesi olarak da gerçekleştirilebilmektedir. BM ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşlar çalışmalarını, uluslararası uzman ve meslek gruplarından oluşan disiplinlerarası çalışma

esaslarına dayandırdıklarından; daha geniş, tabana yayılan bir düşünce birliği sağlayabildiklerini; farklı bakış açılarından konuya yaklaşabildiklerini; dolayısıyla daha bütünlüklü bir yönetim politikası ve ilkeleri oluşturabildiklerini söylemek olanaklıdır.

Birinci bölümün sonunda, Disiplinlerarası Yaklaşım başlığı altında ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, su alanlarıyla ilgili olarak geniş bir uzmanlar listesi yapmak olanaklıdır. Konunun kapsamı ve çok boyutluluğunun bunu gerekli kıldığı söylenebilir. Hidrologlar, inşaat mühendisleri, ekologlar, tarım mühendisleri, bölge plancıları, diplomatlar, sosyal psikologlar gibi birbirinden oldukça farklı uzmanlık alanlarından gelen, geniş bir yelpazedeki meslek gruplarının anlaşma, andlaşma ve proje süreçlerine katılımları aracılığıyla, konunun toplumsal, ekonomik, politik, ekolojik boyutlarını içermek kolaylaşabilecektir. Bu aşamada aynı dili konuşabilmek gerektiğinden artık verilen eğitimlerde disiplinlerarası yaklaşımın inceliklerine ve oluşabilecek sorunları aşmanın yollarına (s.124) yer verilmektedir. Ayrıca, projelerin ya da eylem planlarının uygulama boyutuyla ilgili olarak bürokratların, yerel ve bölgesel temsilcilerin de ayrı bir önem taşıdıklarını söylemek olanaklıdır. Bu gibi karar oluşturma ve uygulama alanlarında görev alanların, projelerin ve yasal düzenlemelerin geliştirilme aşamalarında bulunmaları, daha sonra bunların uygulamaları aşamasında verecekleri katkıyı da artıracaktır.

1.2 Sınıraşan Sular Hukukunun Gelişimi

1972 Stockholm Konferansı'na kadar olan sürede, uluslararası suların iki amaçlı kullanıldığı ve bu yönde oluşan uyuşmazlıkları çözmeye yönelik andlaşmaların gerçekleştirildiği görülür. Bunlar akarsuların ulaşım amaçlı ve ulaşım-dışı kullanımları ile ilgilidir. Bunlardan birincisi, bu sularda ticari ve avlanma amaçlı yapılacak olan seyir,

yararlanma ve gümrük kurallarının; ikincisi, suların tarımsal ve endüstriyel kullanımlarına bağlı olarak ortaya çıkacak nitelik ve hacim kayıplarının önlenmesine ilişkin kuralların belirlenmesi için yapılan görüşmeler ve uygulamaları kapsamaktadır.

Sınıraşan sularda bilinen ilk andlaşmalar, bir ya da daha fazla devlet ülkesi sınırlarını aşarak ilerleyen akarsuların, ulaşım amaçlı kullanımlarını* belirlemek, açıklığa kavuşturmak amacıyla gerçekleştirilmişlerdir. Bundan kaynaklanan bir tanımlama içerisinde, sınıraşan sular daha dar bir kapsamla, uluslararası belgelere “uluslararası su yolları”** (Pazarcı, 1998: 277) olarak yansımıştır. Bu tanım akarsuları sınıraşan bir kaynak olarak değil uluslararası bir araç, su yolu olarak ele alan, bir anlamı içinde barındırmaktadır. Bu çalışmada, uluslararası hukukta kullanılan bu terim yerine, “sınıraşan sular” ya da “akarsu” terimini kullanmayı yeğlediğimizi belirtmiştik. (Giriş Bölümü, s.14-15)

Uluslararası ulaşımındaki önemleri nedeniyle ele alındığında, bazı akarsuların tek devletin sınırları içinde bulunsalar dahi uluslararası geçişe uygun olmaları nedeniyle, uluslararası bir yaklaşıma tabii olabildikleri görülür. Hukuki olarak bir ülkenin sınırları içerisinde yer alan “su yolları” ulusal “su yolları” olarak adlandırılırlar. “Bir devlet ülkesinde doğduktan sonra başka devlet ülkelerini de katederek denize ya da göllere dökülen akarsular ile iki ya da daha çok devlet arasında sınır oluşturan akarsular uluslararası su yolları olarak değerlendirilmişlerdir.” (Pazarcı, 1998: 277)

* Sınıraşan suların ulaşım amaçlı kullanımı tezin kapsamı dışında tutulduğundan, burada yalnızca bu alandaki uluslararası eğilimi vurgulamak üzere kısaca değinilecektir.

** international watercourses

Pazarcı'nın yaptığı bu tanımlamanın, dip notundan, 20.4.1920 tarihli Barselona Uluslararası Önemde Ulaşım Elverişli Su Yolları Rejimine İlişkin Statü'sünün 1/1 maddesinden alındığını; 1815 Viyana Kongresi Son Senedinin 108'den, 117. maddelerine kadar bölümünün ise uluslararası akarsuların su rejimlerine ayrılmış olduğunu (Pazarcı, 1998: 280) öğrenmekteyiz. Bu maddelerin içerik olarak ticaret gemileri için ve ticaret ilişkilerini geliştirebilmek amacıyla, uluslararası akarsularda tam serbestiyetin sağlanmasını öngören maddeler olduğu söylenebilir. Aynı serbest geçiş kuralına 1919 Versailles Andlaşması'nda ve 1921 Barselona Sözleşmesinde de rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu gelişimlere bakılarak akarsularla ilgili ilk anlaşma maddelerinin ticari etkinliklere yönelik ve ulaşımı kolaylaştırmak için gerçekleştirildiğini söylemek olanaklıdır.

Örneğin en eski sınıraşan sular andlaşmalarından biri olan Ren akarsuyunun rejimini düzenleyen 1831 tarihli "Mayence Sözleşmesi" ile 1868 tarihli "Manheim Sözleşmesi" uygulamada serbest geçiş hakkını yalnızca kıyıdaş devletlere tanımaktadır. Akarsuların ulaşım amaçlı kullanımlarına ilişkin dünya üzerinde hatta Avrupa kıtasının içinde bile farklı uygulamaların bulunduğu görülür. Ancak 1920'lere kadar genel eğilim, uluslararası sularda serbest geçiş hakkının tanınması yönünde olduğu belirtilmektedir. Ancak 1930'lu yıllardan sonra, dünya üzerinde oluşan değişimlere koşut olarak bu yaklaşımın bazı ülkelerce reddedildiği izlenir. (Pazarcı, 1998: 280-282) Sınıraşan suların ulaşım amaçlı kullanımlarının, 1970'ler öncesinde, her bir akarsuyun kendi rejimine ve ilgili ülkelerin isteklerine bağlı olarak taraflarca belirlendiği görülmektedir.

1.2.1 Sınıraşan Suların Ulaşım-Dışı Kullanımları

Akarsular, Su Kaynaklarının Kullanımı ve Tüketim Biçimlerinin ele alındığı bölümde (s.152) ayrıntılandırıldığı gibi ulaşım dışında üç amaçla kullanılmaktadır: tarımsal, endüstriyel ve evsel-kentsel. Akarsuların bu alanlarda yaşamsal, toplumsal ve ekonomik gereksinimlere yönelik kullanımlarının sonucu olarak, suyun hacminde ve niteliğinde değişimlerin olduğu, bunların doğrudan aşağı kıyıdaşın etkinlik alanlarını kısıtladığı ve ayrıca akarsuyun ekolojik dengeleri ve doğal ortamı üzerinde de önemli etkileri olduğu üzerinde durulmuştur.

Bu kullanımlar sonucu oluşan değişimlerden kaynaklanan sorunları engellemek için yapılandırılan uluslararası ilişkiler, kullanılan uluslararası hukuk ilkeleri ve kurallarının bütüncül bir hukuksal rejim oluşturduğu ileri sürülmektedir. (Pazarcı, 1998: 285) Sınıraşan sulara ilişkin öncelikle ulaşım amaçlı oluşturulmaya başlanan hukuk ilkeleri ve kuralları, bu yeni koşulları, değişimleri ve bilgileri de içerecek biçimde geliştirilmiş ve zamana uyulanmaya çalışılmıştır. Sınıraşan sulara ilişkin en önemli kabullerden biri, 1957 tarihli Lanoux Gölü davasındaki hakemlik kararında da doğrulandığı gibi, uluslararası su yollarının akarsular, göller, kanallar ve yeraltı suları gibi değişik öğelerden (Pazarcı, 1998: 289-291) oluştuğunun kabulüdür.

Bu bütünlüklü bakış içerisinde ele alındığında, akarsulardan balıkçılık ve canlı hayvan avcılığı olarak yararlanılmasını da öteki üç temel kullanıma eklemek olanaklıdır. Bu bağlamda bir kaynaktan karşılıklı olarak yararlanmaya izin veren devletler arasındaki andlaşmaların ilki, 1699 Avusturya İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Karlofça Andlaşması'dır. 1958 tarihli Tuna Andlaşması da bu konuyu

düzenleyen az sayıdaki çok taraflı andlaşmalardan biridir. Bu konuyla ilgili yapılmış düzenlemelerde karşılıklı yararlanmaya izin vermek ya da bir tür balığı korumak üzere yapılmış iki andlaşma ilkesine rastlandığı belirtilmektedir. (Pazarcı, 1998: 286)

Sınıraşan sulardan yararlanma hakkına gelince “devletlerin uluslararası su yollarından ilke olarak yararlanma haklarının bulunduğu” ileri sürülmekte; “bu yararlanma hakkının hukuksal dayanağı devletin ülkesi üzerindeki egemenliği” olduğu vurgulanmaktadır. Lanoux Gölü davasında alınan kararın da, bu egemenlik hakkını Fransa lehine doğrular nitelikte olduğu belirtilmektedir. (Pazarcı, 1998: 287)

Burada öncelikli sorun karşılıklı yararlanma hakkının sınırlarının ve kapsamının belirlenmesidir. Sınıraşan akarsulardan yararlanma ve karşılıklı uzlaşma ilkelerinin belirlenebilmesi için çeşitli görüşler ortaya atıldığı görülür. Bunlar arasında, bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacak olan: Mutlak Egemenlik, Mutlak Hakimiyet, Sınırlı Hakimiyet, Ortak Yönetim gibi yazında sıkça değinilen görüşler bulunmaktadır.

Kıyıdaşların akarsulardan yararlanma ölçütlerini belirlemenin yanında, akarsuların kirletilmesinin önlenmesi ile ilgili düzenlemelerin de, 19. yüzyıl sonlarında yapıldığı görülür. Günümüzde sudan yararlanma ile suyun kirlenmesini önleme arayışlarının birbirinden ayrılmayan bütünleşik eylem plan ve programlarıyla ele alındığı söylenebilir. Bu düzenlemelerde, aşağı kıyıdaşın istekleri doğrultusunda, kaynaktan eşit yararlanma, temiz su kullanma hakkı, bilgi alış-verişi, karşılıklı danışma gibi yeni terimlerin kullanıldığı; ancak bu bağlamda birçok kaynakta sözü edilen “iyi komşuluk” kavramının doğrudan ilgili belgelerde ve andlaşmalarda yer almadığı görülür. (Birnie/Boyle, 2002: 306) Ancak doğrudan değinilmese bile öteki ülkeye zarar vermeden

kaynağı kullanmak, gereksinimlerini göz önünde bulundurmak gibi genel yaklaşımların bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Bu açıdan bu kavrama en çok yer veren düzenlemelerden biri 1997 tarihli “Uluslararası Su Yollarının Ulaşım-Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi”dir.

İyi komşuluk kavramının, buna yönelik ortak paylaşım ya da dayanışma kavramlarının, daha üst bakışla ele alınan küresel ısınma, hava kirliliği gibi sorunlara yaklaşımda daha çok kullanıldığı dikkati çekmektedir. Artık çevre kirliliği sorunlarının, suların kirliliğinden ayrıştırılamıyor olması, bunun başka birçok küresel sorun ile içiçeliği, konuyu daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu açıdan ele alındığında su kirliliğinin önlenmesi ve akarsuların korunması bağlamında, kıyıdaş hakları kadar, çevre hakları ve çevre etiği konularının da “küresel komşuluk” ya da “ortak miras” gibi birleştirici, sorumluluk yükleyici kavramlarla irdelenmesinin önem taşıdığı söylenebilir. Sınıraşan sularda ise, komşuluk tanımı daha somut bir kavram olarak yer aldığından, yukarıda sözü edilen soyut biçimlerinden sıyrılmakta, böylece bu tanımın ve sorumluluk alanlarının kesin sınırları da belirlenebilmektedir.

Sınıraşan sularda karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesine yönelik girişimlerde en çok kullanılan kavramlardan biri “eşit yararlanma” ilkesidir. Bu ilke, bu kaynaktan yararlanan herkese hem yeterli hem de temiz bir su sağlanabilmesi ölçütlerini belirleyebilmek için kullanılmaktadır. Bu ilkenin her bir örnekteki farklı uygulanma biçimleri, aslında, bu alanda tam anlamıyla oturmuş bir kurallar dizisinin bulunmadığını göstermektedir. Çünkü, su gibi değerli bir kaynak söz konusu olduğunda, “eşit” paylaşım sağlamadan önce, çıkarların dengelenerek karşılıklı uzlaşma ölçütlerinin sağlanmasına çalışılmaktadır. Çıkarların dengelenmesi söz konusu olduğunda, bu, Lanoux Gölü

davasında olduğu gibi bir ülkenin bir kaynaktan hem kendi adına hem de doğal kaynaklarının korunması için pay istemesi olarak (Pazarcı, 1998; Birnie/Boyle 2002) ortaya çıkabileceği gibi, ABD, Kanada arasında gerçekleştirilen andlaşmalarda olduğu gibi, yalnızca su kaynaklarının düzenlenmesine ilişkin kurallar (IJC, 2001c) olarak da ortaya çıkabilmektedir.

Bu bağlamda birçok kavram ortaya atılmış olmakla birlikte, sınıraşan sularda ortaya çıkan uyuşmazlıklarda öncelikle bu kaynaktan nasıl yararlanılabileceğine ilişkin ilkelerin oturtulmaya çalışıldığı görülür. Bu alanda da tam bir düşünce birliğine varılmış olmamakla birlikte, aşağıda da irdeleneceği gibi bu ilkelerin ve uygulanan görüşlerin bazıları uluslararası alanda kabul görmüş, bazıları uygulamaya konmadan terkedilmişlerdir.

1.2.2 Sınıraşan Sulara İlişkin Görüşler

Sınıraşan sularda karşılıklı yararlanma ilkelerinin belirlenebilmesi için öncelikle karşılıklı tanımların ve sınırlamaların belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda sınıraşan sularda uygulamada ortaya çıkan görüşler, bunların sınırlarının da belirlenmesinde etkin olmuşlardır. Bu görüşlerden, yazında sıkça başvurulanan altı ilkeye burada yer verilecektir: Bunlar; mutlak egemenlik ilkesi, kullanımda öncelik ilkesi, mutlak bütünlük ilkesi, sınırlı bölgesel hükümlerlik ilkesi, ortak yönetim ilkesi ve hakkaniyete uygun kullanım ilkesidir.

Mutlak Egemenlik İlkesi (Harmon Doktrini): Bu ilkeye göre devletler kendi toprakları içinde yer alan akarsulardan sonuna kadar yararlanma hakkına sahiptirler. 19.

yüzyıl sonlarında ABD ve Meksika arasında Rio Grande akarsuyu ile ilgili oluşan anlaşmazlıkta, ABD Başsavcısı Judson Harmon'un görüşlerine başvurulmuş; bu başsavcı, ABD'nin akarsuyun sularının paylaşımı konusunda hiçbir yükümlülüğü bulunmadığını, kendi egemenlik alanında bulunan suları dilediği gibi kullanma yetkisine sahip olduğu hükmüne varmıştır. İlk olarak bu davada ortaya atılan 'mutlak egemenlik' ilkesi bu nedenle aynı zamanda "Harmon Doktrini" olarak da bilinmektedir. Güncel kaynaklar artık bu doktrinin üzerinde durmamaktadırlar. Bu ilkeyi ilk kullananlardan olan ABD bile kısa sürede bu konudaki ısrarını terk ederek öteki ülkelerle ilişkilerinde 'eşit yararlanma' ilkesini uygulamaya koymuştur. (Birnie/Boyle, 2002:301; Denk, 1997: 32-33; Pazarcı, 1998: 287-288; Dışişleri Bakanlığı, 1996: 26)

Kullanımda Öncelik İlkesi: "Mutlak Egemenlik İlkesi'nin biraz daha esnek halidir. Bu görüşe göre kullanımda öncelik yukarı kıyıdaşındır ama öte yandan bu, öncelik, kazanılmış haklar yaratmamaktadır." (Denk, 1997: 33) Bu görüşün de mutlak egemenlik ilkesi gibi çok taraftar bulmadığı ileri sürülebilir.

Mutlak Bütünlük İlkesi: Harmon doktrini kadar kuşkulu bir ilke olan 'mutlak bütünlük ilkesi', 'mutlak egemenlik' ilkesinin tam karşısı olarak aşağı kıyıdaşa tüm doğal su akışının bırakılmasını savunmaktadır. Bu öteki ilkeye bir tepki olarak da ortaya çıkmış bir ilkedir. Bu ilkeye göre yukarı kıyıdaşın sınıraşan suya müdahalesi ancak aşağı kıyıdaşın rızası ile gerçekleşebilmektedir. Bu ilkede yukarı kıyıdaşın akarsunun doğal bütünlüğünü bozmama yükümlülüğü bulunmaktadır. Harmon doktrinin de olduğu gibi bu ilke de aşırı görüşte olduğu için, savunan devletler bulunmakla birlikte, kabul görmemiştir. (Birnie/Boyle, 2002:302; Denk, 1997: 33) Irak'ın, Fırat ve Dicle'nin

kullanımında yüzyıllardır oluşmuş, kazanılmış hakları olduğunu belirterek, bu ilkeyi savunduğu görülür.

Sınırlı Bölgesel Hükümrancılık İlkesi: “İlimli, orta yolda bir yaklaşım olarak kabul edilen ilkeye göre sınıraşan suları kullanan devletler diğer ülkelere zarar vermemeli; her kıyıdaş, nehrin kendi ülkesinde olan kısmından belirli sınırlar dahilinde yararlanmalıdır.” (Denk, 1997: 33) Sınıraşan suları paylaşılan ve eşit yararlanılması gereken bir kaynak olarak yorumlayan bu ilke, bu özelliğinden dolayı daha çok kabul görmüş bir ilke olarak uluslararası alanda öne çıktığı ileri sürülebilir. Lanoux Gölü davasında (1957) ve ILC’nin (1984) konuya ilişkin kabullerinde de bu ilkenin öne çıktığı görülür (Birnie/Boyle, 2002: 302). Ancak bu ilke, tam belirlenmemiş olan uygulama ilkeleri içerdiğinden, uluslararası alanda belli karşı çıkışları da getirebileceği söylenebilir.

Bu ilkede bulunan “eşit yararlanma” ilkesi “eşit haklar”, “paylaşılan kaynaklar” gibi kavramlara da yer açmaktadır. Buradaki eşitlikten eşit paylaşım anlaşılmamalıdır. Buradaki paylaşım, daha çok çıkarların dengelenmesi ve kıyıdaşların gereksinimleri doğrultusunda kaynağın paylaşımını içermektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 302) Bu görüşün, çevre etiğinin ele alındığı bölümde yapılan açıklamalar ve tartışmalara da yakın bir içerik taşıdığını söylemek olanaklıdır. Çünkü eşit dağılımın her zaman adil olduğunu söylemek (s.116) olanaklı değildir. Sınırlı bölgesel hükümrancılık ilkesinin esnekliği açısından, Aristo’da adı geçen orantılı adalete ve “eşit yararlanma” ilkesi altında yapılan bu esnek tanımlamanın, burada ele alınan görüşe de yakın durduğu söylenebilir. Bu ilkeye üçüncü örnek olayda, bölgeye yönelik olarak değinilecektir.

Ortak Yönetim İlkesi: Ortak yönetim, su havzalarını bir bütün olarak kabul eden görüşün bir uzantısı olarak su havzalarında kullanılan, kendi içinde tutarlı, havzadan eşit yararlanma ve geliştirebilme koşullarını arayan bir yaklaşımdır. Bu ilkenin getirdiği bir başka boyut ise ortak bir yönetim altında karşılıklı ilişkilerin sürekli kılınması ve bir kurumsallaşmanın sağlanabilmesidir. Bu süreklilik, bilgi akışı ve iletişim aracılığıyla dengeli bir doğal sürdürülebilirliğe de ulaşılabilmenin yolları da açılmaktadır. Böylesi kurumlar ve yaklaşımlar daha esnek yapılar olarak yeni kavramlara, oluşumlara ve düzenlemelere açık olmaları ile de gelişmeye açıktırlar.

Bu yönetimlere örnek olarak, 1948 tarihli Tuna Komisyonu, 1909 Amerika ve Kanada arasında oluşturulmuş Uluslararası Birleşik Komisyon (IJC) verilebilir. Bu eski tarihli iki komisyon hariç ortak yönetime yönelik yaklaşımların 1972'den sonra sayılarının arttığı görülür. Bunun nedeni de 1972 Stockholm'ü izleyen dönemde, 1977 Mar Del Plata Eylem Planı gibi, Rio'yu izleyen 1992 UNECE Helsinki ve 1997 BM Uluslararası Suyolları Sözleşmesi gibi uluslararası arayışların, sınıraşan sularda ortak yönetimler oluşturmayı öneren, destekleyen ve özendiren bir yaklaşımı benimsemiş olmalarıdır. Bu tür ortak girişimlerin yapılanmaları, ilgilendikleri kapsamlar farklılaşmakla birlikte en önemli katkılarından biri, karşılıklı ilişkileri sürdürülebilir kılmaları ve uygulamayı etkinleştirerek hızlandırmalarıdır. Bir başka özellikleri ise, uygulandıkları yöreye özgün çözümler ve yaklaşımlar içermeleridir. Bu yaklaşım, akarsuların doğal çevrelerinin sürdürülebilirliği açısından da öncelikle yeğlenebilecek yaklaşımlardan biridir.

Hakkaniyete Uygun Kullanım İlkesi: “Uluslararası Hukuk Komisyonu’nun da benimsediği görüşe göre, kıyıdaş devlet, ülkesinde akan uluslararası suyu makul

ölçülerde, aşağı kıyıdaşa kayda değer zarar vermeden ve hakkaniyet ilkesine ters düşmeden kullanabilecektir.” (Denk, 1997: 34) Bu ilke açısından en önemli sorun “hakkaniyete uygun” kavramının ne olduğunun tanımlanabilmesindedir; çünkü, bu üzerinde henüz düşünce birliğine varılmış bir kavram değildir. Hakkaniyete uygunluk her bir olayda ve bölgede farklı yorumlanabilmektedir. Önemli olan öteki kıyıdaşa önemli bir zarar vermeden kullanımın gerçekleştirilmesidir. Burada ülkelerin konuya yaklaşımlarının ve kaynak değerini nasıl algıladıklarının öne çıktığı söylenebilir.

Yukarıda özetlendiği gibi, sınıraşan sularla ilgili olarak, uluslararası alanda ortak bir düşünce birliğine varıldığını söylemek olanaklı değildir. Ancak devletlerin bu kaynak alanından yararlanırken genellikle, mutlak egemenlik ya da mutlak bütünlük gibi aşırı görüşlerden kaçındıkları ve işbirliğine yakın baktıkları ileri sürülebilir. Sınıraşan sulardan yararlanılmasına ilişkin bir yaklaşım belirlemenin yanı sıra, devletlerin gündeminde yer alan ikinci karar alanı ise, suların nasıl kullanılacağına yöneliktir. Kullanım ilkeleri belirlenirken, akarsu havzalarının sınırlarının, akarsuyun kapasitesinin ve her bir kıyıdaşın kullanım kapsamlarının belirlenmesi gibi konular da gündeme gelmektedir. Bu açıdan bu konuya ilişkin geliştirilmiş ilkelere ve yaklaşım biçimlerine yer vermekte yarar vardır.

1.2.3 Sınıraşan Sularda Hakkaniyete Uygun Kullanım ve Eşit Yararlanma

Türkçe kaynaklarda sınıraşan sulardan yararlanma ve kullanım için, “eşit yararlanma”, “hakkaniyete uygun kullanım” ve “hakça kullanım”, “hakça ve makul kullanım” gibi çeşitli kavramların kullanıldığı görülür. Uluslararası yazında ise bu kavramlara yakın kavramlar olarak “eşit yararlanma”, “makul ve eşit pay”, “eşit

kullanım”^{*} gibi eşitlik kavramının daha ağır bastığı kavramların bulunduğu görülür. Bu kavramların karşılaştırmasına girmektense uluslararası alanda bu tanımların nasıl yapıldığına ve bu kavramların nasıl kullanıldığına bakmakta yarar vardır. Birçok çok taraflı anlaşmada, ilgili hakemlik kararlarında ve uluslararası kabul görmüş sayıca sınırlı anlaşmalarda bu kavrama geniş yer ayrılmıştır.

Sınıraşan sularda hakça, makul ve uygun kullanım olup olmadığını değerlendirebilmek için, 1966 tarihli ILA, Helsinki Kurallarına ve 1997 tarihli ILC, Suyolları Sözleşmesi’nin maddelerine bakılabilir; bu iki farklı tarihli düzenlemede de ortak kabullerden hareket edildiği görülür. Bunlar:

1. Bölgenin coğrafi, hidrografik, hidrolojik, ekolojik, iklimsel ve öteki doğal özellikleri;
2. Kıyıdaş devletlerin ekonomik ve toplumsal gereksinimleri;
3. Kıyıdaş devletlerde akarsuya gereksinim duyan nüfus büyüklüğü;
4. Kıyıdaş devletlerin suyu kullanımının öteki devletler üzerindeki etkileri;
5. Uluslararası suyollarının varolan ve potansiyel kullanım alanları;
6. Planlanmış ya da varolan kullanımların değerleri ve varsa seçenekleri;
7. Kıyıdaş devletlerin varsa öteki kaynak seçenekleri;
8. Kıyıdaş devletlerin, bu kaynakları korumaya yönelik aldığı önlemler ve suyu ekonomik kullanıp kullanmadıkları;
9. Her kıyıdaş devletin toplumsal ve ekonomik gereksinimlerinin karşılanabilmesi için gerekli karşılaştırmalı maliyet analizi;
10. Su havzasında gereksiz kullanımdan kaçınılması;

* “equitable utilization”, “reasonable and equitable share”, “equitable use” gibi

Gibi konular, dikkat edilmesi gereken ögeler olarak her iki belgede de göz önünde bulundurulmuştur. 1966 Helsinki Kurallarında (Dışişleri Bakanlığı, 2001a) hakça paylaşımın bunlarla da kısıtlı olamayacağı (md. 5/3), her bir konunun ağırlığının bir bütün içinde değerlendirilerek karar verilmesi gerektiği de ayrıca belirtilmektedir. Yukarıdaki maddelerden 7., 9. ve 10. maddeler 1997 Suyolları Sözleşmesi'nde yer almamaktadır. UNECE'nin 1992 Helsinki Sözleşmesi'nde ise, hakça ve makul kullanım ilkelerine yalnızca bir maddede değinildiği (md. 9/1) ve kapsamlı bir açıklama yapılmadığı görülür. (UNECE, 2002c)

Hakkaniyete uygunluk kavramının, 1966 ve 1997 tarihli düzenlemelerde ayrıntılarına girilerek, kapsamının tanımlanmış olması, bu çalışmanın çevre etiği istekleriyle de örtüşmekte, ancak, her iki düzenlemede de ulusal ve toplumsal çıkarların öncelik taşıdığı çevre değerlerine ise çok az değinildiği dikkati çekmektedir. Burada çevre boyutunun dışarıda bırakılarak, tüm çabanın karşılıklı çıkarları dengelemeye odaklandığı ileri sürülebilir. Yine de, benzeri “çerçeve sözleşme”lerden ve uluslararası düzenlemelerden yararlanmak isteyen devletler için bu tür belgelerin yol gösterici olabileceği söylemek olanaklıdır. Burada dikkati çeken bir başka önemli nokta ise, Uluslararası Hukuk Derneği'nin 1966 tarihinde günün istek ve dilekleri doğrultusunda belirlediği bağlayıcılığı olmayan kurallar dizisinin, ancak bundan otuz yıl sonra 1997 yılında bağlayıcı bir Sözleşmede yerini almış olmasıdır. Bu örnekten de görüleceği gibi, doğal kaynakların korunması ve kullanımında ulaşılması istenilen kapsam geniş olmakla birlikte, uluslararası koşullar henüz bu kapsamda bir işbirliğine girmeye uygun olamayabilmektedir. Bu nedenle, bu kadar kapsamlı bir çerçevenin uygulamaya nasıl yansıtılacağı ve nasıl denetleneceği konularında da kaygı duymak olanaklıdır.

1.2.4 Sınırışan Sularda Uluslararası Sorumluluk Kavramı

Sınırışan sulardan yararlanılması başlığı altında, devletlerin kullanım ilkelerine karar verilmesine ek olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, bu suların karşı tarafın ya da kıyıdaşların zarar görmeyecekleri biçimde kullanılmaları da bir başka tartışma boyutunu oluşturmaktadır. Bu boyut su kaynağının, aşağı kıyıdaşı kullanım haklarından mahrum etmeyecek bir biçimde, makul kullanımı ile ilgili olduğu gibi; suyun, kendini yenileme kapasitesinin üzerinde kirletilmeden, aşağı kıyıdaşa zarar vermeden, akarsuyun sahip olduğu doğal ortamı zedelemeyecek biçimde kullanımıyla da ilişkili olması gerekmektedir. Bu boyutların da karşılıklı ilişkilerde ve hukuk alanında belirlenen ilkelerle tartışıldığı ve düzenlendiği görülmektedir.

Bu bağlamda uluslararası alanda kabul edilmiş, kullanılan ilkeler ve kavramlar arasında: önemli olumsuz etkiler, önemli zarar, kayda değer zarar, önemli olumsuz etki ve risk kuramını saymak olanaklıdır.

Suyun öteki kıyıdaşlara zarar vermeden kullanılması için ortaya atılan bu kavramların uygulamaya aktarılabilmesi için suyun nitelikleri ve hacimleri için bilimsel, sağlık açısından kabul edilebilir standartlarının belirlenmesi gerektiğini belirtmiştik (s.162-165). Örneğin bu hedefle kurulan ölçüm istasyonlarında her bir kirletici ya da zarar verici madde için gerçekleştirilecek ölçümlerle, bir ülkenin öteki ülkeye hangi boyutta zarar verdiği saptanabilmektedir. Zaman zaman bu standartlarda bile bir ortak kabule ulaşmak olanaklı olmasa da, sonuçların bilimsel verilere dayanması tartışmaları en aza indirebilmektedir.

Standartların saptanmasındaki en belirgin ölçütlerden biri, hangi yaşam türüne göre, hangi nitelikte bir su, sorusunun yanıtına bağlıdır. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi (s.149-150) insan için uygun yaşam koşulları ve standartları bir başka canlı türü için geçerli ve yeterli olmayabilir. Belirlenecek olan standart o kaynaktan varılması hedeflenen koruma boyutunu da ortaya koymaktadır. O zaman burada da koruma ölçütlerinin kabulünde rol oynayan yaklaşım biçimlerinin çevrenin de niteliğini belirlemede etkin olacağını söylemek olanaklıdır. Dolayısıyla, belli bir türü korumak üzere saptanacak standartlarla, bütün havzayı korumak üzere saptanacak standartların aynı olmayacağı ileri sürülebilir.

Bu standartlar ve ilgili ölçütler genellikle varolan kaynağın niteliğine göre de saptanmaktadır. Örneğin dikkat çekici bir biçimde daha eski Avrupa uygulamalarında daha katı koruma ölçütlerinin kullanıldığı, ancak daha sonra, Ren akarsuyu gibi sanayinin yoğun olduğu akarsularda uygulama kolaylığı açısından bu standartların aşağı çekildiği belirtilmektedir (Birnie/Boyle, 2002). Bu da doğrudan akarsunun varolan durumu ile ilişkili olarak belli ödümlerin verilebileceğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Akarsuları kullanan devletlerin bu ölçütler üzerinde anlaştıktan sonra, belli uygulamaları gerçekleştirebileceklerini söylemek olanaklıdır. Ancak uluslararası alanda saptanan zarar ve risklerin çoğunlukla insan yaşamını merkeze alan yaklaşım ölçütlerinden hareketle belirlendiği görülür. Yine de uluslararası düzenlemelerde doğal ortamların dengesinden, doğal yaşam alanlarının korunmasından söz edilen maddelere yer verildiği (1992 Helsinki Sözleşmesi, md. 2/d; 1997 Suyolları Sözleşmesi, md.20) görülmektedir.

Bu kavramlardan yola çıkıldığında, akarsu havzalarında, aşağı kıyıdaşı etkilemediği sürece yukarı havzanın sonuna kadar kullanılabileceği gibi bir eğilim

doğduğu ileri sürülebilir. O zaman bir akarsuyun çevresel niteliği, yukarı havzasının kullanılabilirliği, yukarı kıyıdaş kadar, aynı zamanda aşağı kıyıdaşın da bu doğrultudaki duyarlılığına da bağlı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, aşağı kıyıdaşın isteği ve kaynağa ilişkin kullanım öngörülerini ne kadar azsa, yukarı kıyıdaş da bu kaynağı o kadar rahatlıkla kullanabilecektir. Ayrıca, aşağı kıyıdaşın kendine zarar verilmesi konusu dışında, yukarı kıyıdaştan kendi doğal ortamlarını korumak üzere temiz ve yeterli kaynak isteğinde bulunması oldukça az rastlanan isteklerdendir. Zaten bu tür isteklerin de uluslararası davalarda reddedildiği görölmüştür.

Örneğin, böyle bir istek Lanoux Gölü Davasında ve Gabçikovo-Nagimaros Davası'nda aşağı kıyıdaştan gelmiş; her iki davada da aşağı kıyıdaşın istekleri reddedilmiştir. Örneğin Lanoux Gölü davasının sonucunda, Fransa'nın kendi sınırları içinde bulunan kaynaklarını değerlendirirken özgür olduğu, İspanya'ya doğrudan bir zarar vermediği kararına varılmış; Fransa'nın karşı tarafa böyle bir yükümlölüğu bulunmadığı gerekçesiyle, İspanya'nın kendi doğal ortamlarını korumak üzere uluslararası yargıya yansıttığı bu isteği geri çevrilmiştir. (Pazarcı, 1998: 287) Gabçikovo davasında da yine aynı koşutlukta, Macaristan'ın, Tuna'nın ekosistemini korumak için, uluslararası bir andlaşmaya göre yapması gerektiği barajı yapmayı durdurması, daha önce gerçekleştirmiş olduğu andlaşmaya ve uluslararası hukuk ilkelerine aykırı bulunduğundan; Slovak Cumhuriyeti isteğinde haklı bulunarak, Macaristan'ın projeyi tamamlaması kararı alınmıştır (ICJ, 2002a). Göröldüğu gibi, bu tür isteklerin sayıca azlığı ve uluslararası alanda henüz kabul görmüyor olması da doğal alanların sınıraşan sular bağlamında gündeme gelmesini ya da öncelik almasını engelleyebilmektedir.

Dile getirilen bu tür kaygıların ve isteklerin, genelde Irak'taki sulak alanların korunması ve sürdürülmesi için gerekli önlemlerin alınması istekleri gibi dışarıdan (UNEP, 2001a) geldiği, akademik ortamlar ve çevreciler tarafından desteklendiği söylenebilir. 1997 Sözleşmesi'nde "hakça ve uygun kullanım" kavramının, "sürdürülebilir kullanım" ve su kaynaklarının korunmasına koşut yürütülmesi gerektiği özellikle belirtilmektedir. Bu aynı zamanda, ILC notlarında koruma, su akışı, kuraklık, tuzluluk, kirlilik denetlenmesini de kapsadığının üzerinde durulmaktadır.

"Risk kuramı" "herhangi bir kusur olmasa bile, faaliyeti nedeniyle bir başka devlete zarar vereceği" düşünülen bir devletin bu sorumluluğu kabul etmesi ilkesi (Pazarcı, 1994: 151) olarak tanımlanmaktadır. Bu anlayış 20. yüzyıl ortalarından sonra uluslararası hukukta kabul görmeye başlayan bir kuramdır. Bu kavram uluslararası alanda uluslararası sorumluluk kavramı ile birlikte anılan, çevre sorunlarının sınıraşan boyutlara ulaşması ile oluşan bir ilkeyi vurgulamaktadır. Uluslararası sorumluluk kavramı Pazarcı tarafından:

"Günümüzde uygulanan uluslararası hukuka göre uluslararası sorumluluk kurumu, bir uluslararası hukuk kişinin neden olduğu uluslararası hukuka aykırı fiillerin ya da uluslararası hukuka uygun faaliyetlerinden kaynaklanan belirli bir takım zararların etkilerini zarar gören uluslararası hukuk kişisine karşı ortadan kaldırma amacına yönelik bir uluslararası hukuk kurumudur. Böylece uluslararası sorumluluk kurumu aracılığıyla verilen bir zararın uluslararası düzende giderilmesi sağlanmaktadır" (Pazarcı, 1994: 149)

biçiminde ele alınmakta; ayrıca burada,

"uluslararası sorumluluk kurumu çerçevesinde sorumlu tutulabilecek hukuk kişileri yalnızca devletler ve uluslararası örgütler gibi uluslararası hukuk kişileri" (Pazarcı, 1994: 150) olduğu da belirtilmektedir.

Pazarıcı'dan yapılan bu alıntılardaki tanımlar, uluslararası sorumluluğu uluslararası hukuk yönüyle ele alan tanımlardır. Bunlara aykırı davranan devletlerin belli yaptırımlarla karşılaşacaklarının bilincinde oldukları söylenebilir. Ancak bu çalışmada ele alınan biçimiyle devletlerin uluslararası sorumluluğunun kapsamının farklı olduğu ileri sürülebilir. Bu kapsamda daha geniş bir sorumluluk alanını içeren çevre ve doğal kaynaklar da yer almaktadır. Bu sorumluluk çerçevesinde devletler, yalnız kendi çıkarlarına hizmet edecek biçimde ya da öteki ülkeri kendilerinden kaynaklanacak zararlardan korumak için değil, “küresel ve komşuluk sorumlulukları” kapsamında doğal kaynaklara karşı sorumluluklarını da içerecek biçimde, çevrenin ve su kaynaklarının korunmasını bir görev olarak kabul etmeleri beklenmektedir. Bu kapsamda öteki ulusların halklarıyla birlikte doğal yaşamın ve onları destekleyen ortamların da öncelikleri, değerleri ve hakları söz konusu olabilecektir.

Uluslararası hukukta bunu içeren görüşlerin tartışıldığı bilinmekle birlikte, henüz uygulanabilir boyutlarda olmadıklarını söylemek olanaklıdır. Bu alanda küresel olarak gerçekleştirilmiş, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (1982) ve Kyoto Sözleşmesi çerçevesinde önemli adımlar atıldığı ileri sürülebilir. Ayrıca ayrıntılı olarak değinilmiş olan (s.182-188) uluslararası çevre hukuku gelişmeleri ve BM'in öteki çalışmaları, çevre koruma için yürütülen “esnek hukuk” olarak tanımlanabilen öteki uluslararası girişimler, ulusların sorumluluk alanında bağlayıcı olmamakla birlikte, koruma konularının ilkelerini belirleyerek yaygınlaştıran belgeler olarak doğal alanlar açısından önem taşımaktadırlar.

Bu kapsamın, en geniş biçimiyle “küresel komşuluk ve sorumluluk” olarak tanımlandığı görülür. Bu, ikili andlaşmalar, sözleşmeler ya da karşılıklı “iyi niyet” bağlamında, kapsamının genişletilerek doğal alanlara karşı üstlenilen, bir çevresel

sorumluluğu da içerebilecek biçimde de ele alındığı (Kuzey Amerika, Büyük Göller Bölgesi gibi, s.292) örnekler bulunmaktadır. Bu tür çevre korumanın sağlanabildiği doğal ortamların başında, çok taraflı anlaşmalarla tanımlanması daha kolay olan sınırşşan sular gelmektedir.

Koruma ve sorumluluk kavramlarının, hukuki boyutlarının ve uygulamalarının yanısıra, “etik” açıdan da ele alınması gerekmektedir. “Çevre etiği” açısından yeniden değerlendirildiğinde, sınırşşan sularda çevre merkezli bir sorumluluğun üstlenilenilebilinmesinin, suyun doğal yaşamını da göz ardı etmeden dengede tutacak bir yaklaşım biçimiyle gerçekleşebileceği ileri sürülebilir. O zaman bu kaynağın ona gereksinim duyan tüm varlıklara hakkaniyetle paylaşılması, bunu yaparken doğanın ekolojik dengesini bozacak uygulamalardan kaçınılması belli ölçütler olarak karşımıza çıkabilir. Bunun için bu doğrultuda bir bilincin oluşmasına ve bu yönde gerçekleştirilecek eylemlerin varlığına gereksinim duyulacaktır.

Bunların aşama aşama gerçekleşebileceğini söylemek olanaklıdır. Bu öncelikle bunu üstlenecek bir kurumun (bu bir devlet, bir kamu kurumu, bir sivil toplum örgütü ya da uluslararası bir kurum olabilir) ve onu destekleyecek altyapının varlığına gereksinim duymaktadır. Daha sonra ikinci sorumluluk alanı olarak suların kirlenmesinin önlenmesi; üçüncü sorumluluk alanı olarak ise her iki alanda da işbirliği ve bilgi akışını sürekli kılmak üzere karşılıklı ilişkileri düzenlemek ve yürütmek adına atılacak adımları kapsamaktadır. Devletler bu üç alanda gerçekleştirecekleri girişimler aracılığıyla dolaylı olarak da olsa daha iyi ve sağlıklı bir çevreye ulaşma hedefini de yerine getirmiş olacaklardır. Ancak burada istenilen dolaylı olmayan bir çevre merkezli yaklaşımın

benimsenebilmesidir. Bunun da ancak toplumun değer tanımlarını yeniden yapması ve doğal çevreleri korumak için eyleme dönüştürmesi ile olanaklı olacağı söylenebilir.

2. Sınırşan Sular Andlaşmaları ve Uluslararası Kurumlar

Günümüzde sınırşan sularda ulaşım-dışı amaçlarla kullanımların ve karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesinde ön plana çıkan üç önemli uluslararası kurumlar bunların hazırladığı belgeler bulunmaktadır. Bunlar:

.Uluslararası Hukuk Derneği (International Law Association- ILA)

.BM - Uluslararası Hukuk Komisyonu (International Law Commission-ILC)

.BM – Avrupa Ekonomik Komisyonu (UN-Economic Comission for Europe-UNECE)

Bu üç uluslararası kurum özellikle sınırşan sularda yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde önemli çabalar göstermişlerdir. Sınırşan suları bir doğal kaynak olarak, bir küresel değer olarak ele alan ve onların daha çok korunmasına ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürüten başka uluslararası kurumlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında bulunan UNESCO, UNEP, IUCN ve GCI sınırşan sular ve onlara ilişkin oluşan uyuşmazlıklarla ilgili olarak kapsamlı çalışmalar yürütmekte, araştırmalara destek vermekte, önemli belgelere imza atmaktadırlar.

Bu kurumlar tatlı su kaynaklarıyla ilgili oluşturdıkları örgütlerle bu çalışmaları yürütmektedir. Bunlar arasında UNESCO'nun alt çalışma grubu olarak WWAP (Dünya su Değerlendirme Programı-World Water Assesment Program); bu çalışmayı yöneten IWAC (Uluslararası Su Değerlendirme Merkezi - International Water Assessment

Center); IHP (Uluslararası Hidroloji Programı-International Hydrological Programme); bu programların yürüttüğü PC→CP “Potansiyel Çatışmadan İşbirliği Potansiyeline” (PC→CP-From Potential Conflict to Co-operation Potential) ve hazırladıkları raporlar WWDR (Dünya Su Kalkınma Raporu - World Water Development Report); UNEP’in alt çalışma grubu olarak GPA (Küresel Eylem Programı-Global Action Programme); UNCED (Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı- Rio- United Nations Conference on Environment and Development) ve Gündem 21 altında 18. madde’nin* hazırlanması ve yürütülmesi gerçekleştirilmiştir.

Bu kurumlar, çalışmalarını farklı disiplinlerden oluşan komisyonlar ya da ilgili uzmanlardan oluşan çalışma gruplarıyla çalışarak gerçekleştirmekte, raporlar, toplantılar ve konferanslar aracılığıyla dünya kamuoyuna duyurmaktadırlar. Yasal belgelerin oluşmasında bu kurumlar doğrudan bir rol oynamamakla birlikte, yine kendi örgütleri içinde oluşturdıkları alt çalışma grupları ya da komisyonlar aracılığıyla araştırmaları sonucu ortaya çıkan bulguların birer öneri olarak ilgili kurumlara ulaştırılmasını sağlamaktadırlar. Bu kurumlar önemli ve vazgeçilmez olduğunu düşündükleri, kendi kararlarına yansıyan ilkelerin, uluslararası hukukda yerini alması, kaynakların sürdürülebilirliği için işbirliği, yasalar arası uyum gibi konuların uluslararası alanda izlemekte, hedeflerine ulaşabilmesi için çabalarını sürdürmektedirler.

* Chapter 18- Protection of the Quality and Supply of Freshwater Resources: Application of Integrated Approaches to the Development, Management and Use of Water Resources (UNEP, 2002a)

2.1 Uluslararası Kurumlar

Akarsuların ulaşım amaçlı kullanımlarıyla ilgili olarak geçmiş yüzyıllarda çeşitli uluslararası andlaşmaların imzalanmış olduğuna ve bu andlaşmalar ulaşım-dışı kullanımlardan daha az karmaşık konuları içerdiklerinden, bu konuda ortak düzenlemelerin gerçekleştirilebildiğine, Sınırşan Sular Hukukunun Gelişimi başlığı altında yer verilmişti.

Sınırşan suların ulaşım-dışı kullanımları ile ilgili olarak uluslararası düzenlemeler oluşturma çalışmaları 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında başlamıştır. Bunlar için ortak kodifikasyon gereksinimleri ise çeşitli çelişkilerin ve uyuşmazlıkların başlaması ile ortaya çıkmıştır. Daha önce ayrıntılı olarak değinilen bu alanlara ilişkin ortaya çıkan karşılıklı sorunları uluslararası ilkelerle çözülebilmesi için önce bazı düzenlemeler (Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün girişimleri ile gerçekleşen 1911 Madrid Statement, 1961 Salzburg Resolution gibi) gerçekleştirilmiş, ancak 1950'ler sonrasında ILA'nın ve ILC'nin gerçekleştirdiği çalışmalar önemli yapıtaşları olarak bu alanda yerlerini almışlardır. (Dışişleri Bakanlığı, 2001b)

2.1.1 Uluslararası Hukuk Derneği (International Law Association- ILA)

Uluslararası Hukuk Derneği, bağımsız bir uluslararası kurum olarak ilk çalışmalarını 1956 yılında başlatmıştır. Bundan on yıl sonra 1966'da gerçekleştirdiği toplantısının sonunda kabul ettiği "Uluslararası Akarsuların Sularının Kullanımına İlişkin Helsinki Kuralları" ve 1986 yılında Seul'de yapılan toplantı sonucunda hazırlanan "1966 Helsinki Kurallarını Tamamlayıcı Nitelikteki Kurallar", (Dışişleri Bakanlığı, 1996)

bağlayıcı birer belge olmamakla birlikte uluslararası kodifikasyon çabalarına önemli katkıları olan kurallar olarak yerlerini almışlardır. Bu kurallardaki en belirgin özellikler 1970 öncesinde hazırlamış olmasına karşın, sınıraşan suları, uluslararası drenaj havzaları olarak ele alması ve sınıraşan suların eşit ve uygun bir biçimde paylaşılması gerektiğini vurgulamasıdır.

2.1.2 BM Uluslararası Hukuk Komisyonu (United Nations International Law Commission-UN-ILC)

BM örgütünün yardımcı organları arasında bulunan ILC, uluslararası hukuku kodifiye etme ve geliştirme çalışmalarını yürütmekten sorumludur. Sınıraşan suların uluslararası alanda kodifikasyon ve geliştirilmesi çabaları 1972’de Arjantin’in BM Genel Kurulu’na götürdüğü bir öneri ile başlamıştır. Bundan önce ILC’nin 1971’de ilk olarak bu konuyu gündemine getirdiği görülür. ILC, ilgili devletlerin görüşlerini alarak ve çeşitli uzmanların raporları doğrultusunda hazırladığı son taslak maddelerini bir ‘çerçeve konvansiyon’ için hazır olduğu önerisiyle, uzunca bir hazırlık döneminden sonra 1994 senesinde BM Genel Kurulu’na sunmuştur. “Uluslararası Suyollarının Ulaşım Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi”nin taslak maddeleri 1 Temmuz 1996’dan başlayarak üye ülkelerin görüşlerine açılmış; bu Sözleşme 21 Mayıs 1997 senesinde BM Genel Kurulu’nda kabul edilmiştir. Bu Sözleşme sınıraşan sular konusunda evrensel kurallar içeren çok sayıda üye ülkenin katılımıyla gerçekleştirilmiş, uluslararası toplululuk tarafından desteklenen bir uluslararası belge olmuştur. (Dışişleri Bakanlığı, 2001b; International Law Commission, 2002)

2.1.3 B.M. Avrupa Ekonomik Komisyonu (UN-Economic Comission for Europe-UNECE)

BM'in beş bölgesel ekonomik komisyondan biri olan UNECE, öteki bölgesel komisyonlar gibi ekonomik işbirliğini geliştirmek üzere kurulmuş olmakla birlikte, ötekilerden farklı olarak, etkinliklerinin bir bölümünü çevre konularına yoğunlaştırmıştır. Bu beş komisyondan yalnızca UNECE'nin bölgesel çevre hukukunun gelişmesine önemli katkısı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bu Komisyon sınıraşan sularla ilgili üç önemli belgenin hazırlanmasında ve imzaya sunulmasında önemli rol oynamıştır. Bunlar: 17 Mart 1992 tarihli “Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Hakkında Sözleşme”; 6 Ekim 1996'da yürürlüğe giren bu Sözleşme'nin bir devamı olarak 1997'de üye ülkelerin bakanlarının imzaladığı “Helsinki Deklarasyonu” ve 17 Haziran 1999'da “Sağlık ve Su Üzerine Protokol”üdür.

UNECE, bu alanda etkinlik göstermesini, sınıraşan yerüstü ve yeraltı sularının korunması ve çevre duyarlı yönetimlerine ilişkin ölçütlerin ulusal alanlarda da kuvvetlendirilmesini hedeflediğini belirterek (1992 Sözleşmesi, Önsözü) açıklamaktadır. Bu Sözleşme, tarafları, suları noktasal ve noktasal olmayan kirlilikleri önlemek, denetlemek ve azaltmakla yükümlü tutmaktadır. Avrupa kıtasını da aşan, 55 üye ülkenin sınırları içinde yer alan UNECE, sınıraşan suların kirliliğe karşı korunmasını, ortak işbirliği, yönetim ölçütlerinin belirlenmesi ve yasal süreçlere aktarılması gibi konularda çalışmalar yürüten; ilgili alanlarda araştırmalar yürütülmesi, konferanslar ve toplantılar düzenlenmesi gibi bilgi üreten ve bunları duyuran bir kuruluş olarak çalışmaktadır. (UNECE, 2002b)

UNECE'nin en önemli çevre etkinliği ise Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'nde çevresel işbirliği için bir çerçeve oluşturabilmiş olmasıdır. Bu çalışmalar 1975'te başlamış olmakla birlikte, hem soğuk savaşın sona ermesi hem de 1994'te bu kuruluşa bağlı olarak Çevre Koruma Komitesi ve Avrupa'da İşbirliği ve Güvenlik Örgütü'nün (Organization on Security and Co-operation in Europe- OSCE) etkinlikleri ile BM için önemli çevre hukuku araçlarından olmuştur. Bu örgütün ve ilgili kurumlarının etkinlikleri yasal ve ÇED uygulamalarının uyumunun sağlanmasında, daha sonra yapılacak olan Ren, Meuse, Schedt, ve Tuna akarsularındaki çevre koruma görüşmelerinin yapılanmasında önemli etkisi olduğu ileri sürölmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 62-64)

2.1.4 BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO)

1992 Rio Deklarasyonu ve Gündem 21 kapsamı içerisinde ele alınan konulardan biri “ekosistemlerin korunması” öteki ise “tatlı su kaynaklarının nitelik ve niceliklerinin korunması”dır. Rio Deklarasyonu “ekosistemlerin bir bütönlük içinde korunabilmesi için devletlerin küresel bir ortaklık ruhu içinde işbirliği yapması”nı önerirken; Gündem 21, bölüm 18'de ele alınan tatlı su kaynaklarında “tatlı su kaynaklarının nitelik ve niceliklerinin ekolojik bütönlük içerisinde korunabilmesi için su yönetişimi düzenlemeleri”nin gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Her iki hedefin gerçekleştirilmesine bağlı olarak yürütölen çalışmaların bir sonucu olarak, 2001 senesinde Bonn'da gerçekleştirilen toplantıda, yine bu alanların korunabilmesi için su yönetişiminin gerçekleştirilmesi gerektiği önerisiyle UNESCO, bu işlerin sekretaryasını yürötmek üzere görevlendirilmiştir.

2000 yılında La Haye’de gerçekleştirilen BM Dünya İkinci Su Forum’unda, bu Forum’a koşut düzenlenen Bakanlar Konferansında, dünya su kaynaklarının ortak ele alınması için bir dizi karar alınmıştır. Bu Forum’da bir “Dünya Su Değerlendirme Programı”nın (World Water Assessment Program-WWAP) oluşumuna karar verilmiş; 21. yüzyılda su güvenliği ele alınmış; bu bağlamda dört tanesi Bakanlar Deklarasyonu’na alınmayan on bir girişim alanı saptanmıştır. La Haye İkinci Su Forum’unda alınan kararlar doğrultusunda “Çerçeve Eylem” ve yedi girişim alanının belirlendiği “La Haye Bakanlar Deklarasyonu” iki önemli belge olarak ortaya çıkmışlardır. WWAP bu gelişim alanlarının hedeflerine ulaşılmasında ve Gündem 21’in de sürdürülmesinin de bir aracı olarak çalışmalarını devam ettirmesine karar verilmiştir. Bu alanda gerçekleşen gelişmeleri belgelemek üzere bir Dünya Su Kalkınma Raporu (WWDR) hazırlanmasına karar verilmiştir.

La Haye Bakanlar Deklarasyonu dünya su güvenliğini sağlamak için belirlediği yedi mücadele alanı ve bu Deklarasyona dahil edilmeyen öteki dört mücadele alanı birinci WWDR’unun odak noktası olarak alınmıştır. Bu rapor WWAP tarafından 2003 Kyoto Dünya Üçüncü Su Forumu’nda sunulmuştur. Bu raporla birlikte yine UNESCO’nun bu bağlamda hazırlattığı “İnsanlar İçin Su, Yaşam İçin Su” adlı kapsamlı rapor da bu Üçüncü Forum’a altyapı oluşturmak üzere hazırlanmıştır. UNESCO’ya bağlı Uluslararası Hidroloji Programı (IHP) su alanlarında ve sınıraşan sularda oluşan çatışmaları anlamak ve çözüm üretmek üzere çalışmalar sürdürmektedir. 2001 Şubat ayında UNESCO’nun bir toplantısında, paylaşılan su alanlarında çatışma ve işbirliğine yönelik bir çalışma teması oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda yapılan hazırlıklar daha sonra “Potansiyel Çatışmadan İşbirliği Potansiyeline” (PC→CP) adlı proje altında yürütülmeye başlanmıştır. BM-IHP tarafından yürütülen bu proje, 2001

yılında Johannesburg'a hazırlık olarak gerçekleştirilen, Bonn Tatlısu Toplantısı'nda ve 2002 Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'nde önerilerin arasında yer almıştır.

PC→CP'nin oluşturulmasındaki en önemli nedenlerden biri, ortak su alanlarını çatışma kaynağı olmaktan çıkarıp, ortak su yönetimleri aracılığıyla herkesin yararına kullanılabilecek biçimde karşılıklı ilişkileri güçlendirmektir. Bu proje hem çeşitli uzmanların katılımı hem de dünyadan farklı örnek alanların seçilmesi ile üç ayrı alanda yürütülmektedir. Bunlar belli disiplinlerdeki uzmanlardan oluşan gruplardan, eğitime yönelik çalışmaların yapıldığı bir gruptan ve örnek alanların ele alındığı bir başka gruptan oluşmaktadır.

UNESCO'nun sekreterliğinde yürütülen bu projenin bir adı da "Barış İçin Su"dur. Bu projeyi dört uluslararası kurum, UNESCO, IHP, WWAP ve GCI ortaklaşa bir girişimle yürütmektedirler. UNESCO, IHP ve WWAP aracılığıyla projenin araştırma ve geliştirme yönlerini yürütürken, GCI konunun yerel ve politik alanlarda anlaşılması ve kabulü için girişimlerde bulunmaktadır. GCI bu bağlamda altı örnek alanda bu projenin uygulanabilirliği için çalışmalarını sürdürmektedir. Bunlar: Tuna, Ürdün, Okavango, La Plata, Volga ve Volga Havzalarıdır. Ayrıca IHP'nin 2001-2002 süresinde incelemeye aldığı sekiz havza arasında: Mekong, Aral Denizi, Ürdün, Nil , Tuna, Ren, Incomati ve Kolombiya Havzaları bulunur.

2.1.5 BM Çevre Programı (UN Environment Programme-UNEP)

1972 Stockholm Konferansını takiben kurulmuş olan Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) uluslararası çevre hukukunu geliştirmek üzere bir sorumluluk üstlenmemiş olmakla birlikte, 1992 Rio Konferansında kabul edilen Gündem 21, UNEP'e uluslararası çevre hukukunun gelişimi ve ulusal yasaların uyumu için özel bir görev yüklemiştir. UNEP yaptırım getirememekte ancak öneriler geliştirebilmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirdiği çalışmalar ve atılan adımlar bu alanda önemli katkılar sağlamıştır. Bunlar arasında, uluslararası andlaşmaların tamamlanması; uluslararası standartların, ilkelerin ve yönergelerin saptanması; gelişmekte olan ülkelerde uluslararası çevre hukuku taslaklarının hazırlanması ve danışmanlığı konularında önemli çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalarıyla, “çevre andlaşmaları” ve “esnek hukuk” konularında öncülük etmiştir. Bu programlar arasında en başarılılarından biri Bölgesel Denizler Programı ve Program altında yürütülen bölgesel çalışmalar olmuştur. (Birnie/Boyle, 2002: 55-57)

“Küresel Eylem Programı” (GPA-Global Action Program), “İçsuların Çevre Duyarlı Yönetimi” gibi programları da üstlenen UNEP, yalnızca denizler ve uluslararası çevre hukuku alanının gelişmesinde değil, uluslararası suların bu konularla ilgili bütünleşmesi ve birlikte ele alınırılığine ilişkin çalışmaları da başlatmıştır. UNEP “Su Bölümü”nün 1995’te düzenlediği toplantıda 109 devlet tarafından kabul edilen “Küresel Eylem Programı” daha geniş kapsamda kara, tatlısu ve kıyı alanlarının hidrolojik olarak bir bütün içinde ele alınması hedefini gütmektedir. Bu bağlamda akarsu havzaları yönetim çabalarının deniz ortamlarının da korunabilme açısından önemli bir amaç olduğu ayrıca vurgulanmaktadır.

Sınıraşan suların, denizlerin, okyanusların, flora ve faunanın, dünya mirasının ve biyolojik rezervlerin korunması gibi konular artık hem uluslararası kurumların önderliğinde hem de bağımsız birçok gönüllü kuruluşun işbirliği ile ortak çabalar ve bir bütünlük içinde ele alınmaktadır. İnsanlığın dünya üzerinde baskın bir tür olması ve bunun getirdiği sorumlulukla birçok yeni çalışma grubu ve işbirliği bu konulara yoğunlaşmakta ve yeni arayışlar içine girmektedir. Günümüzde hava kirliliğini su kirliliğinden, ekolojik dengelerin korunmasını, havzaların ve denizlerin korunmasından ayırtılabilmek artık iyice zorlaşmıştır. Bu nedenle yürütülen programların çoğunun uluslararası ve disiplinlerarası çalışmalarla sürdürüldüğü görülür. Artık böylesi içiçe geçmiş bir alanda bilgi alış verisi, sürekli bilgi akışının sağlanması ve işbirliği kaçınılmaz olmuştur.

Bu bağlamda ele alınacak örneklerle geçmeden önce bu alanda gerçekleştirilmiş yasal belgelerin ve çalışmaların içeriklerine ve çalışma yöntemlerine değinmekte yarar vardır. Böylelikle bu gelişmelerin örnek alanlardaki yansımalarını görebilmek daha kolay olacaktır. Bunları iki bölümde incelemek olanaklıdır: bir, bağlayıcı yargısal belgeler; iki, yol gösterici, ilkeleri tanımlayan, bağlayıcılığı olmayan esnek hukuk belgeleri.

3. Sınıraşan Sular, Uluslararası Sözleşmeler, Yargı ve Hakemlik Kararları

Sınıraşan suların korunmasına yönelik düzenlenen belgeler arasında uluslararası ve bölgesel sözleşmeler, yargı ve hakemlik kararları yer almaktadır. Bir önceki bölümde kurumsal yapılanmasına değinilen (s.251-259) bu belgeler, bölgesel ölçekte UNECE'nin hazırladığı 1992 tarihli “Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve

Korunması Hakkında Sözleşmesi”; BM-ILC’nin hazırladığı 1997 tarihli “Uluslararası Suyollarının Ulaşım Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi”; ilgili yargı ve hakemlik kararlarıdır. Aşağıdaki alt bölümlerde bu belgelerin, tezin konusuyla ilgili olan çevre konularını ve karşılıklı ilişkileri düzenleyen maddeleri ele alınacak ve değerlendirilecektir.

3.1 Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Hakkında Sözleşmesi (1992)

Bu Sözleşme’nin önsözünde sınıraşan suyollarının ve uluslararası göllerin, olumsuz etkilerin tehdidinden korunabilmesinin yalnızca etkin bir işbirliği ile sağlanabileceğini; bu etkilerin yalnızca çevresel değil ekonomik ve toplumsal olarak üye ülkelerin gönenç düzeylerini de kapsayan etkiler olduğunu; bunları önleyebilmek ve azaltabilmenin yollarından birinin karasal kirlilik kaynaklarının ve deniz kirliliğinin de kapsama alınması ile olacağını; bu amaçla UNECE ülkelerinin tüm bu çabaları sürdürülür kılması gerektiğini vurgulamaktadır. (UNECE, 2002b)

Bu önsözden görüleceği ve daha önce değinilmiş (s.255-256) olduğu gibi, bu sözleşme çevrenin korunması ve sürdürülebilirliği hedefini UNECE ülkerinin ekonomik ve toplumsal gönenç düzeylerini yükselmek amacı altında ele almaktadır. Bu amaca bağlı olarak, Sözleşme içeriğinde ve tanımlarında da bu yaklaşımın etkileri ve yansımaları bulunmaktadır. Zaten bu yaklaşım biçiminin UNECE’nin kuruluş amacı ile de çelişmediği söylenebilir. Ancak, örneğin, “sınıraşan etki”nin tanımında bu etkilerin insan sağlığı ve güvenliğinden başlayarak, flora ve faunanın, toprak, hava, su, iklim,

peyzaj ve tarihi eserlerin ve bunların birbirleri ile olan etkileşimlerine kadar geniş kapsamda ele alındığı (madde 1/2) dikkati çekmektedir. (UNECE, 2002b)

Sözleşme, genel hükümlerini belirlediği bölümde, sürdürülebilir kalkınmayı (madde 2/5 c), ulusal çıkarlarla çevrenin korunmasını dengede tutmayı (2/7 ve 8), kirleten öder ilkesini (2/5b) benimsemektedir. Bu ilkeler çerçevesinde, sınıraşan sularda uyumlu, eşitlik ve karşılıklı görecelik temelinde politikaların, programların ve stratejilerin belirlenmesi gerektiğini ve karşılıklı varılacak anlaşmalarla su alanlarının yönetilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (madde 2/6). Sözleşmenin ekinde (Ek IV) ortaya çıkacak uyuşmazlıkların çözüm yolları ve önerileri geliştirilmiştir. (UNECE, 2002b)

Kirliliği önleme, denetleme ve azaltma açısından sürdürülebilir su yönetimlerini, ekosistem yaklaşımını, ÇED uygulamalarını benimsemekte; bunların adım adım, olabildiğince en gelişmiş teknolojiler, uygun ölçütler ve uygun çevresel eylemlerle gerçekleştirilmesi gerektiğini (madde 3/1i,d,h,e,f,g) belirtmektedir. Bunların neler olduğuna dair açıklamalar ise bu Sözleşmenin eklerinde yapılmıştır.

Sözleşme'nin izleme bölümünde bu sözleşmeye taraf ülkelerin yukarıdaki hedeflere ulaşabilmek için yapacağı araştırma ve izlemelerde çevre duyarlı teknolojilerin, üretimlerin, tüketim biçimlerinin ve yöntemlerinin benimsenmesi gerektiğini; bunun için de çevre duyarlı su işlerinin ve su yönetimi tekniklerinin geliştirilmesi, uygulanması ve teşvikinin gerekliliğini (madde 4 ve 5) vurgulamaktadır.

“Sınıraşan Suyollarının ve Uluslararası Göllerin Kullanımı ve Korunması Hakkında Sözleşmesi”nin, 19 taraf ülke ve Avrupa Birliği'nin ve Türkiye'nin de içinde

olduğu 17 UNECE üyesi öteki ülkenin katılımıyla 1997’de gerçekleştirilen ilk toplantısında, çalışma alanları ve öncelikleri belirlenmiştir. Bu toplantının önemli belgelerinden biri taraf ülkelerin kabul ettiği “Helsinki Deklarasyonu”dur. 4 Haziran 1997’de kabul edilen bu Deklarasyon’da taraf ülkeler, bu Sözleşmenin uluslararası işbirliği için önemli bir araç olduğunu bildirmektedirler. Taraf ülkeler bu Deklarasyon ile bir kez daha bütünleşik su yönetimlerinin önemini ve bu Sözleşme ile gerçekleştirilen işbirliğinin iç suların yönetimlerinin geliştirilmesi ve korunmalarına da yardımcı olacağını belirtmektedirler. İşbirliğini her düzeyde ve ölçekte sürdüreceğini söyleyen ülkeler geniş tabanlı bir katılımın Sözleşme’nin uygulanması ve geliştirilmesi için gerekli olduğunu vurgulamışlardır. Bu ülkeler tüm ilgili (Dünya Bankası, GEF, PHARE, CREDO gibi) uluslararası finans kuruluşlarını ve fon mekanizmalarını bu birleşik ülke girişimlerini desteklemeye çağırmaktadırlar. Bu ülkeler yapacakları işbirliğinin sonucu olarak, bölgelerindeki su kaynaklarının sürdürülebilir bir biçimde ve ülkelerin yararları doğrultusunda kullanılacağına yönelik inançlarını belirtmektedirler.

Bu toplantıda kararlaştırılan beş çalışma alanına ilişkin toplantı tarihleri, yerleri ve içerikleri belirlenerek gerçekleştirilmiş ve 1999’da Londra’da toplanacak olan “Çevre ve Sağlık” toplantısının hazırlıkları da yapılmıştır. 17 Haziran 1999’da Londra’da gerçekleştirilen bu toplantıda 1992 Sözleşmesi’nin “Su ve Sağlık” Protokolü kabul edilmiştir. Bu Protokol içinde çevrenin korunması, sürdürülebilirlik gibi kavramlar bulunmakla birlikte tüm bu kavramların insan sağlığı ve gönenci ile bütünleştirildiği bir hedefi bulunmaktadır. Su kaynaklarının sürdürülebilir kılınması ve korunması tümüyle insan yaşamının niteliğini artırmak, geleceğini güven altına almak ve onu su kaynaklı hastalıklardan korumanın bir aracı olarak ele alınmaktadır.

3.2 Uluslararası Suyollarının Ulaşım-Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi (1997)

Bir “çerçeve sözleşme” olarak bu Sözleşme, sınıraşan sularda, artan istekler ve kirlilik nedeniyle ortaya çıkan sorunların çözümü için gerekli uluslararası yasal ve kodifikasyon çalışmalarını düzenlemek üzere, BM ilgili maddeleri, Rio Konferansı’nın ve Gündem 21 tarafından kabul edilen ilkeleri ve önerileri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Sözleşme, önsözünde (Preamble) işbirliğinin yanı sıra iyi komşuluk ilkesinden söz eden nadir sözleşmelerden biridir.

Kapsamı: Bu Sözleşme uluslararası suyollarının ve su kaynaklarının ulaşım-dışı kullanımlarını ve onların korunması, geliştirilmesi ve yönetimlerini kapsamına almaktadır. Bu Sözleşme (mad. 2a) “su yolu tanımını olağan olarak aynı noktaya ulaşan ve fiziki ilişkileri bir bütünlük gösteren bütün yeraltı ve yerüstü suları sistemi”(Pazarcı, 1998:291) olarak tanımlamaktadır. Bu tanımla suyollarını ve kaynaklarını bir sistem içerisinde ele aldığını belirtmektedir.

Bu Sözleşmede, Türkiye’nin de itiraz etmiş olduğu gibi sınıraşan sular ve sınır oluşturan sular tanımları ayrıştırılmamakta (mad. 2b), her ikisi de aynı tanım içerisinde yer almaktadır. Aslında Türkiye’nin kendi ulusal çıkarlarını korumak adına yaptığı bu itirazda haklı olduğu ileri sürülebilir. Çünkü sınır oluşturan bir akarsunun ve havzasının yönetimi ile, sınıraşan suların, iki ya da daha çok ülkenin sınırlarını aşarak denize dökülen bir akarsunun ve havzasının yönetimi farklılıklar oluşturacaktır. Sınır oluşturan akarsuda ortak yönetim kaçınılmaz iken; sınıraşan sularda havzanın özelliklerine bağlı olarak ekolojik bütünlüğü bozulmadan, onu bütünleyecek bir sistem yaklaşımıyla,

havzayı iklimsel ve bölgesel olarak, aşağı, yukarı ya da orta havzalar olarak farklı parçalarla, alt havzalara ve kaynak alanlarına ayırıp, alt ölçekten üst ölçeğe giden bir yönetim gerçekleştirmek olanaklıdır.

Sınırâşan suların geçtiği devletlerin haklarını ve yükümlölüklerini belirleyen, böylelikle onların ulusal çıkar ve ulusal egemenlik sınırlarını da çizen bu Sözleşme, sınırâşan sular anlaşmalarının yapılanmasında da bellibaşlı koşulları düzenlediği söylenebilir. Sınırâşan sularda anlaşmaya gidecek olan devletlerin karşılıklı güvence içinde görüşmeleri sürdürmeleri gerektiğini bu Sözleşme özellikle belirtmektedir (mad.3/5,4). Bu konunun farklı bir boyutuyla ele alındığı 8. madde de, suyollarından uygun yararlanma ve korunmasına ulaşabilmek için, devletlerin, karşılıklı olarak eşit egemenlik, sınırların bütünlüğü, karşılıklı yarar ve güven temelleri üzerine işbirliği yapması gerektiği, işbirliği yükümlölüğü altında vurgulanmaktadır.

Sözleşme ayrıca işbirliğinin bir uzantısı olarak veri ve bilgi alış-verişi (mad.9), yapılması planlanan işlerle ilgili kıyıdaş devletlerin uyarılması (mad. 12,13, 14, 15, 16, 17, 18, 19) konularını da ele almaktadır. Görüldüğü gibi Sözleşme'nin sekiz maddesi ülkeler arasında uyuşmazlıkların nedenlerinden biri olan su kaynağının kullanımına yönelik koşulları ayrıntılı olarak işlemektedir. Böyle çerçeve bir yasa için bu konu oldukça kapsamlı ele alınmaktadır. Bu Sözleşme, su kaynaklarının korunması için 1992 Helsinki Sözleşmesinde bulunan ayrıntılara ve kapsama sahip değildir.

UNECE'nin Sözleşmesinin tersine, bu Sözleşmede, hakça ve uygun kullanımla ilgili konulara üç madde ayrılarak ayrıntılı bir tanımlama yapılmıştır (mad. 5,6,7). Bu iki kavramla birlikte, bu maddeler, sürdürülebilir yarar, yararlanma hakları ve suyollarının

korumasında işbirliği yapmanın yükümlülükleri gibi kavramları da içermektedir. Hakça ve uygun yararlanmanın tartışıldığı bölümde (s.242-246) ayrıntılı değinilen bu konunun, ILA'nın Helsinki Kurallarında da yer aldığını belirtmiştik. Bu iki düzenlemede değinilen hakça ve uygun kullanım kavramlarının farklı boyutlarının, ağırlıklarının, önceliklerinin karşılıklı kararlaştırılabileceği, bu kavramlara ilişkin, ilgili bütün etkilerin ortak bir yaklaşımla belirlenebileceği de burada vurgulanmaktadır (mad.6/3). Hakça ve uygun kullanım ilkeleri kapsamında ele alınan konulardan biri de öteki kıydaşlara “önemli zarar vermeme” yükümlülüğüdür.

1992 tarihli UNECE ve 1997 tarihli UN-ILC Sözleşme'leri karşılaştırıldığında, birinci Sözleşme'nin su kirliliği ve suyun korunması ile ilgili düzenlemelere yoğunlaştığı ve bunları ayrıntılandığı; ikinci Sözleşme'nin ise, yoğun olarak uyuşmazlıklara yönelik ayrıntılı maddelere yer verdiği dikkati çekmektedir. Bu bakımdan birinci Sözleşme'nin koruma ve geliştirmeye yönelik, ikinci Sözleşme'nin işbirliği ve karşılıklı zarar vermeme gibi düzenlemelere yönelik olduğu ileri sürülebilir.

3.3 Sınıraşan Sularla ilgili Uluslararası Yargı ve Hakemlik Kararları

Bu bölümde sınıraşan sularla ilgili kodifikasyonlarda örnek olarak kullanılmaları nedeniyle önemli yeri olan üç uluslararası yargı ve hakemlik kararına yer verilecektir. Bunlardan ilk ikisi 70'lerden önce sonuçlanan ve uluslararası çevre hukukunun kodifikasyon çalışmalarında yol gösterici olmuş “Trail Smelter Davası” ve “Lanoux Gölü Davası”, üçüncüsü ise henüz oldukça yeni olan ve ilgili alanlarda tartışmaları devam eden “Gabçikovo-Nagymaros Davası”dır. Her üç davanın, uluslararası sorumluluk ve öteki devletlere verilen zarar konularında birbirinden tamamiyle farklı çevresel boyutları ve

yaklaşımları içeren davalar olarak, bu alanlara ilişkin kapsamlı ve eğitici yorumlara yer vermiş olduğu söylenebilir. Çevre konularıyla ilgili yapılan açıklama ve alıntılarda, konuyla dolaylı olarak ilgisi bulunan “Korfu Boğazı Davası” da bulunmaktadır. Ayrıca bu davalarda ele alınan kararlarla “ulusal egemenlik” ve “iyi komşuluk” gibi karşılıklı ilkeler kapsamında “ulusal egemenlik” de sınıraşan çevre sorunlarıyla yeni bir boyutta tartışılmaya başlanmıştır.

Bu yargı ve hakemlik kararlarının yalnızca ilgili devletleri ya da tarafları bağladığını, günün ve davanın özel koşullarına göre karar verildiğini unutmamak gerekmektedir. Ancak zaman zaman bu davalarda alınan karar ve belirlenen ilkelerin, bulundukları dönemin ya da yukarıda değinildiği gibi kendilerinden sonraki dönemlerin, hukuksal yapılarının oluşmasında otoriter ve güvenilir bir kılavuz görevi de gördüğü söylenebilir.

3.3.1 Trail Smelter Davası Hakemlik Kararları

Sınıraşan çevre sorunlarının ortaya çıkması ile birlikte bu bağlamda ilk kez gündeme getirilen “uluslararası sorumluluk” konusu 1938’de ABD’nin, Kanada sınırları içinde bulunan bir fabrikanın, havasını kirletmesi üzerine açtığı davada ele alınmıştır. Trail Smelter Davası’nın ilk karar 1938’de ikinci karar 1941 tarihinde verilmiştir. Bu dava ile birlikte uluslar ilk kez kendi ülkelerinde oluşan ancak öteki ülkelerin devletlerine zarar veren etkinlikleri nedeni ile sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluk bugün anlaşıldığı biçimiyle bir ülke devletinin kendi topraklarında oluşan kirliliği önlemesi sorumluluğundan farklı, daha dar kapsamlı bir sorumluluk içermektedir. Burada Kanada ve ilgili fabrika yöneticileri, yasaklanan bir eylemden dolayı sorumluluk taşımamakta,

zarar vermekten dolayı bir sorumluluk taşımaktadırlar. Çünkü o dönemde böyle bir eyleme ilişkin bir yasak bulunmamaktaydı. (Birnie/Boyle, 2002: 182)

Bu davayla “ilk kez bir devlet ülkesinden yararlanırken öteki devletlere zarar vermemesi gerektiği yolunda bir kuralın varlığı kabul edilmiştir”. (Pazarcı, 1998: 469) Daha sonra benzer biçimde sınıraşan sularda ortaya çıkan, öteki ülke devletlerine zarar verdiği düşünülen eylemlerde bu kuralın uygulandığı ve çeşitli andlaşmalar ve sözleşmelere daha ayrıntılı olarak yansıdığı görülür.

Bu davayla birlikte gündeme gelen bir başka ilke ise “iyi komşuluk ilkesi”dir. Bu davada verilen hakemlik kararları ile Kanada, bu bağlamda kendi sınırları içinde oluşıan zarar verici bir etkinliği engellemediğinden dolayı, ABD’ne verdiği zararın sorumluluğunu yüklenmek zorunda kalmıştır. Böylelikle, Çernobil örneğinde de olduğu gibi, o günün hukuk uygulamalarında ya da ilkelerinde bulunmasa bile, sayıca az olmakla birlikte bu alanda gerçekleştirilen davalar, onların da ilerisine geçebilmiş ve örnek oluşturacak kararları alabilmişlerdir. 1970’lerden sonra gerçekleştirilen çeşitli sözleşme ve andlaşmalarda (1973 Marpol, 1979 Cenevre Sözleşmesi, 1982 UNCLOS gibi) sınıraşan kirliliğın de boyutlarının artışıyla bu konuya daha kapsamlı yaklaşılması gereksinimi doğmuştur.

3.3.2 Lanoux Gölü Davası

“Lanoux Gölü Davası”, Trail Smelter Davası’ndan farklı olarak, , bir devletin kendi sınırları içinde gerçekleştireceği etkinliklere ilişkin öteki devletlerin rızasına başvurması ya da ilerde zarar oluşıturacağı varsayılan etkinliklerle ilgili uyarması gibi

konuların su havzaları bağlamında ele alındığı ilk kapsamlı davadır. Lanoux Gölü Davası'nda İspanya, Fransa'yı sınırları içinde bulunan Lanoux Gölü sularına ilişkin gerçekleştirdiği, Carol akarsuyu'nun sularını Ariege akarsuyuna doğru saptırma etkinliklerinin hukuka aykırı olduğunu ileri sürülerek dava açmış; bu dava 16.11.1957 tarihinde ilgili hakemlik mahkemesinde karara bağlanmıştır.

Doğal alanlara ve sınıraşan sulara ilişkin kapsamlı uluslararası çalışmalar 1970'lerin ilk yarısında başlamış olmakla birlikte, sınıraşan sulara ilişkin ilk kapsamlı açıklamaların, tanımlamaların ve kavramların bu davada tartışıldığı görülmüştür. Bu davaya ilişkin alınan kararda: devletlerin uluslararası suyollarından ilke olarak yararlanma hakkı olduğu; buna karşın her akarsu havzasının fiziki coğrafya açısından bir bütün olduğu benimsenmiştir. Ancak, bu konuda mahkeme, “hukuksal açıdan bir havzanın bütünlüğü ancak toplumsal gerçeklere uygun düştüğü ölçüde teyid edilmektedir” (Pazarcı, 1998: 291) diyerek su yolunun yönünün değiştirilmesi ve bir ülkenin uluslararası bir suyu kendi yararına kullanımıyla ilgili, İspanya'nın itirazını ve isteğini geri çevirirerek, konuyu “ulusal egemenlik” olarak olmasa bile “toplumsal bütünlük” kavramı açısından değerlendirmiştir. Ayrıca Lanoux Gölü Davası'na ilişkin hakemlik kararı, “yapılageliş kuralı niteliğinde rıza koşulunun bulunmadığını açıkça bildirmektedir.” (Pazarcı, 1998: 297) 1997 tarihli Uluslararası Suyollarının Ulaşım Dışı Amaçlarla Kullanılması Hukuku Sözleşmesi başlığı altında ele alınmış olan, bu yapılageliş uygulamasının zamanla değişerek kapsamının da genişlediği, bu konuya ilişkin maddelerin kapsamaları bağlamında tartışılmıştır.

Lanoux Gölü Davası'nı da açıkça ortaya konan, rıza alma koşulu ile ilgili bölümde, “belirli bir konuda, yetkilerin ancak iki devlet arasında yapılacak bir andlaşma koşuluna

bağlı olarak kullanılabileceğini kabul etmek, devletin egemenliğine önemli bir kısıtlama getirmek anlamını taşır” (Pazarcı, 1998: 297) diyerek kesin görüşünü bildirmektedir. 1997 Sözleşmesi’nde ise, Türkiye’nin de itiraz eden ülkeler arasında bulunduğu, kıyıdaş ülkelerin gerçekleştirecekleri etkinlikleri, 6 ay içerisinde öteki ülkelere bildirerek onların rızasına ya da bilgilerine sunması gerekliliğine değinerek, daha ayrıntıda karşılıklı bağımlılığı vurgulayan bir yapıya yaklaşmaktadır.

Bu davada ulusal çıkarlarla ilgili olarak vurgulanan ilgi çekici bir yorum ise “ bir devletin uluslararası suyollarında gerçekleştireceği bir etkinliğin öteki devletin ulusal çıkarını etkileyip etkilemeyeceğine karar veremez ancak öteki devlet böyle bir konuyu yargılama ve bu konuda etkinliği gerçekleştiren ülkeden açıklama isteme hakkına sahiptir” (Birnie/Boyle, 2002. 320) yorumudur. Böylelikle bu kararlar, devletleri kendi çıkarları söz konusu olduğunda bunun sorumluluğunu yüklenerek gerekli girişimleri yerine getirmesi görevi verilmektedir.

3.3.3 Gabçikovo-Nagimaros Davası

Andlaşmalar arasında oluşabilecek çatışmalar, Viyana Sözleşmesi’nin 30. maddesine göre çözülmekle birlikte, bazen bu davada da olduğu gibi, geleneksel uluslararası hukuk ve yeni gelişen çevre hukuku normları bağlamında yeniden yorumlandığı görülebilmektedir (Birnie/Boyle, 2002: 80). Lanoux Gölü Davası dışında, 1995’e kadar Divan’ın uluslararası çevre hukukunun gelişimine çok az etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Bu açıdan Gabçikovo-Nagimaros Davası Divan’ın çevre hukuku bağlamında karara bağladığı en önemli davalardan biri olduğu söylenebilir. Bu dava, çevre hukuku kadar, andlaşmalar hukuku, uluslararası suyolları, ulusal sorumluluk ve

ulusal ardillık konularını da içeren bir davadır (Birnie/Boyle, 2002: 224). Tuna havzası örneğinde daha ayrıntılı ele alınacak olan bu davanın, sınıraşan sulara ilişkin hukuki rejimin oluşmasındaki katkılarına burada kısaca değinilecektir.

Bu dava ve Lanoux Gölü davası ile ilgili yapılabilecek en temel eleştirilerden biri, Adalet Divanı'nın, en eski davalardan biri olan Trail Smelter Hakemlik Kararların da çevre hukuku açısından ortaya konmuş olan ileri görüşlülüğü yakalayamamış olmasıdır. Her iki davada da, uluslararası hukuk ilkelerinin ve ulusal egemenlik ilkesinin çevre kaygılarının önüne geçtiği hissedilmektedir. Bu, davaların kendi özel durumlarından kaynaklanmış olabileceği gibi, Avrupa'da sınıraşan sularda yaşanan kirliliğe karşı alınan önlemlerin eskisine göre zayıflatılmasında olduğu bir nedenden de kaynaklanıyor olabilir. Gabçikovo-Nagymaros Davasının'da, Divan'da bulunan yargıçların ve Divanın genel kanısına karşın, "tedbirlilik ilkesi", "zararın öngörülebilirliği" gibi yeni ilkeler ve normlar tartışılmış olduğu halde bunların dava sonucuna yansıtılmadığı (Birnie/Boyle, 2002: 118) ileri sürülmektedir.

4. Sınıraşan Sular ve Uluslararası Öteki Belgeler

Bu bölümde 21. yüzyılda suya ilişkin gerçekleştirilmesi düşünülen ve suyla ilgili çıkabileceği varsayılan uyuşmazlık alanlarına yönelik hazırlanan uluslararası belgeler, konferans bildirgeleri ve bu açıdan önem taşıyan konferans öncesi hazırlık raporları ele alınacaktır. Bu gibi belgelerin arasında, bugüne kadar gerçekleştirilmiş Su Forumlarının sonuç belgeleri, bunlara hazırlık olarak gerçekleştirilen "İnsanlar İçin Su, Yaşam İçin Su", "Potansiyel Çatımadan, İşbirliği Potansiyeline" gibi raporlar ve bunların ilgili belgeleri bulunmaktadır. UNESCO'nun öncülüğünde gerçekleştirilen bu çalışmalar ve

raporlar ilk defa 23 uluslararası BM organının su kaynaklarına ilişkin hazırladıkları bir belge olan; “Dünya Su Kalkınma Raporu”nda toplanmıştır.

4.1 Dünya Su Forumları

Birincisi 1997’de ilki gerçekleştirilen su forumlarının, ikincisi ve ses getiren toplantısı 2000 senesinde La Haye’de gerçekleştirilmiştir. Üç senede bir yapılan bu forumların üçüncüsü 2003 yılı Mart ayında Kyoto’da gerçekleştirilmiştir. BM öncülüğünde gerçekleştirilen bu toplantıların birincisinde, duyarlı su ortamlarının durumlarının, bütün politikacılar ve halklar alarına geçirilerek anlatılması ve bunların bu hedefle harekete geçirilmesi düşüncesi dile getirilmiş öteki toplantıların başlıklarına, eylem planlarına, programlarına ve oluşturduğu çalışma gruplarına yansımaları sağlanmıştır. (UN, 2002)

2000 senesinde La Haye’de ikincisi yapılan Su Forum’unda iki önemli alanda gelişme kaydedilmiştir. Birincisi, 21. Yüzyılda Su Güvenliği Bakanlar Konferansı ‘nda konunun ciddiyeti tüm ülkere en üst düzeyde iletilmiş ve sonuç belgesi olarak bir Deklarasyon yayınlanmıştır. Bu deklarasyonda yedi öncelik alanı belirlenmiştir: Bunlar, temel gereksinimlerin karşılanması, beslenme güvenliğinin sağlanması, ekosistemlerin korunması, su kaynaklarının paylaşımı, risklerin yönetilmesi, suyun değerinin belirlenmesi ve suyun akılcı yönetimidir. Bu Forumda buna ek olarak deklarasyona girmeyen öncelik alanları içerisinde, bilgi tabanının oluşturulması, su ve enerji, su ve kentler konuları bulunmaktadır.

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
NOKTA YAYINLARI
NOKTA YAYINLARI

İkincisi, “Eylem Çerçevesi”nin belirlenmiş olmasıdır. 1992 Rio Konferansından günümüze gerçekleştirilmiş olan gelişmeler arasında bu iki önemli belge, WWAP, WWDR, bu konulardaki sürekliliği sağlayan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Bunlar kararlaştırılan hedeflere ulaşmada ve kaydedilen gelişmeleri vurgulamak üzere gerekli araçları geliştirmektedirler. Özellikle Gündem 21’in daha iyi izlenebilmesi ve bu toplantıda da konulan yedi öncelik –Bakanlar deklarasyonu’na girmeyen ek dört önceliğin- gerçekleştirilebilmesi birinci WWDR’nin, Üçüncü Dünya Su Forumunda sunmak üzere ele aldığı temel konulardandır. (UNESCO, 2003b)

4.1.1 Potansiyel Çatışmadan İşbirliği Potansiyeline: “PC→CP: Barış İçin Su”

Dünya Üçüncü Su Forumu’na yapılan hazırlıklardan biri de daha önce değinilmiş olan, ‘PC→CP: Barış İçin Su’ belgesidir. Bu belge için dünya üzerinde bulunan, iki ya da daha fazla devlet tarafından paylaşılan 263 akarsu havzasında bütünleşik işbirliği çözümleri için araştırmalar yürütülmektedir. Bu raporun ortaya koyduğu iki temel veri bulunmaktadır: Birincisi, son yüz yılda dünya nüfusu üçe katlanırken su arzının yedi kat artarak, bu değerli kaynağın üzerindeki rekabetin çoğalmasındır; ikinci önemli veri ise, birinci nedene karşın, suyun bugüne kadar hep varsayıldığı biçimiyle sanıldığı gibi çatışmalara yol açmamış olmasıdır. Ancak veriler bundan sonra da böyle gidebileceği konusunda olumlu bir tablo çizmemektedir. Çünkü suya olan istek gittikçe artmakta, su kaynakları ise nitelik ve nicelik olarak yıpranmaktadır. Bu çalışma ve BM’in adı geçen tüm çalışmaları böyle bir aşamaya gelinmeden, gerekli işbirliği ve dayanışma ağının oluşturulması çabası içerisindedir.

PC→CP, Barış İçin Su projesi; sudan kaynaklanacak çatışmaları en aza indirebilmek ve karşılıklı yarar sağlayacak çözümler üretebilmek için, hükümetleri, bilim adamlarını, sivil toplum örgütlerini ve yerel halkı değerli bir iletişim kanalı, ortak bir araştırma ve şeffaflık ortamında buluşturmak üzere gerçekleştirilmiştir. Bu programla bir bilgi programı ile birlikte kurumsal ve bireysel bir güç birliğinin oluşturulması hedeflenmektedir. Burada başlıca hedef kitle politikacılar, ve karar üretim merkezleridir.

BM bu amaçla, bu değerli su kaynaklarını olası çatışmalar ve aşırı tüketimden korumak üzere bir takım hedefler belirlemiş; daha önce bu çalışma bağlamında sorulan soruların benzerlerine yanıt aramıştır. Bu sorular arasında: Politik istekliliği, etkin katılımı, çatışmaları önlemek ve ortak havza yönetimini gerçekleştirebilmek için gerekli olan güçlü kurumsal yapılanmayı ve yatırımları engelleyen ne olduğu? Bu engeller ve çatışmaların üstesinden nasıl gelinebileceği? Gibi sorular bulunmaktadır. Bu soruların yanıtları UNESCO ve GCI'nın ortak düzenlediği, Kasım 2002'de Delft'de düzenlenen "Kaynak Yönetimi: Öncelikler ve Olanaklar" adlı toplantısında aranmıştır.

Burada yanıtı aranan bir başka soru ise yine bu çalışma için de sorulabilecek bir soru olan: Bu su havzalarında dengenin, çatışmadan işbirliğine yönlendirilmesi nasıl sağlanacaktır? Yüzlerce böyle havzanın bulunduğu dünyada bunu yapabilmenin, ortak bir yaklaşım belirleyebilmenin pratik bir yolu var mıdır? Sorusudur.

Bu toplantıda, bugüne kadar açıklıkla dile getirilmemiş, başka öncelikler nedeniyle gündeme gelmemiş, temel bir konuda düşünce birliğine varılmıştır. Bu da, su havzalarında bir değişim gerçekleştirebilmek ve istenilen amaca ulaşabilmek için önemli bir değer ve algı değişimine gereksinim olduğu görüşüdür. Bunun, bu toplantı da dile

getirilen çok temel bir veri olduğu söylenebilir. 1970'ler öncesinde ve başlarında insanlara yeterli ve temiz su arayışları ile başlayan çabalar sonunda, 2000'lerin başında, uluslararası alanda da insanların bakış açılarını ve değer yargılarını gözden geçirmesi gerekliliğinin üzerine yoğunlaşılması noktasına gelinmiştir. Bu geline sonu, bu çalışmanın bakış açısı ve arayışı açısından da önem taşımaktadır.

PC→CP projesi, bu konuda bir gelişme ve değişim yaşanabilmesi için, öncelikle, suyun sonsuz, tüketilebilen bir “mal” olmaktan çıkarılıp, o bölgede yaşayan tüm insanların ortak kullanacağı, duyarlı bir doğal varlık olduğunun hatırlanması; bundan, daha geniş tabanlı bir işbirliği ve güven ortamı oluşturmak için yararlanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Burada, ayrıca, herkesin bu işbirliğinden kazançlı çıkacağı da hatırlatılmaktadır. Atılması gerekli bir başka adımın ise, farklı su havzalarından, ülkelerinden ve bölgelerinden gelecek olan su uzmanlarının ve politikacılarının biraraya getirilerek, eyleme dönüşebilecek bir ilişkinin oluşturulabilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Bu projenin politik ve eyleme yönelik ayağını güçlendirmeyi GCI üstlenmiştir. GCI'ın yürüttüğü örnek alan çalışmalarında hem veri tabanı oluşturulmakta hem de bu alanları eğitim, katılım ve işbirliği konularında danışmanlık yapmaktadır. Bu eğitim çalışmalarına UNESCO yayınları; Sınırşan Sular Üniversite Ortaklığı ise uzmanlarla destek vermektedir. Bu ortaklık beş ayrı kıtadan, on üniversiteden su uzmanlarının katılımıyla gerçekleşmektedir. Amacı barışı, çevre korumayı ve insan güvenliğini hedefleyen bir küresel su yönetişimi kültürü oluşturmak ve geliştirmektir.

4.1.2 Dünya Üçüncü Su Forumu: Kyoto 2003

16-23 Mart 2003 tarihlerinde Japonya'nın Kyoto, Shiga ve Osaka kentlerinde gerçekleştirilen Dünya Üçüncü Su Forumu 182 ülkeden, beklenenin üç katı olan 24,000 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda su kaynaklarının temini, insan sağlığı ve yeterli altyapı, beslenme, ulaşım, enerji, çevre gereksinimleri, yönetim, finansman, kapasite gelişimi konularındaki istek ve dilekler paylaşılmış; yüzden fazla karar alınmıştır. Ayrıca, "eylem-hedefli" bir toplantı olması nedeniyle, küresel, bölgesel ve karşılıklı birçok anlaşmanın gerçekleşmesinde de aracı olmuştur. Toplantı sonunda sekiz sayfadan oluşan özet bir ortak sonuç bildirisi yayınlanmıştır.

Bu bildiride toplantının genel özeti yapılmakta ve geleceğe yönelik dilekler ve yapılması gerekenler sıralanmaktadır. Burada öncelikle toplantının, New York (2000) Milenyum Zirvesi'nin, Bonn (2001) Uluslararası Tatlısu Konferansının ve Johannesburg (2002) Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'nin belirlediği hedefleri karşılamak ve küresel su öncelikleriyle yüzleşmek için yapıldığı vurgulanmaktadır.

Bu bildiri tatlısu kaynaklarının, sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyüme, toplumsal dengeler ve yoksulluğun engellenebilmesinde önemli bir kaynak olduğunu belirtmektedir. Temel yapılacaklar arasında herkese temiz ve güvenli su, yönetim, finansman ve katılım konuları sayılmıştır. Bildiri'de bölgesel ve küresel kararlar ve yapılacaklar ayrıca belirtilmiştir. Bu bağlamda birçok boyutta, devletler arası, farklı uzmanlık alanları ve çalışma alanları arası karşılıklı iletişimin, önemi üzerinde de ayrıca durulmaktadır.

Johannesburg'dan itibaren başlayan bir eğilimle yeterli su ve su güvenliği bağlamında, suyun etkin kullanımı ve depolanma hacminin artırılması konuları gündeme getirilmektedir. Dolayısıyla 1980'lerden bugüne olumsuz bir açıdan ele alınmaya başlanan barajlar konusunun yeniden gündeme taşındığı dikkat çekmektedir.

Bu bildiride, geçmişten gelen çevresel ve toplumsal, bedel ve risklerden korunmak için, daha geniş katılımlı, duyarlı ortak bir eyleme gereksinim olduğu vurgulanmış; ayrıca, küresel boyutta, duyarlı su yönetimlerinin yararları beraberinde, sağlık, enerji, biyo çeşitlilik, üretim, sosyo-ekonomik kalkınma ve yoksulluluğun engellenmesi konuları da dile getirilmiştir. Dünya Üçüncü Forumu önerileri bu bağlamda yedi başlık altında toplanmıştır. Bunlar: ortaklıklar, iletişim ağı ve katılım; doğa ve ekosistemler; finansman ve yatırım; politikalar ve stratejik planlama; kurumlar ve hukuk; veri toplama ve paylaşım; uluslararası yapı.

4.2 Uluslararası Hukuk Derneği (ILA) ve Helsinki Kuralları

1966 yılında imzalanan Helsinki Kurallarının temel ilkeleri suyun hakça paylaşılması ve devletlerin birbirlerine zarar vermemesidir. Devletlerin karşılıklı sorumlulukları ve yapması gerekenler de bu bağlayıcı olmayan kurallar ile belirlenmiştir. Anlaşmada çevreyle ilgili, çevrenin korunmasına yönelik özel maddeler bulunmamakla birlikte; bir bölüm tümüyle su kirliliğine yönelik tedbirlerin alınmasına ayrılmıştır. Su kirliliğine yönelik oluşturulan maddeler bundan zarar görecektir. Öteki kıyıdaşları korumak üzere hazırlanmış olduğundan; dolaylı bir çevre koruma yaklaşımı olduğu ya da insan merkezli olduğu ileri sürülebilir.

Bu anlaşmadan 20 yıl sonra, 1986'da Helsinki Kurallarını tamamlayıcı nitelikte ek bir anlaşma Uluslararası Hukuk Derneği tarafından hazırlanmıştır. Toplam üç maddeden oluşan ve çevreye yönelik kaygıların yoğunlaştığı bir dönemde hazırlanmış olan bu anlaşmanın da çevreye dair kapsamlı bir içerik taşımadığı söylenebilir. Havza devletlerini esas alan bu ek anlaşmada; eşit yararlanma ilkesi, yapılacak projelerden öteki ülkelerin zamanında haberdar edilmesi ölçütleri, üç maddede ayrıntılandırılmaktadır. Bu özelliğinin dışında ana anlaşma ile içeriğinin aynı olduğu söylenebilir. Aynı tarihte yine Seoul'de niteliğe ilişkin standartların, çevrenin korunması, kapsamlı yönetim gibi çevre kavramlarının daha belirgin olarak yer aldığı, Helsinki kurallarını tamamlayıcı nitelikte bir başka uluslararası anlaşma olan, “Uluslararası Yeraltı Suları Kuralları” imzalanmıştır. Bu belge de daha bütünlüklü, yeraltı ve yerüstü sularını bir bütün olarak kabul eden ve bu bağlamda yorumlayan bir yaklaşım bulunduğu ileri sürülebilir. Bu son iki belgenin, çevresel açıdan ve kapsam olarak ILA'nın 1966'da ilk hazırladığı belgenin düzeyine eriştiği söylenemez.

II. Kuzey Amerika Örneği: Uluslararası Birleşik Komisyon ve Büyük Göller Bölgesi

1. Kuzey Amerika Örneğinde Sınıraşan Sular

1909'da ABD ve Kanada arasında imzalanan “Sınır Suları Andlaşması”, günümüz sınıraşan sular anlaşmalarına en yakın özellikleri taşıyan, iki ülke arasındaki suların hem nitelik hem de nicelik olarak korunmalarını ve ileride oluşabilecek uyuşmazlıkları çözümlmek üzere imzalanmış bir andlaşmadır. Bu andlaşmayı ve bu örneği özel kılan bir başka özelliği ise bağımsız bir komisyon (IJC-Uluslararası Birleşik Komisyon-

International Joint Commission) tarafından uygulanıyor olmasıdır. Sınır Suları Andlaşması günün ölçütlerine göre doğrudan ABD ve Kanada arasında sınır oluşturan sularda oluşacak önemli sorunları çözmek üzere yapılandırıldığından; devletlerin egemenliğine zarar vermemiş; üzerinden oldukça uzun bir süre geçmiş olmasına karşın iki ülke arasında bu andlaşmaya yönelik siyasal bir sorun oluşturmamıştır (Thomas/Howlet, 1993: 26)

Bu andlaşma yalnızca sınır sularını kapsadığından bir havza andlaşması değildir. Ancak daha sonra sınıraşan kirliliği ve Büyük Gölleri kapsamına aldığı görülür (IJC, 2003a; IJC, 2003b). Andlaşmanın daha dar bir kapsam içermesi, olası uyuşmazlık alanlarını da en aza indirmiştir. Örneğin bu Andlaşma sınıraşan kirliliği kapsamakla birlikte, bunun kapsamını karşı tarafa ya da insan sağlığına zarar verilmemesi olarak tanımladığından (IJC, 2001c), daha dar bir uygulama alanını içermektedir. Kapsamın darlığı bu andlaşma tarafından kurulmuş olan Komisyon'un işleyişini de kolaylaştırmıştır.

Andlaşmanın tarihi göz önüne alındığında yalnızca fiziksel ve biyolojik bir kirlenmenin bulunduğu o dönemle, kimyasal kirlenmenin, sanayileşme ve bölgedeki kentleşme nedeniyle, üst düzeyde olduğu, suların yalnızca nitelik değil nicelik olarakda etkilendiği bir dönem olan bugün arasında büyük bir fark bulunduğunu belirtmek gerekebilir.

Aşağıdaki alt bölümlerde ele alınacağı gibi, zamanla bu anlaşmanın kapsamı ve ilgili Komisyon'un (IJC) sorumluluk alanları da günün gereksinimlerine göre belirlenmiş ve kapsamı genişletilmiştir. İlgili andlaşmanın tarihi boyutu açısından bu anlaşmada ve

tarihi gelişiminde önemli bir yeri bulunan, Uluslararası Birleşik Komisyonu'nun yapılanması ve gelişimi de önemli bir yer tutmaktadır.

1.1 Tarihi Boyut

ABD ve Kanada arasında 1909'da imzalanan andlaşmanın içeriği ele alındığında, bu anlaşmanın kapsam olarak olmasa bile, uyuşmazlık alanlarına ilişkin başlıkları ile günümüz andlaşmalarını yansıttığı ileri sürülebilir. Bu başlıkların içinde ulaşım, enerji üretimi, kirlilik ve sınır sularının endüstriyel ve tarımsal amaçlarla kullanılması konuları bulunmaktadır. Kapsam olarak ele alındığında, 1900'lerin başında başlayan sıkıntılar sonucu ve uygun anlaşma koşullarının oluşması sonucunda gerçekleştirilen bu anlaşmanın hükümlerinin, günümüz çevre sorunlarıyla başa çıkabilecek niteliklere sahip olmadığı söylenebilir. Ancak 20. yüzyılın başından itibaren başlayan bu işbirliğinin, iki ülkenin sorunlarını, çatışma boyutlarına ulaşmadan karşılıklı çözümleyebilme geleneğini oluşturmaya yardımcı olmuştur.

O zaman Birleşik Krallık toprakları olan bugünkü Kanada toprakları, bu andlaşmayla birlikte, Kanada devleti gerçeğinin de kabul görmesinde ön ayak olmuştur. Bu nedenle, 1909 tarihli andlaşmanın aslında, Kanada Cumhuriyeti adına Birleşik Krallık ve ABD arasında imzalandığı görülür. Böyle bir andlaşmaya gidilmesinin en önemli nedenlerinden biri, burada ulaşım sorunlarına yönelik başlayan, zamanla sınırları da etkileyebilecek olan yapılanmaların başlamış olmasıdır, ikincisi, bunların belli bir düzen içinde gerçekleştirilmesini sağlamak gerekliliğidir. Bir başka gerekçe ise, bu yeni yapılanmadan ve bölgede hızla artan nüfusun gereksinimlerini karşılamaya yönelik yapılacak öteki çalışmalardan kaynaklanabilecek uyuşmazlıklara önceden çözüm

üretebilmek isteğidir. Bu andlaşmayla birlikte, onu uygulamak için uluslararası bir Komisyon'un kurulma nedenlerinin başında, iki ülke sınırında suların düzenlenmesine ilişkin ortaya çıkacak olan anlaşmazlıkların bağımsız olarak araştırılabilmesi, bir hakemlik görevi üstlenecek yapıya ve ilgili konularda yapılacak başvurularda danışmanlık görevi yürütecek bir kuruma gereksinim duyulması olmuştur. Bu Komisyon'un en temel görevlerinden birinin uyuşmazlıkları tarafsızca çözmesi olduğu söylenebilir.

Bu Andlaşma'nın yapılma gerekçeleri arasında, Şikago, Buffolo, Toronto ve Cleveland bölgesinde 1870'lerde 300,000 olan nüfusun 1900'de 1.7 milyona çıkmış olması da bulunmaktadır. Bu hızlı artış beraberinde kentleşmeyi, üretim artışını da getirmiştir. Bu, bölgede hızla artan nüfusun gereksinimlerini karşılamak üzere ciddi altyapı çalışmalarının başlatılmasını gerekli kılmıştır. Böylelikle gereksinimler ve karşılıklı hükümetlerin istekleri de örtüşünce, ortaya 1909 tarihli Andlaşma çıkmıştır. Tabii ki o dönemde henüz yeni olan baraj yapıları, suyun kirlilik oranlarının bugünkü boyutlarıyla karşılaştırılamayacak düzeyde olduğunu söylemek olanaklıdır.

Bu Anlaşma ile başlayan bu dönem, başka olumlu gelişmelerinde varlığıyla birleşince ABD ve Kanada, 1938 ve 1941 Hakemlik kararlarının alındığı Trail Smelter ve Uluslararası Adalet Divanı'na taşıdıkları dava dışında* uyuşmazlıkları kendi aralarında çözmeyi başarmışlardır. Bu Andlaşma'nın başarısının arkasında, her iki ülkenin aynı kültürel altyapıdan, Batı Avrupa kültürü ve koloni anlayışı ve yapılanmasından gelmesi;

* Trail Smelter Davası hakemlik kararları; Main Körfezi ve George Kıyısı Davası. Trail Smelter Davası (s.285-286) daha önce ayrıntılı ele alınmıştır. İkinci Dava da zengin petrol ve balık kaynaklarının bulunduğu bu alanda anlaşmaya varamayan iki ülkenin, konuyu Uluslararası Adalet Divanına taşımaları ile başlamıştır. Bu davada Divan, her iki ülkenin uzun süredir devam etmekte olan işbirliğine değinerek bu alanda ortak bir yönetim ve kullanıma gitmeleri gerektiği kararına varmıştır.

bunun sonucu olarak birbirine yakın kalkınma düzeylerine, yasal ve yönetsel bir anlayışa ve benzer geleneksel bir altyapıya sahip olmaları bulunmaktadır. Bu koşulların bir yansıması olarak her iki ülkenin temsilcileri de benzer kavramlarla hareket etmekte, böylelikle daha kolay uzlaşma sağlanabilmektedir. Bölgedeki bir başka başarı ölçütü ise Komisyon'un varolan siyasal yapılanmanın da bilincinde olarak günün koşullarına uyumlu çözümler önermiş olmasıdır. (Jakson, 1993: 25-28; Macgraw/Nickel, 1990:141-142)

Uluslararası Birleşik Komisyon aynı zamanda her iki ülke halklarının da dilek ve isteklerine yanıt verdiğiinden, birçok devletten daha önce çevre sorunlarını, bu ülkelerin gündemine taşıyabilmiştir. Zaten bu bağlamda bilinçlenmeye başlamış olan her iki ülkenin kamuoyu da, bu doğrultudaki isteklerini, devletlerini çevre konusunda önlemler almaları ve yasalar çıkarmaları konusunda baskı altına alarak belirtmekteydiler. Bu açıdan her iki ülkenin kamuoyunun istekleri, devletlerin egemenlik alanlarında kabul ettikleri yasalar birbiriyle örtüşmekteydi. Bu ortam, özellikle kirliliğin artık görülür boyutlara eriştiği Büyük Göller Bölgesinde, karşılıklı önlemlerin alınması için uygun koşulları yaratmıştır.

Böylece iki devlet arasında kirlilikle daha iyi mücadele edebilmek için, daha kapsamlı olan 1972 "Büyük Göller Su Kalitesi Anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşmadan önce, 1960'larda bu bölgedeki kirlilik boyutları artık göz ardı edilemez durumda olduğu belirtilmektedir. Başvuruların sıklığı sonucunda 1964 senesinde iki devlet, bu bölgedeki kirliliğin boyutlarını saptanması isteğiyle 9. maddeye göre, IJC'ye başvuruda bulunmuştur. Bu başvurudan 1972'ye kadar süren araştırmaların yürütüldüğü dönemde, her iki devlet de, özellikle kanalizasyon ve altyapı çalışmalarına öncelik ve hız

vermişlerdir. Bu yatırımlar 1990'lara kadar sürmüştür. Bu girişimler sonucunda, Bölgede en çok etkilenen göllerden biri olan Erie Gölü'nde gözle görülür düzelmeler sağlanabilmiştir. Tüm bunların etkisiyle 1978'de her iki devlet, 1972 Anlaşması yerine geçecek daha kapsamlı, ekolojik bir yaklaşımın benimsendiği yeni bir anlaşmaya imza atmışlardır. (EK 3, s.412)

1978 anlaşması, çevre konularında en az 1909 Andlaşması kadar yaratıcı ve devrimcidir. Bu anlaşmanın gerçekleştirdiği bir başka düzenleme ise, IJC'ye daha kapsamlı ve net bir görev tanımı getirmesidir. Böylece bu Komisyon'a destek artırılmakta, yasama özellikleri genişletilmektedir. Bu anlaşmadan sonra daha etkin bir konuma kavuşan IJC'nin 1978'ten sonra daha verimli çalıştığı ileri sürülmektedir. (Jakson, 1993; Macraw/Nickel, 1990)

Bu Komisyon'dan gelen istek üzerine, ABD ve Kanada, 1987'de, 1978 Anlaşmasını daha etkin yürütmek üzere bir Protokol imzalamışlardır. Bu Protokol, 1978 Anlaşması ile toprak, hava ve su kirliliği yanısıra, organik dünyanın da dahil edildiği, oldukça geniş kapsamlı ele alınmış bir Protokol'dür. Ayrıca, bunun Büyük Göller Su Havzasında, bu kapsam ve elindeki verilerle başa çıkamayan Komisyon'u rahatlatan bir protokol olduğu da söylenebilir. Bu havzada gereksinim duyulan bir başka boyut ise, 1800'lerle karşılaştırıldığında bugün 35 milyon daha fazla nüfusun bulunduğu bölgede, yeterli ve hızlı önlemlerin alınabilmesidir. Bu Anlaşma da insani ve toplumsal boyutlar da unutulmamıştır. Ayrıca, bütün bunların uygulamaya konulabilmesi için devletlerin karşılıklı mali, teknik ve siyasal desteklerine gereksinim duyulduğundan, 1987 Protokolü bunu karşılamak üzere gerçekleştirilmiştir. (Jakson, 1993)

1990'ların sonlarına doğru, artık çok daha farklı boyutlarda geleceğe, 21. yüzyıla yönelik öngörülerde bulunmak ve gerekli önlemleri almak gereksinimi doğmuştur. Bunun üzerine, 16 Nisan 1997'de, Kanada ve Birleşik Devletler Hükümetlerinden gelen istek doğrultusunda IJC, 21. yüzyılda çevre önceliklerini belirlemek ve bu konuda tarafları yönlendirmek için gerekli çalışmalara başlamıştır. Komisyon 21. yüzyılda bölgeye ilişkin oluşabilecek sorunlarla ilgili konu başlıklarını belirlemiş ve hükümetlere beş öneri halinde sunmuştur. Konu başlıklarının arasında nüfus artışı, kentleşme, iklim değişikliği, ekonomik genişleme, enerji gereksinimi, atık üretiminin artışı, su gereksinimi ve sağlanması, hava kirliliği, atık yönetimi ve alt yapı gibi su alanlarını doğrudan ilgilendiren farklı boyutlarda konular bulunmaktadır. (IJC, 2001a)

IJC'nin ilgili hükümetlere ilettiği beş öneriden ilki, doğudan batıya uzanan sınırdaki ekosistem temelli su havzaları yönetimleri oluşturulmasına yöneliktir. 1909 Anlaşmasının varlığına karşın, çevresel olarak kapsamlı bir çalışmanın yürütüldüğü tek alan Büyük Göller Bölgesi'dir. Bunun dışındaki bölgelerde Komisyon'a başvuru olduğu takdirde bir çalışma gerçekleştirilmekte ve önlemler alınmaktadır. Bu, 1978 Anlaşmasında bulunan 'bütünlük' ilkesine de aykırıdır. Bu öneriye göre, Büyük Göller Havzası da dahil, sınır boyundaki altı havza alanı için yönetim kurulları oluşturularak sorunların ve önlemlerin belirlenmesi istenmektedir. Bu yönetim kurulları IJC'nin yükünü de hafifletmiş olacaklardır. Komisyon'un bu bağlamdaki bir başka önerisi ise çeşitli kurumlar arasında yargı çatışmasını ve çifte bilgi üretimin engellenmesi ve buna uygun eşgüdümün sağlanması isteği olmuştur. Burada IJC'nin özellikle üzerinde durmak istediği, 1993 yılında iki hükümet tarafından oluşturulan, hükümetler arası bir kurum olan Çevre İşbirliği Komisyonu (CEC- Commission for Environmental Cooperation)'nun çalışmalarıdır. CEC, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nı (NAFTA-North

American Free Trade Agreement) tamamlamak üzere yapılandırılmış bir kurumdur. Bu nedenle, yalnızca iki devlete değil bu anlaşmaya taraf olanlarla ilgili ya da ilgililerin istekleri üzerine, ulusal çevre hukukunun uygulanmasını sağlamak için çalışmalar yürütmekle görevlendirilmiştir. CEC, Hükümet temsilcileri tarafından temsil edilen, ortak karar alma usulüne göre işleyen, bağımlı bir yapıya sahiptir.

Komisyon'un ikinci önerisi, sınıraşan sularda nicelik, nitelik yanısıra, hava ve su kirliliğine ait verilerin daha kapsamlı olarak toplanmasını içermektedir. Üçüncü öneri, varolan IJC kurallarının, sürekli gelişmekte olan konuların, ilgili su kaynaklarında uygulanabilirliğinin ve değişimlere uyumunun sağlanması yönündedir. Komisyon'un iki ülkeye yaptığı dördüncü duyuru, IJC'den, nükleer reaktörlerin su alanlarına etkisine ilişkin istenen çalışma ile ilgilidir. Buna bağlı olarak Komisyon'un kararı, elektrik santrallerinde düşük enerjili batı kömürünün kullanılması sonucunda nükleer maddelerin daha fazla yayılım göstereceği biçimindedir. Beşinci duyuru, yapılan tüm çalışmaların kapsamlı bir açıklamasının hükümet temsilcileri, kamuoyu ve öteki ilgililerle paylaşılacağını bildirilmesidir. (IJC, 2001a)

1.2 Uluslararası Birleşik Komisyon (IJC)

Uluslararası andlaşmalarda uygulamayı kolaylaştırmak ve yargı yollarını oluşturmak için genellikle bir üst kuruma gereksinim duyulmuştur. Bu tür uygulamalarda üç farklı yaklaşıma rastlanmaktadır. Bunlardan biri, UNEP'in Bölgesel Denizler Sözleşmesi'nde olduğu gibi kalıcı bir sekreteryanın, yürütücü ve iletişimi sağlayan birimin bulunduğu bir yapılanma; ikincisi, Ren Sözleşmesi'nde gerçekleştirildiği gibi ilgili temsilcilerin katılımıyla oluşturulan bir komisyonun yer aldığı bir yapılanma;

üçüncüsü ise IJC'de olduğu gibi üye devletlerden bağımsız, hemen hemen yargısal bir yapıya sahip bir komisyondan oluşan yapılanmadır. İlk iki yapılanmanın uluslararası anlaşmalarda ve çok taraflı anlaşmalarda sıkça başvurulmuş yöntemlerden biri olduğu ileri sürülmektedir. IJC'nin oluşumu ise uygulamada tek olan bir örneği temsil etmektedir. Bu yapılanma, bu Komisyon'un taraf devletlerce güvenilirliğini ve bağımsızlığını artıran bir özelliğe (Birnie/Boyle, 2002: 204) sahiptir.

IJC adı geçen nedenlerle, Ren akarsuyunda olduğu gibi devletlerarası bir anlaşmayla oluşan bir komisyondan çok, bağımsız uzmanlardan oluşan, üyelerinin taraf hükümetlerce atandığı yarı bağımlı bir kamu kurumu gibi çalışmaktadır. Bu nedenle atanan üyelerin seçimi ve bunların ülke çıkarlarına hizmet etmesi bazen kaçınılmaz olabilmektedir. Ancak Komisyon'un çoğunluk oyu ile çalışması, uzmanların ortak dilleri konuşuyor olmaları olası uyuşmazlıkları engellediği ileri sürülmektedir. (Jakson,1993; Birnie/Boyle, 2002)

Sınır Suları Andlaşması'nın imzalandığından bugüne yaşanmış olanlar, bu Komisyona olan güvenin artmasında önemli rol oynamıştır. Bunu sağlayan önemli ölçütler, Andlaşma'da Komisyon'un görev ve sorumluluk alanlarının ve sınırlarının net olarak belirtilmiş ve uygulama döneminde taraf ülkelerin buna gerekli saygıyı ve desteği göstermiş olmalarıdır. Bu Andlaşma'nın 8, 9 ve 10'uncu maddeleri IJC'nin çalışma koşullarını, yapılanmasını ve taraf devletlerin bu komisyona yaklaşımlarını belirlemektedir. (IJC, 2001c; IJC, 2003c)

Komisyon, her iki ülkeden de 3'er olmak üzere eşit sayıda komisyon üyesi tarafından temsil edilmektedir. Bu Komisyon, 8. maddeye göre, evsel ve hijyenik

gereksinimler, ulaşım ve bunu sağlayacak kanalların oluşturulması konuları, enerji ve sulama ile ilgili konularda taraf ülkelerin birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getirip getirmediğini denetlemekle sorumludur. Devletler bu üç alana ilişkin herhangi bir konuda ortaya çıkan sorunları bu komisyona iletmekte ve çözüm önerilerine uymaktadır. Ancak 9. maddeye göre, Komisyon üyelerinden herbirinin bağımsız olarak hazırlayacağı ve Komisyon'un bunun sonucunda oluşturacağı karar, hukuki bir yaptırım ve hakemlik özelliği taşımayacağı belirtilmektedir. Bu maddede belirtilen kısıtlamalar, 10. maddede kaldırılmakla birlikte, uygulamada komisyon üyelerinin kendi hükümetlerine verdikleri raporlar ve danışma yoluyla sorunların çözüldüğü görülmektedir. (IJC, 2003a; Jakson-Thomas/Howlett, 1993: 26-27)

Komisyon'un yapılanması ve işleyişi ile ilgili olarak iki dönem yaşanmıştır. Bunlardan biri 1909'dan 1944'e kadar olan dönem, ikincisi 1944'ten 1970'e kadar olan dönem. (Jakson, 1993: 27) Buna 1970'ten sonraki gelişmeleri kapsayan bir üçüncü dönemi de eklemek olanaklıdır.

Devletler tarafından atanan komisyon üyelerinin çoğunlukla kendi ülkelerinin ve senatolarının çıkarlarını açıkça ön planda tuttukları kaynaklarda belirtilmektedir. Buna karşın Komisyon'un prestijli konumu ve eşit yapılanması karşılıklı anlaşmazlıkları önlemiştir. Ancak 1970'te Komisyon'un başvurulardan bağımsız olarak kendi girişimleri ile çeşitli çalışmalar yürütmesi her iki hükümet tarafından da hoş karşılanmadığı için yeniden bir yapılanma ve güven tazeleme sürecine girilmiştir. (Jakson, 1993: 27)

Doğal olarak Sınır Suları Andlaşması'nın zayıflıkları ve kuvvetli noktaları IJC'nin işleyişine ve yapılanmasına da yansıdığı ileri sürülmektedir. Benzeri hükümetler

arası kurumların, danışmanlık işlevleri ve yasal uygulamaları yerine getirmenin yanısıra, en önemli görevlerinden biri, resmi ya da gayri-resmi yollardan karşılıklı doğacak uyuşmazlıkları, çatışmaya dönüşmeden çözümlemek ve iletişim kanallarını sürekli açık tutmaktır. Bu yaklaşım yazında “uyuşmazlık sakınması” olarak ele alınmakta, bu yolla sürekli yasal yollara başvurulması engellenerek, karşılıklı gerilimlerin azaltılmakta olduğu belirtilmektedir (Birnie/Boyle, 2002: 217). IJC yine türünün tek örneği olarak, bulunan tek resmi hakemlik kuruluşlarından biridir. 9. maddede bunun tersine bir ifade kullanılmış olmakla birlikte, 10. maddenin bu açıdan Komisyon’a yetki tanıdığı söylenebilir. Ancak Komisyon, her iki devlet tarafından da, bir iki başvuru sonucu yaptığı arabuluculuk dışında, 10. maddeyle ilgili harekete geçirilmemiş; Komisyon, daha çok yasal bağlayıcılığı olmayan konularda, 9. madde kapsamında, incelemelerde ve tavsiyelerde bulunmuştur. (Birnie/Boyle, 2002: 218; IJC, 2003a)

Komisyon’un arabuluculuk anlamında yalnızca hükümetler arasında değil halklar ve hükümetler arasında da bir arabuluculuk görevi üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayede 1945 gibi erken bir tarihte bu komisyona gelen çevre kirliliği ile ilgili başvurular değerlendirilebilmiş, bunların incelenmesi sonucunda elde edilen bilgilerle, 1972 ve 1978 Büyük Göller Su Kalitesi Andlaşması’nın temelleri atılmıştır.

1978 Anlaşması ile IJC daha kapsamlı bir yetkiye ve sorumluluğa kavuşmuştur. Bunun yanında uygulamada rastlanmayan bir biçimde, Hükümetler tarafından toplanmış verileri bağımsız olarak denetlemeye ve onamaya hak kazanmıştır. Bu yetki genişlemesine karşın, Hükümetler, IJC’nin periyodik raporlarını incelemeye ve Ondan uygun bir davranış içinde olmasını beklemeye hakları bulunmaktadır. Her iki yönüyle

de, IJC'nin görüşmelerde yararlı bir katalizör olarak bulunduğu söylenmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 327)

20. yüzyıl boyunca, iki ülke arasındaki uluslararası, sınıraşan çevre ilişkilerini düzenlemede oldukça başarılı olan IJC, benzer ilişkilerin düzenlenmesi için iyi bir örnek oluşturabilir. IJC'nin internet sayfasındaki bir makalede (IJC, 2001a) bu başarının nedeni altı başlık altında toplanmıştır. Komisyon, 21. yüzyıla girildiği bir dönemde bir değerlendirme olarak yazdığı raporda, karşılıklı çevre konularında yürüttüğü ilişkide bu altı temel öğenin, sürecin başarısında rol oynadığını belirtmektedir. Bunlar: danışmanlık yapma ve fikir birliği oluşturma; halk katılımı için uygun bir ortam yaratma (zaten bu 1909 Andlaşmasının ruhunda ve IJC'nin yapılanma koşullarında bulunmaktadır); yerel yönetimlerin katılımını sağlama; ortak neden-sonuç ilişkisine ulaşma; nesnellik ve bağımsızlık; esneklik. (IJC, 2003a)

1.3 Çevresel Boyut

Yukarıda da belirtildiği gibi 1909 Andlaşması tamamiyle farklı hedeflerle imzalanmış olmakla birlikte, sınıraşan kirlilikle ilgili bir madde içeriyor olması ve bir arabulucu kurum olan IJC gibi esnek ve bağımsız bir yapıya sahip bir kuruma sahip olması nedenleriyle, Kuzey Amerika'nın bu bölgesinde çevreyle ilgili önlemlerin zamanında alınabilmesine öncü olacak bir yapılanmaya dönüşmeyi başarmıştır. Yukarıda tarihi yönünün sergilendiği bu Andlaşma ve Komisyon'un varlığı, bölgedeki kirlilikle ilgili geçmişi 1960'lara giden bir araştırma ve veri tabanının oluşmasına öncü olmuştur.

Bu işbirliğinin bir başka boyutu da çevre konusunun yalnızca tatlı su ortamlarıyla kısıtlı kalmamış olmasıdır. Özellikle Trail Smelter Davası'nda ve öteki uyuşmazlıkların çözümünde IJC'nin rolüne de bağlı olarak, bu işbirliği, hava kirliliği, toprak kirliliği ve her iki ülkenin sınırları ucunda bulunan denizlerin kirliliğine ait çalışmaların yapılmasına ve yeni önerilerin geliştirilebilmesine ön ayak olmuştur. IJC'nin bölgede su kaynaklarını etkileyecek olan hava kirliliğine yönelik yaptırdığı çalışmalar, her iki devleti 1995'te Hava Kalitesi Anlaşmasını imzalamaya kadar götürmüştür.

1900'lerde bölgede göçle başlayan aşırı nüfus artışına bağlı olarak beliren su sıkıntısı ve bunun bir devamı olarak ortaya çıkan gereksinimle başlatılan çalışmalar ve Büyük Göller Bölgesinde başlayan hızlı kentleşme ve sanayileşme, su kaynaklarının nitelik ve niceliklerinde etkili olmaya başlamıştır. Bölgedeki suların niteliği ve niceliğine ilişkin kaygılar farklı boyutlarda olmakla birlikte 20. yüzyıl başında da dile getirilmekteydi.

II. Dünya Savaşı öncesinde IJC'ye olan başvurular genellikle yeni yapılanmalara ilişkindi. Bunlar daha çok ulaşımı kolaylaştırmak için açılan kanallar, enerji santralleri ve barajların yapımı için yapılan başvurulardı. Ancak 1960'larda özellikle Büyük Göller Bölgesinde sulardaki kirlilik gözardı edilemeyecek boyutlara erişmişti. Bu bölgedeki hacmi en küçük ve derinliği en az olan Erie Gölü, kirliliğin ilk izlenebildiği yer olarak, bu alanda başlatılan koruma ve kirliliği önleme çalışmalarının sembolü olmuştur. Bu görünürlük konunun kolayca kamuoyuna ulaşmasına, IJC'nin varlığı, ilgili çalışmaların hemen başlatılabilmesine aracı olmuştur. Bu dönemde karşılıklı hükümetlerin de ulusal boyutta benzeri arayışlarda olması, karşılıklı istek ve dileklerin örtüşmesine neden

olmuş; böylelikle bölgede yalnız ulusal açıdan değil, uluslararası açıdan da önlemlerin alınabileceği, 1972, 1978 ve 1987 işbirliği anlaşmaları gerçekleştirilmiştir.

Bölgedeki kirlilik boyutu önlenebilecek düzeydeyken başlayan bu çalışmaların, sonuçlarının da gözle görülür olması, bir taraftan hükümetlerin güvenini ve bu konulara ilişkin ilgilerini artırmış, öte yandan kamuoyunun Komisyon'a ve Hükümetleri'nin sorunlarını çözebileceğine yönelik inançlarını yükseltmiştir. Bunu izleyen dönemlerde yeni anlaşmaların verdiği yetkilerlede güçlenen IJC'ye daha fazla para aktarılmış, gerekli araştırmalar için teşvik edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi 21. yüzyıla girildiği bu dönemde IJC, bu yüzyıla ilgili önerilerini ve eylem programlarını da belirlemiştir. Bu önerilerini hükümetlere, ilgili kurumlara ve kamuoyuna duyurmuştur.

Bu çalışmaların ve yaklaşımın bir uzantısı olarak Büyük Göller Bölgesinde sınıraşan sorunlar, daha bütünleşik bir yaklaşım içeren, doğayı çeşitli boyutlarıyla kapsayan, “ekolojik sistem” yaklaşımıyla ele alınmakta; bu görüşü sürdürebilecek yönetim arayışları gerçekleştirilmektedir. Bu bölgedeki, nüfus yoğunluğuna, sanayileşme ve ekonomik genişlemeye karşın, sürdürülen çalışmaların birçok kesimden destek alıyor olması, ortaya çıkacak sorunlara karşı da çözümler üretilebileceğinin işaretlerini taşımaktadır. Bu olumlu örnek, birden fazla devlet içinden geçen öteki akarsular ve yönetimleri için de atacakları adımlarda ve yapılanmalarında öncü, yol gösterici bir görevi üstlenebilir.

1.4 Uluslararası Çevre Hukuku ve Çevre Etiği Boyutları

Bu aşamaya kadar vurgulanan olumlu gelişmeye karşın, 1909 Andlaşması'nın, iki devletin kendi aralarında oluşturduğu iyi bir işbirliğinin ötesine geçemediği eleştirileriyle karşılaşılmaktadır. Bunda, bu bölgenin dünyadan kopukluğu yanısıra, burada başka çıkar gruplarının bulunmaması ve uluslararası başka siyasal çıkarlara konu olmamasının da etkili olduğu söylenebilir. Batı Avrupa Koloniyel Kültüründen, gelen bu iki ülke devleti'nin ilişkilerinde doğal olarak kendilerinden başka etkili olabilecek güçler bulunmamaktadır.

Bölge sorunlarının uluslararası alanda yerini alması, karşılıklı çözilememiş olan sorunların iki uluslararası davaya yansması sonucunda gerçekleşmiştir. Bunlar "Trail Smelter" Hakemlik kararları ve "Main Körfezi" davalarıdır. Daha önce değinildiği (s.267) gibi, Trail Smelter Davası, hava kirliliği konusunun dünyanın gündeminde olmadığı bir dönemde, konunun uluslararası alana taşınmasını ve alınan kararların, uluslararası sınıraşan çevre sorunlarının çözümünde ileride başvurulacak olan bellibaşlı ilkelerin oluşmasını, sağlamıştır.

Uluslararası alanda birçok farklı uygulamanın bulunmasına karşın, 1909 ve izleyen, gittikçe kapsamı genişleyen 1972, 1978 tarihli Anlaşmalar'ın olumlu yanlarından bir başkası da, konuya kapsamlı yaklaşımları ve deniz kirliliğini oluşturan kara kaynaklı atıklar andlaşmalarıyla uyumlu oluşudur. (Birnie/Boyle, 2002: 327)

Dünyada tek örnek olan bu uygulama ve 90 yılı geçen bu uluslararası deneyim, aynı zamanda sınıraşan suların yönetimi konusunda ve uluslararası olumlu bir yaklaşım

olarak da önem taşımaktadır. Bu örneği olumlu kılan, sıkça söylendiği gibi buradaki su kaynaklarının bolluğu ile birlikte, sıralanan birçok başka olumlu boyutu da içinde barındırıyor olmasıdır. İki ülke arasında gerek yönetim açısından gerekse daha ayrıntıda demografik ve kültürel farklılıklar açısından çatışma alanları bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Yine aynı kaynaklarda, her iki ülkenin, egemenliklerine düşkün, tutucu bir yapıya sahip oldukları günümüz koşullarında, benzer bir andlaşmayı ve gelişmeyi gerçekleştiremeyecekleri belirtilmektedir. Andlaşmanın her iki ülkenin de yeni yapılandığı bir döneme denk gelmesi, karşılıklı ödünleri kolaylaştırmış; Andlaşma'nın ve Komisyon'un yapılanmasını, yorumlanmasını ve uygulamalarını her iki devletin birbirine koşut gelişimi ile gerçekleştirebilmesinde yardımcı olmuştur.

Uyuşmazlıkları olumlu yönlendirebilen, uyuşmazlıklardan işbirliği oluşturabilen bu andlaşma, bu çalışmada, başka alanlarda aynen kullanılmak üzere değil, öteki alanlar için olumlu dersler çıkarılabilecek bir örnek oluşturabileceği düşüncesiyle incelenmiştir. Çünkü her havza kendi tarihi, coğrafi, iklimsel, kültürel ve siyasal yapılanmalarıyla kendilerine özgü alanları oluşturmaktadırlar. UNESCO tarafından gerçekleştirilmiş olan çalışmalarla da belgelenen bu gibi örnekler, henüz bu aşamaya gelememiş olan sınıraşan sular alanları ve ilgili devletleri için önemli referans noktalarını oluşturabilirler. ABD ve Kanada örneğinin seçilmesindeki bir başka gerekçe ise, sınıraşan sularda çevrenin korunabilmesinde olumlu bir gelişmenin izlendiği bu örneğin uluslararası çevre hukuku kaynaklarında, özellikle “etik” boyutu içeren örnekler arasında ele alınıyor olmasıdır.

1909 Andlaşması ve IJC'nin çalışması doğrudan çevreyle ilgili yapılandırılmamış olmakla birlikte, oluşan koşulların da desteğiyle ABD ve Kanada sınırında yer alan su havzalarında, çevre adına olumlu adımların atılmasında önemli etkisi olmuştur. Yukarıda

uluslararası yansımalarının ve çevre boyutlarının vurgulanmaya çalışıldığı bu örnek, tez de savunulan, ilgili bölgenin kendi özelliklerini yansıtan, kendi doğallığı içinde gelişmiş, olgunlaşan bir çevre girişimi olarak yer almaktadır. Her ne kadar çevre koruma hedefli başlamamış bir örnek olsa da, yapılan Andlaşma'nın esnekliği ve gelişmelere açık oluşu, ilgili devletleri akarsu çevrelerini koruma noktasına taşıyabilmiştir. 1978 Anlaşması'nda tanımların yapıldığı 1/g maddesinde, "Büyük Göller Havza Ekosistemi" insanlar da dahil olmak üzere, hava, toprak, su ve canlı organizmaların birbiri ile iletişim içinde olduğu bir ortam olarak tanımlanmaktadır. Aynı bağlamda bir başka yaklaşımın yine aynı maddenin "tehlikeli kirletici maddeler" tanımlamasında bulunduğu görülür. Bu tanımda zararlı maddeler ve bunların etkileri yalnızca insan sağlığı ile sınırlı tutulmamış, özellikle havzadaki flora ve faunanın korunması çerçevesinde genişletilmiştir.

2. Eleştiriler ve Olası Uyuşmazlık Alanları

1978 Anlaşması'nın bu geniş kapsamlı yaklaşımından dolayı, uygulanabilirlik açısından çeşitli kaynaklarda eleştirildiği görülür. Bu yönüyle Anlaşma'da bütünlükten ne kastedildiğinin anlaşılmadığı ve ekosistem yaklaşımı gibi anlaşılması zor bilimsel terimlerin kullanıldığı düşünülmektedir. Benzer bir eleştiri aynı Andlaşma'nın "genel hedefler" ve "özel hedefler" olarak ayrıştırdığı ve ayrıntılandığı konu başlıkları için yapılmaktadır. Hatta bu Andlaşmayla iki ülkenin "bilinmez bir yönde yolculuğa çıktığı" bile söylenmektedir. (Jakson, 1993: 30-32) Bir başka bakış açısı ise, bu bölgede gerçekleştirilen bütün olumlu gelişmelere karşın, iki sınır arasında yalnızca Büyük Göller Bölgesi'nde kapsamlı bir yaklaşım izlendiği ve bu yaklaşımın öteki bölgelere yansıtılmamış olduğu eleştirisini getirmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 328)

ABD ve Kanada birçok konuda ortak değerlere sahip olmakla birlikte birçok alanda da birbirinden farklılaşan iki ülkedir. Bu açıdan güç dengeleri, nüfus büyüklükleri ve dağılımları, ekonomik gelişmeleri farklı olduğu belirtilmektedir. Bunlar çevre sorunlarına yaklaşımda gelecekte çatışan uçları oluşturabilecektir. İki ülke arasındaki sınırın uzunluğu ve sınır boyundaki doğal kaynakların kapsamı da bu sorunu artıracak boyutlarda olduğu söylenmektedir. Örneğin ABD sınırındaki nüfusun yoğunluğu ve sanayileşme ile Kanada tarafındaki yapılanma birbirinden tümüyle farklıdır. Bu nedenle, bu oranlara bağlı olarak, yapılacak yatırımların ve önlemlerin finansmanında IJC'ye yapılan başvurularda, ABD'nin daha yüksek bedelli bir yatırım yapmak zorunda olduğu kararı alınmıştır. (IJC, 2003c; Jakson, 1993)

ABD açısından ele alındığında, karşılıklı anlaşmalarda ABD'nin güvenilirliği ve tutarlılığı açısından yöneltilen eleştirilere (Birnie/Boyle, 2002; IJC, 2003c) ek olarak vurgulanması gereken bir başka nokta daha bulunmaktadır. Bu da, ABD'nin aşağı kıyıdaş olduğu bu Anlaşma'daki tavrı ile ülkenin güneyinde yukarı kıyıdaş olduğu Meksika ile ilişkilerinin birbirinden tutarsız bir yaklaşım biçimini içermesidir. ABD aşağı kıyıdaş olduğu Büyük Göller Bölgesinde daha uyumlu ve daha talepkar iken; yukarı kıyıdaş olduğu Kolorado akarsuyunda ve Kanada'yla anlaşma yaptığı aynı dönemlerde (1906) anlaşmaya varmaya çalıştığı Meksikaya karşı tüm egemenlik haklarını savunan, kendi topraklarında doğan bir kaynağı sonuna kadar kullanacağını ileri süren bir tutum içerisinde bulunmuştur. ABD'nin bu tavrını fazla sürdürmeyerek 1944 Anlaşması ile 1960'lı yıllara kadar daha olumlu bir yol izlediği söylenebilir. (Dışişleri Bakanlığı, 2001f)

ABD ve Kanada arasındaki farklılıklardan biri de siyasal yapılanmalarıdır. Kanada, parlamenter sistemle yönetilmekteyken, ABD yürütme ve yargının ayrıştığı Başkanlık sistemi ile yönetilmektedir. Her iki ülke de federasyon yapısına sahip olmakla birlikte, yapılanmaları açısından birbirlerinden ayrışırlar. Bu nedenle de her iki ülkenin sınırlarındaki çevresel yaklaşımlar, burada bulunan federasyonların yaklaşımlarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Ayrıca adı geçen farklılıklara bağlı olarak, her iki ülkenin çevre yönetimi öncelikleri de farklılık taşımaktadır. Bu nedenle, ileride oluşacak, iklim değişikliği ya da beklenmeyen ciddi çevre afetleri karşısında, eğer bu günden gerekli önlemler alınmazsa, dengesiz dağılmış olan sınır kaynakları nedeniyle sorunlar yaşanması olasılığı üzerinde durulmaktadır. (IJC, 2001a)

IJC'nin her iki ülkeye sunduğu 21. yüzyıl öngörülerine ilişkin raporda değindiği bir başka konu ise, NAFTA'ya bağlı kurulan CEC ile ilgili geleceğe yönelik kaygılarıdır. Çünkü gelecekte CEC'nin kuvvetlenmesi ile onun yetkileri ve yaptırımları ile bugüne kadar bu alanda tek olan ve olumlu işler başarmış olan IJC'nin yetki ve yaptırımlarının çatışması söz konusu olabilecektir. Bu açıdan her iki ülkenin, bu iki kurumun yetki ve sorumluluk alanlarını iyi ayrıştırması gerektiği belirtilmektedir. IJC'nin internet sitesindeki 21. yüzyıl önerilerinin sunulduğu raporda yer alan bu boyutlar, ABD ve Kanada arasındaki olası uyuşmazlık alanlarına işaret etmektedir. (IJC, 2001a)

III. Orta Avrupa Örneği: Tuna Akarsuyu ve Gabçikovo-Nagimaros Davası

1. Orta Avrupa Örneğinde Sınıraşan Sular

Tuna nehri Almanya topraklarında doğup sırasıyla Avusturya, Slovak Cumhuriyeti ve Macaristan, Yugoslavya ve Hırvatistan, Yugoslavya ve Bulgaristan, Romanya ve Bulgaristan sınırlarını oluşturdudan sonra, Ukrayna ve Romanya arasında bir sınır oluşturup, Karadeniz'e dökülmektedir. (EK 4, s.413)

"Tuna: Avrupa'nın Barış ve Uyuşmazlık Nehri" adlı yazısında Tarpy, Tunayı şöyle tanımlamaktadır:

"Orta ve Doğu Avrupa boyunca süren uzun yolculuğu sırasında Tuna, binbir çeşit yüzün ve simgenin geçidiyle hayat bulur. ... Almanya'da Kara Ormanlardaki yamaçlardan doğan Tuna, Karadeniz'e kavuşuncaya dek geçtiği 10 ülkede değişik adlarla anılır. Yaklaşık 2900 kilometrelik uzunluğuyla Tuna, Volga'dan sonra Avrupa'nın ikinci uzun ırmağıdır. Tuna havzası Karadeniz'e dökülen dereler ve kanallarla beslenen ormanlar, göller, bataklıklar ve kumullarla dolu 361,000 hektarlık bir alanı kaplamaktadır." (Tarpy, 2002: 112-118)

İlber Ortaylı ise, "Tuna: İmparatorlukların Altın Kemerı" adlı yazısında Tuna üzerindeki Osmanlı ve Türk kültürünün etkilerini anlatmaktadır:

"Tarih boyunca kimi zaman barış içinde akan, kimi zamanda kanlı mücadelelere sahne olan Tuna Nehri, beş yüzyıl Osmanlı hakimiyetinde kaldı. Bugün Tuna boyunda ayakta kalan eserler ve varlığını koruyan Türk cemaatleri bu mirasın parçası." (Ortaylı, 2002: 126)

Tuna akarsuyunun yukarıda adı geçen özellikleri yanısıra iki alanda bölgeye önemli katkısı bulunmaktadır. Bunlardan biri insanların ruhsal gereksinimlerine yanıt veren eğlence-dinlence özellikleri ve estetik değerler; öteki, insanların ekonomik ve toplumsal gönenclerini artıran ticaret ve üretim amaçlı kullanımlar. Tuna akarsuyunda bu iki, birbiriyle çelişen kullanımdan ticari amaçlı olanı, öteki kullanımı fazlasıyla etkilemiş, bu, akarsuyun çevresel değerlerini düşürmüş, ekolojik dengelerini bozmuş, öte yandan bu akarsuyun insanlar tarafından kullanımını da tehlikeli hale getirmiştir. Sanayi sektörünün Tuna'ya egemen oluşu aynı zamanda bir başka ticari kullanım olan balıkçılığı da doğrudan etkilemiştir.

Tuna boyunda yer alan etkinliklerin başında, rafineriler gibi ağır atıkları bulunan sanayiler de bulunmaktadır. Bunlar, görüntüleri ile akarsuyun peyzajını olumsuz yönde etkilediği, Sovyetler Birliği döneminden kalma eski teknolojilerle üretim yaptıkları ve çevre korunmasıyla ilgili önlemleri almadıkları için eleştirilmektedirler. Bu sanayiler üretim açısından verimli çalışmamakta ve Tuna'nın doğal çevresini kirletmektedirler. Bu sanayilerin Tuna'nın kirlenmesindeki olumsuz etkilerine ek olarak, bu alanda yaşanan en büyük çevre felaketlerinden birinin, 1999 senesinde, NATO kuvvetlerinin bu akarsu üzerinde yaptıkları silahlı çatışma eylemi sonucunda gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Bu çatışma sırasında bombalanan birçok sanayi tesisinin ve rafinerilerin atıkları doğrudan Tuna'ya boşalmıştır. Ayrıca Tuna üzerinde bulunan üç önemli köprünün yıkılması sonucunda bölgedeki ulaşımın durması ile ticari etkinlikler de durmuş olduğundan, bu bölge çeşitli boyutlarıyla ciddi bir sosyal-ekonomik ve ekolojik bir bunalımla karşı karşıya kalmıştır. (ICE case studies, 2000; TED case studies, 2000b; Tarpay 2002)

Bu sanayilerden de eski bir sektör olan deniz ulaşımıcılığı bir yandan sanayi sektörüne hizmet verirken, öte yandan Tuna'nın ulaşım olanağından yararlanarak Avrupa'nın içlerine kadar hizmet verebilmektedir. Bu sektör ve etkinliklerinin Tuna boyunda ticaretin gelişmesinde, birçok kültürün birbirine kaynaşmasında ve Tuna boyu kentlerinin birbirine bağlanmasında önemli katkıları olmuştur. Tuna boyu kentlerinin, limanlarıyla birlikte gelişmesine, uygarlığın Avrupa içlerine kadar taşınabilmesinde bu sektör ve Tuna'nın ulaşım olanakları aracı olmuştur. Bu katkılarının tersine, bu etkinliğin zaman zaman ciddi çevre kirliliğine yol açtığı söylenebilir.

Orta ve Doğu Avrupa'da yüzyıllardır Tuna'nın suyunun doğal akışının değiştirilerek ve ekolojik dengesinin bozulmasına neden olan bir başka kullanım ise, Tuna boyunda yürütülen tarımsal etkinliklerdir. Akarsuyu besleyen sulak alanların, kıyı alanlarının, yeni tarım alanları açma amacıyla kurutulduğu ya da setlerle kesilerek, doğal akışlarının değiştirildiği kaynaklarda belirtilmektedir.

Tuna'da da, vazgeçilmez yararlanma kaynaklarından biri, suyun depolanmasını ve ondan elektrik üretilmesini sağlayan barajlardır. Bunu gerçekleştirebilmek için Sovyetler-Birliği döneminde imzalanan anlaşmalar ve girişimler sonucunda bu akarsu üzerinde bir dizi baraj yapılması kararı alınmıştır. 1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılması ile eski Sovyet ülkeleri, benimsedikleri farklı yaklaşımların da etkisiyle daha önce yaptıkları anlaşmalarla ilgili uyuşmazlığa düşmüşlerdir. Barajlara ilişkin yaşanan bu uyuşmazlık, uluslararası çevre hukukunda ve çevreyle ilgili birçok alanda ilklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu alan ilk uluslararası çevre protestosuna, bir altyapı projesinin politik bir devrimine, doğrudan çevreye ilişkin bir uyuşmazlığın BM

Uluslararası Adalet Divanı'na taşınmasına neden olmuştur (International River Network, 2003)

Tuna'da yer alan ulusların yeni yönetim arayışlarının ve Yugoslavya'da yaşanan savaş sonrasında ortaya çıkan dönüşüme koşut oluşan uyuşmazlıkların ve çevre bozulmasının birçok boyutu bulunmaktadır. Bunlar; varolan anlaşmaların bu yeni koşullarda uygulanmasına bağlı olarak ortaya çıkan uluslararası boyut; doğrudan çevre sorunları ve çevrenin korunmasıyla ilgili boyut ve bölgede uluslar arasında varolan geçmiş anlaşmazlıklara dayanan uyuşmazlıkların günümüze taşınması boyutlarıdır. Her bir boyut kendi içerisinde farklı yönleri ve ayrıntıları içermektedir.

Burada doğrudan bu çalışmanın ilgi alanına giren, çevrenin bozulması ve Tuna akarsuyu'nda ortaya çıkan çevresel sorunların birçok farklı boyutu bulunmaktadır. Bunlar arasında değinildiği gibi Tuna boyunun sanayi ve tarımsal etkinlikler sonucu kirlenmesi, bu akarsu üzerinde kurulan barajların etkileri ve Tuna'nın Karadeniz'e döküldüğü deltada yaşanan ekolojik sorunlar sayılabilir. Burada tüm bu sorunların hepsine değinmek çalışmanın kapsamını aşacağından, bu bağlamda örnek olay olarak Gabçikovo-Nagymaros Programı seçilmiş ve alt bölümler bu konuya odaklanarak düzenlenmiştir.

1.1 Tarihi boyut

Tuna tarihine iki farklı açıdan yaklaşmak olanaklıdır. Birincisi, geçmişten bugüne gelen kültürel ve siyasal, renkli; kültürlerin, farklı siyasal tercihlerin çatışmasından, etnik grupların çatışmasından oluşan devingen tarih. İkincisi, bir kaynak, bir iletişim aracı

olarak Tuna ve etrafında dönen, stratejik konumundan ve ekolojik yapısından etkilenen tarih. Bu iki boyutu birbirinden ayırabilmenin zorluğu yararlanılan kaynaklardan da anlaşılacakla birlikte, burada birinci boyuta çok kısaca öteki boyuta etkileri derecesinde değinilmeye çalışılacaktır. Öteki boyutuyla ise, Tuna'nın bir yaşam ve iletişim kaynağı olarak birleştiriciliği, kültürleri birbirine yaklaştırması; onun stratejik ve siyasal önemi ve bunun yaşanan uyumsuzluklara ve uzlaşma alanlarına etkileriyle ve en önemlisi çevresel boyutuyla ele alınacaktır.

Konuların birbirinden ayrılmazlığı nedeniyle, bir bakıma Tuna'nın tarihinin, bu bölgenin, Orta Avrupa'nın tarihi olduğunu söylemek olanaklıdır. Tuna aynı zamanda Avrupa, Avrasya ve Asya kültürlerini de kaynaştıran, onların Avrupa içlerine kadar girmesini sağlayan bir iletişim kanalı olduğu da ileri sürülmektedir (Lejon, 1996: 30). Bu iletişim kanalının, köprülerin olmadığı dönemde Orta Avrupa İmparatorluklarının kendilerini barbarlardan koruduğu bir eşik görevi üstlendiği de söylenmektedir. Uygarlıkların düzeyi yükseldikçe ve Tuna'nın ulaşımına ilişkin önemi arttıkça, akarsu yatağı boyunca bellibaşlı noktaları denetim altına almak iktidardakiler için önem kazanmaya başlamıştır.

Tuna'da ilk ortaklıkların ve işbirliğinin, ulaşımaya yönelik olarak, ulaşımı kolaylaştırmak üzere başlatıldığı görülür. Akarsu yatağında ulaşımı hızlandırmak, rahatlatmak için ilk setleme sistemleri 18. yüzyılda yapılmaya başlanmıştır. Tuna'daki ilk düzenleme çalışmaları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dönemine kadar gitmektedir. Gabçikovo-Nagymaros hattında ulaşım için sorunlu alanı çözebilmek için 1880'de başlatılan proje çalışmaları, 1915'te tamamlanmış, ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile uygulamaya konamamıştır. (Fitzmaurice, 1996) Tuna'nın bu bölgesine

ilişkin 200 yıl önce başlayan bu proje çalışmaları, doğrudan bu kaynağın stratejik öneminden pay alma çabaları olarak ortaya çıktığı ve Gabçikovo-Nagimoros Davası özelinde günümüze kadar taşındığı ileri sürülebilir.

Tuna'da ulaşımaya yönelik önemli ekonomik paylar bulunmakla birlikte, burada gerçekleşen seyri denetleyebilmek de bir o kadar önem taşımaktadır. Bu bağlamda Macar ve Slovak tarafını savunan, olayı her birinin bakışından ele alan ve savunan farklı görüşler bulunmaktadır.

Bu görüşlerden biri, Gabçikovo-Nagimoros Davası'nda (GND) üstlendiği yanlış tutumdan dolayı, Avrupa Parlamentosu'nu eleştiren bir tavır ortaya koyan, Norveçli gazeteci yazar Egil Lejon gibi düşünenlerin yaklaşım biçimidir. Bu yaklaşımın en önemli tezlerinden biri Avrupalılarla, burada yaşayanların bölgeye bakışlarında bulunan farklılıklardır. Bu teze göre bölgeyle ilgili farklı algılar buradaki uyuşmazlığı artırmaktadır. Örneğin, Avrupalılar bu bölgeyi Orta Avrupa olarak algılamakta ve tanımlamaktayken; Orta Avrupa ve Asyalılar ise bu bölgeyi Avrupa'nın içinde olarak algılamaktadırlar. Bir başka deyişle, Orta Avrupalılar kendilerini bu büyük coğrafyanın bir parçası olarak kabul ederken, Avrupalılar onların dışarıdan olduğunu düşünerek, bölgeye yönelik yorumlarını bu bakış açısına göre oluşturmaktadırlar. Bu da, bir başka açıdan, bu bölgede kendilerine yakın olduğunu düşündükleri devletleri savunmaları ya da korumaları anlamına gelmektedir.

Gabçikovo-Nagimoros Davası'nda da yazar Lejon, Avrupa'nın tek yanlış olarak, her zaman Avrupa dışında tutulan Slovakya karşısında, kendine daha yakın bulduğu Macaristan'ı tuttuğunu ve O'nun tezine doğrudan destek verdiğini belirtmektedir. Bu

bağlamda da Avrupa Parlamentosu'nun aldığı kararın zayıflığını* ve uluslararası andlaşma hukukuna aykırılığını eleştirmektedir. (Lejon, 1996)

Macaristan'ın burada etkin ve yoğun bir lobi yürütmesi, çevreci grupların desteğini arkasına alması da, yükselen bu değerler etkisinde bulunan karar mekanizmalarını da etkilediği belirtilmektedir. Slovakia'nın bu bölgede yeni bağımsız bir devlet olmanın sıkıntılarını yaşamakta olduğu ileri sürülmektedir. Bu savlara göre, daha önceleri Budapeşte, Viyana ve Prag'tan idare edildiği söylenen Slovakia, çoğunlukla yeni dönemdeki atılımlarıyla da Avrupa'ya daha yakın olmuş bir Macaristan karşısında zayıf kalmaktadır. Macaristan 1967'lerde başlayan bir politika ile, Viyana'ya denk bir merkez oluşturmak için Budapeşte'den bir metropol oluşturma ve buradaki Macar nüfusu artırma çabasına girmiştir. Bunda da başarılı olmuştur. Lejon'un savunduğu teze göre, Gapçikovo-Nagimaros-Projesi (GNP) ile Tuna'yı ve doğu-batı koridorunu denetleme ve birleştirme etkinliğini kaybedeceğini düşünen Macaristan, çevreci bir tutumla, bunu destekleyen lobileri de arkasına alarak burada zayıflayan gücünü kuvvetlendirmek istediği ileri sürülmektedir. (Lejon, 1996: 30-65)

Bu görüşlerin tam karşısında yer alan bir başka görüş ise, sınıraşan sular uyuşmazlıklarının ele alındığı internet sitesinde dile getirilmektedir. (ICE case studies, 2000) Buradaki görüşe göre, Tuna'nın bu bölgesinde yaşanan bu uyuşmazlık, dünyaya en çok duyurulduğu biçiminden daha farklı bir boyuta sahiptir. Bu yazıda, Slovakların aslında burada yüzyıllardır Tuna'yı denetlemek için üzerinde çalıştıkları, onun her iki

* o dönemde Macaristan ve Slovakia'ya ilişkin uyuşmazlık tartışmasında, Macaristan lehine karar veren Avrupa Parlamentosu (AP)'unda bulunan 524 parlamenterden yalnızca 13 kişinin oylamaya katıldığı belirtilmektedir - bu karar 11 kabul oya karşılık, 1 karşı oy, 1 çekimser oyla alınmıştır- Bu dönemde bunların etkisinde kalmayan Avrupa Konseyi, Slovakia'yı, Macaristan'ın karşı oyuna rağmen üye olarak kabul etmiştir (Lejon, 1996: 22-24)

yakasında da Slovak nüfusu artırarak ulaşmak istedikleri stratejik bir taktik olduğu ileri sürülmektedir. Çevreci gruplardan bir bölümü ve Macaristan hükümeti içinde bulunan bazı gruplar bunu savunarak, Slovakya'nın varolan andlaşmadan vazgeçmesi gerektiğini söylemektedirler. Bu gruplar, bu bağlamda Avrupa Birliği'nin doğru bir yaklaşım içinde olduğunu da savunmaktadırlar. Bu görüştekiler, Çek milliyetçilerinin 18. yüzyıldan beri Tuna boylarına yakın olmak istediklerini ve bunu Slovakları kullanarak gerçekleştirmeye çalıştıklarını, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Paris Barış Konferansı'nın da bu görüşe yardımcı olduğunu söylemektedirler. Bu nedenle Tuna suyunu içeri alarak onun tek bir devletin ya da benzer düşüncelerdeki devletlerin denetimine almak arzusu içinde olduklarını ileri sürmektedirler. (ICE case studies, 1997)

Bu farklı görüşlerden de izleneceği gibi, birçok anlaşmazlıkta yaşandığı gibi, Tuna'da bu bölgede yaşanan bu uyuşmazlıkta da farklı bakış açılarının ve daha önemlisi farklı çıkarların çatışması yer almaktadır. Burada hangi yaklaşım biçimi benimsenirse benimsensin aslında çevreye dair kaygıların geri planda kaldığı söylenebilir. Macaristan ve Avrupa Parlamentosu yaklaşımında ve bunu destekleyen öteki yaklaşımlarda çevreye yönelik kaygıların yalnızca birer araç olarak devreye girdiği düşünülebilir. Bu görüşlerin ve destekleyenlerin bir bölümünün bu bağlamda samimi olup olmadığını kestirebilmek ya da başka kuvvetli lobilerin etkisi altında olup olmadıklarını ayrıştırabilmenin oldukça güç olduğunu söylemek olanaklıdır. Benzer bir kaygıyı tam karşıt görüşü destekleyenler için de dile getirmek olanaklıdır.

Egil Lejon'un kaynağının yayımladığı aynı tarihlerde yayınlanan "Tuna'yı Barajlamak" adlı eserinin girişinde yazar Fitzmaurice, GNP'sinin çevreye büyük bir yıkım getireceğini savunurken, bu projeyi sürdürmeye çalışan düşüncenin arkasında

Çekoslavya ve Macaristan'ın eski komünist rejimlerinin, Avusturya banka ve enerji lobilerinin bulunduğunu söylemektedir. Fitzmaurice'e göre, burada aslında Baraj tamamiyle bir sembol olarak kullanılmakta, baraj projesinin sürmesini savunanlar eski komünist rejimin ve siyasal görüşün savunduğu kalkınma, ekonomik özgürlük, doğanın denetimi, ulusal gurur ve prestiji temsil etmektedirler. Karşı görüşü savunanların ise, bu Baraj'ın yapılmamasını, eski sistemin yıkılmasıyla özdeş tuttuklarını belirtilmektedir. Fitzmaurice, bu projenin ekonomik hiçbir verimliliğinin kalmamış olduğunu, katı, tutucu, yeni yükselen değerlere kulak vermeyen, eski stil komünist liderlerin vazgeçmeyeceği türden bir örnek olduğunu (Fitzmaurice, 1996) ileri sürmektedir.

Yukarıda belirtilenler, Tuna'daki baraj projesine ilişkin farklı bakış açılarını ele almakla birlikte, aslında Tuna'da çatışan değerlerin çevresel değil, tümüyle tarihi, siyasal ve ulusal çıkarların bir uzantısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde 1992'de başlayan ve 1997'de sonuçlanan, ancak henüz bir uzlaşmaya varılmamış olan Gabčíkovo-Nagymaros Davası'nın buradaki çevre sorunlarını askıya aldığı da ileri sürülebilir.

Dava ve 1989 öncesinde bölgedeki devletlerce gerçekleştirilen işbirliğinden anlaşılacağı gibi, en az uyumsuzluklar kadar farklı hedefi olan işbirlikleri de çevreye önemli zararlar verebilmektedirler. Bir kaynağın etkin kullanım hedefleri içinde, çevre değerlerinden önce, o kaynağın tüketilene kadar kullanılması bulunmaktaysa, bu, o kaynağın sömürülmesi ya da yok edilmesi olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla özellikle su kaynaklarını ilgilendiren projelerde, çevre boyutu eksik bırakılarak gerçekleştirilen işbirliklerinin, ileride o kaynakta yaşanacak sorunları da artıracak ileri sürmek olanaklıdır.

GND, çevre korumaya ilişkin bir dava olarak görülebileceği gibi, esas biçimiyle varolan uluslararası sistemin onaylanması ile de ilgili olduğu ileri sürülebilir. Ayrıntılı olarak bu Dava incelendiğinde aslında Macaristan'ın bile çevre konularını yalnızca lobicilik etkinliklerinde ön plana çıkardığı, Dava'da ise, Slovakya'yı uluslararası sınırları ihlal etmekle suçladığını, konuyu görüldüğünden başka bir boyutuyla uluslararası yargıya taşıdığını belirtmek olanaklıdır.

1.2 Çevresel Boyut

Ortalama 2850 km. uzunluğunda olan Tuna, 1078 m. yükseklikte Kara Ormanlar'dan doğmakta ve Karadeniz'e dökülmektedir. Tuna havzası üç bölgeye ayrılır: yukarı havza, orta havza ve aşağı havza. Kara Ormanlardan doğarak Almanya ve Avusturya'dan geçen, 625 kilometrelik yukarı havza bölümü; Bratislava'dan Romanya'da Demirkapı'ya kadar 950 kilometrelik, orta havza bölümü; Demirkapı'dan başlayarak Romanya ve Bulgaristan düzlüklerinden ilerleyerek, 100 km genişliğindeki bir delta ile Karadeniz'e dökülen aşağı havza bölümü Tuna Akarsuyunu oluşturmaktadır. 930 km olan aşağı havza 1984'te Tuna Karadeniz kanalının tamamlanması ile 400 km kısalmıştır. (Lejon, 1996: 27) Her bir havza, farklı coğrafi özelliklerinin bir yansıması olarak, içinde barındırdığı farklı olanakları, sorunları ve doğal değerleri kıyısında bulunan ülkelere sunmaktadır.

Tuna havzası 817,000 km² den oluşmaktadır. Ortalama akış hacmi 6500 m³/sn olan bu akarsu, Budapeşte'de 2340 m³/sn, Bratislava'da 2080 m³/sn, Viyana'da 1920 m³/sn ile akmaktadır. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse Ren akarsuyu'nun aşağı Bazel

kısmı ve Fırat'ın Türkiye Suriye sınırındaki ortalama akış hızı 1000 m³/sn hacime sahiptir. Su hacmi nedeniyle Tuna, baraj yapımında tercih edilen akarsulardan biridir. Özellikle suyun kuvvetle aktığı yukarı havzada daha çok sayıda baraj bulunmaktadır. 1900'lerle birlikte başlayan baraj yapımlarının hızla Avrupa'da da yerini aldığı görülür. 1901-1985 arasında Avrupa'da 517 büyük baraj yapılmıştır. Enerji santrallerinin bulunduğu çeşitli büyüklükteki rezervuarlar ve seyir amaçlı düzenlemeler yanısıra, büyük baraj yapılarından 40 tanesi Tuna yatağı üzerinde yer almaktadır. (Lejon, 1996; Romanenko, 1997) Daha sonra bağımsızlığını ilan edecek olan Tuna devletleri arasında da benzer bir akımın uzantısı olarak, 1976'da Çekoslovakya ve Macaristan Liderleri arasında, doğayla başa çıkabilmek ve Tuna'da ulaşımı kolaylaştırabilmek için barajlar inşa etmek ve yeni düzenlemeler gerçekleştirmek için bir anlaşma imzalanmıştır.

Bu dönemde çevreyle ilgili önlemlere çok önem verilmediği görülmektedir. Anlaşmalara konulan çevreye ilişkin bazı tanımların ise yönetimler tarafından göz ardı edildiği belirtilmektedir. Suyun ulaşım olanaklarından ve gücünden yararlanmak için özellikle akarsu boyuna kurulan sanayi tesisleri verimsiz çalıştıkları gibi, eski teknolojileri nedeniyle çevre koruma ölçütlerinden de yoksundurlar. Bağımsız kaynaklar, Gabçikovo Projesi'nin gerçekleştirilmesi ile binlerce hektar orman alanının sular altında kaldığını, bu baraj yapısının 130 kuş türünü, 30 memeli hayvanı, 8 sürüngeni, 6 amphibiyanı ve 28 balık türünü risk altına aldığını belirtmektedir. Ayrıca Tuna'nın yatağının değiştirilmesi ile eski Tuna yatağı etrafında su seviyesinde üç metreye yakın bir düşüş olduğunun, bunun da verimli alanların çölleşmesine yol açtının altı çizilmektedir. Yine aynı kaynaklar Bratislava'da dahi su elde edilen kuyuların normalin altına indiğini belirtmektedir. (TED case study, 2000c)

1995'te Bratislava'da hazırlanmış olan Çevresel Etki Raporunda Gabčíkovo ile ilgili sonuçlara ve varolan çevresel değerlere yer verilmektedir. Slovakya Comenius Üniversitesi, Doğa Bilimleri Fakültesi tarafından iki yıllık bir gözlem sonucu hazırlanan bu rapora göre, bu bölgede ilk çevre kirliliği çalışmalarının 1957'de yapılan araştırmalarla başlatıldığı; bu tarihte Tuna'nın Avrupa'daki öteki akarsularla aynı niteliklikleri taşıdığı belirtilmektedir. Bu akarsuyu koruyabilmek için öncelikle kıyıda yer alan yerleşimlerde altyapının tamamlanması ve sanayi tesislerine arıtma tesislerinin kurulması gündeme gelmiştir. Bu rapordan bu bölge için birçok çevre çalışmasının yapıldığı ve çeşitli girişimlerin gerçekleştirildiği izlenebilmektedir. (Mucha, 1995:315-321)

1.3 Uluslararası Boyut

Toplumsal açıdan ele alındığında, bu akarsuyun havzasında ortalama 70-80 milyon insan yaşamaktadır. Üç büyük başkent dahil (Viyana, Budapeşte ve Belgrad) Orta Avrupa'nın on büyük kentinden geçen Tuna, bu uzun yolculuğunda farklı kültürden olan bu insanları birbirine bağlamaktadır. Kaynaklara göre, her yıl ortalama altı milyon insan Tuna üzerinde seyahat etmektedirler. Bu bağlamda Tuna'nın aynı zamanda farklı kültürleri birbirine bağlayan bir iletişim kanalı olduğunu söylemek olanaklıdır.

Tuna yatağının, onu çevreleyen, ona sınır oluşturan devletler için çok büyük önemi olduğu söylenebilir. Özetlediğinde, Tuna'nın önemli bir ulaşım kaynağı olması devletler açısından stratejik önemini artırırken, bir kaynak olarak katkıları ise, doğal ve ekonomik önemini artırmaktadır. Tuna'ya ilişkin ilk anlaşma arayışlarının ulaşma

yönelik olduğu (s.301) belirtilmişti. Tuna üzerindeki ilk düzenleme çalışmaları da bu alanda, ulaşımı kolaylaştırmak için gerçekleştirilmiştir.

Tuna'nın bir başka önemi değerli tarım arazileridir. Osmanlı öncesinde tarım alanı kazanmak üzere bu alanda çeşitli çalışmalar gerçekleştirildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak Osmanlıların bunun üzerinde çok durmadığı görülür. Osmanlı hakimiyetinin sürdüğü 16. ve 19. yüzyıllarda Tuna'da etkin bir tarımsal kullanımdan bahsedilmemektedir. 19. yüzyıldan itibaren Tuna'nın hızla tarım amaçlı seddelere hapsedildiği görülür (Taphy, 2002: 110).

Tuna'da, sanayiler ve baraj yapılarının artışı ile 20. yüzyıl başında bir üçüncü sektör daha yer almıştır. Baraj yapımlarında, özellikle uluslararası şirketler ve örgütler işin içine girmişlerdir. 1917 devrimiyle birlikte Doğu Avrupa'da başlayan değişim, II. Dünya Savaşını izleyen dönemde, Tuna boyu devletlerine de yansımıştır. Almanya ve Avusturya hariç artık Doğu Bloku ülkeleri olarak bilinecek olan Tuna devletleri, Orta ve Aşağı Tuna'da bu akarsuyu ve kaynaklarını olabildiğince kullanan, çevresel değerlere önem vermeyen bir yaklaşım benimsemişlerdir. 1989 ve Avrupa Birliği'ne girme çabaları öncesinde, ancak suya bağlı ciddi sağlık sorunları ve su kirlilikleri ortaya çıktıkça, bazı önlemlerin alındığı söylenebilir. Bu bağlamda o dönemlere ait çevre korumaya yönelik gösterilmiş ortak bir çaba bilinmemekle birlikte, 1977'de Çekoslovakya ile Macaristan arasında imzalanan andlaşmada, su ve çevre kirliliğine karşı önlemler alınması gerektiği belirtilmektedir.

Tuna'da yaşanan çevresel sorunlar, ilk olarak 1989 sonrasında uluslararası alana taşınmıştır. Macaristan'nın 1977 andlaşmasına karşı çıkarak bu andlaşmayı tek taraflı

fesh etmesi ve konuyu Avrupa Birliği'ne ve öteki uluslararası kurumlara taşıması ile birlikte, konu 1992'de Çekoslovakya ve Macaristan'ın ortak kararıyla Uluslararası Adalet Divanı'na taşınmıştır. 7 Nisan 1993'te görüşülmeye başlayan dava 25 Eylül 1997'de sonuçlandırılmıştır.

Dava sonucunda her iki devlet de uluslararası bir andlaşmayı ihlal etmek nedeniyle suçlu bulunmuşlardır. Divan, Macaristan'ın tek taraflı olarak bu projeyi durduramayacağına; 1993 senesinde Çekoslovakya'nın, Slovakya Cumhuriyeti ve Çek Cumhuriyeti olarak ikiye ayrılmasının andlaşmayı bozmayacağına, Slovakya'nın bu andlaşmaya taraf olmayı sürdürdüğüne; ancak Slovakya'nın yeni bir projeyi uygulamaya koymasının doğru olmadığına; bu bağlamda her iki devletin de karşı devlete verdikleri zararları karşılamaları gerektiğine; bir çözüme varılabilmesi ve mevcut andlaşmanın geçersiz olabilmesi için gerekirse her iki devletin yeni bir anlaşma zemininde biraraya gelmeleri gerektiğine karar verilmiştir.

Bu davanın gündeme gelmesi ile birlikte, iki ülke arasında karşılıklı görüşmelerle çözümlenebilecek olan bir uyuşmazlık, ortak yürütülen başka uluslararası çalışmalara karşın, neredeyse on yıldır sürüncemede kalmıştır. Bu davanın uluslararası alana taşınması, bölgede etkin rol almak isteyen başka çıkar gruplarını da harekete geçirdiğinden, taraflar karşılıklı çözümler üretmek yerine, bu çıkar gruplarının arkasına saklanmakta ya da onların etkisi altında kalabilmektedirler. Bu nedenle farklı kaynaklardan ve yakından izlendiğinde, suyla ilgili basit bir anlaşmazlık, bir çatışma konusu gibi görünen Gabçikovo-Nagymaros projesinin, uluslararasılaşması sonucunda, konunun birçok farklı boyutunun da ortaya çıktığı söylenebilir. Yeni, dışarıya açık yapılanması ile Doğu-batı koridorunu birbirine bağlayacak olan bu bölgede, 1999'da

yaşanan çatışmalar, burada ortaya çıkan maddi, görünür zararların ötesinde bölgeye başka boyutlarıyla da zarar vermiştir. Bu alanda yaşanan olumsuzluklara karşın, konunun her iki taraf açısından da uluslararası bağımsız kuruluşlara aktarılması, olumlu adımlar atabilmede önemli bir çaba olarak da görülebilir.

1999'da NATO'nun bombardımanı sonucunda yıkılan sanayi tesislerinden Tuna'ya dökülen atıklar, Tuna'yı uzun süre eski haline dönemeyecek kadar kirletmiş; bu bombardımanda yıkılan üç köprü nedeniyle ortalama bir milyar doları bulan iş hacmi ve ulaşım tümüyle kesilmiştir. Tuna'nın yalnızca bir bölümünde gerçekleşen bu kesinti tüm Tuna boyu ülkelerini ve ekonomilerini de derinden etkilemiş; bu devletlerle ilişkide bulunan öteki devletlerin ise dolaylı olarak etkilenmesine yol açmıştır. Yalnızca doğal bir kaynak olmayan aynı zamanda bir iletişim kanalı olan Tuna da işbirliğinin ve barışın herkesin yararına olduğu söylenebilir.

1989'dan sonra Tuna'yla ilgili yürütülmeye başlanan ortak çabaların çoğunluğu, çevre merkezli, çevre korumaya ve geliştirmeye yönelik çabalar olmaları açısından önem taşırlar. Başka konularda olmasa bile çevre konusunda oluşturulan birlikler ve sağlanan uluslararası ekonomik ve siyasal desteğin, Tuna boyu devletlerini başka alanlarda da anlaşmaya teşvik edeceği ileri sürülebilir. Ayrıca, siyasal ve ekonomik yapılanmalarını yeniden oluşturmaya ve oturtmaya başlayan bu devletlerin, bu bağlamda bir üst otoriteye ve desteğe de gereksinimleri olduğu söylenebilir.

1.4 Uluslararası Çevre Hukuku ve Çevre Etiği Boyutu

Tuna'da GNP yaşanan sorunda olduğu gibi uluslararası bir andlaşma ile ilgili ortaya çıkan bir uyuşmazlık, kuramsal olarak Viyana Sözleşmesi'nin 30'uncu maddesine göre çözülmesi gerektiği halde, GND'ında, andlaşmaların, uluslararası geleneksel hukuk anlayışı ve yeni çevre hukuku gelişmelerinin ışığında yorumlanabileceğini ve uygulanabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu dava özellikle çevreyi ilgilendiren konularda, sürdürülebilir kalkınma, insan hakları, uluslararası su yolları, silahlı çatışma ve serbest ticaret gibi birçok farklı konunun birarada irdelenmesinin de gerekli olduğunun altını çizmiştir. (Birnie/Boyle, 2002: 80) Örneğin başka bağlamda olmakla birlikte 1992'de Moskova'da gerçekleştirilen "Orta Doğu Barış" görüşmelerinde karşılıklı kaygı duyulan beş alanda çalışma grupları oluşturulmuştur. Bunlar arasında: mülteci sorunu, çevre, ekonomik kalkınma, silahsızlanma ve su kaynakları yer almıştır (Deudney/Matthew, 1999: 223) Bu çalışma gruplarından da anlaşılacağı gibi İsrail, Ürdün ve Filistin gibi ciddi çatışmaların yaşandığı bir alanda bile birçok konunun birlikte ele alındığı ve aslında bunların birbirini tamamladığı görülür. Tuna'da ve bundan sonra ele alınacak olan Fırat ve Dicle Havzalarında da bu yaklaşımın önem taşıdığı ileri sürülebilir.

GND'nda doğrudan kararın içinde bulunmamakla birlikte, Divan'da yer alan yargıçların görüşlerini ve itirazlarını belirttiği eklerde, "esnek hukuk" kavramları ile uluslararası çevre hukukuna yansıyan birçok boyutunda yer aldığı söylenebilir. Özellikle Başkan yardımcısı yargıç Weeramantry'nin ek görüşünde tüm yeni çevre değerlerine ve yaklaşımlarına yer verildiği dikkati çekmektedir.

Yargıç Weeramantry, ayrı görüşünü bildirdiği yazısında, sürdürülebilir kalkınmanın artık yeni bir kavram olmaktan çıkıp, zengin küresel bir deneyimliğe sahip, kapsamlı, sıkça kullanılan bir kavram bütünü olduğunu vurgulamakta; bu açıdan kalkınma ile çevre korumanın elele gitmesi gerekliliğini belirtmektedir. Bunu yapabilmek için, projeler sürdüğü sürece çeresel etki değerlendirmelerinin de sürekli yenilenmesi gerektiğinin önemi üzerinde durmaktadır. Ayrıca üçüncü bir boyut olarak da, çevre sorunlarının ve konularının, yalnızca ilgili tarafları değil daha geniş bir kümeyi ilgilendirdiğini, bu nedenle bunların yalnızca tarafların kararıyla oluşturulamıyacağını ve çözülemeyeceğini vurgulayarak çevre sorunlarının uluslararası olduğunu ve sorumluluk alanlarının sınırlı olduğundan geniş olduğunu (erga omnes*) belirtmektedir. (ICJ, 1997)

ICJ tarafından özellikle vurgulanan “sürdürülebilir kalkınma” boyutu nedeniyle bu dava, uygulamada olmasa bile, bu tür kavramların yasal sürece yansıtılması açısından önem taşıyan bir davadır. Bu açıdan ele alındığı zaman, sürdürülebilir kalkınma kavramı henüz yasal bir belirleyiciliği ve tanımı olmamakla birlikte, bundan sonra benzeri davalarda kararın oluşturulmasında belirleyici olacağı ileri sürülmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 96-97) ICJ’nin kararları bilindiği gibi yalnızca taraf ülkeleri bağlamakta ve kararın alındığı dönemin yasal uygulamalarını yansıtmaktadır, ancak yine de, bu davaların, sürdürülebilir kalkınma, uluslararası kapsamlı bir çevresel sorumluluk, çevresel etki değerlendirme gibi kavramların, uluslararası bir üst otorite tarafından, uluslararası hukuk belgelerine geçirilmesi açısından önem taşıdıkları söylenebilir.

* erga omnes: uluslararası hukukda yasal zorunluluklar ikiye ayrılmaktadır; bunlar, bir ulusun bir başka ulusa karşı taşıdığı sorumluluk; bir devletin bütün uluslararası camiada yer alan öteki devletlere karşı olan sorumluluğudur. Bu ikincisi hukuk alanında “erga omnes” zorunluluk olarak geçmektedir. (Birnie/Boyle, 2002: 99); Bir tür objektif durum yaratan ve bu nedenle bu durumları yaratan andlaşmaların tarafları dışında da ve üçüncü kişilerce herhangi özel bir kabul işlemine gerek kalmadan herkese karşı (erga omnes) hukuksal etki doğuracağı kabul edilen andlaşmaların hukuksal dayanağıdır. (Pazarıcı, 1999: 181)

Daha önce de (s.270) belirtildiği gibi, bu dava, Tuna boyunda yalnızca iki devleti ilgilendiren, dar kapsamlı bir davanın çok ötesinde oldukça farklı boyutları içeren uluslararası bir dava olarak yerini alacağı ileri sürülebilir. Slovakya 3 Eylül 1998 tarihinde, Divan'ın kararlarının uygulanabilmesi için, ek bir yargılama isteğinde bulunduğundan, davanın henüz bitmediğini söylemek olanaklıdır. Slovakya, ICJ tarafından verilen kararın Macaristan tarafından yerine getirilmediği gerekçesi ile böyle bir ek yargılamanın yapılması isteğinde bulunmuştur.

Görülebildiği kadarıyla Tuna'nın tarihi gelişim süreci içerisinde yaşanan siyasal çalkantılar, burada çevresel boyutların öncelik almasını engellemektedir. Şu anda en çevreci yaklaşımı savunuyor görünen Macaristan'ın da, bu yaklaşımının ardında başka siyasal çıkarlar bulunduğu dair şüpheler bulunduğu ileri sürülebilir. Hatta bir başka açıdan ele alındığında Macaristan'ın uzlaşmaz yaklaşımı, Slovakların bir biçimde başlatmış olduğu projeyi de durdurduğundan, çevreyle ilgili önlemlerin alınmasını geciktirdiği de söylenebilir. Ayrıca, Macaristan'ın bu yaklaşımını sürdürmesinin ardında, kendini Macaristan'a daha yakın hisseden AP'nin desteği ve verdiği güvence de bulunabilir.

Tuna'da çevre ile ilgili önlemlerin alınmasında Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi yaptırımlarının önemli bir yer tutacağı görülmektedir. Tuna boyundaki devletler AB'ye üye olma hedefiyle çevresel değerlerini ve çevre koruma ölçütlerini yeniden gözden geçirmekte; Avrupa Konseyi'nin yaptığı çalışmaların birer parçası olarak çevre boyutunu kalkınma süreçlerine yansıtmaktadırlar.

Tuna'da çevre boyutunun ve işbirliği arayışlarının BM aracılığıyla da ele alınmaya başlaması, bu gelişimin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Bir sonraki Tuna'da Uzlaşma adlı alt başlıkta daha kapsamlı ele alınacak olan bu girişim, yalnızca çeşitli ölçütleri belirleme de değil, ekonomik ve teknik destek sağlaması nedeniyle de ilgi görmektedir ve daha uygulanır olduğu söylenebilmektedir. BM çalışmalarında ve Avrupa Konseyi yaklaşımlarında, AP'den farklı olarak tüm devletlere aynı uzaklığın korunduğu ileri sürülebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi Tuna'nın kirlenmesinde ve ekolojik dengelerinin bozulmasında siyasal, stratejik, ulusal, ekonomik birçok neden etken olmuştur. Zaman zaman Tuna'da gerçekleştirilen işbirliği bu kaynağın sömürülmesine yol açmıştır. Tuna'nın plansız bir biçimde ulaşım, tarım ve enerji amaçlı kullanımlara açılması, doğal ortamlarının ciddi boyutlarda etkilenmesine yol açmıştır. Bu akarsuyunu doğrudan kirlüten kullanımlar arasında bulunan sanayileşme ve kentleşme olguları ise ele alınması gereken başka boyutları oluştururlar. Ancak yine de, NATO'nun 1999'da başlattığı hareket sonucu gerçekleştirilen bombardımanın, Tuna'ya kısa sürede, yukarıdaki sayılanlardan çok fazlasıyla zarar verdiği ileri sürülmektedir. Bu açıdan önemli bir sorumluluğa sahip olan uluslararası topluluk, bir biçimde bunu gidermenin yollarını aramaktadır.

Bu örnekten ve Irak'ta petrol kuyularında yaşananlardan da görüleceği gibi, doğaya bir seferde, doğrudan geri dönülmez zarar veren silahlı çatışmaların, uluslararası toplulukta belli bir yaptırıma sahip olmadığı söylenebilir. Bu tür eylemlerin etik boyutlarının sivil toplum örgütleri ve medya aracılığıyla tartışıldığı ve kamuoyunun gündemine taşındığı görülmektedir. Ancak Irak petrol kuyularını ve petrole bulanmış

kuşları günlerce televizyonlara taşıyan medyanın, NATO harekatı sonucunda Tuna'da gerçekleşen doğa katliamını kamuoyuna yeterince duyuramamış olması dikkati çeken bir başka boyuttur.

Tuna boyunda yaşananlar ve GND, çevre koruma ve çevresel değerlerle ilgili konuların ancak insan sağlığı ve geleceği söz konusu olduğunda öncelik taşıdığını, bunun dışında henüz yargıya yansımadığını göstermektedir. Birçok boyutuyla vurgulanmaya çalışılan Tuna örneğinde görülebileceği gibi ulusal çıkarlar, siyasal çıkarlar, uluslararası kurumların kendi çıkarları ve stratejik hesaplarının, insan haklarının ve çevre değerlerinin önüne geçtiği görülür. Fakat aşağıda da vurgulanmaya çalışılacağı gibi çeşitli çıkarların varlığı burada çevre korumaya yönelik bir eylem planı gerçekleştirmenin önünde bir engel oluşturmuş; yalnızca süreci yavaşlatan bir olumsuzluk içermiştir.

2. Tuna'da Uzlaşma Arayışları

1991-1995 yılları arasında Tuna üzerinde süren, 1999'da NATO'nun müdahalesi ile durdurulan Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna Hersek arasında geçen savaşa, Macaristan, Slovakya arasındaki anlaşmazlığa, 1989'u izleyen yıllarda Tuna boyundaki tüm ülkelerde süren yeniden yapılanma ve bununla birlikte seyreden koasa karşın; Tuna devletleri yine de Tuna'yı çevre kirliliğinden kurtarmak için biraraya gelmeyi başarmışlardır. Hem kendi içlerinde çatışmalar süren, hem de birbirleriyle çatışan bu gruplar, böyle bir dönem de bile, yapılan uluslararası çevre işbirliği toplantılarına uzmanlarını göndermişlerdir (Murphy, 1997: 1).

Bu tez kapsamında yürütülen araştırmada, Tuna'da tüm yaşanan çatışmalara karşın, sınıraşan sular, uluslararası ilişkiler ve hukukla ilgili kaynaklarda Tuna bölgesinin, uyuşmazlık alanları içerisinde değil, olumlu uzlaşma arayışlarının söz konusu olduğu alanlar içerisinde geçtiği görülmüştür. Tuna'yla ilgili olarak yaşanmış hatta uluslararası boyut kazanmış çatışmalar ve uyuşmazlıklara karşın, Tuna'nın bu biçimde olumlu bir örnek olarak ele alınmasının nedenlerinin başında, 1989'dan itibaren burada başlayan ve süren, işbirliği ve iletişim çabalarının bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Bunu sağlayan başlıca araçlardan biri, Tuna'nın ortak korunması çabaları ve bu amaçla kurulmuş olan bir yönetimin varlığıdır.

1989 öncesinde, Tuna ve onun üzerinde gerçekleşen çatışmalar, yalnız kendi aralarında değil, doğu ve batı bloku arasında da yaşanan bir çatışma ve prestij savaşı olduğu düşünülebilir. Uzun Süreli Tuna Seyir Anlaşması I. ve II. Dünya Savaşları sonrasında yeniden görüşüldüğünde, 1947'de Sovyetler Birliği, Batılı güçleri bu anlaşmalardan uzak tutarak, bu akarsuyu tamamiyle Sovyet Bloku'nun denetimi altına almıştır. Bu Blok altında gerçekleştirilen işbirliği, yönetimlerin ortak kararlar üreterek Tuna'dan daha "verimli" yararlanabilmesine aracı olmuştur. Ancak Moskova'dan yürütülen bu işbirliği, bölgedeki ülkelerden çok Sovyetler Birliği'ne hizmet ettiğinden Tuna'nın aşırı sanayileşme ve tarımsal etkinlikler nedeniyle kirlenmesine yol açan bir tutum içerisinde olmuştur. Bu bölgede su kirliliğini önlemek üzere çeşitli yasal düzenlemeler bulunmakla birlikte, havza ülkeleri bunların yaptırımlarını gerektiği biçimde gerçekleştirememişlerdir. Bu dönemde ciddi su sıkıntıları, hava ve su kirliliğinden kaynaklanan sağlık sorunları, bütün Orta Avrupa ülkelerinde yaşanmıştır. Orta Avrupa ülkeleri oldukça geç bir zamanda (Ren'de bu tür anlaşmalar 1950'lerde

başlamıştır) 1980'lerin ortasında, Tuna'daki kirliliği tespit etmek ve 11 ülkede izleme yapmak için Tuna devletleri biraraya gelmişlerdir. (Murphy, 1997: 3-4)

Bunu izleyen dönemde çevreyle ilgili çeşitli çalışmalar yürütülmüş ancak sonuca giden bir eyleme dönüştürülmemiştir. 1989 sonrasında yaşanan dönüşümle Orta Avrupa Devletlerinin Avrupa Birliği'ne girme arayışlarına koşut olarak, çevre değerleri ve standartları, çevre politikaları, bu ülkelerin geçiş dönemi gündemlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bunun da bir uzantısı olarak, Tuna çevre programını başlatmak üzere 1990 başlarında UNDP, EC (Commission of European Communities), Dünya Bankası ve ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (US AİD- U.S. Agency for International Development) biraraya gelmişlerdir. 1991'de yapılan iki toplantı sonucunda Tuna'da yer alan devletler bu konuda uluslararası yardım alacakları örgütlerin de desteğiyle işbirliği yapmaya; birinci toplantıda ortak bir andlaşma hazırlanmasına, ikinci toplantıda ise yürütülecek programa karar verilmiştir.

Bu program, çalışmalarına 1992'de başlayabilmiştir. Bu da, o sene başlayan iki büyük projenin daha çok dikkat çekmesine neden olmuştur. Bir tanesi Slovakya'da projesine başlanan Gabčíkovo barajı, öteki Ren ve Tuna'nın 106 millik bir kanalla birbiririne bağlanması projesidir. Her iki proje de neden olacakları değişikliklerden dolayı akarsu ortamına ciddi tehditler oluşturmaktadırlar.

Tuna Çevre Programını yürütmek üzere bir Uluslararası Komisyon (IC-International Commission) kurulmasına ve tüm havzayı kapsayacak bir sözleşme hazırlanmasına karar verilmiştir. Bütün kısıtlara rağmen havza devletleri ortak konularda hareket etmeyi birbirlerine taahhüt etmiş ve 1994'te Tuna Sözleşmesi kabul edilmiştir.

Sözleşme öncesi başlayan bir süreçte havza devletleri, sorunlarını ortak forumlarda çözmeye ve varolan verileri karşılıklı paylaşmaya; bunu yürütmek üzere bir sözleşme oluşturmaya; havzanın tümünü kapsayacak bir koruma ve eylem planının hazırlanmasına; bunların gerçekleştirilmesinde aracı olacak işbirliği ve finansmanı oluşturmaya karar vermişlerdir. Tuna Sözleşmesi, 1992 Helsinki Sözleşmesinde yer alan akarsu havzası yönetimi ölçütlerini benimsemektedir. Hedeflerinden biri de ulusal çevre ölçütlerini ve yasalarını Avrupa standartlarına yükselterek birbiri ile uyumlu hale getirmektir. (Murphy, 1997: 6-7)

IV. Türkiye ve Orta Doğu Örneği: Fırat ve Dicle Havzaları

1. Türkiye ve Orta Doğu Örneğinde Sınıraşan Sular

Orta Doğu Bölgesinde yer alan Fırat, Dicle Havzaları ve onlara ilişkin ortaya çıkan uyuşmazlıklar, bu çalışmada ele alınan üçüncü örnek alan olacaktır. Ele alınan üç örnek alan içerisinde, çözüm arayışlarının henüz sonuçlanmadığı bir alan olarak bu örnek ötekilerden ayrılmaktadır. Dünyanın bu üç farklı bölgesinden Kuzey Amerika, Orta Avrupa ve Orta Doğu'dan alınan bu örneklerdeki sınıraşan su uyuşmazlıkları, kaynakların hacimleri, özel karakteristikleri ve siyasal boyutlarıyla, su sorununun birbirinden oldukça farklı boyutlarını içermektedir. Üçüncü örnek alanın ötekilerden ayrıldığı bir başka nokta ise, birinci örneğin 90 yılın üzerinde bir uzlaşmanın yürütüldüğü bir alanda bulunması; ikinci örneğin, sıkıntılar bulunmakla birlikte, uzlaşma yolunda olumlu adımların atılmaya başlandığı, bu bağlamda umut vaad eden bir bölgede yer almasıdır. Her iki örnekte de sınıraşan suların çevresel boyutlarıyla ilgili önemli ortak çalışmaların yapılmış olması da onları üçüncü örnekten farklılaşan bir başka ölçüttür.

Üçüncü örnekte, yıllardır süren komşuluk ilişkileri ve tarihi bağlara karşın, ileriye yönelik bir uzlaşmanın henüz sağlanamamış olduğu, başka siyasal çatışma boyutlarını da içerisinde barındırması ve istikrarsız bir bölgede bulunması nedenleriyle, sosyal ve çevresel boyutların da tartışmalara ve görüşmelere yansıtılmadığı görülmektedir. (EK 5, s.414)

Bu bölgeler arasındaki farklılığı belirleyen başlıca olgulardan birini ise, yağış farklarını ve su hacimlerini belirleyen iklim koşulları ve coğrafi konum oluşturmaktadır. İlk iki örnek dışında, Orta Doğu az yağış alan bir bölge olarak yarı-kurak iklim kuşağında yer almaktadır. Türkiye bu zon dışında bir ülke olmakla birlikte bazı kaynaklara göre Orta Doğu ülkeleri arasında kabul edildiğinden ve burada bulunan iki önemli su kaynağı olan Fırat ve Dicle'nin hacmine büyük miktarlarda katkısı olduğundan, buradaki su sorunun ve çözümlerinin de bir parçası olarak yerini almaktadır.

Bu çalışma için ele alınan, olumlu adımların atıldığı iki örneğin yanısıra, bu örneğin ele alınmasının başlıca nedenlerinden biri, içinde yaşadığımız bölgede yeralan bir sınıraşan su sorununu da bu bağlamda irdeleyebilmektir. Bir başka neden ise, öteki örneklerden çıkarılacak olumlu derslerin bu örneğe yansıtılabilme olanağının değerlendirilmesidir. Ayrıca yararlanılan kaynaklar, Türkiye'nin öteki sınıraşan sularla ilgili sorunlarını çözmüş olduğunu, Fırat ve Dicle'nin yeterince etkin kullanıldığında, üç ülkenin de gereksinimini karşılayacak düzeyde suya sahip, bölgede yaşanan son istikrarsızlığa karşın, karşılıklı çabaların sonuçlarının alınabileceğini gösteren ip uçları barındırdığını söylemek olanaklıdır. Böyle istikrarsız bir bölgeye olumlu bir bakış açısı üretebilmek, bu bölge için su kaynakları çevresinde sürekli çatışma senaryoları üretenler karşısında da bir seçenek oluşturabilecektir.

1.1 Tarihi boyut

Milattan önceki dönemlerden başlayarak Mısır'la birlikte tarihteki en önemli iki medeniyetten biri olan Sümerler, “Mezopotamya” adı verilen Fırat ve Dicle akarsularının arasında yer alan verimli vadide yerleşmişlerdir. Ünlü tarihçi Gordon Childe tarafından “verimli hilal” olarak adlandırılan Nil ve Mezopotamya, M.Ö 5000-2000 yılları arasında bugün Orta Doğu olarak adlandırılan bölgede, iki büyük uygarlığa, Mısır ve Sümer uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır. Her iki uygarlık da hem akarsuların ulaşım olanaklarından yararlanmış hem de verimli topraklarında tarım yapmışlardır. Tarım amacıyla ve yerleşimlere su getirebilmek için kanallar yapılması ve altyapı geliştirilmesi yine bu ilk uygarlıklar dönemine rastlamaktadır. Akarsuyun hemen yanbaşında yer alan çöl ise, bıçak, balta gibi birçok aleti yapabilmeye bu uygarlıklara önemli bir kaynak oluşturmuştur. (Childe, 1976)

Görüldüğü gibi Fırat ve Dicle'nin birlikte güneye doğru aktığı ve Basra Körfezine 100 km kala “Şat-ül-Arap”da birleşerek, Basra körfezine döküldüğü verimli havzada tarım yüz yıllardır önemli bir yaşam ve ekonomik kaynaktır. Bu suların tarımsal ve yaşamsal önemleri yanısıra, bugün aynı amaçla kullanılmamakla birlikte, Asurlular da (M.Ö 2000-612) bu akarsuların aşağı havzasını sallar aracılığıyla ulaşım amaçlı kullanmış; Abbasiler de (M.S. 750-1258) bu iki büyük akarsuyu kanallarla birbirine bağlayarak sulamada yararlanmışlardır. Her iki akarsu boyu uzun bir dönem birer ulaşım kanalı olarak ipek yolunun iki ayrı kolunu oluşturmuşlardır. Basra Körfezinin de 15. yüzyıla kadar bu açıdan önemini sürdürdüğü görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgede varlığını göstermeye başladığı bu dönemde Portekizliler Basra Körfezini ele geçirerek, ipek yollarını Güney Afrika'ya yönlendirmiş oradan Avrupa'ya ulaşacak

biçimde değiştirmişlerdir. Bunun sonucu olarak bölgede ciddi bir ekonomik düşüş yaşanmış ve bunun yansıması olan bir başka oluşum başlamıştır. (Uçarol, 1993: 362-364)

16. yüzyılda Akdeniz'e egemen olan Osmanlı Donanması, Basra Körfezine kadar gelmiş, ancak Portekizlilere yaptığı saldırılar başarısız olmuştur. Bunun sonucu olarak, Donanmasını Basra'ya çeken Osmanlı İmparatorluğu, bundan sonra Portekizliler ve İspanyolların güçlerini azaltmak için kendi egemenlik alanında Fransa ve İngiltere'ye kolaylık sağlamışlardır. Bölgedeki bu yeni gelişmeler, bölgenin ekonomik ve siyasi olarak zayıflamasına yol açmıştır. Bundan ve Osmanlıların zaaflarından yararlanmak isteyen uluslar bölgede etkinliklerini artırmanın yollarını aramışlardır. 16. yüzyıla 17. yüzyıl ortalarında İran ve Osmanlı İmparatorluğu, uzun ve zorlu geçen bir savaş dönemi yaşamışlardır. Bu dönem, 1639 yılında Kasrı-Şirin Andlaşmasıyla, Musul ve Bağdat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda kalacağı kararı verilerek sona ermiştir. Bu hem iki devlet arasında uzun bir barış döneminin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun Mezopotamya bölgesinde bir 300 daha yıl sürecek egemenliğinin başlangıcı olmuştur. (Sander, 1997; Uçarol, 1993)

Ancak bu bölgede Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek egemenliği bir 100 yıl daha sürmüştür. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu, tanıdığı imtiyazlarla, kendi egemenliğine de zarar verecek biçimde, İngilizlerin ve Almanların bu bölgede söz sahibi olmalarının önünü açmıştır. Bu dönemde Mezopotamya'nın ulaşım olanakları bu ülkeler için önemli olmakla birlikte, buradaki verimli topraklar, tarım potansiyeli ve bu bölgede bir egemenlik alanı oluşturmak cazibe alanları olarak ön plana çıkmaktadır.

İngiltere 19. yüzyılın başından başlayarak, Hindistan üzerinden Doğu Akdeniz'e daha kolay ulaşabilmek ve bu hatta ticaret yapabilmek amacıyla Osmanlılardan bu akarsulardan yararlanma hakkı istemeye başlamıştır. Yapılan andlaşma ile İngiltere'ye yalnızca ticari değil, sulama ve ulaşım konularında da imtiyazlar verilmiştir. Bunları İngiltere'nin yine Fırat'ı izleyen bir hatta demiryolu yapma projesi önerisi izlemiş ancak bu gerçekleştirilmemiştir, daha sonraki bir tarihte bu iznin Almanya'ya verildiği görülür. Dolayısıyla İngiltere Hint Okyanusu ve Hindistanla birlikte bu bölgedeki etkisini artırmaya başlamıştır.

1864 yılında yılında Tuna Vilayeti'nin valiliğine getirilerek önemli gelişmeler kaydeden Mithat Paşa Osmanlı Hükümeti tarafından Bağdat'a vali olarak atanmıştır. Mithat Paşa Bağdat'da başladığı bayındırlık çalışmaları yanı sıra, Fırat Dicle akarsuları üzerinde işlemekte olan İngiliz gemileriyle rekabete girmek için, 1870 yılında, Basra'dan Süveyş kanalına oradanda Doğu Akdenize ulaşacak iki gemi işletmesi kurmuştur. Mithat Paşa'nın 1871'de valilikten istifa etmesi ile bu bölgedeki ticari etkinliklerin tekeli İngilizlerin eline geçirmiştir. (Uçarol, 1993: 374)

İngiltere'nin yanı sıra bu bölgede iki devletin daha etkisi görülmeye başlamıştır; bunlardan biri Rusya öteki Almanya'dır. 16. yüzyılın sonlarında güçlenmeye başlayan Rusya'nın, 17. yüzyılın başlarında Pasifik ve Çin sınırından, Afganistan, Pakistan, İran ve Tuna'ya kadar giden hatta uzanması, hem İslam Dünyası için hem de bu dünyanın bir parçası olan Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit oluşturmaya başlamıştır. 18. yüzyılla birlikte dış siyasetinde denizlere açılmayı amaç edinen Rusya, Mezapotamya bölgesinde İngilizlere rakip olmaya başlamıştır. Bunun bir uzantısı olarak Rus tehdidini uzaklaştırmak için İngiltere, Osmanlı Hükümetinden Kıbrıs'ta bir üs kurma izni alarak

(1878 İstanbul Andlaşması) Orta Doğu'daki egemenliğini daha da artırma ve Rus tehdidini dengeleme yoluna gitmiştir. (Sander, 1997; Uçarol, 1993)

1889'da Almanya İmparatoru II. Wihelm'in (Kayzer) İstanbul'u barış ziyareti sonrasındaki gelişmeler, bu bölgede Almanya İngiltere rekabeti'nin başlamasına yol açmıştır. Bunun öncesinde 1888'de başlayan görüşmeler ve gelişen ilişkiler sonucunda 1902 yılında, Osmanlı İmparatorluğu, Haydarpaşa'dan İzmit'e oradan da Ankara, Bağdat ve Basra'ya kadar uzanacak bir demiryolu hattı andlaşması ile Anadolu demiryolları üzerinde yabancılara tanınmış olan tüm ayrıcalıkları bir Alman Şirketine devretmiştir. Bununla beraber, demiryolu hattının sağında ve solunda 20 kilometrelik bir hatta maden arama, orman alanlarından yararlanma ve kazı yapma hakları da bu şirkete verilmiştir. Ayrıca aynı şirket, bu andlaşma kapsamında Bağdat, Basra ve Basra Körfezi'nde limanlar yapabilecek, işletecek ve Dicle Fırat akarsuları ile Şat-ül-Arap'da gerekli malzemeyi taşıma ve gemi işletme ayrıcalığına sahip olacaktır. Bu ayrıcalıklar, Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ve Anadolu'da büyük bir siyasal güç elde etmesine yaramış ve böylece Almanya uzun süredir bu bölgede etkinliğini sürdüren İngilizlere büyük bir rakip olmuştur. (Uçarol, 1993; Sander 1997)

Aynı dönemlerde petrol üzerine çalışmalara başlayan uzmanlar burada zengin petrol yatakları bulmuşlardır. Bu keşif ile bölge, kendini, günümüze kadar sürecek ve bu bölgeye yeni bir önem kazandıracak olan, enerji ve siyasal çatışmaların içinde bulmuştur. Bu bölgede uzun süredir devam eden bölgesel egemenlik savaşına bir de petrolün eklenmesi ile, bölge için yeni bir istikrarsızlık ve rekabet dönemi daha başlamaktadır.

Bağdat demiryolunun kurucusu Alman Bankası, 1904 yılında, Fırat ve Dicle vadilerinde petrol arama ayrıcalığını da Osmanlı İmparatorluğu'ndan almayı başarmıştır. Bununla Almanlarla İngilizler arasında başlayan kaynak paylaşım rekabeti I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar sürecektir. (Uçarol, 1993: 383-385) I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü dönemde birçok ülke bu bölgeye yönelik hedeflerini belirlemiş ve bunları kendi aralarında tartışmaktadırlar. Bunlardan biri de İngiltere'dir. "İngiliz Hükümeti savaş sonrası Ortadoğu'suna ilişkin tampon devletler oluşturulmasını öngör"mekteydi. Bunlar arasında "Müslüman Filistin Krallığı", "İsrail Devleti"'nin adı geçmekte; Suriye ve Lübnan'ın Fransa, Ürdün ve Irak'ın ise İngiltere'nin denetiminde olması konuşulmaktadır ve hatta bu bir anlaşma ile kesinleştirilmiştir*. (Bilen, 2000: 7-8) "Bölgenin Büyük Savaş sonrası yeni coğrafyasında, dikkati çeken ilk nokta, sınırlar çizilirken, hatta yeni devletler kurulurken yöre halkına hiç danışılmamış olmasıdır. ... İkinci özellik ise devletlerin ve sınırların petrolle ilişkisidir." (Toklu, 1999: 97)

Bu dönemde bölgede ortaya çıkan bir başka yeni siyasi güç ise Amerika Birleşik Devletleri'dir. ABD bölgede olup bitenlere ses çıkarmamakla birlikte Amerikan şirketlerinin petrole ilgili çalışmalar yapmasına, ticari etkinliklerinin engellenmesine karşı önlemlerini almaktadır. Çünkü 1919'da Amerikan firması Standart Oil of New York buraya gönderilmiş, Irak'a giden mühendisler burada "pastanın çok büyük olduğunu ve bunun Amerika'ya ait olması için herşeyin yapılması" gerektiğini bildirmişlerdir. (Bilen, 2000:21) Günümüzde yaşananlar da artık bu pasta'dan Amerika'nın payını almak istediğini ortaya koymaktadır. Ancak Batılı ülkelerin I. Dünya Savaşı sonunda uzaktan kumanda ile kendi çıkarlarını korumak üzere bu bölgede yarattıkları bu durumun uzun bir süre daha böyle süreceği ileri sürülebilir. Sonuç olarak

* İngiltere-Fransa 1916 Skyes-Picot anlaşması

birkaç asırdır süren bu siyasal güç oluşturma kavgaları ve çıkar çatışmaları sonucu ortaya çıkan Orta Doğu kavramı, bunun peşinde olan ülkelere ve yöre halklarına huzurlu bir ortam oluşturmaya başaramamıştır. Bu girişimlerin sonucu olarak bu bölgenin bazı ülkeleri birçok açıdan geri kalmışlar ve sürekli birbirleri ile çatışma içerisinde olmuşlardır.

Bu kısa tarihçe, çeşitli kaynaklarda farklı boyutlarıyla ele alınan Orta Doğu gerçeğinde, suyun ötesinde oldukça karmaşık uluslararası ilişkilerin, rekabetin ve güç dengelerinin yer aldığını açıkça ortaya koymaktadır. Çeşitli kaynaklardan yararlanılarak burada özetlenenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki kaynakları değerlendirmek için yeterli önemi vermediğini, hep başka güçleri devreye soktuğunu, dolayısıyla bölgeyi tümüyle farklı güçlerin rekabetine terkettiğini göstermektedir. Bu bağlamda bir kaynak ve işletim öngörüsü bulunmadığı izlenimi veren Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki sömürge devletlerine bölgeyi ve kaynaklarını böylece teslim etmesi, hem burada kendi gücünün zayıflamasına, hem de uzun yıllar sürecek olan istikrarsız kaynak yönetimine, dolayısıyla halkların acı çekmesine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, buradaki kaynaklar açısından kendi döneminde başlatabileceği bir girişim fırsatını da kaçırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bunları yapmadığı bir dönemde öteki ülkeler, Almanya başta olmak üzere Fırat ve Dicle'nin sulama kapasitelerinden haberdardır ve bu bölgenin tarım potansiyellerinden yararlanmayı düşünmektedirler. Bu bölgede iyi nitelikte pamuk yetiştirilebileceği ve su baskınları engellenerek, sular regüle edilebildiği takdirde, burası, Mısır'la rekabet edebilecek düzeyde bir tarım alanı olmaya adaydır. Tüm bu tartışmaların o dönemin Avrupa basınında yer aldığı görülür. İngiltere ise Almanya'nın demiryolu işletme hakkına karşılık Osmanlılardan bu bölgeye ait sulama projelerini alabilme isteğindedir. Bu aşamada da Osmanlı İmparatorluğu bu işleri kendi

yapmak yerine iki ülkenin çekişmesi arasında kalmayı tercih etmiştir. (Uçarol, 1993: 385-387)

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Kurtuluş Savaşı sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin (1923), güneyinde Suriye (1946), Lübnan (1946), Irak (1958), İsrail (1949) gibi yeni devletlerin kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu yeni yapılanma içerisinde siyasal bazı öğelerle birlikte Fırat ve Dicle sularından ve bölgede yer alan öteki akarsulardan verimli bir biçimde yararlanma konusu da, bu devletlerin gündeminde yerini almaya başlamıştır. Aşağıdaki alt bölümlerde de görüleceği gibi, bu akarsulardan ülkelerin yararlanmaya başlama dönemleri oldukça geç gerçekleşebilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin de projelerinin işleme alındığı 1975'ler de dahi bu akarsuların ancak % 20'sinden yararlanıldığı görülmektedir (Kolars, 1994: 132). Akarsulardan daha etkin yararlanılmaya başlandığı dönemde iki önemli konu için düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan birincisi tarımsal sulama için alt yapı çalışmaları, ikincisi su depolamak ve enerji temini için baraj yapmak.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlatılan basit cazibelerle kanallar aracılığıyla sağlanan sulama tekniklerinin, 1917'lere kadar Irak'da aynı biçimde kullanıldığı görülmüştür. 1917- 1932 yılları arasında Irak'ın İngiliz mandasında olduğu dönemde, Fırat'a yönelik geliştirme çalışmaları sürdürülmüştür. Bu dönemde akarsuların ancak % 10'unun etkin kullanıldığı söylenebilir. "Fırat üzerinde mühendislik yapısı ilk baraj, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Fransız mühendislerle yaptırılmıştır. Yine Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngiliz mühendislerle yaptırılan Hindia Barajı, 12 Aralık 1913'te törenle hizmete açılmıştır. Irak; Diyale seddini 1928'de, Dicle üzerinde Kut Barajını

1939'da, Samarra Barajını 1958'de, Küçük Zap üzerindeki Dokham Barajını 1961'de hizmete açmıştır.” (Toklu, 1999: 101)

20. yüzyıl başında Irak'da ortalama 500,000 ha olan tarım alanlarının 1954 yılında 1,400,000 hektara çıktığı kaynaklarda belirtilmektedir. 1950'ler öncesinde Suriye'nin bu akarsulardan yararlanımının neredeyse olmadığını; 1956 yılına ait ilk bilgiler 284,000 ha alanın tarım alanı, 1957'deki veriler ise 583,000 hektarın tarım amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Suriye'nin 1974'de Tabqa barajını Sovyetler Birliği'nin desteği ile tamamlaması sonucunda, yapılan ilk açıklaması tarımsal olarak kullanılacak alanların ortalama 850,000 ha olacağını belirtmektedir. Son düzeltilmiş resmi rakamlara göre tarım alanlarının 640,000 ha olacağı belirtilmiş olmakla birlikte, Suriye'nin ne kadar alan sulayabileceğinin hala daha açıklığa kavuşmuş bir konu olmadığı ileri sürülmektedir (Kolars, 1991: 145-151; Kolars, 1994: 134) Kolars'ın öngörüsüne göre, Suriye'de sulu tarım yapılacak alanların 2010 yılında en çok 400,000 ha olacağı doğrultusundadır. Scheumann'a göre ise bugün Suriye'de ancak 82,600 ha sulanabilir tarım arazisi bulunmaktadır. (Scheumann, 1998: 118)

Sulanabilir alanların bu kadar ayrıntılı ele alınmasının nedeni, Fırat ve Dicle Havzası'nda en önemli uyuşmazlık alanlarından birinin her ülkenin suyu kullanımına ya da kullanım hedeflerine ilişkin verdiği rakamları doğrudan ilgilendiriyor olmasıdır. Çünkü, havza ülkelerinin gelecekte bu sulardan sulama suyu olarak yararlanacaklarını söyledikleri su miktarı, varolan havza hacmini aşmaktadır. Havza suları tüm verimiyle kullanıldığı takdirde bile, üç ülkenin sulama isteklerinin akarsuların potansiyelini 22.9 milyar m³ (%27,2) aştığı (DPT, 1997: 63) belirtilmektedir. Dolayısıyla, havza bazında bir planlama yapılabilmesi için, burada iki seçenek bulunmaktadır. Devletlerin bu

kaynakları kullanım hedeflerini bir kez daha gözden geçirmeleri ya da ortaya gerçeğe yakın verileri koymalarıdır. Varolan yaklaşım biçimlerinin sürdürülmesi havzada bir çatışmayı tetikleyebilecektir.

Bölgedeki uyuşmazlık, yukarı kıyıdaş'ın yani Türkiye'nin kendi sınırları içinde bulunan sularla ilgili yatırım yapmaya başlaması ve bununla ilgili gerçekleştirdiği eylemler sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye Devletinin Fırat ve Dicle sularından yararlanması düşünceleri 1954 yılına kadar gitmektedir. Keban Barajı projesinin ilk kararlaştırılması 1954 yılında olmuş; ancak gerçekleştirilmesi 10 yılı almıştır. Dış kaynaklı kredilerle gerçekleştirilen bu projede (1974'te tamamlanmıştır) ve onu izleyen Karakaya Barajı Projesinde (1974-1987) öteki kıyıdaşların da rızası olması gerekçeleri aranmıştır. Her iki baraj da hidroelektrik hedefli barajlar olduğundan suyun hacmi ve niteliğinde önemli bir değişikliğe neden olmamışlardır. Ancak daha sonra tasarlanan ve Dünyada da büyük projelerden biri olduğu bilinen GAP'la ilgili olarak her iki aşağı kıyıdaş ülke de uluslararası alanda duydukları sıkıntıları dile getirmektedirler.

1950'lerden sonraki kıyıdaş ilişkilerinde en temel tartışmalardan biri GAP üzerine ve suların paylaşımı üzerine devam etmiştir. Keban ile Suriye'deki Tabqa Barajı'nın yapımları aynı yılda tamamlandığı için barajların doldurulması aşamasında özellikle Suriye ile Irak arasında ciddi sorunlar ortaya çıkmış, Suriye ve Irak bu nedenle savaşın eşiğine gelmişlerdir. Bu dönemde bölgede etkinliğini sürdüren Sovyetler Birliği'nin ve Suudi Arabistan'ın çabalarıyla savaşın önlendiği söylenebilir. Bölgede İngiliz ve Fransız mandalarının çekilmesinden sonra Sovyetler Birliğinin etkinliğinin arttığı görülmektedir. Sovyetler Birliği, Irak'la daha yoğun olmakla birlikte, bölgede Suriye ve Mısır'da dahil olmak üzere, özellikle su kaynaklarının değerlendirilmesinde, bu ülkelere kredi temin

edilmesinde, teknik yardımlaşmada, önemli bir siyasi güç olarak (Tuna örneğinde de olduğu gibi) kendini göstermiştir.

Burada bu bölgeyle ilgili yapılmış tanımlar üzerinde de durmakta yarar vardır. Tomanbay “Dünya Su Bütçesi ve Orta Doğu Gerçeği” adlı eserinde Ortadoğu tanımını şöyle yapmaktadır:

“Söz konusu bölgenin Ortadoğu olarak tanımlanmaya başlaması İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlar. Kuşkusuz bunun en önemli nedenlerinin başında, Bölgenin İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlayan siyasi, ekonomik ve sosyal olaylar açısından önemi gelir. Özellikle siyasi ve ekonomik olayların bölgede uluslararası düzeylere ulaşması ve beraberinde bölgenin askeri açıdan da önem kazanmaya başlaması söz konusu alanların tanımlanmasını zorunlu hale getirmiştir.” (Tomanbay, 1998: 74)

Yine aynı eserde bölgenin sınırlarının zaman zaman farklı tanımlandığı vurgulanmaktadır. Bu çalışma için incelenen kaynaklarda da bu farklılık göze çarpmaktadır. Bazı kaynaklar Ortadoğu bölgesini dar kapsamda Irak, İran, Suriye, İsrail, Ürdün, Lübnan ve Filistin’i de içine alan bir sınır içinde almakta; bazı kaynaklar geniş kapsamlı tutarak, doğu da Afganistan’ı içine alan, Pakistan, Hindistan’a kadar uzatılan, kuzeyde Yunanistan ve Kıbrıs’ın dahil edildiği, batıda Fas ve Cezayir’e kadar genişleyen, güneyde ise Arabistan Yarımadası’nın dahil edildiği bir genişlikte ele alınmaktadır. Ancak genellikle Orta Doğu, Doğu Akdeniz’i de içine alan, Kuzey Afrika’nın büyük bir bölümünü kapsayan, İran’ında içinde bulunduğu üç kıtanın biraraya geldiği bölge olarak tanımlanmaktadır.

Su kaynakları değerlendirilirken kaynaklarda bu bölge için Nil akarsuyu ve Fırat, Dicle öteki kaynaklarla birlikte anılmaktadır. Bu çalışma ise, her bir havza’nın kendi

bağlamında değerlendirilmesi gerektiği düşüncesinde olduğu için Fırat ve Dicle'yi öteki kaynaklardan bağımsız olarak değerlendirmektedir. Ancak bu iki akarsuya ilişkin, ortak uluslararası sorunlar nedeniyle bu kapsamda, Türkiye Suriye sınırında yer alan Asi akarsuyu'nunda ele alınmasını gerektirmektedir. Böyle bir kapsam belirlenmiş olması, bu bölgede sürmekte olan öteki (Batı Şeria ve Nil akarsularında yaşananlar gibi) su sorunlarının göz ardı edildiği anlamını taşımamaktadır. Bir başka neden ise tüm bunların ele alınmasının çalışmanın kapsamını aşabileceği düşüncesidir.

1.2 Çevre Boyutu

DPT kaynaklarına göre: "2780 km ile Batı Asya'nın en uzun nehri olan Fırat 720,000 km²'lik bir havzaya sahiptir. Fırat nehri batıda Karasu ve doğuda Murat Suyu'nun Keban yakınlarında birleşmesiyle meydana gelmektedir. Türkiye'deki uzunluğu 1.263 kilometredir. Birecik'ten Suriye topraklarına giren Fırat'ın Suriye'deki uzunluğu 680 km'dir. Irak'da Fırat Nehri, Dicle ile birleşerek Şat-ül-Arap adını alır ve Basra Körfezine dökülür." (DPT, 1997: 23) Basra Körfezine dökülmeden 100 km önce Dicle ile birleşen Fırat, Suriye sınırlarından Şat-ül Arap'a kadar Irak sınırları içinde 737 km yol katetmektedir.

Elazığ yakınlarında Güneydoğu Toroslarda Maden Dağı yakınlarından ve Hazar Gölü'nden (1.150 m yükseklikte) doğan iki kolun oluşturduğu Dicle akarsuyu 1.900 km uzunluğuyla Batı Asya'nın ikinci uzun akarsuyudur. Türkiye'deki uzunluğu 523 km olan Dicle, Irak topraklarına girerek Mezopotamya ovası'ndan geçer ve Hammar Gölü'nün kuzeyinde Fırat ile birleşir. (DPT, 1997; Kolars, 1991; Tomanbay, 1998) Havza'nın toplam ova arazisi 1,95 milyon hektardır, sulanabilir ova arazisi 403 bin hektardır. Bunun 57.614 km²'si Türkiye topraklarında yer almaktadır.

Fırat akarsuyunun üzerinde bulunan Keban, Atatürk ve Birecik ana akım gözlem istasyonlarında elde edilen bulgulara göre, Fırat nehrinin yıllık ortalama doğal akım miktarı, Keban Barajı'nda 20,70 milyar m³, Atatürk Barajı'nda 26,89 milyar m³, Birecik İstasyonu'nunda 30,73 milyar m³ olarak hesaplanmıştır. Türkiye sınırları içinde doğarak Suriye topraklarında Fırat'a karışan akarsuların, Türkiye sınırları içindeki toplam yıllık doğal ortalama akım miktarı ise 859 milyon m³'dür. "Bu değerlere göre Fırat nehrinin ve kollarının Suriye hududuna girdiği kesimde yıllık ortalama doğal akım miktarı 31,58 milyar m³ olmaktadır." (DPT, 1997: 23) Bunlar ortalama verilerdir, daha önceki veriler su miktarının 10,70 milyar m³'e kadar düşebildiğini ya da 63 milyar m³'e kadar yükselebildiğini ortaya koymaktadırlar. (Kolars, 1991: 102) Bu, akarsuyun yıllık su potansiyelinin yıllara göre değişim gösterdiğinin bir verisidir.

Fırat akarsuyuna göre daha düzensiz bir rejime sahip olan Dicle akarsuyu, bu nedenle özellikle aşağı havzada sorunlara yol açabilmektedir. Geçmişi 1940'lara kadar giden bir tarihte, bu akarsuyun rejiminin düzenlenmesi ve denetim altına alınması için Türkiye Devleti ile Irak Hükümeti arasında, daha sonra ayrıntılı olarak (s.335) değinilecek olan, bir andlaşma imzalandığı görülür. Bu andlaşmaya göre Irak, Türkiye'den Dicle sularını kendi toprakları içerisinde regüle etmek üzere çalışmalar yapmasını istemektedir. Ancak daha sonra değişen iktidar ile birlikte Irak tarafından farklı bir yaklaşım izlendiği görülmüştür.

DPT'nin "Sınıraşan Sular: Fırat-Dicle Havzası ve GAP" adlı hazırladığı araştırmada Dicle akarsuyunun bu değişken rejimine de ayrıntılı olarak değinilmektedir.

“Cizre Akım Gözlem İstasyonu rasatlarına göre Dicle Nehri’nin Türkiye sınırları içinde yıllık ortalama doğal akım miktarı 17,54 milyar m³ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca Türkiye’de doğup Irak topraklarında Dicle’ye karışan Zap, hezil gibi su potansiyeli yüksek akarsuların ülkemizde toplam yıllık ortalama doğal akım miktarı da dikkate alındığında Dicle Nehri ve kollarının Türkiye sınırları içinde yıllık ortalama su potansiyeli 25,24 milyar m³’e ulaşmaktadır. Şat-ül-Arap Nehrine kadar Dicle’ye Irak topraklarında katılan ilave ortalama potansiyel 23,43 milyar metreküpü bulmaktadır. Dicle Nehri’nin toplam yıllık potansiyeli 48,67 milyar m³’e ulaşmaktadır. Bu değerlere göre Dicle Nehri’nin toplam yıllık ortalama su potansiyelinin yüzde 51,9’u Türkiye sınırları içerisinde oluşmaktadır.” (DPT,1997: 24)

DPT kaynaklarında ve Türk Dışişleri Bakanlığı kaynaklarında toplam 248 km uzunluğunda olduğu belirtilen Asi akarsuyu, Lübnan topraklarından doğmakta, Suriye’yi geçtikten sonra Türk topraklarına girerek Akdeniz’e dökülmektedir. Buna karşın başka kaynaklarda ise Asi’nin 571 km uzunlukta olduğundan söz edilmektedir. (Toklu, 1999: 95) Bu akarsu ile ilgili bilgiler Suriye Devleti elinde bulunduğundan doğal akım miktarlarına ilişkin sağlıklı bilgiler elde edilemediği görülmüştür. Ancak incelenen kaynaklardan elde edilen verilere göre yıllık hacminin 1,2 milyar m³ ile 2,715 milyar m³ arasında değiştiği söylenebilir. “Asi Nehri’nin havzası 16,900 km²’dir. Bir başka kaynak da ise nehrin toplam havzası 21,624 km² olarak belirtilmektedir.” (Tomanbay, 1998: 83)

Bu verilerden de görüleceği gibi Batı Asya’nın iki büyük akarsuyu olan Fırat ve Dicle’nin çevresel olarak gelecekleri, bu akarsuların havzalarından yararlanan üç ülkenin Türkiye, Suriye ve Irak’ın bu yönde göstereceği duyarlılığa bağlıdır. İki akarsuyun oluşturduğu Mezopotamya havzasında uzun bir dönem su kirliliğine bağlı bir nitelik kaybının bir sorun olarak yaşanmadığı görülmektedir. Özellikle Irak sınırları içerisinde

bulunan sulak alanların, yoğun yerleşimler ve rafineriler nedeniyle kirletildiği, buralardaki kirliliğin çoğunlukla Irak'tan kaynaklandığı belirtilmektedir. Ancak İkinci Körfez Savaşı sonucu Saddam Rejiminin petrol kuyularını ateşe vermesi sonucu, Tuna Nehrin'de savaşa bağlı oluşan afetin bir başkasının Şat-ül-Arap deltasında yaşanmasına neden olmuştur. Hatta bu açıdan Saddam Hükümeti'nin yargılanması gerektiği dahi uluslararası alanda söylenmiştir (UNEP, 2001a). Görüldüğü gibi Tuna'da böyle bir konuyu gündeme getirmeyen gruplar farklı bir bölgede farklı bir yönetime karşı değişik tavırlar alabilmektedirler.

Mezopotamya havzası'ndaki çevre kirliliği ve sulak alanlar konusu ilk kez böylece dile getirilerek uluslararası gündeme girmiş ve uluslararası alanda izlenmeye başlanmıştır. Zaten 1993'ten sonra yazılmış olan kaynaklarda benzer kaygıların ve bölge ekolojisinin ele alındığı görülmektedir. GAP'ın tasarlandığı süreç içinde, çevre konularının Türkiye Cumhuriyeti'nin de gündeminde yer alması ile birlikte Türkiye GAP'nin getireceği çevre sorunlarını uzmanları ve ilgililer aracılığıyla tartışmaya başlamıştır. Ayrıca Türkiye'nin bu bölgede başlattığı bu büyük çaplı hidroelektrik ve sulama projesi, yalnızca bölgedeki kıyıdaşları değil, dünyanın birçok yerindeki ilgililerin dikkatlerinin de burada toplanmasına yol açmıştır. Projenin uzun sürelere yayılan bir proje olması sayesinde, Türkiye Cumhuriyeti bu zamanlamanın kendine tanıdığı fırsatla, zaten kendi içerisinde de tartışmaya başladığı çevre konularını, GAP projesinin sonraki aşamalarına yansıtılma olanağını* kullanmıştır. Ancak Türkiye'de 1983 Çevre Yasa'sının da onanmasıyla başlayan bu yükselişin ve ilginin, kıyıdaş ülkelerle yapılan anlaşmalara ve girişimlere yansımadığını söylemek olanaklıdır. Uluslararası boyutta da

* Paul Williams ile yapılan görüşme Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim görevlisi (Mayıs 2003)

irdeleneceği gibi Fırat ve Dicle için gerçekleştirilen anlaşmaların ve görüşmelerin çoğunlukla suyun paylaşımı ve suyun regülasyonu konularına odaklandığı görülmüştür.

Tarihi Boyut başlığı (s.321-331) altında da ele alındığı gibi, bu bölge yüzyıllardır dünya üzerindeki siyasal ve ekonomik açıdan güçlü devletlerin çıkarlarının çatıştığı bir alan olmuştur. Bu, bölgeyi çeşitli stratejik arayışların sürekli kesintiye uğrattığı bir bölge haline getirmektedir. Bu, bölgede devletlerin kendi içlerinde yaşadıkları istikrarsızlık, çatışma ve ekonomik sorunlarla da birleşince, konunun kendi devingenliği içinde, ilgili devletler arasında bir çözüm üretilmesini güçleştirmektedir. Ayrıca bu durum, bölgede yer alan ülkelerin, varolan verileri paylaşmasında, birbirlerine güvenmelerinde ve uzlaşmaya yanaşmalarında da sorunlara yol açmaktadır. Bu yaklaşım biçimi ortaya çıkabilecek olumlu eğilimleri, burada gerçekleştirilebilecek ortak çabaları da engellemektedir.

Bu bölgede öncelikle suyun eşit paylaşımına odaklanmış olan uzlaşma arayışı, akarsu havzalarının da çevresel olarak gittikçe daha çok yıpranmalarına yol açmaktadır. Çünkü bu akarsuların havzalarında gerçekleştirilen etkinliklerin denetlenmesi, gerekli önlemlerin alınması ve ortak bir su yönetimi oluşturulabilmesi karşısında da bir engel oluşturmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin Fırat üzerinde su toplamaya başlaması ile birlikte, Irak kaynakları ve kimi yabancı kaynaklar havzada tarım potansiyelinin özellikle Irak halkının beslenmesinde önemli yeri olan pirinç üretiminde düşüşler olduğunu belirtirken, bazı kaynaklar henüz Türkiye'nin gerçekleştirdiği çalışmaların aşağı havzalara zarar verecek boyutlarda olmadığını ancak Fırat ve Dicle üzerinde planladığı sulama projelerini tümüyle tamamladığında ve yeterli önlemler alınmadığı takdirde tuzlanma ve tarımsal kirlenme gibi sorunların ortaya çıkabileceğini ve buradaki bölgesel kalkınmaya bağlı

olarak endüstriyel ve evsel atıkların artışının çevre kirlenmesinde etkili olabileceğini dile getirmektedirler. Aynı eleştiriler ve kaygıların Türkçe kaynaklarda ve GAP'la ilgili yapılmış olan toplantılarda da dile getirildiği görülmektedir.

Kolars 1994 tarihli bildirisinde, Türkiye'nin etkinliklerinin bölge ekolojisindeki etkisinin ancak 1995'ten sonra görülebileceğini, daha önce yapılacak olan öngörülerin yetersiz olacağını, zamanı gelince rakamların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Kolars, 1994). Bu bölge için kaynaklarda üzerinde durulan bir başka öge ise kuraklıktır. Yapılan çalışmalar, küresel ısınma ve çölleşme sorunlarına bağlı olarak 21. yüzyıl ortalarında Orta Doğu'nun ciddi kuraklık sorunlarıyla karşı karşıya kalabileceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle bazı kaynaklar, Türkiye'nin yukarı havzada gerçekleştirdiği yatırımlar ve aşağı kıydaşlara sabit bir miktarda su aktaracağını söyleyerek, gelecekte oluşacak kuraklık, düzensiz rejim gibi sorunların risklerini de tümüyle üstlendiğini belirtilmektedirler (Scheumann, 1998: 130-131).

Aşırı ve tedbirsiz sulamaya bağlı olarak çıkabilecek en büyük sorunlardan biri de tuzlanmadır. Henüz sulama projelerinin gündemde olmadığı tarihlerde Türkiye ve Suriye'de yapılan tuzlanma oranlarına göre, Suriye'de gerçekleşen tuzlanma oranının Türkiye'dekinin dört katı fazla olduğu tespit edilmiştir. Buna göre bölgenin iklim koşullarına bağlı olarak bir de tuzlanma sorunundan söz etmek olanaklıdır. (Scheumann, 1998: 131) Bölgedeki bir başka çevresel sorun ise yüksek alanlardan taşınan büyük miktarlardaki sedimentlerdir. Yukarı havzalarda gerçekleştirilen barajlar ve rezervuarlar bunu bir miktar önlemekte, ancak ikinci bölümde üzerinde durulduğu (s.146-153) gibi, yararlı organizmaların ve minerallerin aşağı havzaya geçmesine engel olmaktadır.

Bu bölgenin uluslararası alanda gördüğü siyasal ilgi, 1993'ten sonra bu bölgenin çevresel ve ekolojik değerlerine ve korunmasına ilişkin olarak da ortaya çıkmaya başladığı (s.333) belirtilmişti. Ancak bu kaygı ve arayışların genellikle bu bölgenin dışındaki gruplar ya da kişiler tarafından dile getirildiği görülmektedir. Bu konuya yönelik yaptığı çalışmalardan birini Kolars, 1994'te, Hacettepe üniversitesi ve Friedrich-Naumann Vakfı'nın ortaklaşa düzenledikleri "Ortadoğu'da İşbirliği ve Kalkınmada Bir Öğe Olarak Su" adlı konferansda sunmuştur. Burada Kolars Ortadoğu'da su sorununu ekolojik boyutlarıyla ele almakta ve bu bölgenin sorunlarını Tuna örneği ile de özdeşleştirerek, bu bölgedekilerin Tuna'daki işbirliğini örnek alabileceklerini vurgulamaktadır. (Kolars, 1994)

Buna ilişkin bir başka örnek ise,13 Ağustos 2001'de, UNEP Genel Yöneticisi Klaus Töpfer'in, Dünya Su Haftası'nda ve 11. Stockholm Su Sempozyumu'nda sunduğu, "Mezopotamya Sulak Alanları: Bir Ekosistemin Çöküşü" adlı rapordur. Töpfer, bu rapora değinerek binlerce yıldır insanlığa hizmet veren bu sulak alanın artık herkesin sorumluluğunda olduğunu belirtmekte, herkesi ortak eyleme çağırmaktadır. 2001 baharında yayınlanan raporun bir uzantısı olarak, bu havzada, uzaktan algılama yöntemi ile veri toplanmasına ve çevre bozulmasının belirlenmesine karar verildiği de (UNEP, 2001b) belirtilmektedir.

1.3 Uluslararası Boyut

Tarihi Boyut başlığı altında da (s.321-331) vurgulandığı gibi, bu bölgedeki uluslararası ilişkiler çok çeşitli çıkarlara dayanmaktadır. Ayrıca bu bölge hem siyasal hem de ekonomik açıdan dünyanın ileri gelen ülkelerinin her zaman dikkatini üzerinde

topladığı bir bölge olmuştur. Bunun getirdiği olumsuzluklar, varolan ülkelerin devlet yapılanmalarının istikrarsızlığı, ekonomik geri kalmışlıkla birleşince karşılıklı çözümlerin genelde oluşturulabildiği “su” gibi değerli bir kaynak üzerinde dahi uzlaşmaya varmakta güçlük çekilmekte, uluslararası yargı yollarına gitmektense, başka öğeler ön plana çıkartılmaktadır. Burada gerçekleşen birçok olay ve gelişimin uluslararası alanda izleniyor olması, burada bulunan devletlerin işlerini daha da zorlaştırmaktadır.

I. Dünya ve II. Dünya Savaşlarını izleyen dönemlerde bölgedeki devletlerin yapılanmasına ve dış güçlerin etkinliğine bağlı olarak uluslararası ilişkilerin, dolayısıyla suya ilişkin anlaşmaların yapıldığı görülmüştür. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Lozan Barış Andlaşması’nın, bundan önce Fransızlarla yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi’nin, 1926 yılında Fransa ile yapılan andlaşmaların sınıraşan akarsular konusunda düzenlemeler getiren ilk uluslararası belgeler olduğu belirtilmektedir. Ancak bu andlaşmaların teknik bazı önlemlerin alınmasıyla ilgili olduğu görülür (Alacakaptan, 1993: 455). Türk Fransız İtilafnamesi’nde Kuveik suyunun kullanımı “hakkaniyet” ilkesi gözönüne alınarak düzenlenmiş, ancak bu hakkaniyetin kapsamı Halep şehrinin gereksinimleri ile sınırlandırılmıştır (Toklu, 1999: 103).

Lozan Andlaşmasının 102’inci maddesin de devletlerin sınırları içindeki suları kullanırken öteki ülkelerin çıkarlarını gözetmelerini, çıkacak sorunları birbirleriyle anlaşma yoluyla çözmelerini öngörmektedir. Toklu “Su Sorunu Uluslararası Hukuk ve Türkiye” adlı eserinde bu süreci şöyle özetlemektedir:

“Türkiye ile Fransa arasında 1930 tarihinde imzalanan Tahdidi Hudut Nihai Protokolü, Dicle havzası ile ilgili olarak ‘sorunların çözümünde tam eşitlik’ ilkesi getirmektedir. Türkiye’de doğup Nusaybin civarında Suriye topraklarını geçen Çağçağ deresi sularından faydalanmaya ilişkin 13 Mayıs

1952 tarihinde Türkiye ile Suriye arasında imzalanan protokolde ‘eşitlik’ ilkesinden söz edildiği görülmektedir. Öte yandan, Çağçağ deresi üzerinde Türkiye’de yapılacak tesislerin Suriye’ye bir fayda sağlaması halinde, Suriye’nin sağladığı fayda ölçüsünde bu tesislerin yapım masraflarına katılacağı hükme bağlanmıştır.” (Toklu, 1999: 103-105)

Bu hüküm, “bağımsız Suriye Hükümeti” kurulduktan sonra Suriye Dışişleri Bakanlığı’nın Şam’da bulunan yabancı ülkeler temsilciliklerine gönderdiği 5 Temmuz 1944 tarihli genelge notada bulunan, “yeni Suriye Hükümeti’nin Fransa’nın Suriye adına yaptığı uluslararası andlaşmalara saygılı olacaktır” kararı ile tutarlı olduğunu söylemek olanaklıdır. Zaten Türkiye’nin Irak’la yaptığı ilk anlaşmalara da bakıldığında bölge ülkeleri olan, Türkiye, Irak ve Suriye arasında daha dostane ilişkiler bulunduğu ileri sürülebilir. Buna bağlı olarak sorunların çözümlerinin daha kolay üretildiği ve ülkelerin konularda uzlaştıkları söylenebilir.

Fırat ve Dicle akarsularından yararlanmak konusunda Türkiye ile Irak arasında imzalanan ilk andlaşma 29 Mart 1946 tarihli “Dostluk ve İyi Komşuluk Andlaşmasına Ek Dicle-Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü”dür. Bu Protokol dikkatle incelendiğinde, Suriye ile Türkiye arasında imzalanmış olan 1952 tarihli Protokol ile benzerlikler taşıdığı gözlenmektedir. Türkiye ve Irak arasında imzalanan bu andlaşma hükümlerine göre, her iki devlet, Türkiye’nin Dicle Fırat üzerinde kendi sınırları içinde, “su basma tehlikesini önlemek amacıyla ve akımın düzene konması için Dicle ve Fırat kolları üzerinde koruma araçları yapılması” konusunda fikir birliğine varmışlardır. İki ülke bununla yetinmeyip teknik eleman alış verişinde bulunma, bilgi alış verışı ve Türkiye’nin yapacağı tüm harcamaların iki ülke tarafından ortak paylaşılması gibi konularda da anlaşmışlardır. (Denk, 1997: 82-84; DPT, 1997: 18)

Suriye ve Irak bağımsızlıklarını ilan etmeden önce, 23 Aralık 1920 tarihinde, İngiliz ve Fransız manda idareleri Paris'te imzaladıkları andlaşmada, Fransa'nın, Fırat ve Dicle'nin Irak'a akıttığı sularda bir azaltmaya neden olacak girişimlerini, İngiliz manda idaresine bildirmesi ve tartışması kararını almışlardır. Bunun bir devamı olarak daha sonra Suriye ve Irak bağımsız devletleri, 1962 yılında bir anlaşmaya varmak için biraraya gelmişlerdir. (Alacakaptan, 1993: 455-456) DPT kaynaklarına göre:

“Suriye ile Türkiye arasındaki sınıraşan sulardan ekonomik yararlanma konusunda karşılaşılan ilk hüküm, 20.10.1921 tarihinde, Türkiye Fransa arasında imzalanan Ankara Andlaşması'nın 12. maddesidir. Anılan madde, Halep kenti için Fırat'tan su alınmasını öngörmektedir. Söz konusu hüküm, Fransa ve Türkiye arasında 30.5.1926 tarihinde imzalanan Anlaşmanın 13. maddesinde teyit edilmiştir.” (DPT, 1997: 18)

1965 yılında, Türkiye Keban barajı ile ilgili olarak bu iki devlet ile görüşmelere başlamış, ancak Türkiye'nin bu anlaşma çerçevesinde Asi akarsuyu da dahil olmak üzere tüm sınır sularını konuşmak istemesi, anlaşmaya varılmasını engellemiştir. Suriye bundan ortalama 30 yıl sonra, 1993 yılında, Türkiye'nin yine aynı bağlamdaki önerisini geri çevirmiş, bir sonuç alınamadan toplantıdan ayrılmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1996:13)

1960'ların ortasına kadar daha ılımlı giden uluslararası ilişkilerin bu bölgede bozulmaya başladığı görülmektedir. Bunun birçok boyutu bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Suriye ve Irak'ın bağımsızlıklarını ilan ettikten bir süre sonra, aile yönetimine dönüşen tek bir parti ve diktatörlüğe dönüşen bir yapıda yönetilmeye başlamış olmalarıdır. Bu gelişmeler, eksiklikleri bulunmakla birlikte çok partili demokrasiyle yönetilen Türkiye ve güneydeki komşularını birbirlerinden uzaklaştırmıştır.

20. yüzyılın başından bugüne kendi iç istikrarlarını oluşturmaya çalışan bu üç ülke, hem su sorununa kendi aralarında çözüm üretebilmede hem de bu değerli kaynağın ekolojik, toplumsal ve ekonomik boyutlarını bölge lehinde kullanmada henüz başarılı adımlar atamamışlardır. Bunun nedenlerinin başında yukarı da değindiğimiz ülke yönetimlerinde sonradan ortaya çıkan farklılıklar bulunmakla birlikte, üç ülkenin ilişkisindeki bir başka temel sorun ise benzerlikler üzerine yoğunlaşmalarıdır. Bir başka neden olarak ise anlaşma konularında yalnızca bu değerli su kaynakların verimli kullanılması ve paylaşılması gibi dar kapsamlı bir tartışma alanına sıkışıp kalmış olmalarıdır. Bu üç ülke arasında 1960'lardan sonra gerçekleşmiş gelişmelere göz atıldığında bunun daha açık bir biçimde görülebileceği söylenebilir.

İsrail, Ürdün, Lübnan gibi öteki Orta Doğu ülkeleri ile karşılaştırıldığında, bu üç ülke su zengini olmamakla beraber, su fakiri ülkeler değillerdir. Birçok kaynak da, zaten bu gerekçelerle bu bölgede kaynaklanan uyuşmazlığın sanıldığı gibi suyun sınırlı olmasından değil, siyasal ve ulusal çıkarlara dayalı nedenlerden kaynaklandığının altını çizmektedirler. Bu ülkelerin devletlerinin, birlikte gerçekleştirecekleri ortaklaşa çalışmalarla, varolan su varlığını daha olumlu bir biçimde kullanabilecekleri söylenebilir. Uluslararası alanda konuyla ilgili yorum yapan grupların bir bölümünün bu bölgeye yönelik olası su çatışmaları için 2020 yıllarını öngördükleri görülmektedirler.

Bölgedeki su konusuyla ilgili ilk uyuşmazlık, yıllardır bu kaynakları kullanmamış olan Türkiye'nin bir kalkınma politikası doğrultusunda kullanmaya karar vermesi ve Keban Barajının yapım çalışmalarına başlaması ile ortaya çıkarmıştır. Bu ve bunu izleyen Karacakaya Barajlarının yapımında uluslararası kredilendirmeye gereksinim duyan Türkiye, uluslararası kurumlara başvurduğunda sınıraşan sulara ilişkin ilkelerin

henüz belirlenmeye başladığı bir dönem olarak, kıyıdaş ülkelerin rızalarını alma baskısıyla karşılaşmış ve buna bağlı olarak iki kıyıdaş ülke ile gerekli görüşmeleri yürütmüştür. Ayrıca kredileri sağlayan grantör kuruluşlara Keban barajının su tutma aşamasında 350 m³/sn su bırakacağını garanti etmiştir (Toklu, 1999: 112).

İlerleyen dönemlerde de Türkiye tek taraflı olarak aynı miktar suyu bırakmaya devam etmiş ve Suriye ile Irak'ın Tabqa barajının dolumunda çatışma noktasına gelmeleriyle bunu önlemek amacıyla bu akışı 450 m³/sn'ye kadar çıkarmıştır (Kaya, 1998). 1987'de Türkiye Suriye ile yaptığı Protokolde, daha önce Dünya Bankası'nın Karakaya barajının yapımı ile önerdiği miktar olan 500 m³/sn suyu bırakmayı kabul etmiştir. Görüldüğü ve daha önce vurgulandığı gibi Dünya Bankası gibi barajlara kredi veren kurumlar (s.151) zamanla çevreci akımların etkisi ve baskılarıyla barajlara ilişkin yeni ölçütler belilemişler, bunu yaparken de zaman zaman ülkelerin kendi devingenlikleri ve tarihi ilişkilerini gözardı ederek, onların uzlaşma yollarını kapatabilmişlerdir. Aynen Tuna'da yaşandığı gibi, bu havzada da alışlagelmiş, aşağı kıyıdaşların haklarını korumak gibi uluslararası bir gelenek nedeniyle, doğal akışında sağlanacak olan bir uzlaşmaya gitmek yerine, bazı devletler uluslararası kurumların desteklerini arkalarına alarak konumlarını koruma altına alabilmekte, görüşme ve uzlaşma yolları yavaşlatabilmektedirler. Bu da bir biçimde de olsa, ilk örnek de ve uluslararası topluluğun eleştirilerinin vurgulandığı bölümlerde olduğu (s.169-174) gibi, farklı amaçlara yönelik dahi olsa başlayacak olan bir işbirliği ve ortaklaşa karar sürecini engellediği ya da yavaşlattığı ileri sürülebilir.

Bunun etkisiyle, daha önce birbirlerine geleceğe yönelik hem teknik yardımlaşma hem de mali destek verme sözü vermiş olan devletler bu yaklaşımlarından uzaklaşmış,

hatta Türkiye'deki ilgililerin ileri sürdüğü gibi, Suriye ve Irak, uluslararası sözleşmelerin yalnızca kendilerini ilgilendiren bölümlerini arkalarına alarak, anlaşmaya yanaşmamışlardır. Türkiye'nin GAP'la birlikte başlayan yeni su politikası ve Güney Doğu Anadolu Bölgesindeki kalkınma hareketi, yabancı kaynaklarda yalnızca çevresel açıdan ele alındığı ve ekolojik açıdan oldukça sakıncalı bulunduğu söylenebilir. Yalnızca bu ögenin ele alınması, 1970'lerin başında insanların temiz ve sağlıklı bir su kaynağına ulaşmaları konularıyla başlayan girişimleri unutturmakta, bu bölgede yaşayanların yaşamsal gereksinimlerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu tek taraflı ve boyutlu bakış açısı, bir doğal kaynağın koruma ve kullanma dengeleri içinde her canlıya ulaştırılması ilkesini de göz ardı etmektedir.

Bölgede bir başka uyumsuzluk ise, Atatürk Barajının dolum aşamasında yaşanmıştır. Bu dönemde aşağı kıyıdaşlar yeterince su alamadıklarını ileri sürerken, Türk ilgililer yeterli suyun 500 m³/sn'ye denk gelecek biçimde bırakıldığı konusunu uluslararası kurumlara bildirmişlerdir. Yine aynı dönemlerde Türkiye, sınırlarında ve Doğu bölgesinde terörist gruplarla sorunlar yaşamış, Türkiye, Suriye'nin bu grupları desteklediğini düşündüğünden, bununla ilgili olarak devletler arasında başka diplomatik sorunlar ortaya çıkmıştır. Böylece bölgede su sorunuyla birleşen bir başka boyut daha tartışmaya açılmıştır.

Günümüzde ise, yine bölgedeki siyasal güç ve denetimi elinde bulundurma niyeti içinde bulunan ABD ve İngiltere Hükümetleri'nin başlattıkları Üçüncü Körfez Savaşı, bölgeye farklı boyutta bir siyasi istikrarsızlık getirmiştir. Bunun ise daha çok bölgedeki birincil enerji kaynağı olan petrolle ve bölge denetimini ele geçirmekle ilgili olduğu söylenebilir. Bu eylemler, tarihi boyutta bölgeye ilişkin ele alınan, ulusların bu bölgede

oluşturmaya çalıştıkları denetim ve etkinlik girişimlerinin hala daha sürdüğünü göstermektedir.

Görüldüğü gibi 1993'ten sonra başlayan çevreye yönelik ve bölgenin ekolojik değerlerine ilişkin tartışmalar yerini insan hakları, uluslararası hukuk gibi dünyanın, çözdüğünü düşündüğü konular üzerine yeniden yoğunlaşma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böyle yıkıcı bir savaşın sürdüğü bir bölgede ve koşullarda çevre haklarından bahsetmek bu hakları öncelikler arasına alabilmek güçleşmekte, böyle bir seçenek etik olarak önce oradaki halklar adına bir haksızlık içermektedir. Ancak bu koşulların öteki bölge devletlerinin bu konuları göz ardı etmesi anlamına gelmediğini belirtmek gerekir.

1.5 Uluslararası Çevre Hukuku ve Çevre Etiği Boyutu

Yukarıda yapılan açıklamalardan da görüleceği gibi çevre boyutunun bu bölgedeki anlaşmalara yansıtılmamış olmasının yanısıra, uzun bir dönem bölgedeki devletlerin, uluslararası çevre hukuku ya da uluslararası hukuk ve başka uzlaşma zeminleri aramak yerine birbirleriyle çatışmayı yeğlemeleri (özellikle Suriye ve Irak, ayrıca Suriye'nin bölgedeki öteki ülkelerle çatışma girişimleri gibi) burada olumlu adımlar atılmasının önüne geçmiştir. BM Uluslararası Hukuk Komisyon'un sınıraşan sularla ilgili çalışmaları yoğunlaştırması ve bununla birlikte gündeme gelen uluslararası çevre hukuku ilkelerinin zamanla, özellikle aşağı kıyıdaş ülkelerin gündemine geldiği ileri sürülebilir.

1980'lerin sonlarında, Suriye ve Irak aşağı kıyıdaş olarak, bu konuları çeşitli uluslararası toplantılarda sıkça dile getirmeye başlamışlardır. Bunun en temel

nedenlerinden biri de varolan kaynaklardan aşağı kıyıdaş olarak eşit kullanım hakkı elde etme çabası olduğu ileri sürülebilir. Türkiye devleti ise, bu devletlerin tezleri karşısında, yine uluslararası gerekçelere dayanarak, Fırat ve Dicle üzerinde gerçekleştirdiği yatırımlar sayesinde aşağı kıyıdaş ülkelerin en yoğun kuraklık dönemlerinde bile yeterli suya sahip olduğunu belirtmekte, aşağı kıyıdaşları “hakkaniyet” ve “eşitlik” konularında suyun hacmi ile ilgili olarak zor durumda bırakmadığını söylemektedir (Rende, 2002; Dışişleri Bakanlığı, 1996). Buna ek olarak GAP bağlamında gerçekleştireceği sulama eylemlerinde, henüz bir kirlilik söz konusu olmadığını, zaten geleceğe yönelik olarak da gerekli tüm önlemleri alacağını, böylelikle aşağı kıyıdaşlara önemli bir zarar vermeyeceğini belirtmektedir. Türkiye’nin bu söyledikleri çevre boyutunda da vurgulandığı gibi bazı yabancı kaynaklarda da (Kaya, 2002: 4; Kolars, 1994: 136) onaylanmaktadır.

Burada vurgulanabilecek bir başka konu ise, Fırat ve Dicle’de aşağı kıyıdaş ülkeler, bir taraftan Türkiye’nin bu kaynakları kullanımını engellemek üzere yaptıkları girişimlerle, gerekli kredilerin almasını engellemiş ve su sıkıntısının yaşandığı aylarda, kuraklık dönemlerinde yararlanacakları bu yatırımlara hiçbir katkıda bulunmamışlardır. Ayrıca Türkiye bununla ilgili ekonomik, siyasal ve toplumsal birçok riski de yüklenmek zorunda kalmıştır.

Sonuç olarak uluslararası ilişkiler ve hukuk bağlamında, eski Cumhurbaşkanlarından ve Başbakanlardan Süleyman Demirel’in, dış kaynaklarca sürekli Türkiye’ye karşı kullanılan cümlesi dışında, Türkiye’nin gerekli adımları gerçekleştirdiğini hem ulusal hem de uluslararası kaynaklar tarafından vurgulamaktadır. Ancak çevre konularıyla ilgili olarak Türk ilgililerin son on yıl içerisinde daha farklı ve

olumlu yaklaşımlar izlediği söylenebilir. GAP’da da izleneceği gibi planlanan çevre koruma hedefli çalışmalar buna örnek olarak gösterilebilir.

Aynı bağlamda Suriye’nin, Asi akarsuyunda ve Irak’a karşı bir yukarı kıyıdaş olarak mutlak egemenlik ilkelerini savunurken, aşağı kıyıdaş olduğu Türkiye’ye karşı farklı tavır takınması hem ulusal (Dışişleri Bakanlığı 2001e; 2001e), hem de uluslararası kaynaklarda (Hillel, 1994: 306; ICE case studies, 2002: 6) bir tutarsızlık olarak nitelendirilmekte ve güvenilirmez bulunmaktadır. Ayrıca birçok uluslararası kaynakta da ele alındığı gibi Suriye kendi sınırlarındaki su kaynaklarını, kendi belirttiği gibi etkin ve düzgün kullanmamaktadır. (Kolars, 1991) Bu tutum su kayıpları ve aşırı tuzlanmaya neden olmaktadır. Aynı biçimde Irak’ın da çevre boyutunda değinilen yaklaşımları nedeniyle kaynaklarını yeterince verimli ve duyarlı kullanmadığını söylemek olanaklıdır.

Uluslararası hukuk açısından özellikle Irak yüzyıllardır kullandığı sular nedeniyle burada “kazanılmış hakları” olduğunu ileri sürmekte, Dicle ve Fırat’taki kullanım haklarını sonuna kadar kullanmak istemektedir. Ancak bu tezin uluslararası alanda kabul görmemiş olduğu söylenebilir. Bu akarsuların kullanımları ve paylaşımları konusunda, yukarı kıyıdaş olan Türkiye ile aşağı kıyıdaş olan Suriye ve Irak, iki farklı tez ileri sürmektedirler. Aşağı kıyıdaşların savunduğu birinci tez, suyun eşit dağılmasını, yani üç eşit miktara bölünmesini öngörmekte; Türkiye tarafından savunulan ikinci tez ise suyun etkin kullanılmasını öngörmektedir. Bu noktada işin içine yalnız uluslararası hukuk ve çevre boyutları değil, çevre etiği ve etik konuları da gündeme gelmektedir.

Türkiye'nin tezine göre, her iki akarsuyun toplam hacimlerinin* büyük bir bölümü, Fırat'ın % 88.76'sı, Dicle'nin %51.86'sı, Türkiye topraklarında oluşmaktadır. Suriye'nin Fırat'a katkısı % 11.24 iken, Irak'ın Fırat'a katkısı hiç bulunmamaktadır. Irak'ın, Dicle'ye katkısı ise % 48,14'tür. Ayrıca bu ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin ancak son 25 yıldır bu sulardan yararlandığı ve yararlanırken aşağı kıyıdaşlara önemli bir zarar vermeme ilkesini benimsediği belirtilmektedir. Türkiye'nin tezine göre her iki akarsuyun da suları, etkin kullanıma göre paylaşılmalı; bu ilkeye göre hem sınır boyundaki tüm akarsular, Asi'de dahil olmak üzere, bu plana dahil edilmeli, hem de ülkelerin topraklarının verimlilikleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Akarsuların yarısından fazlası kendi topraklarında oluşan Türkiye, tüm havza için önerdiği etkin kullanım teziyle, en azından bu akarsulara katkısı olduğu ölçüde yararlanmak istediğini belirtmektedir. Zaten daha önce yapılan uluslararası kredilendirmelerde de buna yakın bir ilke kabul edildiği söylenebilir. Türkiye Dünya Bankasıyla 1976'da Karakaya Barajının yapımı aşamasında yaptığı görüşmelerde, Fırat'tan normal akışının yarısı kadar olan 500 m³/sn'lik suyu bırakmayı kabul etmiş ve bu dönemden beri bunu sürdürmüştür. (Toklu, 1999: 112-113) Ancak daha önce de vurgulandığı gibi Fırat ve Dicle'nin düzensiz akış rejimleri nedeniyle normal koşullarda aynı miktarlarda suyun aşağı bırakılması olanaklı değildir, Türkiye gerçekleştirdiği yatırımlar, regülasyon çalışmaları ve barajlar aracılığıyla bu sözünü hiç kesintisiz yerine getirdiğini ileri sürmektedir.

* bu akarsuların toplam yıllık 84.25 milyar m³'lük akış hacminin, 56.82 milyar m³'ü Türkiye'den kaynaklanmaktadır, bu toplam akış hacminin % 65'idir (DPT, 1996:25)

Yukarıda uluslararası boyutu tartışılan “eşitlik” ve “etkin kullanım” ilkelerinin etik açısından da ele alınması gerektiği söylenebilir. Kavramsal çerçevenin oluşturulduğu birinci bölümde ele alındığı gibi “eşitlik” kavramı adalet kavramı ile birlikte değerlendirilmekte, bunun tartışması Aristo’ya kadar gitmektedir. Bu bağlamda her “eşit” olan adildir anlamına gelmemektedir. Aslında bu tür yaşamsal değer taşıyan konularda “eşit” dağılım ya da paylaşım yoluna gitmek yerine, gereksinimler ve öncelikler doğrultusunda konuları tartışmaya açmanın uygun olacağı söylenebilir. Öteki örnek alanlarla karşılaştırıldığında bu örnek de kaynağın daha kıt olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu bağlamda yapılacak dağılımın da ona göre belirlenmesi gerektiği ileri sürülebilir.

Akarsuların kullanımındaki öncelikler birkaç ölçüte göre belirlenebilir: Bir, uluslararası ve ulusal ölçütler; ki burada ulusların egemenlik hakları, kazanılmış haklar gibi geçmişten gelen, daha çok ulusal çıkarların ya da uluslararası hukuk ilkelerinin öncelik aldığı öğeler üzerinden belirlenebilir. İki, toplumsal ölçütler, bunlar doğrudan insan yaşamını ve gereksinimlerini ilgilendiren ölçütler üzerinden değerlendirilebilir; bunlar arasında ülkelerin nüfus yoğunlukları, bunların dağılımları, su gereksinimleri gibi konular bulunabilir. Bir üçüncü ölçüt ise, konunun, tezin konusunu oluşturan çevre boyutu açısından ele alınması olabilir. Bu bağlamda da doğal alanların ve ekolojik dengelerinin, sulak alanların, flora ve faunasının sürdürülebilirliğine olanak verecek biçimde korunması söz konusu olabilir. Her bir ölçütte suyun dağılımı, paylaşımı ve kullanımı farklı olacaktır ya da ortak bir yönetim anlayışı içerisinde doğal, toplumsal ve siyasal dengelerin birlikte sürdürüldüğü doğal ortamların ve yaşamın korunmasının sağlandığı bir başka seçenek de olabilir.

Daha önceki bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alındığı gibi, su insanlar kadar doğa içinde vazgeçilmez bir doğal kaynaktır. Bunun yanısıra, eğer doğanın belli başlı dengeleri, su da dahil olmak üzere yalnızca insan merkezli standartlarla korunmaya çalışılırsa, suya yaşam veren alt birimler ve üst beslenme halkalarının yararlandığı canlı organizmalar yaşamlarını yitirebilmektedirler. Bunun da, kısa sürede olmasa da, uzun dönemde yine insan sağlığını ve beslenme dengelerini ilgilendirdiğini söylemek olanaklıdır; dolayısıyla insan merkezli bir bakış açısıyla dahi ele alındığında, bu ortamların dengelerinin korunmasına yönelik gerçekleştirilen girişimlerin hepsinin doğrudan insanların gelecekteki yaşam niteliği ile de ilgili olacağını ileri sürmek olanaklıdır.

Ancak birçok etik alanda yaşandığı gibi belli zamanlarda, bazı öncelikli konular söz konusu olduğunda ötekileri ertelemek ya da seçim dışı bırakmak gerekebilir. Çevre konuları da insanların ve devletlerin erteleyebilecekleri konular olarak algılandığından, genellikle bir başka önceliğe yerlerini bırakmaktadırlar. Yukarıda Orta Doğu için tanımlanmaya çalışılan koşullar, çevre konularına öncelik vermeyecek derecede karmaşık ve birçok başka önceliğin bulunduğu bir yapıyı ortaya koymaktadır; çevre konularının en azından bu nedenle geri planda kaldığı ileri sürülebilir. Ancak bir başka açıdan Tuna örneğinde de farklı koşulların olmadığı öne sürülebilir, orada bulunanlar dışarıdan verilen desteğin de sağladığı kolaylıklarla bunu gerçekleştirmeyi başarmışlardır; dolayısıyla Orta Doğuda da devletlerin biraraya gelebilme olanağının bulunduğu söylenebilir.

Burada ele alınabilecek bir başka etik boyut ise, Irak'ta İkinci Körfez Savaşından bu yana, yalnız Irak'ın kendi koşullarının değil, uluslararası ambargo'nun da neden olduğu üst düzeydeki çocuk ölümleridir. Böyle bir durumda bu çocukları mı kurtarmak;

yoksa Mezopotamya deltasını, varolan düzenlemelerden ve savaştan koruyarak kirlenmesi ve yıkımını mı engellemek gerekmektedir gibi iki seçenekle karşı karşıya kalmaktadır. Bu bir çevre tezi olmasına karşın, böyle bir soru karşısında yanıt, öncelikle korumasız bir varlık olan çocukların yaşamının korunması yönünde olacaktır. Ancak daha önce de yinelendiği gibi esas istenilen hem çocuk ölüm oranlarının düşürülmesi hem de doğal ortamın ekolojik dengesinin sürdürülmesini sağlamak olmalıdır, bu yaşamın sürdürülebilirliği için de önemlidir.

Benzer bir soruyu Türk tezi için de yinelemek olanaklıdır. Türkiye'nin geri kalmış altı ilini içine alan GAP bölgesinde gerek çocuklar ve kadınlar, gerekse bu bölgenin toplumu için uygun kalkınma koşullarını, ekonomik kalkınma ile destekleyerek artıracak ve yaşam niteliğini yükseltecek olan bu proje kendi hedefleri açısından önemli bir projedir. Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu'da hektarlarca arazinin sular altında kalarak yok olması, bir akarsuyun ekolojik dengesinin bozulması bu seçenek sonucu ortaya çıkmaktadır. Burada da bir önceki örnekte olduğu gibi bir boyut bulunmaktadır. O zaman öncelikle her iki yaşam alanının da varolabilmesi için neler yapılması gerektiği sorulabilir. Burada yanıt olarak, doğal ortamın taşıma kapasitelerini aşmayacak biçimde bir kalkınma programı izlemek olduğu söylenebilir. Bu bölgede gerçekleştirilen projelerin bu ölçütü karşılayıp karşılamadığını sorgulamak ve bunun yollarını aramak ise bir başka seçenek olabilir.

Uluslararası açıdan ele alındığında ise, birçok hassas denge nedeniyle su kaynaklarının dikkatli paylaşılması gerektiği bu bölgede, su kaynaklarının öncelikler ve karşılıklı yararlar tartışmadan, yalnızca "eşit" dağılımı sağlamak gibi basit denklemlerle çözülmeye çalışılması eleştirilebilecek noktalardan biridir. Burada hem bu değerli doğal

kaynağa sahip ülke yöneticilerine, halklarına ve uluslararası kuruluşlara önemli bir sorumluluk düşmektedir. Bu da çok kapsamlı ve duyarlılık gerektiren, birçok ögeyi birarada barındıran bir sorumluluktur.

Bölgede çevreyle ilgili kaygıların oldukça düşük düzeyde olduğu belirtilmişti. Bu bölgede de Tuna örneğinde olduğu gibi, bölge ülkelerini çevre konularında önlemler almaya yöneltecek teşviklerin olması gerektiği söylenebilir. Uluslararası kurumların özellikle çevre gibi konularda daha etkin ve etkili olduğu bilinmektedir. Bu bölgenin kalkınması ve doğal alanlarının korunmasına yönelik bir projenin bugüne kadar gündeme getirilmediği görülür. Güçlü ülkelerin denetimleri altına almak istedikleri bu bölgede istikrarı sağlayabilmenin bir başka yolunun da bu bölgelerin kalkınmalarına destek verilmesi olduğu söylenebilir. Burada ileri sürülen maddi değil, teknik ve hakemlik içeren bir destektir. Sınırşan sularla ilgili bir başka vurgulanması gereken “etik” boyut ise bölgede bulunan devletlerin karşılıklı güveninin sağlanmasıdır. Bu açıdan da oluşturulacak hakem bir kuruluş bunu da sağlayabilir ve oluşacak tutarsız yaklaşımları engelleyebilir.

2. Uzlaşma Arayışları ve Denemeleri

Bölge ülkelerinin su konuları üzerine en çok 80’li yıllarda görüşmüştür. 1976 yılında Türkiye ve Irak “Ekonomik ve Teknik İşbirliği Andlaşması”nı imzalamışlardır. Bu andlaşmayı izleyen dönemde 1980’de yapılan Türkiye-Irak Karma Ekonomik Komisyonu’nun I. Dönem toplantısında Türkiye’nin teklifi ile, Fırat ve Dicle konularını da görüşmek üzere “Ortak Teknik Komite” oluşturulmuştur. Bu komite üç ülkenin de temsilcilerinin bulunduğu bir komiteden oluşmaktadır. 1982-1992 yılları arasında 16

toplantı gerçekleştiren bu komite, bellibaşlı konularda ilerleme kaydetmiş ancak bölgede değişen siyasal koşullar nedeniyle çalışmalarını sürdürememiştir. (Toklu, 1999: 117; Dışişleri Bakanlığı, 2001c)

İlk ikisi 1982’de gerçekleştirilen Ortak Teknik Komite toplantıları, Irak ve Türkiye arasında gerçekleştirilirken, 1983’teki üçüncü toplantıdan sonra Suriye’nin de katılımı ile toplantılar üçlü sürdürülmüştür (Toklu, 1999: 118). On yıl boyunca süren bu toplantıların olduğu dönemde, her üç ülke de siyasal çeşitli konularda uyuşmazlığa düşmüş olmakla birlikte bu toplantıları sürdürmüşlerdir. Hatta 1982 yılından sonra Suriye Devleti’nin Türkiye’de etkinlik gösteren terörist bir gruba açık desteği bile bunu engelleyemediği söylenebilir. Ayrıca yine aynı döneme denk gelen Atatürk Barajına su dolumu nedeniyle başlayan karşılıklı görüşmelerde, bunun teknik ayrıntıları konuşulmuş; böylelikle daha zor atlatılabilecek bir uyuşmazlık dönemi, diplomatik girişimler ve görüşmeler sonucunda atlatılmıştır. Çünkü Atatürk Barajının dolumu süresince, iki buçuk ay gibi uzun bir dönem Fırat’tan su verilememiştir.

Türkiye hem Ortak Teknik Komite’de yaptığı açıklamalar hem de çeşitli Arap ülkelerinde gerçekleştirdiği basın toplantıları ile konuyu kamuoyuna açık biçimde ele alarak bunu başarmıştır. Türkiye’nin Atatürk Barajından su vermemesini siyasal, Suriye’nin yaklaşımına karşılık kasıtlı bir davranış olarak nitelendiren kaynaklar bulunmakla birlikte; Türkiye’nin basın toplantılarını izleyen dönemde, Irak Devleti Türkiye’nin açıklamalarını yeterli bulduğunu ve yapılan işte bir ard niyet olduğunu düşünmediğini belirtmiştir. (Toklu, 1999: 125-126)

Ortak Teknik Komite'nin ilk toplantıları Fırat ve Dicle üzerinde yapılması planlanan düzenlemeler ve projeler hakkında kısa dönemli bilgi alış verişi içermiştir. 5-8 Kasım 1984 yılında yapılan 5. teknik toplantı da Türkiye, kısaca "Üç Aşamalı Plan" olarak bilinen, daha uzun dönemli işbirliği ve bilgi paylaşımını içeren planı, öteki iki aşağı kıyıdaş ülkeye sunmuştur. Bu planda birinci aşama, su kaynaklarının hidrolojik ve meteorolojik bilgilerinin toplanması, bunlar için ölçüm istasyonlarının kurulması ve su kalitelerinin denetlenmesini; ikinci aşama, toprak kaynaklarına ilişkin verilerin, toprak sınıfları, kullanımları, sulama ve yıkama gereksinimlerinin belirlenmesini; üçüncü aşama, su ve toprak kaynaklarının ortak değerlendirilmesinin yapılmasını ve her bir proje için ve tarımsal sulama için en uygun ve verimli kullanım hacimlerinin ve tekniklerinin tanımlanmasını, su kayıplarının en aza indirilmesini içermektedir. Bu öneri özellikle Irak temsilcileri tarafından Fırat'taki su sistemini engelleyeceği kaygısı ile reddedilmiştir. (Toklu, 1999: 119-120; Dışişleri 1996: 18-21; Dışişleri Bakanlığı, 2001c)

Suriye 12. Teknik Toplantıya farklı ama benzer bir öneriyle gelmiştir. Suriye bu önerisinde işbirliğinin ve bilgi alış verişinin sürmesinin gerekliliğini vurgulamış, her ülkenin kullanabileceği makul su miktarlarının belirlenmesini istemiştir (Toklu, 1999: 121). Bütün bu yapılan görüşmeler, yürütülmüş teknik toplantılar, bölgedeki birçok sorunlu konuya ve istikrarsızlığa karşın, ülkelerin bellibaşlı konularda, bilgi alış verişi gereksiniminde ve isteğinde olduğunu göstermektedir. Böyle iki büyük akarsuyun oluşturduğu ortak bir havzada, etkin bir kaynak kullanımı ve korunması için bütünlüklü bir yaklaşıma gereksinim vardır. Bu yaklaşım bu kaynaktan yararlanmak isteyen, kalkınmalarını bu kaynakla bütünleştiren üç ülke için de kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Bunun için bu ülkelerin ayrıldıkları noktaları ve ulusal çıkarlarını ön plana çıkararak değil, ama, ortak çıkarlarını göz önüne alarak, bu bölgeye müdahale etmek ve denetlemek

isteyenleri de dışarıda bırakacak stratejide bir işbirliğine gitmelerinin doğru olduğu ileri sürülebilir. Bunun bir yansıması olarak ulusal kalkınmaları, halklarının toplumsal ve ekonomik gönençlerinin, yanısıra doğal kaynaklarının, gelecek nesillerinin ve yaşamın gereksinim duyacağı dengelerde korunabilmesini sağlayabileceklerdir.

Ancak görüldüğü kadarıyla, devletlerin uzlaşma arayışındaki önerilerinde de, iki akarsu sistemi bir bütün olarak ele alınmış olmakla birlikte, suyun niteliği dışında çevre konularına ilişkin ekolojik değerlerden, çevresel gereksinimlerden ve bu havzayı korumaya ilişkin hiçbir ortak öneriden söz edilmemektedir. Önerilerin toplumsal ve ekolojik boyuttan yoksun, yalnızca ekonomik ve teknik içerikli oldukları dikkati çekmektedir. Ekonomi ve teknik açılardan ise, konuların tarımsal kullanım ve sulamayla sınırlandırıldığı görülmektedir. Türkiye'nin hazırladığı internet sayfasında böyle girişimlerin, verimli işbirliği çalışmalarını ve karşılıklı kazançları artıracığından, buna bağlı olarak doğal kaynakların da bundan dolayı olarak yararlanacağından söz edilmektedir ancak bunları içeren eyleme yönelik bir adım olmadığı söylenebilir.

Bu görüşmelerdeki bir başka boyut ise oldukça teknik olması ve uluslararası terminolojiler içeren diplomatik bir dil taşımasıdır. Burada da ülkelerin kendilerini uluslararası topluluğa karşı korumaya alma gereksiniminin ön plana çıktığı ileri sürülebilir. Özellikle Türkiye'nin bu açıdan oldukça tedbirli ve dikkatli bir dil kullandığı görülmektedir. Böyle bir yaklaşımla devletler, gerçekleştirdikleri eylemleri en azından uluslararası toplantılarda savunma zeminini hazırlayabilmektedirler. Bu da işin, insani, etik ve çevresel yönlerinin bir tarafta bırakılarak diplomatça bir tutumla her tarafın kendi çıkarlarını korumaya aldığı çabasını açıkça ortaya koymaktadır. Eğer bu toplantılar ve yaklaşımlar daha farklı bir yaklaşım ve tutum içerisinde gerçekleştirilebilecek olursa,

daha güvenilir ve çözüme açık seçenekler üretilebileceği ileri sürülebilir. Sonuçta amaç bu bölgede toplumsal güvenç ve kalkınma düzeyini yükseltmekse, ki buna tüm devletler katılabilir, kalkınma politikalarının, bu havzaların toplumsal ve ekolojik bütünlüğü içinde ele alınması gerektiği savunulabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME: SINIRAŞAN SULARIN KULLANIMINDA VE KORUNMASINDA BİR UZLAŞMA ARACI OLARAK ÇEVRE ETİĞİ

I. Sınıraşan Sular ve Su Havzaları

İnsanlar ve yaşam için vazgeçilmez bir kaynak olan su, yeryüzünde her canlının ulaşabileceği biçimde, akarsularda, göllerde ve yeraltı sularında bulunmaktadır. Bunun bir sonucu olarak birçok canlı bu kaynağın yakınında yer almakta ya da ona ulaşmanın yollarını aramaktadır. Bu nedenle yeryüzünde bitki örtüsünün de, insan yerleşmelerinin de en yoğun olduğu bölgeler suyun en çok bulunduğu akarsu havzaları ve akarsu kıyıları olmuştur. Akarsu boyları ve onları besleyen havzaları aynı zamanda tüm yaşam birimleri için çeşitliliğin ve üretimin de merkezleridir. Akarsuları en etkin biçimde kullanan canlılardan biri olan insanlar, onu kendi gereksinimleri doğrultusunda yönlendirmiş ve denetlemişlerdir. Ancak insanlar bu kaynağı kullanırken, yönlendirirken ve denetlerken onun doğal dengesi üzerinde önemli değişikliklere neden olmuş, bu da akarsuları oluşturan su kaynağını ve ekolojik dengelerini olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucu olarak bu kaynaklardan bir bölümü doğal dengelerini sürdürebilecek özelliklerini yitirmişlerdir.

Dünya üzerinde baskın bir tür olan insan nüfusu sürekli artmaktadır. Bu nüfusu besleyebilmek ve gereksinimlerini karşılayabilmek için toplumlar, varolan tüm bu su kaynaklarını olabildiğinde etkin kullanmaya çalışmaktadırlar. Buna bağlı olarak da insan kaynaklı su tüketimi sürekli artmaktadır. 20. yüzyılın başından bugüne

yeryüzünde nüfus üç kat artarken, su tüketiminin yedi kat arttığı saptanmıştır (UN, 2002). Varolan su kaynaklarının ortalama % 70'i tarımsal etkinliklerde, % 22'si endüstriyel etkinliklerde, geri kalanı ise evsel ve kentsel gereksinimlerde, hacmi gittikçe artan biçimde tüketilmektedir. İnsan etkinliklerinin bu doğal kaynağa etkisi yalnızca tüketimle sınırlı kalmamış; bu etkinliklerin sonucunda, havaya, suya ve toprağa atılmadan bırakılan biyolojik, kimyasal ve katı atıklar, dolaylı ya da doğrudan su kaynakları üzerinde önemli değişikliklere neden olmuştur.

Herhangibir su kaynağı, tüketim biçimlerinin ya da ortamına bırakılan atıkların doğal çevresinde oluşturduğu etkilerin üstesinden gelebiliyor, kendi bünyesinde yok edebiliyorsa, bu kirliliğin ve tüketimin ekolojik olarak onun taşıma kapasiteleri içinde kaldığı söylenebilir. Su ortamları, kendi kendini yenileme kapasitelerinin üzerinde oluşan etkileri yok edememekte, özelliklerini oluşturan ekolojik dengeler bozulmakta, yaşam için yararlı kaynaklar olmaktan çıkmaktadırlar. Bunun sonucu olarak bu doğal kaynak, doğal yaşamı ve insan sağlığını da tehdit eden bir kaynağa dönüşmektedir. Dolayısıyla yaşamın sürdürülebilir kılınmasının en temel gereklerinden birinin özellikle su kaynaklarının ve havzalarının korunmasına bağlı olduğu ileri sürülebilir.

Akarsuların korunabilmesi için öncelikle onların doğal dengelerinin korunabilmesi ve kendi kendilerini yenileme kapasitelerinin aşılmaması gerekmektedir. Bunu sağlayabilmenin ön koşulları arasında, bu kaynağın, onu besleyen su toplama havzası ve onu oluşturan ekolojik öğelerin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmek bulunmaktadır. Yerleşik yaşama geçişlerinden bugüne toplumlar, kendilerini bu kaynağın neden olduğu afetlerden korumak ve kendilerine yeterli su sağlayabilmek için, onu denetleyebilmenin yollarını aramışlar; bu yapabilmek için de bu kaynağın

özelliklerini, kapasitelerini ve yapısını bilimsel olarak çözümlemeye çalışmışlardır. Öte yandan, bu kaynak üzerindeki olumsuz etkilerinin farkına varan insanlar, bu kaynağı koruyabilmek için öncelikle kendi davranışlarının ve etkinliklerinin denetlenmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Her iki sistemi de denetleyebilmek, yönlendirebilmek ve insan etkinliklerini düzenleyebilmek için yerel ve bölgesel su yönetimleri oluşturulmuş, bununla ilgili yaptırımlar belirlenmiştir.

Bu bağlamda oluşturulan su yönetimleri, artık çabalarını bir yandan doğal dengeleri bozulan su kaynaklarını koruyabilmek, öte yandan gittikçe yoğunluğu artan insan etkinliklerini düzenleyebilmek için, yeni bir anlayış doğrultusunda düzenleme gereksinimi duymuşlardır. Bu açıdan su kaynaklarının planlanması, programlanması, projelendirilmesi yeniden ele alınmış; yeni yasal düzenlemelere gidilmiştir. Yerel ve bölgesel olarak başlayan bu çabalar ve edinilen deneyimler, zaman içerisinde küresel politikalara ve arayışlara yansıtılmıştır. Birarada varolan doğal ve beşeri her iki sisteme ilişkin bilgilerin kullanılarak, su ortamlarının sürdürülebilirliği için uluslararası ortak bir yönetim oluşturma arayışı, akarsuların, doğal su toplama havzaları ile bir bütün olduğu, tüm akarsu sistemlerinin küresel su döngüsünün ayrılmaz bir parçası olduğu anlayışının (s.259) kabul edilmesi ve kavranması ile gerçekleşmiştir.

Bu çalışmanın en temel ön kabullerinden biri, akarsuların yeryüzüne çıktıkları noktadan denizlere ya da göllere ulaştıkları noktalara kadar, su toplama havzaları ile birlikte ekolojik bir bütün oluşturdukları, bu nedenle de bir sistem yaklaşımı içinde ele alınmaları gerekliliğidir. Bilimsel olarak da kanıtlanmış olan bu gerçeğe birlikte, artık dünya bunun da ötesine geçerek tüm su döngüsünü birarada değerlendirerek, bu

kaynakları küresel ısınmanın etkisinden bile korumanın yollarını aramaya başlamıştır. Tartışmanın bundan sonraki bölümü bu ön kabulden yola çıkarak ele alınacaktır.

Dünya üzerinde varolan tatlı su kaynaklarının, su bütçelerinin sabit olduğu ve bunun bugünkü dünya nüfusunun üç katına yeterli olduğu bilinmektedir. Ancak bir başka bilinen gerçek ise, bu kaynağın dünya üzerinde dengesiz dağılmış olduğu ve her akarsunun bütçesinin doğrudan bulunduğu coğrafi bölgenin iklim özelliklerinden etkileniyor olduğudur. Dolayısıyla her akarsunun bulunduğu bölgenin coğrafi, iklimsel ve ekolojik koşullarını da içinde barındıran özgün bir yapıya sahip olduğunu söylemek olanaklıdır. Kendisinin ve bölgenin özgün özelliklerine bağlı olarak, bu kaynağın dünya üzerinde sınırlı ve yetersiz olduğu bölgeler bulunmakta; bu da kaynağın paylaşımına yönelik sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Ayrıca, küresel olarak yeterli olduğu düşünülen bu kaynak, aşırı nüfus artışı, aşırı kaynak tüketimi ve kirlilik nedeniyle doğal yaşamın sürdürülebilirliğini sağlayacak nicelik ve niteliğini yitirmeye başlamıştır. Bu yıpranma, sonsuz bir kaynak olarak algılanabilecek olan okyanuslardaki yaşamı bile etkileyecek boyutlara erişmiştir. Rachel Carson'ın "Sessiz Bahar" adlı eserinde belirttiği gibi, bir su kaynağının yalnızca bir noktadan kirletilebileceğini söylemek olanaklı değildir, çünkü, bunun su döngüsünün bir parçası olması an meselesidir (Carson, 1964; Burnside, 2002).

UNESCO'nun 2002 yılında yayınladığı raporlar ve yaptırdığı araştırmalar, tatlı su kaynaklarının gelecekte küresel olarak da sınırlı olabileceğini göstermekte ve bunu doğrulayan verileri sunmaktadır (UNESCO, 2002). Buradan şu sonuca ulaşılabilir, su kaynakları günümüz koşullarında bölgesel olarak sınırlıdır, ancak gerekli önlemler alınmadığı takdirde küresel olarak da sınırlı olacaklardır. Buradan hareketle

yapılabilecek bir başka kestirim ise, su kaynaklarının insan nüfusuna oranı azaldıkça, değerlerinin artacağı, paylaşımında küresel olarak da sorunların yaşanabileceğidir. Çünkü yapılan öngörüler dünya kaynaklarının en fazla destekleyebileceği nüfus büyüklüğünün otuz milyar olduğunu ileri sürmektedirler. Bir başka anlatımla, bugün su kaynağının sınırlı olduğu bölgelerde yaşanan sorunlar ileri de küresel olarak da yaşanabilecektir.

Bu aşamada, bu doğal kaynağa yönelik üç ön kabulü tekrarlamak yararlı olabilir. Akarsu havzaları ve onların doğal oluşumları, ekolojik bir bütünlük ve bir sistem içinde varolan devingen yapılardır. İnsan etkinlikleri bu yapıyı gerçekleştirdikleri değişim ve dönüşümlerle doğrudan etkilemektedir. Bu kaynaklar, varolan (coğrafi, fiziksel, kimyasal ve biyolojik) özelliklerine bağlı olarak belli oranlardaki kirliliği ve hacimsel değişimleri kaldırabilme ve taşıyabilme kapasitesine sahiptirler. Bu sınırlar içinde kalındığı sürece, bu kaynaklar gerçekleşen değişimlerle başa çıkabilmekte, kendi kendilerini yenileyebilmekte, bunun tersi olduğu durumda yaşamın sürdürülebilirliği ve geleceği tehdit altına alınmaktadır.

Her bir canlı biyolojik ve fiziksel özelliklerine bağlı olarak bu kaynağa farklı oranlarda ve niteliklerde gereksinim duymakta, onun üzerideki etkisi de buna göre farklı olmaktadır. Her bir toplum ya da her bir devletin de bu kaynağa olan gereksinimi ve onu kullanım biçimleri de farklılaşmaktadır. Dolayısıyla bir su kaynağı, ona gereksinim duyan yaşam birimlerinin ya da topluluklarının sayısına, onu kullanım ve tüketim biçimlerine bağlı olarak da belli bir sınırlılığa sahip olabilir. Bir kaynağın sınırlılığı onu kullananların sayısına, kullanım yoğunluğuna ve kullanım biçimlerine göre belirlenebilir. Bu sınırlılığa bağlı olarak farklı kullanımlar arasında ya da birden çok

devlet tarafından yararlanılan su kaynaklarında çatışmaların doğabileceğini söylemek olanaklıdır.

Bu çalışmanın bir boyutu da, belli bir sınırlılığa ve taşıma kapasitesine sahip olduğu bilinen bu kaynağın, bu çatışan kullanımlar karşısında nasıl korunacağı ve paylaştırılacağı ve insan dışındaki canlılar için de nasıl sürdürülebilir kılınacağı konusudur. Bir başka açıdan koruma ve kullanma dengelerinin de bu sınırlılık içinde sağlanması, değer tanımlarının (s.268-275) buna göre oluşturulması gerektiği ileri sürülebilir. Yukarıda sıralanan özellikleri nedeniyle, bu kaynaktan yararlananların, herşeyden önce bu kaynağın ve havzasının özelliklerini göz önünde bulundurması; yaşamlarını ve kullanımlarını, onun sınırlılıkları ve özelliklerine göre düzenlemesi gerekmektedir. Bir su havzanın yaşamsal özelliklerini koruma ve sürdürme amacı, toplumların bu kaynağı paylaşırken oluşturacakları her girişim ve işbirliğine de yansıtılması gerekli olan bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Çünkü, bunun dışında gerçekleştirilen girişimler ve gösterilen çabalar yetersiz kalabilmekte; bunun gelecekte yol açabileceği sorunlar kestirilememekte ya da geri dönüşü oldukça maliyetli olabilmektedir.

Bir akarsu denize ulaşmadan önce kilometrelerce akıp gitmekte ve kilometrelerce kare alandan oluşan su toplama havzasından beslenmektedir. Bu büyük coğrafi yapılanma, doğal olarak, birden fazla devlet ülkesinin sınırlarını aşarak ilerlemekte, onların sınırları içinde yer almaktadır. Bu büyüklük ve ilişkiler sistemi birkaç sorunu birarada ortaya çıkarmaktadır. Akarsular, sınırlar söz konusu olmasa da, yapılarının kapsamı ve karmaşıklığı nedeniyle denetlenebilmesi ve yönetimi oldukça zor bir devingenliğe sahiplerdir. Sınıraşan suların geçtiği devlet sınırları ve akarsu havzasının

doğal ekolojik sınırları ise üst üste örtüşmemektedir. Yukarıda sıralanan ön kabullerin geçerliliği kabul edilecek olduğunda, temel bir politika olarak, bu doğal kaynağı koruyabilmenin ve doğal yaşamını sürdürülebilir kılmanın birinci koşulunun, uluslararası karar oluşturma aşamalarında, su yönetim alanlarının bu havza bağlamında bütünleştirilmesi gerekli olduğunu ileri sürmek olanaklıdır. Bu bütünlüğün göz önüne alınmadığı ve işbirliğinin sağlanamadığı koşullarda, Hardin'in "Ortak Malların Tarjedisi" örneğinde olduğu gibi (Hardin 1968; 1993), su kaynakları üzerinde ciddi çevresel baskılar oluşabilmekte, ortak politikalar üretilebilmesini zorlaştırabilmektedir.

Sınıraşan sularda bunu önleyebilmenin ön koşulu, o kaynaktan yararlanan devletlerin, o kaynağın korunmasına ve sürdürülmesine yönelik bir işbirliği içine girmeleridir. Bu işbirliğini gerçekleştirebilmek için, karşılıklı birçok uluslararası koşulun oluşması gerekebilir. Bunlar arasında yasal, yönetsel, siyasal ve ekonomik boyutlar bulunmakla birlikte, en önemli verilerden biri, kaçınılmaz olarak bu kaynağın doğal yapısıyla bir bütün olduğu ve bu bütünlüğün doğal olmayan siyasal sınırlarla, koruma ve denetim altına alınamayacağı gerçeğidir.

Akarsuları korumak ve kullanımları denetim altına almak için, sınıraşan sulardan yararlanan devletlerin yönetecilerinin, öncelikle, akarsular ve oluşumları ile ilgili özellikleri biliyor, benimsiyor ve zorunlulukları kavıyor olmaları ve bu bağlamda öteki ülkelerle işbirliğine gitmek istiyor olmaları beklenir. Bu ikisinin de birlikte varolabildiği koşullarda ilk girişimleri gerçekleştirmek ve verimli bir işbirliğine (s.255; 264; 273) gidebilmek olanaklı olabilir. İşbirliği çabalarının sonuca ulaşabilmesi ise, karşılıklı iletişimin (s.276) sürdürülmesi ve kaynak alanına ilişkin kapsamlı bir bilgi akışının sağlanması ve gerekli finanman desteği ile olanaklı olacaktır. Tüm varolan bilgiler

doğru değerlendirilip, uygulamaya yansıtılabilmesi için bunların akarsu yönetimleriyle bütünleştirilmesi gerekmektedir. Böylece, gerek bu kaynağı paylaşan ulusların, gerekse bu kaynaktan yararlanan öteki yaşam alanlarının, istenilen yaşam düzeylerine ulaşabilmeleri sağlanmış olacaktır.

Bir akarsu alanında, uluslararası bir ilişkiler ağı içinde yürütülebilmesi ve sürdürülebilir kılınması için, birçok koşulun birarada değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak çalışma içerisinde de (s.273) vurgulandığı gibi, dünya üzerinde ikiyüzü aşkın, iki ya da daha fazla devlet tarafından paylaşılan akarsu bulunmaktadır. Bu akarsulardan her biri, bulundukları coğrafi alan ve varolan koşulları içerisinde, farklı özelliklere sahiptirler. Bu özellikler onları birbirinden ayırdığı gibi bu sınırlar içinde farklı yönetim ve yaklaşım biçimlerini de içinde barındırırlar. Bu farklılıklara, ulusların geçmiş hesaplaşmaları, ilgili kaynak alanına ya da bölgeye yönelik varolan ulusal ve uluslararası çıkarlar, ulus-devlet yapılanması ve buna bağlı oluşturulmuş ilkeler, bu yaklaşımların karmaşıklığı da eklendiğinde sorunların çok boyutluluğu ortaya çıkmaktadır.

Bu farklılıklar ve çok boyutluluğa karşın, akarsuların yapılarıyla ilgili vurgulanan üç genellenmenin her bir akarsu için aynen geçerli olduğunu söylemek olanaklıdır. Bu gerçekler uluslararası alanda da biliniyor olmakla birlikte yine de bazı sınıraşan sularda bu doğal kaynakları gerektiği gibi koruyabilmek ve işbirliğine gidebilmek sağlanamamıştır. Bunların arasında çeşitli nedenler sayılabilir: örneğin, yönetimler akarsu sistemlerinin bir bütün olduğunun ve bu yaklaşımla korunmadıklarında, ciddi geri dönülmez çevre sorunlarının oluşacağının bilincinde değildirler; yönetimler uzun dönemli getirileri olan uluslararası su yönetimleri yerine kısa dönemli ulusal çıkarlarını

ön planda tutmaktadırlar; yönetimler yapılması gerekenlerin bilincindedir, ancak çok maliyetli olan bu yönetimleri uygulamaya koyacak, teknik donanım ve finansman desteğinden yoksundurlar; ya da akarsuyu paylaşan devletler bunun bilincindedir, ancak onları bu amaç doğrultusunda birleştirecek uluslararası (ortak bir yönetim, bir anlaşma gibi) koşullar henüz oluşmamıştır; bazen de devletler yalnızca öteki devletlerle geçmiş hesaplaşmalarına bağlı olarak biraraya gelmeyi reddediyor olabilirler.

Bütün bu önermeleri ve daha fazlasını arka arkaya sıralamak olanaklıdır. Hepsine bir yanıt vermek ya da koşulları o yönde yönlendirebilmek de olanaklıdır. Ancak bütün bu yaklaşımların arkasında temel olarak devletlerin çevrenin özgün değerinden ve koruma bilincinden yoksun olması bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Dolayısıyla, öncelikle devletlerin ve yönetimlerinden sorumlu olanların varolan değer yargılarını ve önceliklerini (s.274) bu bağlamda gözden geçirmek gerekebilir.

II. Sınırşan Sular, Uluslararası Toplum ve İşbirliği

UNESCO için hazırlanan sınırşan sulara uyumsuzlukların incelediği raporlar (UNESCO, 2002a; UNESCO, 2002b), en keskin düşmanlıkların bulunduğu alanlarda dahi, su kaynakları söz konusu olduğunda anlaşmaya varabilme yüzdesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Burada en önemli girdilerden biri, devletlerin işbirliğine yakın bakıyor olmalarıdır. Devletler bazı ödünler vereceklerini bilseler bile, belli bir güven ve iyi niyet çerçevesinde anlaşma masasına oturabilmekte, su kaynaklarının yönetimi ve korunması konularında ileriye yönelik adımlar atabilmektedirler. Bu güvenin sağlanamadığı koşullarda ise, çalışmanın ikinci bölümünde (s.214-216) üzerinde durulduğu gibi, uluslararası bir arabulucu ya da hakem kuruluşun, bu güvenceyi her iki

tarafa da vermesi ile gelişme sağlanabilmektedir. Böyle bir kurum aynı zamanda karşılıklı iletişim yollarını açık tutabilmekte, gerekli finans ve teknik donanım desteğini sağlayabilmekte, bunlar ilgili akarsu alanında atılacak adımları sürdürülebilir kılabilmekte ve uygulamaya yansımaya hız kazandırabilmektedir.

Burada uluslararası topluluğun niyetlerinin ne olduğu önemli olabilir. Eğer uluslararası toplum her tarafa eşit uzaklıkta ve hakkaniyet ilkesi içerisinde konulara yaklaşabiliyor ve bu konuda da taraflar kendilerini güvende hissedebiliyorlarsa, ilişkileri sürdürülebilir kılmak ve akarsu alanlarını korumak olanaklı olmaktadır. Uluslararası topluluğa olan güvenin, bu gibi konularda, silahlı çatışma ve barışı sağlama konularından, daha fazla olduğunu söylemek olanaklıdır.

Uluslararası topluluğun yaklaşımlarına yapılabilecek en önemli eleştiri, su kaynaklarının sürdürülebilir kılınması ve korunması ilkelerinin tümüyle insan yaşamının niteliğini artırmak, geleceğini güvence altına almak ve onu su kirliliğinden kaynaklanan sağlık sorunlarından korumak gibi insan-merkezli bir yaklaşım içeriyor olmasıdır. Ancak öte yandan yine bu topluluğun gerek doğal kaynaklar konusunda gerekse doğrudan su kaynakları konusunda, hukuki bağlayıcılığı olmasa da, “esnek hukuk” olarak tanımlanabilecek, doğal kaynaklara yönelik düzenlemeleri ve ilkeleri belirleyen belgerin birçoğunda, istenilenler doğrultusunda çok olumlu yaklaşımların bulunduğunu söylemek olanaklıdır. Bu belgelerle ilgili bir başka olumlu yan ise, bu belgelerin kapsamlarının zaman içerisinde, güncel bilgilerle ve “çevre etiği” yaklaşımını içerecek biçimde genişlemeye başlamış olmasıdır.

Bu bağlamda verilebilecek örnekler arasında, Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN)'nin uzun süredir üzerinde durduğu, UNEP'in desteklediği ve UNESCO'nun gerçekleştirdiği son düzenlemeler sayılabilir. Her üç kurum da doğal kaynakların kendilerine özgü koruma ilkeleri olduğunu benimsemekte, 1992'de Rio zirvesi'nde "ekosistemlerin bir bütünlük içinde korunabilmesi için devletlerin küresel bir ortaklık ruhu içinde işbirliği yapması" önerilmekte, aynı zirvede yine Gündem 21 kapsamında su kaynaklarına ayrılan 18. bölümde "tatlı su kaynaklarının nitelik ve niceliklerinin ekolojik bütünlük içinde korunabilmesi için su yönetişimi düzenlemelerinin gerçekleştirilmesi gerektiği" vurgulanmaktadır. Uluslararası, doğal kaynaklarla ilgili belgelerden birçok benzer örnek vermek olanaklıdır.

Bu belgelerde de öne çıktığı gibi, bir akarsuyun niteliği ve niceliğinde onun bulunduğu yere özgü doğal özellikleri önemli bir rol oynamakla birlikte, akarsuların arasındaki en belirgin farklılığı, onu paylaşan toplumların davranış ve tüketim biçimleri ve yönetimlerinin bu doğal sistemleri koruma ve kullanma biçimlerinin belirlediği görülür. Burada da bir akarsuyun hangi amaçla kullanıldığı ve korunduğu konusu ön plana çıkmaktadır.

Akarsularda ilk ciddi çevre sorunları, sanayileşme ile birlikte batılı toplumlarda ortaya çıkmış; bu sorunlara karşı ilk ciddi önlemler de yine bu toplumlar tarafından alınmıştır. Bunun arkasında sorunların gözle görülebilir boyutlara erişmiş olması, bu toplumlarda çevre değerleriyle ilgili felsefi ve bilimsel tartışmaların çok önceden başlamış olması ve nitelikli bir çevre isteğinin ortaya çıkmış olması sayılabilir. Çevre alanında gerçekleşen düşünsel gelişimin öncelikle batılı toplumlara, yönetimlerine, yasal düzenlemelerine ve dolayısıyla uluslararası toplumun gündemine geldiği görülmektedir.

Bu çalışmanın, devletler ve devletlerin çevreye yaklaşım biçimleri ve çevre etiğinin kavramsallaştırılması bağlamında iki temel kabulü bulunmaktadır. Birincisi, devletler, bir başka deyişle yönetimleri bireylerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, devletlerin yönetimlerinde bulunan bu bireylerin kişilikleri, bilgileri ve deneyimleri çevrenin korunmasına ilişkin alınacak kararlarda ve atılacak adımlarda önemli rol oynayabilmektedirler. Aynı özellik, kuruluşlar, dolayısıyla uluslararası kuruluşlar için de geçerli olabilir. Bu açıdan ele alındığında, sınıraşan akarsulara ilişkin, yerine göre kısa erimde ya da uzun erimde, alınacak her kararda, bu kuruluşların ya da devletlerin yönetimlerinde yer alanların bakış açılarının, çevre sorunlarına yaklaşım biçimlerini de belirleyeceği söylenebilir. Bu nedenle bu kişilerin bu konularla ilgili oluşturacağı kararlar, olumlu ya da olumsuz olarak geleceğe yansıtacak ve yine bu bağlamda olumlu ya da olumsuz olarak etik açıdan, “çevre etiği” açısından yargılanabilir, tartışılabilir bir niteliğe sahip olacaktır. Bu aynı zamanda bu kişilerin, dolayısıyla devletlerin çevreyle ilgili alacak olduğu kararlarda taşıdığı sorumluluğu da (ulusal ya da uluslararası-s159) belirleyecektir. (Light, 2002)

Çalışmanın “çevre etiği” bağlamında bir ikinci varsayımı ise, doğal çevrelerin değerlerinin tartışılmaya başlandığı 18. yüzyıldan günümüze geçen süre içerisinde, bu kavramın, özellikle 1972-1992 Dünya Zirveleri’nden sonra ivmelenerek, uluslararasılaştığı, aynen birey haklarıyla başlayarak insan haklarının ve insan merkezli çevre haklarının kabulüne kadar geçen olgunlaşma sürecinde olduğu gibi, bir kapsam genişlemesi yaşadığı görülür. Bu aynı zamanda, doğal çevrenin değeri tartışmalarının ve ileri sürülen bilimsel gerçeklerin de, zaman içerisinde kavramlaştığının ve gittikçe genişleyen bir kapsam içerisinde, “çevre etiği” kavramını da içine alacak biçimde, daha

geniş bir tabana yayıldığıının ve kabul gördüğünün de bir göstergesidir. Bu tanım doğal bir kaynak alanı olan akarsu havzalarını da içerisine almaktadır.

Bu yansımaların kapsamlı bir tartışması, çevre ve sınıraşan sular bağlamında, uluslararası topluluk, uluslararası hukuk, uluslararası çevre hukuku ve esnek hukuk konu başlıkları altında gerçekleştirilmiştir. Çevrenin korunması ve değeri konularının bu alanlara yansımada çeşitli dış etkenlerin rol oynadığı belirtilmiştir. Bunların arasında, çevre sorunlarının insan sağlığını tehdit eder boyutlara ulaşması, çevre sorunlarının sınırları aşarak uluslararasılaşması, bunlardan kaynaklanan sorunların önlenebilmesi için bu sorunların çözümlerinin de uluslararası olduğunun kabul edilmesi gibi çok belirleyici etkenler bulunmaktadır. Ancak, bundan çok daha önce çevrenin korunması konularını, doğal çevrenin araçsal olmayan değerini savunan ve toplumların gündemine getiren bilim insanları ve düşünürler, insanın doğanın üzerinde değil, doğal çevrenin bir parçası olduğu düşüncesinin, insan etkinliklerine ve eylemlerine yansımada, en az bir öncekiler kadar, önemli katkıda bulunmuşlardır. İnsanların yaptıklarını farklı bir bakış açısından eleştiren Aldo Leopold, Rachel Carson, Garret Hardin gibi kişiler, aynı zamanda öteki insanları çevresel etik duruşlarıyla ilgili olarak da eleştirmektedirler.

Daha önce birinci bölümde ayrıntılı olarak değinildiği gibi, çevrenin kendi değeri üzerinde yoğunlaşan ve bu bağlamda insanları ve davranış biçimlerini de eleştiren bu görüşler, aynı zamanda 16. yüzyıldan sonra dünya üzerinde egemen olmaya başlayan, insanı merkeze alan düşünceye karşı da geliştirilmiş eleştirel bir tavır içermektedir. Oldukça uzun bir zaman almış olmakla birlikte, çevre merkezli düşünceler, çevrenin korunması doğrultusunda kapsamı genişleyerek, yaşam adına, gerek insanlık gerekse doğal varlıklar adına doğruyu arayış, iyi olana yönelik gibi bu alandaki kavrayışlarla,

“çevre etiği”nin insan-doğa ilişkisine sorgulayıcı bakışıyla, öteki egemen düşüncelerin karşısında yerini almıştır.

Tüm bu ön kabulleri, kabulleri ve varsayımları, ele alınmış olan üç örnek alanda yeniden irdellemek ve tartışmak konunun akarsu ve bölge ölçeğine indirilebilmesine ve somutlaştırılmasına yardımcı olmuştur.

III. Kuzey Amerika Örneğinde Sınıraşan Sular ve Çevre Etiği

Sınıraşan sularla ilgili karşılıklı kuralların oluşturulması ve düzenlenmesi ile ilgili başarılı örneklerden biri olan Birleşik Amerika ve Kanada’nın işbirliği arayışları, az önce değinilen kapsam genişlemesi ve kendine özgü işleyişe çok yakın bir gelişme izlemiştir. Bu nedenlerle, bu örnek, özellikle sınıraşan sulara uzlaşma arayışları için örnek bir yaklaşım olarak ele alınabilir. Ancak bu örnek, öteki sınıraşan sulara ilişkin çok boyutlu birçok sorundan soyutlanmış olduğu ileri sürülerek, birebir başka örneklerle uygulanamayacağı eleştirisini alabilir. Buna karşın bu örnekdeki gelişmenin, birçok insanlararası ilişkide yaşandığı gibi, doğru yerde, doğru zamanda, doğru ortaklarla ve doğru kararlar alınarak gerçekleştirilmiş bir işbirliğini yansıttığı söylemek olanaklıdır; bu açıdan, bu çalışma kapsamında ele alınmaya değer bir önem içermektedir.

ABD ve Kanada arasında, kilometrelerce sınır oluşturan bir alanda, ortalama altı büyük havzayı içerisine alan bu işbirliğini olanaklı kılan ve neredeyse bir yüzyıldır sürdürülebilmesini sağlayan koşulları sıralamak yararlı olabilir. Bu işbirliğini olanaklı kılan fiziksel, coğrafi, tarihi ve uluslararası birçok boyut bulunmaktadır. Bunların başlıcaları, bu ülkelerin, su kaynaklarının neredeyse sınırsız (dünyanın en zengin su

rezervi bu bölgede yer almaktadır, EK 1 ve EK 2), çok bol olduğu bir bölgede yer alması; andlaşmanın gerçekleştirildiği dönemde henüz her iki devletin de aşırı milliyetçi, ülkelerinin egemenliğine üst düzeyde önem veren bir yapıya ulaşmamış olmaları; yine bu dönemde andlaşmanın kapsamının o günün koşullarına ve ülkelerin gereksinimlerine göre dar tutulmuş olması; her iki ülkenin Batı Avrupa Koloniyel anlayışından ve kültüründen gelen ortak özelliklere sahip olması olarak sıralanabilir.

Tüm bu olumlu özellikler yanı sıra, her iki ülke toplumlarının ve yönetimlerinin isteklerinin ve beklentilerinin birbiriyle örtüşmesi, burada çevre korunması konularında ileriye yönelik kapsam genişlemesine ve olumlu adımlar atılabilmesine olanak sağlamıştır. Bu örtüşen isteklerin birbirine iletilebilmesi ve uygulamaya yansımaları ise, daha 1909'da iki ülke arasında gerçekleştirilen anlaşma kapsamında, sınır boyundaki uygulamaları, ilgili başvuruları denetleyecek bağımsız bir üst kurumun (IJC) kurulmuş olması ile sağlanmıştır. Bu kurum aracılığıyla, sınır boyunda oluşan ya da sınırdaki su kaynaklarında ortaya çıkan sorunlar zamanında ilgili taraflara ulaştırılabilmektedir. Bu iletişimi kolaylaştıran (bir katalizör rolü oynayan), karar üretebilen, aynı zamanda yarı hukuksal, denetleyici ve yargılayıcı bir yapısı da olan bu kurum, günün politikalarını ve yönetimlerini iyi kavrayan bir yaklaşımla onların uygulayabileceği kuralları oluşturabilmiş ve ilgili eylem alanlarını belirleyebilmiştir. Dolayısıyla Trail Smelter Davası'nda yaşandığı gibi, çevre sorunları daha dünya gündeminde değilken, bu ulusların gündeminde yer alabilmiştir. Bunun bir getirisi olarak, gerçekleştirilen eylemlerden (Erie gölünde olduğu gibi) somut, gözle görülebilir verilerin de elde edilmesi sonucunda, her iki tarafın da (yönetimlerin ve kamuoyunun da) bu kuruma güveni artmıştır. Bu durum, zamanla bu kurumun eylem ve etkinlik alanının da genişletilmesinde (1978, 1987 anlaşmaları) önemli bir rol oynamıştır.

Sıralanan bu koşulların gelişimi, her iki ülkenin de ulusal çıkarlarının ön plana çıkmasına olanak vermemiş, onları ortak çıkarlar çerçevesinde bir araya getiren 1909 Sınır Suları Andlaşması, bu ülkelerin toplumlarının da istekleri ve dilekleri doğrultusunda daha geniş kapsamlı çevre koruma politikalarının, uygulamaya ve sınıraşan sulara yansıtıldığı bir işbirliğine dönüştürülebilmiştir.

Çevre etiği bağlamında vurgulanabilecek konulardan biri de, bu ülkelerin çevre hareketlerinin ve tartışmalarının yoğun olarak dile getirildiği bir kültür içinde bulunmaları gelmektedir. Bu tartışmalar içinde nitelikli bir çevre isteğinin ve buna bağlı eylemlerin geliştirilmesi isteğinin olgunlaştığı ve benzer düşünenlerin kümesinin de genişleyerek, dolayısıyla çevre konularına ve sorunlarına yaklaşımda eleştirel gelişimin olanağını yarattığı söylenebilir.

IV. Orta Avrupa Örneğinde Sınıraşan Sular ve Çevre Etiği

Tuna akarsuyu, Amerika ve Kanada'daki akarsu havzalarından çok farklı olarak, onun tersine on farklı Orta Avrupa ülkesi içinden geçerek Akdeniz'e ulaşmaktadır. Bu akarsudan yararlanan ülkelerin sayısının fazla olması yanısıra, burada yer alan uluslar ve devletler yüzyıllardır çeşitli nedenlerle karşı karşıya gelmişler, ulus bilinci ve ulus-devlet olma yapılanmalarını çoktan tamamlamışlardır. Ayrıca geçtiğimiz yüzyıl içerisinde bu bölgede, Doğu Bloku parçalanması ve son yaşanan çatışmada dahil olmak üzere bunalımlı günler geçirilmiştir. Dolayısıyla, bu havzadan yararlananların sayıca fazla olmaları, devletlerin ülkesel egemenliklerine ve bütünlüklerine verdiklerini önem nedeniyle burasının henüz durulmamış bir siyasal yapı barındırdığını söylemek

olanaklıdır. Ayrıca bu kaynak üzerinde, alt düzeyde (tarımsal, endüstriyel ve enerji gibi) sektörel, üst düzeyde (belli noktalarda denetiminin ele geçirilmesi bağlamında) devletler arası bir rekabet bulunmaktadır; buna bölge dışından, Batı Avrupa ve eski Sovyetler Birliği gibi öteki devletlerin de bu bölgedeki çıkar hesaplarının da eklenmesi ile Tuna havzasını, üzerinde uzlaşma sağlanması olanaksız bir bölge haline dönüştürmektedir.

Kısaca değinmek gerekirse; II. Dünya Savaşından sonra, Sovyetler Birliği boyunduruğunda, içine kapalı bir bölge haline gelen Orta Avrupa devletleri, Avrupa'dan kopmuş ve o dönemden 1989'a kadar olan süre içerisinde Tuna'yı ve kaynaklarını aşırı kirleterek, barajlar yaparak, akarsu kıyılarını sanayileşmeye ve tarımsal etkinliklere açarak, akarsuyun havzasında ve ekosisteminde, büyük bir değişime ve dönüşüme neden olmuşlardır. 1970'lerin başında bu kaynaktan daha fazla verim almak üzere Sovyet Bloku denetiminde başlatılan işbirliğinin ürünü olan (denetimsiz sanayileşme, kentleşme ve baraj yapımı gibi) projeler ve etkinlikler, bu akarsuyun doğal çevresinin bozulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu iç kapalılığın ve bir güç gösterisinin de bir getirisi olarak Tuna, gelişmekte olan çevre değerleri ve çevre koruma ölçütlerinden yoksun bir kullanıma uğramıştır. Dünyanın gündemine çok önce gelmiş olan birçok çevre değeri ve ilgili tartışmanın buradaki ulusların gündeminde yer alması ancak 1989'dan sonra gerçekleşebilmiştir.

Geçtiğimiz yüzyılın sonunda bile sürmekte olan silahlı çatışmalara ve değinilmiş olan tüm olumsuzlukların varlığına karşın, Tuna havzasını paylaşan on Avrupa ülkesi bu havzayı daha önce oluşmuş ciddi çevre kirliliğinden kurtarmak ve onu eski niteliğine kavuşturmak üzere biraraya gelebilmeyi başarmışlardır. Bunu başarabilmelerinin arkasında çeşitli gerekçeler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Tuna'nın, ona kıyıdaş olan

ülkeri birbirine bağlayan, kültürel alış verişlerini artıran bir ulaşım dolayısıyla bir iletişim kanalı olmasıdır. 1999'da NATO bombardımanı sonucunda Tuna üzerinde bulunan, iki yaka arasında geçişe olanak sağlayan, birkaç önemli köprünün yıkılması bu ülkelerin birbiriyle olan iletişimini aksatmış, ticari olarak da bu bölgeyi ciddi sıkıntıya sokmuştur. Bu olay bu bölgede yer alan ülkeler için Tuna'da kesintisiz ulaşımın önemini ortaya koymuştur.

Tuna ile ilgili bir ikinci boyut olarak, Tuna'da varolan çok kültürlülükle bütünleşen, burada yaşayan insanlar için (burasının Mavi Tuna Valsi ve kuğuları ile tanınması gibi) Tuna'nın peyzajına ve estetik değerlerine, onun yüzyıllardır bu bölgeye kazandırmış olduğu, araçsal değerlerinden ayrı, bireysel tinsel yenilenmeye de yönelik ayrı bir öneminin de bulunması sayılabilir. 1989 öncesinden gelen aşırı kirlilik ve tüketim nedeniyle kaybolmaya başlayan bu değerlerin geri kazanılabilmesinin, ancak bu akarsudan yararlanan ülkelerin, bu duygular etrafında yeniden bir araya gelerek gerçekleştirebileceği ve bunun ortak bir yönetim ve işbirliğinden geçtiği kabul görebilir. Bu bağlam somut olarak tanımlanamayacak olsa bile, bu havzaki ülkeler, hem Batı Avrupa ülkelerinin ve Parlamentosu'nun, hem de BM'in desteğini alarak, kısa sürede işbirliği yolunda olumlu adımlar atabilmeyi başarmışlardır.

İlgili kaynaklarda da belirtildiği gibi, Gabçikovo-Nagymaros nedeniyle uyuşmazlık içinde bulunan Slovakya ve Macaristan, eski Yugoslavya'dan koparak bağımsızlıklarını ilan eden devletler, silahlı çatışmaların en yoğun olduğu dönemlerde bile, bu uluslararası işbirliği toplantılarına temsilcilerini yollamışlardır. Bunun iki nedeninden birincisi, bu ülkelerin Tuna'ya verdikleri özel değer iken, ikincisi daha kendi çıkarlarına yönelik Tuna'nın denetiminde söz sahibi olma isteği bulunmaktadır. Etik

açından tartışılacak olduğunda, birinci yaklaşımın bir çevre değerine yaklaşım açısından doğru yerde durduğu, ötekinin ise çıkarları ön plana çıkardığı için yanlış yerde durduğu savunulabilir. Ancak, her ne koşulda ve amaca yönelik olursa olsun, 1991’de Tuna’nın çevre kirliliğinden kurtarılmasına yönelik başlayan bu işbirliği girişiminin, Doğu Bloku döneminde Tuna’dan en fazla verimi almak üzere gerçekleştirilen işbirliğinden farklı olarak, burada önemli adımların atılmasında öncü olduğunu ve sonuçta temel hedef olarak Tuna’yı bir varlık olarak sürdürmeye yönelik olduğunu söylemek olanaklıdır.

Bu ortak çabayı yavaşlatan çeşitli uyuşmazlıkların bölgede hala daha sürüyor olmasına karşın, özellikle 1989’dan sonra Orta Avrupa’da yer alan ülkelerin bağımsızlıklarını ilan ederek Avrupa’ya ve Avrupa Birliği’ne yakınlaşma çabaları, bu ülkelerin bireysel olarak da, çevrenin ve Tuna’nın korunması ölçütlerini ulusal çıkarlarıyla bütünleştirmesine neden olmuştur. Tuna’nın ortak yönetilmesi girişimlerinin, uluslararası topluluk tarafından da desteklenmesi, Tuna’da, varolan nitelikli bir çevre isteği ve arayışları ile de örtüşmüştür. Çevre değerlerine yönelik oluşan bu yükseliş, 1992 yılında başlayan, doğrudan Tuna’nın doğal çevresini de etkileyecek olan iki büyük projeye dikkatlerin toplanmasına neden olmuştur. Birincisi, öteki kadar ses getirmeyecek olan, Ren ve Tuna’nın 106 millik bir kanalla birbirine bağlanması projesi; ikincisi, hem uluslararası alanda hem çevre konularında önemli tartışmaların odağı olacak olan Gabçikovo-Nagymaros projesi. Tuna üzerinde büyük barajların kurulmasını ve akarsu yatağının değiştirilmesini hedef alan bu projeyi durdurmak üzere ilk girişimin, bu projenin ilk ortaklarından olan Macaristan tarafından gerçekleştirildiği, bunun da dünyanın birçok yerinden gelen çevrecilerce desteklendiği görülmektedir.

Tuna'nın bu bölgesine ilişkin 200 yıl önce başlatılmış olan proje çalışmalarına, bunların başlangıç ve gelişim süreçlerine ayrıntılı olarak değinilmiştir. Görülmektedir ki bu kaynağın ulaşım odaklı stratejik öneminden pay alma çabaları, Gabçikovo-Nagymaros Davası (GND) ile günümüze kadar taşınmıştır. Yukarıda adı geçen, sonucunda ortak bir sözleşme ve uluslararası bir komisyonun oluşturulduğu uzlaşma çabalarının tam tersine, Uluslararası Adalet Divanı'nda karara bağlanan GND, salt uluslararası bir andlaşmanın sürekliliği kapsamında tartışılmış ve karara bağlanmıştır. Bu karar ve uluslararası yaklaşım, bu davanın ele alındığı bölümlerde (s.270-271 ve s.312-316) ayrıntılı olarak değinildiği gibi, "çevre etiği" açısından tartışılabilir boyutlar içermektedir. Bu dava sonucunda temel olarak vurgulanan en önemli boyut ise 1977 andlaşmasının iki devletin işbirliğine olanak verdiğini bu bağlamda bu iki devletin biraraya gelerek öteki sorunlarını çözmesi gerektiğidir.

Trail Smelter Davasında olduğu gibi çevresel bir boyut içeren bu konunun, çevreyle ilgili önemli değişikliğe yol açacak bir projenin sürdürülmesi kararı ile sonuçlanması, günümüzde çevre konularının ulaştığı düşünülen önemi nedeniyle şaşırtıcı bulunabilir. Ancak bu davanın gerekçelerinin daha ayrıntılı tartışıldığı, karara yansımamış olan, ek görüşlerin ele alındığı belgelerde, bu sonucun çok ötesinde, "çevre etiği" açısından olumlu yönde bir boyut bulmak olanaklıdır.

1990 öncesinde Tuna havzasında ve akarsuyunda yaşananlar, buradaki siyasal, stratejik, ulusal, ekonomik birçok boyutun, Tuna'nın doğal değerlerinin önüne geçtiğini göstermektedir. Uluslararası Adalet Divanı'nda, burada çevreyi doğrudan etkileyecek olan bir projenin devamı için alınan karar ise, uluslararası hukuk ilkelerinin hala daha etkin olduğunu gösteren veriler içermektedir. Ancak işin az önce değinilen öteki yüzünü

ise, karara yansımaya bile Divan yargıçlardan Weeramantry'nin "sürdürülebilir kalkınma", uluslararası kapsamlı bir çevresel sorumluluk ve çevresel etki değerlendirme gibi kavramları kullanarak yaptığı açıklamalar oluşturmaktadır. Bunlar, "çevre etiği" alanında gerçekleştirilen sorgulama ve yargılamaların, aynı kapsamda ve çevre merkezli olmasa da, uluslararası önemli bir davadaki yansımaları olarak bu çalışma için çok önem taşımaktadır. Sonuç olarak, çevre konularının etkinlik alanları ve ulaştığı insanların sayısı arttıkça, bunları benimseyen ve doğru olduğunu düşünenler tarafından, gerekli uygulama ve uzmanlık alanlarına, kuruluşlara yansıtılma oranları ve olasılıkları da yükselecektir.

20. yüzyılın başından bugüne, çeşitli ortaklıklar ve kullanımlar sonucu, çevresel olarak yıpranmış olan Tuna havzasında böyle gelişmelerin yaşanması "çevre etiği" kaygıları ve sorgulamaları açısından da oldukça olumlu bir gelişme göstermektedir. Örneğin, 1986'da Viyana'da Tuna ile ilgili kararlar alınırken, Almanya ve Avusturya'nın, Tuna'nın aşağı kıyıdaş ülkelerinden olan, Doğu Bloku devletleri Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'la, Tuna'ya ilişkin bir işbirliğine gidebileceği düşünülüyordu bile. Su uzmanları, çeşitli havza yönetimlerinin üyeleri ve uluslararası örgütlerin çalışanlarının biraraya gelerek oluşturduğu Tuna işbirliği, su havzaları yönetimlerinin temel yararları üzerinde durmakta; sorunların ortak forumlarda çözülmesi ve varolan güncel verilerin özgürce paylaşılabilmesi için, tüm havzayı kapsayan, herkesin suya eşit erişimini sağlayan, ölçülü bir otorite ve bir sözleşmenin varlığının önemini vurgulamakta; kaynağın verimli kullanımını ve korunmasını ekonomik kalkınma ile bütünleştirmekte; bunların uygulanabilirliği için uluslararası finans kuruluşlarının desteğini de alarak bu havzada, çevre değerlerini korumaya ve sürdürmeye odaklanmaktadır. Tuna örneği bu yaklaşımla, daha önce değinilen

olumsuzlukları öne çıkarmak yerine ortak değerleri ve ortak “çıkarları”, benzerlikleri önplana çıkarabilen iyi bir örnektir.

Ortaylı, Tuna'nın kısa tarihini anlattığı yazısını şöyle bitirmektedir:

“Tuna tatlı acı tarihiyle Balkan halklarının ortak tarihidir. Bugün çoğu Tuna ülkelerinin tarihçileri, geçmişin acılarını abartmakta, renkli ve tatlı yönleriniyse pek hatırlamamaktadırlar. Bunun aksi yapıldığı takdirde Tuna daha sevecen, daha içimizi aydınlatan bir ortamda Karadeniz'e doğru akacak. Tarihi bilelim, ama geçmişin kinini tutmaktan çok, geleceği daha iyi kurmak için.” (Ortaylı, 2002:135)

Bu son cümle bu çalışma açısından da ele alındığında çok anlamlıdır. Çünkü tarih olsun, teknoloji olsun ya da bilim olsun, olumlu adımlar atmak için kullanıldığında, geleceğe daha umutlu bakmak olanaklı olacaktır. İlber Ortaylı'nın tasvirinde Tuna birçok kültürü havzasında barındırmış, onları kaynaştırmış, her kültüre yeni katkılarda bulunmuş ve kazandırmış bir akarsudur. Böyle ele alındığında ve algılandığında, bu havza'da yaşayanlar için burası adına ortak adımlar atmak, yapılabilecek projelerde birleşebilmek, daha kolay ve anlamlı olacaktır ve bu iyiye, doğruya olan yönelişten Tuna çevresi de payını alacaktır.

V. Türkiye ve Orta Doğu'da Sınırşan Sular ve Çevre Etiği

Fırat ve Dicle akarsularının birbirlerine koşturularak oluşturdukları Mezopotamya havzasında, Basra Körfezine yüz metre uzaklıkta birleşerek tek bir akarsu olarak denize ulaşmaktadırlar. Mezopotamya havzasının, dünyanın en verimli havzalarından biri olarak birçok ulusun ve uygarlığın yakın olmak ve denetlemek istediği bir kaynak alanı

olduğu söylenebilir. Bu değer biçmelerine son yüzyılda petrol gibi önemli bir enerji kaynağının eklenmesi ile bölgeye olan dikkatler artmıştır.

Fırat ve Dicle'nin suları göreceli olarak Tuna akarsuyuna göre daha az olmasına karşın burada kaynağı paylaşan ülke sayısı da azdır. Dolayısıyla bu kaynakların her üç ülkeye ve doğal çevrelerine yetecek boyutlarda su hacmine sahip oldukları ileri sürülebilir. Ayrıca çeşitli siyasal ve bölgenin konumundan kaynaklanan sorunlar yaşanıyor olmakla birlikte, burada yaşanan sorunların Tuna'da yaşananlardan daha çok boyutlu olduğu ileri sürülemez. Kaldı ki bu üç ülkenin de, Tuna akarsuyunda olduğu gibi, Mezopotamya havzası ve ovasına yükleyebilecekleri küresel, tarihi, estetik önemleri içeren, araçsal olmayan bir değeri (s.48-50) bulunduğu da açıktır. Bu verilerin varlığına karşın, araştırmalarda ve yazında, bu kaynaklar uyumsuzluk alanları ve gelecekte olası çatışma alanlarının başında anılmaktadırlar. Bu örnekler içinde gösterilmelerinin başlıca nedenlerinden biri, bu zengin su kaynaklarının, dünyanın su açısından en sınırlı olduğu bölgelerden birinde yer alıyor olması biçiminde yorumlanabilir. Türkiye, Suriye ve Irak da göreceli olmak üzere bu bölgedeki ülkeler, dünyanın su yoksulu ülkeleri arasında yer almaktadırlar. Küresel varsayımlar, çölleşme, küresel ısınma ve plansız nüfus artışı nedenleriyle bu bölgedeki dengesizliğin ileri de bir çatışmaya yol açabilecek boyutlara ulaşabileceği ileri sürülmektedir.

Bir başka açıdan yaklaşıldığında ise, bu havzalarda yaşanan uyumsuzluğun, tümüyle kıyıdaş ülkelerin farklı yönetim ve bakış açılarına sahip olmalarından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Buradaki koşulların, günümüzde de yaşananlar göz önünde bulundurulacak olursa, aynen 1989 öncesinde Tuna havzasında varolan koşullardan ve yaşanan uyumsuzlıktan bir farkı olmadığı görülebilir. Tuna'da farklı

yönetim ve anlayış biçimlerinin değişerek birbirlerine yakın görüşlere gelinmesi, bu akarsudan yararlanan devletlerin de işbirliğine gidebilmelerini hızlandırmıştır. Türkiye, Suriye ve Irak arasında yaşanan uyuşmazlığın temel nedenlerinden bir başkası da genelde bölgede yaşanan istikrarsızlıktır. Suriye'deki tek parti yönetimi, Irak'ta son otuz yıl içinde yaşanan diktatörlük, bu kaynakların yönetimi konularında işbirliğine gidilmesini olanaksız kılmıştır. Türkiye de kendi içinde hem ekonomik hem de yönetsel istikrarsızlıklar ve zayıflıklar taşımakla birlikte, demokrasi ile yönetilen, 1980'lerden bugüne, uygulamaya yeterince yansıtılamamış olsa bile, çevre konularının ve boyutlarının ele alındığı bir deneyime sahiptir. Bu, Türkiye'nin oldukça uzun bir zamana yayılan GAP projesine de yansıtılabilmesini olanaklı kılmıştır.

Fırat ve Dicle akarsularının en belirgin özelliklerinden biri düzensiz bir rejime sahip olmalarıdır. Bu nedenle zamansız su taşkınları ya da kuraklık dönemleri bu bölgede sıkça yaşanmaktadır. Bu, bölgedeki ülkelerin ekonomik ve sosyal yaşamları kadar doğal ortamlarını da etkilemektedir. Dolayısıyla daha önceki bölümlerde doğaya verdiği zararlar nedeniyle eleştirilmiş olan baraj yapılarının bu bölge için bu düzeni sağlayabilmede, su rejimlerini regüle edebilmede önemli bir rolleri bulunabileceği ileri sürülebilir. Genellikle aşağı kıyıdaşın yararına olan bu tür düzenlemeleri genellikle ülkelerin ortaklaşa gerçekleştirdiği görülmektedir.

Türkiye Suriye, Türkiye Irak arasında Fırat ve Dicle'nin düzenlemelerine yönelik yapılmış eski anlaşmalarda bu gibi teknik ve mali destek önerilerinin de aşağı kıyıdaşlardan geldiği görülmektedir. Ancak daha sonra bu ülkelerde yaşanan iktidar bunalımları, bu kaynaklardan yararlanan ülkelerin ilişkilerine de yansiyarak çözümsüzlüğü de beraberinde getirmiştir. Böylesi durumlarda ülkeler en keskin

biçimiyle, hiçbir tavizde bulunmadan, ulusal çıkarlarını ön plana çıkarmakta ve tümüyle milliyetçi duyguların (s.53) etkisiyle hareket etmeye başlamaktadırlar. Bu yaklaşım, bir yandan, iletişim ve uzlaşma yollarını kapatırken, öte yandan uzun erimde, o ülkelerin toplumsal ve ekonomik kalkınmalarına, dolayısıyla doğal ortamlarının gerektiği gibi korunmasına önemli zararlar verebilmektedir.

Fırat ve Dicle'nin kullanımına ve yararlanılmasına yönelik “çevre etiği” açısından eleştirilecek birçok boyut bulunmaktadır. Bunların arasında, bu ülkelerin gerçekleştirdikleri sayıca az anlaşmaların içerisinde (ulaşılabilen kaynaklar çerçevesinde) çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi bağlamında ortak özel bir girişimin bulunmadığı söylenebilir. 1976'da başlayan Birleşik Teknik Komite'nin çalışmalarında ve önerilerinde yaklaşım olarak bazı çevre (toprak gibi) değerleri bulunmakla birlikte, bunlar ne bir anlaşmaya ne de bir protokole yansıtılabilmiş değillerdir. Dolayısıyla uygulamaya da geçirilememişlerdir. Öte yandan, Suriye'nin ve Irak'ın varolan havza bilgilerini paylaşmak istememeleri, ölçüm istasyonları konusunda isteksiz davranmaları, Suriye'nin kendisinin yukarı kıyıdaş olduğu Asi akarsuyunda tümüyle farklı bir tutum içerisinde bulunması, işbirliğini güçleştiren nedenlerin başında gelmektedir. Buna zaman zaman Türkiye'nin yukarı kıyıdaş olarak bu kaynaklar üzerindeki egemenliği konusunu gündeme getirmesi eklenince, karşılıklı bir güven ortamı oluşturabilmek, bilgi akışını sağlayabilmek ve ilişkileri sürdürülebilir kılmak da olanaklı olmamaktadır.

Fırat ve Dicle'nin kullanımı ve yararlanılmasına yönelik olarak ortaya çıkan bir başka “çevre etiği” konusu ise, üç ülkenin 2020 yılı için bu iki akarsudan yararlanmayı düşündükleri hacimlerin toplamının, bu iki akarsuyun toplam hacmini fazlasıyla aşıyor olmasıdır. Tümüyle mantık dışı olan böyle bir kullanım öngörüsü, bu üç ülkenin bu

kaynağın kullanımına ilişkin ortak bir çalışmaya gidememiş olmasının belirgin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Burada kendi başına hareket etmeyi yeğleyen her ülke kendine düşen payı artırmayı ve doğal olarak elindeki kaynağı olabildiğince en fazla biçimde kullanmayı planlamaktadır.

17. ve 18. yüzyılda ekonomistler, 20. yüzyılda bir biyolog tarafından tartışılmış olan bu konu, artık bilimsel olarak da kanıtlanmış bir konudur. Burada Garret Hardin'in 1990'lardan sonra üzerinde durduğu "ortak malların trajedisi" konusu bir başka açıdan ele alınabilir. Fırat ve Dicle'de yaşananların bir "çevre etiği" çervesinde tartışılmak için bile yeterince olgunlaşmadığı ileri sürülebilir. Çünkü öncelikle buradaki ülkelerin varolan kaynaklar ile ilgili oluşturdukları politikalara ilişkin bir sorun bulunmaktadır. Bir kaynağın varolan hacimlerini bile aşacak düzeyde yapılan planlamaların olduğu bir yerde bütüncül kaynak yönetimlerinden ve bu kaynak alanlarının korunabilmesinden söz edebilmek oldukça zor olacağı söylenebilir. Kaldı ki, bölgede varolan koşullar şu anda toplumsal bellibaşlı ölçütleri ve gereksinimleri bile sağlayabilecek niteliğini yitirmiş olduğu varsayılabilir.

1980 ve 1992 yılları arasında, üç devlet arasında karşılıklı yapılmış görüşmeler, yürütülmüş teknik toplantılar, bölgedeki birçok sorunlu konuya ve istikrarsızlığa karşın, ülkelerin belli başlı konularda bilgi alış verişi gereksiniminde ve isteğinde olduğunu göstermektedir. Su kaynaklarının sınırlı olduğu bir bölgede, iki büyük akarsuyun oluşturduğu ortak havzada, etkin bir kaynak kullanımı ve korunması için bütüncül bir yaklaşıma gereksinim olduğu ileri sürülebilir. Burada ülkeler adına bir yarar ve çıkar tartışması yapmak zaman kaybına yol açabilmektedir. Bu yaklaşım, bu kaynaktan yararlanmak isteyen, kalkınmalarını ve beslenmelerini bu kaynakla bütünleştiren üç ülke

için de kaçınılmaz olduğunu söylemek olanaklıdır. Kolars da “Kalkınmanın Etkilerinin Yönetimi: Fırat ve Dicle Akarsuları ve Arap Körfezi’nin Ekolojisi-Üçlü-Kıyıdaşı İşbirliğine Götürecek Bağlantı” (Kolars, 1994) adlı yazısında Tuna’nın varolan sorunlu durumundan ve bu koşullarda bile ekolojik ölçütlerin ve ortak kaygıların temel alınarak önemli adımlar atılabildiğinden yola çıkarak, bu örneğin bu bağlamda Fırat ve Dicle havzaları için iyi bir örnek oluşturabileceğini belirtmektedir.

Bunun için bu ülkeler, bugüne kadar yaptıkları gibi ayrıldıkları noktaları ve ulusal çıkarlarını ön plana çıkararak değil, ama, ortak ekolojik çıkarları göz önüne alarak, dışarıdan bu bölgeye müdahale edenleri de dışarıda bırakabilecek stratejileri de içeren bir işbirliğine gitmeleri gerektiği ileri sürülebilir. Ancak böylelikle, bunun bir yansıması olarak bu devletlerin, ülkesel kalkınmalarını, halklarının toplumsal ve ekonomik gönençlerini, dolayısıyla doğal kaynaklarını, gelecek nesillerinin ve doğal yaşamın gereksinim duyacağı dengelerde koruyabilmeyi sağlayabilecekleri savunulabilir. Bunun için her üç ülkenin de yararlanabileceği uluslararası birçok ilke ve yaklaşım; ayrıca uluslararası komşuluk adına “etik”, doğal kaynakların korunması adına “çevre etiği” bağlamında, çevre merkezli görüşler ve uygulama yöntemleri bulunmaktadır.

VI. Sonuç ve Öneriler

Çevre etiği, insanın kendi dışındaki tüm varlıklara davranırken yaptığı doğru ve yanlışlarla ilgilenmektedir. Dolayısıyla çevre etiği, yukarı da açıklanan gerekçelerle, devletlerin ülkelerinde yer alan doğal kaynaklar üzerinde gerçekleştirdikleri eylemler ve onlar adına verdiği kararların doğru mu yanlış mı olduğu ile de ilgilenmekte; bunları, olumlu ya da olumsuz yönleri ile eleştirebilmekte ve yargılayabilmektedir. Yine aynı

koşutlukta, çevre etiği, devletleri çevreyle ilgili olarak uluslararası alanda kabul görmüş ve ilkeleri belirlenmiş konularda, ya da henüz bu alanda tartışılmakta olan konularda bile, ilgili sorumluluklarını yerine getirip getirmediği konusunda eleştirebilir.

Su kaynaklarına ilişkin, sınıraşan sularda en çok tartışılan etik boyutlardan biri, suyun hangi miktarlarda, hangi öncelikte kime ulaştırılacağı ya da nasıl yararlanılacağı konusudur. Bu bağlamda, kimin bu kaynağa ne gibi müdahalelerde bulunup, bulunamayacağı, bu kaynağı kullanım biçimleri de tartışılabilmektedir. Çevre etiğinde, paylaşım ve kullanım ölçütlerinin tartışması içerisine bitki ve hayvanlardan oluşan doğal yaşam ve akarsunun ekolojik dengesini oluşturan ekosistemin de dahil olduğu söylenebilir. Çevre etiği olmadan bir sınıraşan su kaynağının kullanım biçimi, ancak bir devletin öteki devletin toplumuna karşı sorumluluğu, “komşuluk ilişkileri ve sorumluluğu” çerçevesinde değerlendirilebilir. Çevre etiği bağlamında yapılacak bir değerlendirmede ise, bu, bir devletin, öteki devletin yaşayan çevresine karşı sorumluluğunu da kapsayacak biçimde genişlemektedir. Bu geniş kapsamın, dolaylı görünmekle birlikte, aynı zamanda bütün o havzadan yararlanan toplumların da yararını içereceği savunulabilir.

Sınıraşan sulardan yararlanan devletleri, çevre etiği kavramıyla bağlayan bu yeni kapsam genişlemesi, o devletin sorumluluk alanını ve bu kaynak alanında alması gerekli olan önlemlerin kapsamını da belirlemektedir. Bu kapsam alanı her bir akarsu havzasının sınırları ile tanımlanabilir ve kendi varolan koşullarına göre biçimlenecek bir esneklik taşıyabilir. Burada, işbirliğine gidecek devletlerin uygulayabilme kapasitelerini de aşmayacak hedefler ve etaplamar oluşturma gereksinimi doğabilir. Bu kapsam genişlemesi, alışıla geldiği biçimiyle yalnızca yukarı kıyıdaşı değil, bir gereklilik olarak

aşığı kıyıdaşı da bağlamaktadır. Bir akarsunun ekosisteminin tüm yaşam birimlerini destekleyecek biçimde korunmaya alınması kapsamında, sorumluluk kapsamının da her kıyıdaş için eşit olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla bir kıyıdaşın ötekinden sorumluluk olarak bir farkı bulunmamaktadır. Böylece uluslararası alanda da kendi sınırları içinde yer alan doğal oluşumu gereğince korumaya alabilen, doğal dengelerini koruyabilen bir devlet öteki kıyıdaşlardan benzeri bir istekde bulunma hakkına (s.123-124) sahip olabilir.

Bu üst hedefte yoğunlaşmayı getirecek olan ekolojik yaklaşım, aynı zamanda bilimsel bir veri olarak, benzerlikler üzerine yoğunlaşmayı da sağlayacağı için, bir yaklaşım olarak, olumlu bir anlam içerdiği söylenebilir. Bu çerçeveden bakabildiklerinde devletler, kendilerini uluslararası öteki sınırlılıklardan da kurtarabilecekler, daha özgür ve esnek davranabileceklerdir. Sonuçta her bir akarsu havzası, kendi özellikleri ve öncelikleri doğrultusunda, ileride kapsamı genişleyecek esneklikte, karşılıklı belirlenecek ilkelerle korumaya alınabilir. Bu bağlamda her örnek, kendi etik önceliklerini belirleyebilir, böylelikle çatışan çıkarlar arasında bir dengeye ulaşmak sağlanabilir. Bu açıdan yaklaşıldığında, koruma önceliklerini belirlemek, amaçları belli alt hedeflere bölmek, bir sistem olarak akarsu ekosistemini alt parçalarda ele alabilmek olanaklıdır. (Elliot, 2001; Norton, 1995; Örs, 1997) Kısa erimli, ulaşılabilir, gerçekçi, daha somut olan hedeflerin, toplumlar ve devletler tarafından kabul görmesi olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Bu da, kısa erim de belirlenen alt hedeflere ulaşabilmeyi kolaylaştıracak; ilgili devletleri ve kamuoyunu teşvik edecek ve uluslararası topluluktan da destek alabilmeyi sağlayacaktır.

Bu yaklaşım biçiminin, değerlerin çoğulculuğunu savunan, her kendine özgü çevreyi kendi özellikleri içinde değerlendiren, dolayısıyla her bir organizma ya da varlık için o koşulların oluşturduğu doğruları arayan bir yaklaşım içerdiğini ileri sürmek olanaklıdır. Çözümlerin yerelliğini de savunan bu görüş, ilgili bölgede yer alan her çevresel değeri, sistematik bir yaklaşımla kendi karmaşıklığı, bağımlılığı ve çeşitliliği içinde değerlendirmeyi ve anlamlandırmayı yeğlemektedir. (Light/Katz, 1996; Norton, 1996; Norton, 2000) İçinde yerellik barındıran bu yaklaşım, doğal olarak çözümlerin de yerel olmasını ve bunların kabul edilebilirliğini artıracaktır. Bir başka deyişle yerinden tanımlanmış (s.226), kısa dönemli hedefler ve çözüm arayışları, uzun dönemli, geniş kapsamlı hedeflere ulaşmayı da yapılabilir kılacaktır. Ancak bunu yaparken, her alt birimin, kendi bütünlüğü ve devingenliği içinde varolan üst bütüne bağımlılığını (s.13-14; s.226) unutmamak gerekmektedir.

Kuramsal olarak vurgulanan bu yaklaşımın eyleme dönüşebilmesi ve uygulamaya yansıyabilmesi ise, bu görüşe inanan, etik olarak doğruluğunu kabul edenlerin sayıca artması ile sağlanabileceği ileri sürülebilir. Bunun ön koşullarından biri de, bu bakış açısının ve yaklaşım biçiminin, kararların oluşturulduğu üst yönetimlerce yani devlet yönetecileri tarafından da kabul görmüş olmasıdır. Bunun, incelenen örnekler doğrultusunda da görüleceği gibi, iki biçimde gerçekleştirilebileceği savunulabilir; birincisi, Kuzey Amerika örneğinde yaşandığı gibi tabandan gelen bir bilinçlenmenin varlığı ve bunun devlet yöneticilerinin istekleriyle de örtüşmesi sonucunda; ikincisi, Tuna örneğinde yaşandığı gibi, uluslararası kuruluşların ve devletlerin kendi istekleri ve dilekleri doğrultusunda oluşturdukları ortak işbirliği anlayışıyla. Bu bağlamda istekleri eyleme dönüştürebilmenin, yürütülecek politikaların ve yasal düzenlemelerin desteğine de gereksinimi olduğu söylenebilir. Çünkü, uzun erimli amaçlar için üst ilkeler ve kuram

arayışları önem taşıırken, acil çözüm gerektiren alanlarda, çatışmaların dengelenmesi gerektiği alanlarda, eylemler dolayısıyla politikalar ve daha ayrıntılı düzenlemelere ve pragmatist bir yaklaşıma gereksinim doğacağı ileri sürülebilir.

Uygulama alanında, doğrulara ulaşmada yol gösterici olan bir başka önemli girdi ise, ilgili alanın özgün özelliklerini ortaya koyabilecek, çok boyutlu bir araştırmaya ve çözümlemeye gereksinimi olmasıdır; bu da disiplinlerarası bir yaklaşımla, teknik ve bilimsel bir destekle sağlanabilir. Burada ön koşul her mesleğin yeni değerler kılavuzluğunda bir çalışma yapılabilmesidir. Uygulamanın ekonomik boyutu ise, bir akarsu havzasından yararlanan devletlerin ortak oluşturacağı ya da dışarıdan sağlayabilecekleri bir finansman desteği ile çözülebileceği ileri sürülebilir.

Son bir söz olarak ise, bu istek ve dileklerin gerçekleşebilmesinin en önemli ölçütlerinden birinin, doğal değerleri kendi bütünlükleri ve varlıkları içinde ele alabilecek yeni bir değerler sisteminin oluşturulması gerektiği söylenebilir. Bunun için, sınıraşan sular bağlamında da üzerinde durulduğu gibi, doğal varlıkların değeri ve korunmaları konusunun yalnızca ilgili meslekler ya da bireyler tarafından benimsenmesi ve irdelenmesi yeterli olmamaktadır. Gerçek anlamıyla geniş tabana yayılan yeni bir değerler kümesinin oluşabilmesi için tüm mesleklerin, çevre değerleri ve korunmalarıyla ilgili kendilerini, toplumları, kuruluşları ve devletleri sorgulayabilmesi; bu sorgulama sonucunda sorumluluk ve eylem alanlarını belirleyebilmesi gerekmektedir. Bunun gerçekleşmediği koşullarda, uluslararası toplumun, bu bağlamda doğru ve yanlışları, kabul edilebilir ya da kabul edilemez olanları belirlemesi ve bu doğrultu da üst düzey ilkeleri saptaması beklenir. Bunu yaparken bu kuruluşlar, her bir oluşumun ve varlığın kendine özgü oluşunu göz önünde bulundurarak, onların ilerde uygulamaya

yansımalarında sorun oluşturmamaya kadar nesnel (s.54) ve kılavuzluk edebilecek kuralları beliryebilmelidir. Uluslararası topluma gereksinim duyulduğu koşullarda, bu kuruluşların kapsamlı desteğine ve önderliğine başvurulabilir.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, Mehmet A., (1994), **Kent Devletinden İmparatorluğa**, Ankara, İmge Kitabevi.

AKARSU, Bedia, (1994), **Çağdaş Felsefe: Kant'tan Günümüze Felsefe Akımları**, 5.Baskı, İstanbul, İnkilap Kitabevi.

AKARSU, Bedia, "İnsan ve Çevre", **COĞİTO**, 1994, Sayı 2 ,s.27-34.

AKARSU, Bedia, (1996), **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 6.Baskı, İstanbul, İnkilap Kitabevi.

AKÜZÜM, Turhan, vd., (1994), **Meteoroloji I**, Ankara, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayın No,1325, Ders Kitabı 384.

ALGAN, Nesrin, "Enerji ve Çevre Etkileşimi Konusunda Uluslararası Tüzel Düzenlemeler ve Türkiye ", **Türkiye III. Enerji Sempozyumu**, 5-7 Aralık 2001, Ankara, TMMOB Elektrik Müh. Odası Yayını, s.263-277.

ANNAN, Kofi A., "Pasaportu Olmayan Sorunlar", **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2002 Eylül/Ekim, s. 24-25.

APPANDURAI, Arjun, "Tutulmayan Vaatler", **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2002 Eylül/Ekim, s.36-38.

ARISTOTELES, (1993), **Politika**, (Çev: Mete Tunçay), 4. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.

ARISTOTELES, (1988), **Nikomakhos'a Etik**, (Çev: Saffet Babur, Necdet Sümer), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Felsefe Dizisi 5.

ARMSTRONG, S.J., Richard G. Botzler eds., (1993), **Environmental Ethics: Divergence and Convergence**, New York, Mc Graw-Hill Inc.

ARVANİTİS, A. V., ed., (1990), **The Bio-Environment and International Cooperation**, Athens, Biopolitics International Organization.

ARVANİTİS, A. V., Ruşen Keleş eds., (1993), **Biopolitics: The Bio-Environment Volume IV**, Athens, Biopolitics International Organization.

ARVANITIS A. Vlavianos, Jan MOROVIC eds., (1998), **BIOPOLITICS: The Bio-Environment VOLUME VI**, Danube River Bonds, BIO, Athens, Biopolitics I.O.

ATTFIELD, Robin, (1994), **Environmental Philosophy: Principles and Prospects**, England, Ashgate Publishing Limited.

BAĞIŞ, Ali İhsan,ed., (1994), **Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East**, Ankara,Hacettepe University and Friedrich-Naumann-Foundation.

BARANDAT Jörg, Aytül Kaplan, “ International Water Law: Regulations for Cooperation and the Discussion of the International Water Convention”, **Water in the Middle East: Potential for Conflicts and Prospects for Cooperation**, 1998, s. 11-31.

BARKDULL, John, . “Why Environmental Ethics Matters to International Relations” , **CURRENT HISTORY**, November 2000, Vol..99, Issue 640, s.361-366.

BEKTAŞ, Cengiz, (2003), **Su İnsan**, İstanbul, Literatür Yayıncılık.

BENSON, John, (2000), **Environmental Ethics: An introduction with readings**, London, Routledge, The Open University.

BERRY, J.,ed., (1993), **Environmental Dilemmas: Ethics and Decisions**, London, Chapman and Hall.

BİLEN, Özden, (2000), **Orta Doğu Su Sorunları ve Türkiye**, Ankara, TESAV yayınları, Yayın no: 10.

B.I.O., (1997), **Danube River Bonds:3rd International Conference, Abstracts, CV**, City of Bratislava: Biopolitics International Organization.

BIRNIE, Patricia W., Alan E. Boyle, (2002), **International Law and the Environment**, Oxford, University Press.

BOOKCHIN, Murray, (1996), **Ekolojik Bir Topluma Doğru**, (Çev: Abdullah Yılmaz) İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

BUCHHOLZ, Rogene A., (1993), **Principles of Environmental Management: The Greening of Business**, New Jersey, Prentice Hall.

CALLICOT, J. BAIRD, "Environmental Philosophy is Environmental Activism", **Environmental Philosophy&Environmental Activism**, Marietta/Embree (eds), 1995, s.19-35.

CARRARO, Carlo, ed.,(1997), **International Environmental Negotiations, Strategic Policy Issues**, Edward Elgar Publishing.

CARSON, Rachel, (1964), **Silent Spring**, New York, Crest Book.

CHILDE, Gordon, (1978), **What Happened in History**, 18th reprint.England, Penguin Books Ltd.

CHOMSKY, Noam, "UT'nın Suçları", **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2002 Eylül/Ekim s.28-29.

COHEN, Anthony P., (1999), **Topluluğun Simgesel Kuruluşu**, (Çev: Mehmet Küçük), Ankara, Dost Kitabevi.

CURİ, Kriton ve diğerleri (eds), (1995), **Proceeding of the First International Symposium on Environmental Ethics**, Boğaziçi Üniversitesi, Institute of Environmental Sciences, and UNESCO.

CUVILLER, Armand, (1995 a), **Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler:Cilt1**, (Çeviren:Mehmet Mukadder Yakupoğlu), Ankara, Bilim ve Sanat.

CUVILLER, Armand, (1995 b), **Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler Cilt2**, (Çeviren: Mehmet Mukadder Yakupoğlu), Ankara, Bilim ve Sanat .

CUVILLER, Armand, (1996 a), **Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler Cilt 3**, (Çeviren: Mehmet Mukadder Yakupoğlu), Ankara, Bilim ve Sanat.

CUVILLER, Armand, (1996 b), **Felsefe Yazarlarından Seçilmiş Metinler Cilt 4**, (Çeviren: Mehmet Mukadder Yakupoğlu), Ankara, Bilim ve Sanat.

ÇAKMAK, Erol H., “Water Resources in Turkey: Availability, Use and Management,” **Decentrelization and Coordination of Water Resource Management** (Parker, D.D., Yacor Tsor eds.), 1997, s.33-44.

DALY, Herman E., Kenneth N. Townsend, eds., (1993), **Valuing the Earth: Economics, Ecology, Ethics**, Chambridge, The MIT Press.

DENK, B. Erdem, (1997), **Ortadoğu’da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat** Ankara,Serajansı, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları.

DEUDNEY, D.H., Richard A. Matthew, (1999), **Contested Grounds**, New York State University, New York Press.

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (1996), **Orta-Doğu’da Su Sorunu**, Ankara, Bölgesel ve Sınıraşan Sular Daire Dışışleri Başkanlığı,

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001a), **The Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers**,

<<<http://www.turkey.org/groupc/Water/annex/annex2.htm>>>, (17.08.2001).

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001b), “International Codification Efforts in the field of the Non-navigational use of Transboundary Water Courses”, <<<http://www.turkey.org/groupc/water/CHAPTERS/CHAP5.HTM>>>, (17.08.2001).

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001c), The Turkish National Policy for Utilizing the Waters of Euphrates- Tigris Basin (THE THREE STAGED PLAN) <<<http://www.turkey.org/groupc/Water/CHAPTER4/CHAP4.HTM>>>, (25.01.2001).

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001d), Turkey’s Position Relating to the Water Resources, <<<http://www.turkey.org/groupc/Water/CHAPTER1/CHAP1C.HTM>>>, (25.01.2001).

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001e), Water Disputes in the Euphrates-Tigris Basin, <<<http://www.turkey.org/groupc/Water/CHAPTER1/CHAP1C.HTM>>>, (25.01.2001)

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001f), The Water Dispute Between USA and Mexico, <<<http://www.turkey.org/groupc/water/CHAPTER6/CHAP&B.HTM>>>, (17.08.2001).

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (2001g), Water Issues between Turkey, Syria and Iraq. <<<http://www.turkey.org/groupc/Water/CONTENTS.HTM>>>, (25.01.2001).

DPT, (1997), Sınıraşan Sular: Fırat-Dicle Havzası ve GAP, Ankara.

DOĞAN, Kumru, (1986), The Mediterranean Basin; An Overview; Environment / Development, Florida State University, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] .

DOYLE, Timothy, Doug McEachern, (1998), Environment and Politics, NewYork , Routledge.

DURMAZUÇAR, Vedat, (2002), **Ortadoğu’da Suyun Artan Stratejik Değeri**, İstanbul, Kültür-Sanat Yayıncılık.

DSİ, (1994), **Su ve Toprak Kaynaklarının Geliştirilmesi Konferansı Bildirileri Cilt 1,2,3**, (1954-1994 40. Kuruluş Yılı), Ankara.

ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE, (1997), **The Helsinki Declaration ECE/MP.WAT/2**, Report of the First Meeting, GE.97-31534.

EFLATUN, (1996), **Sokrates’in Savunması**, (Çev: Teoman Aktürel), 5.Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.

EHRLIC, Paul R., Anne H. Ehrlich, John P. Holdren, “Availability, Entropy, and the laws of Thermodynamics”, **Valuing the Earth**, Daly/Townsend, 1995, s.69-75.

ELLIOT, Robert,(1997), **Faking Nature**, New York, Routledge.

ELLIOT, Robert, “Normative Ethics “, **A Companion to Environmental Philosophy**, (Jamieson, D. Ed), 2001, s.177-191.

FISHMAN, Robert, (1982), **Urban Utopias In the Twentieth Century**, London, MIT PRESS.

FITZMAURICE, John, (1996), **Damming the Danube**, Colorado, Bouldex Westview Press.

FRIEDMAN, Thomas, “Uyuşmazlık Durumları”, **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2002, s.60-67.

FRSE, R. J. Berry, ed., (1993), **Environmental Dilemmas, Ethics and Decisions**, London, Chapman & Hall.

GARE, Arran E., (1995), **Postmodernism and the Environmental Crisis**, New York, Routledge.

GEORGESCU-ROEGEN, Nicholas, "The Entropy Law and the Economic Problem", **Valuing the Earth**, Daly/Townsend, eds, 1995, s.75-89.

GERBER, Lisa, "What is so Bad Misanthropy ?", **ENVIRONMENTAL ETHICS**, spring 2002, Vol 24, s.41-55.

GIFFORD, Robert, (1994), **Environmental Psychology: Principles and Practice**, Boston, Allyn and Bacon.

GILLESPIE, Alexander, (1997), **International Environmental Law, Policy and Ethics**, Oxford, Clarendon Press.

GLOBAL 2000 REPORT, **Global Ecology**, 1983, s.7-63.

GLOBAL WATER PARTNERSHIP, (2003), "**Frame Work for Action**", <<<http://www.hrwallingford.co.uk/projects/gwp.fau/ffa.html>>> (03.07.2003).

GOWERS, Andrew, "İki Elin Sesi", **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2002 Eylül/Ekim, s.26-27.

GÖKBERK, Macit, (2002), **Felsefe Tarihi**, 13. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.

GREEN CROSS INTERNATIONAL, (2003), "**From water wars to water Democracy**", <<<http://www.greencrossinternational.net/DigitalForum/digiforum/articles2003/fromwaterwars.html>>>, (03.07.2003).

GRENON, Michel, Michel Batisse, (1988), **Mavi Plan: Akdeniz Havzasının Geleceği**, Birleşmiş Milletler Çevre Programı, Ankara, T.C. Çevre Bakanlığı.

GRIGG, S. Neil, (1996), **Water Resources Management: Principles, Regulations, and Cases**, New York : Mc Graw Hill.

HAAS, Peter M., Helge Hveem, eds., (1994), **Complex Cooperation: Institutions and Process in International Resource Management**, Oslo, Scandinavian University Press.

HARDIN, Garrett, "Second Thoughts on The Tragedy of the Commons", **Valuing the Earth**, Daly/Townsend (eds), 1993, s.145-151.

HARDIN, Garrett, "Tragedy of the Commons", **Environmental Ethics**, Benson, John, 2000, s.185-196.

HART, H.L.A., (2000), **Hukuk Özgürlük ve Ahlak**, (Çev: Erol Öz), Ankara, Dost Kitabevi.

HEHİR, Bryan J., "Sadakatin Sınırları", **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını, 2002 Eylül/Ekim, s.32-33.

HILLEL, Daniel, (1994), **Rivers of Eden, The Struggle for Water and Quest for Peace in the Middle East**, Oxford, University Press.

HIRST, Paul, Grahame Thompson, (1998), **Küreselleşme Sorgulanıyor**, (Çev: Çağla Erdem, Elif Yücel), Ankara, Dost Kitabevi.

HOLLKOEMPER, Andre, (1993), **The Legal Regime for Transboundary Water Pollution: Between Discretion and Constraint**, Netherlands, Martinus Nijhoff/Graham and Trotman Kluwer A.Pub.

HOMER-DIXON, Thomas F., (1999), **Environment, Scarcity and Violence**, Princeton University Press.

HOWARD, Ebenezer, (1989), **Garden Cities of To-morrow**, 5th reprint, Wales, Attic Books.

ICE Case Studies, (1997), **DANUBE: Danube River Dispute**,
<<<http://www.american.edu/projects/mandala/TED/ice/DANUBE.HTM>>>,
(20.06.2000).

ICE Case Studies, (2002), **TIGRIS: Tigris-Euphrates River Dispute**,
<<<http://www.american.edu/ted/ice/tigris.htm>>>, (16.07.2002).

ILLUCEA, J, Walter Rast, (2002), **Precious, Finite and Irreplaceable**,
<<<http://www.ourplanet.com/imgversn/83/rast.html>>>, (11.09.2002).

İLTER, Turan, Gün Kut, “Political-Ideological Constraints on Intra - Begin Cooperation on Trans boundary Waters”, **National Resources Forum**, May 1997, Vol 21(2), s.139-145.

İLTER, Turan, “Water Problems. Can the United Nations Help ? a discussion with special reference to the Middle East“, **Water International**, March 1996, Vol 21(1), s.1-11.

INGRAM, Helen, (1990), **Water Politics Continuity & Change**, Albuquerque, University of New Mexico Press.

INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE, (2002a), **Case Summary: Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)**,
<<http://www.icj.org/icjwww/idocket/ihs/IHS_summaries/ihssummary19970925.html>> ,
(04.09.2002).

INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE, (2002b), **Press Communique 98/28: Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)**, <<<http://www.icj-cij.org/icjwww/ipresscom/:press1998/ipr9828.htm>>>, (04.09.2002).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2001a), **International Joint Commission: Executive Summary, 21st Century**, <<<http://www.ijc.org>>>,
(25.01.2001).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2001b), **Search IJC-Geographic Research**, <<<http://www.ijc.org/cgi-bin/ijc/geoe.pl>>>, (25.01.2001).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2001c), **What is The Boundary Waters Treaty?**, <<<http://www.ijc.org/agree/water.html>>>, (25.01.2001).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2003a), **Air Quality Agreement**, <<<http://www.ijc.org/agree/air.html>>>, (19.07.2003).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2003b), **Great Lakes Water Quality Agreement of 1978**, <<<http://www.ijc.org/agree/quality.html>>>, (19.07.2003).

INTERNATIONAL JOINT COMMISSION, (2003c), **The International Joint Commission: What it is, How it Works?**, <<<http://www.ijc.org/about/how.html>>>, (19.07.2003).

INTERNATIONAL LAW COMMISSION, (2002), **The Law of Non-Navigational uses of International Watercourses: Activities and Sources**, <<<http://www.un.org/law/ilc/guide/8-3.htm>>>, (09.09.2002).

INTERNATIONAL RIVER NETWORKS, (2003), **Danube Dam Forms Political Divide**, <<<http://www.irn.org/pubs/wrr/9806/danube.html>>>, (17.02.2003).

JAKSON, Ian C., "The Great Lakes : Exploring the Ecosystem", **Resource Politics**, 1993, s.23-47.

JAMIESON, Dale, (2001), **A Companion to Environmental Philosophy**, Oxford, Blackwell .

KANT, Immanuel, (1994), **Philosophia Practica Universalis: Etik üzerine Dersler I**, (Çeviren: Oğuz Özgül), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

KANT, Immanuel, (1995), **Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi**, (Çev: Ioanna Kuçuradi) 2.Baskı, Ankara, Türkiye Felsefe Kurumu.

KAPANİ, Münci, (1987), **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Ankara, Bilgi Yayınevi.

KAPLAN, Ayşegül, (1999), **Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi:3.

KAPLAN, Robert, “Uyuşmazlık Durumları”, **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını, 2002, s. 60-67.

KAYA, İbrahim, (2002), **The Euphrates-Tigris basin: An overview and opportunities for cooperation under international law**, <<<http://www.arizona.edu/OALS/ALN/aln44/kaya.html>>>, (16.07.2002).

KEALEY, Daniel A., (1990), **Revisioning Environmental Ethics**, Albany: State University of New York Press.

KELEŞ, Ruşen, Can Hamamcı, (1997), **Çevrebilim**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.

KELEŞ, Ruşen, ed., (1997), **İnsan Çevre Toplum**, 2.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.

KETEN, Mustafa, (1997), **Türkiye’nin Geleceği Su**, Ankara, [Basımevi yok].

KIŞLALIOĞLU, Mine, Fikret Berkes, (1994), **Ekoloji ve Çevre Bilimleri**, 2.Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.

KLARE, Michael T., “Resource Competition and World Politics in the Twenty-First Century”, **CURRENT HISTORY**, dec.2000, Vol 99, No.641, s.403-408.

KOLARS, F. John, A. William Mitchell, (1991), **The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project**, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville.

KOLARS, F. John, "Managing the Impact of Development: The Euphrates and Tigris Rivers and the Ecology of the Arabian Gulf-A link in Tri. Riporian Cooperation." **Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East**, 1994, s.129 –153.

KUÇURADI, İoanna, "Ethics and Environmental Ethics Concepts and Problems" **Proceedings of the First International Symposium on Environmental Ethics**, İstanbul, Boğaziçi University Printhouse, 1996, s, 25-34.

KUÇURADI, İoanna, (1988), **Etik**, Ankara, Meteksan.

LASH, Scott, Bronislaw, Szerszynski, Brian, Wynne, eds., (1996), **Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology**, London, SAGE Publications.
LEWICKI, Roy J., Litterer, Joseph A., Minton, John W., Soundus, David M., (1994), **Negotiation**, Second Edition, Boston, Irwin.

LEJON, Egil, (1996), **Gabcikova-Nagymaros : Old and New Sins**, Bratislava, Hajko and Hajkova.

LIBISZEWSKI, S., (2001), **Water Disputes in the Jordan Basin**, <<<http://www.fsk.ethz.ch/encop/13/en13-ch6.htm>>>, (25.01.2001).

LIGHT, A., Eric Katz, eds., (1996), **Environmental Pragmatism: Environmental Philosophies**, London, Routhledge.

LIGHT, Andrew, "Contemporary Environmental Ethics from Metaethics to Public Philosophy", **METAPHILOSOPY**, July 2002, Vol 33, No.4, s.426-449.

LIPTAK, Bela, (2001), **Precedent for the 21st Century: The Danube Lawsuit**, <<<http://www.geodpoint.com/duna/lawsuit.htm>>>, (25.01.2001).

MAGRAW, Daniel B., James, W. Nickel, "Can Today's International System Handle Transboundary Environmental Problems", **Upstream / Downstream**, Sherer, Donald (ed), 1990, s.121-157.

MARIETTA, Jr., Don E. Lester Embree, (eds.), (1995), **Environmental Philosophy & Environmental Activism**, London, Rowman & Littlefield Publishers.

MILL, John S., "Nature", **Environmental Ethics**, Benson, John, s.223-235.

McCULLY, Patrick, (1996), **Silenced Rivers: The Ecology and Politics of Large Dams**, London, Zed Books.

McGINNIS, Michael V. ed., (1999), **Bioregionalism**, London, Routledge.

MUCHA, Igor ed., (1995), **Comenius University, Gabčíkovo - Nagymaros Hydropower Project: Gabčíkovo Part of the Hydroelectric Power Project Environmental impact Review**, Bratislava: Faculty of Natural Sciences.

MUMCU, Ahmet, (1992), **İnsan Hakları Kamu Özgürlükleri**, Ankara, Savaş Yayınları.

MURAKAMI, Masahiro, (1995), **Managing Water for Peace in the Middle East: Alternative Strategies**, Tokyo, United Nations University Press .

MURPHY, Irene Lyons, (1997), **The Danube: A River Basin in Transition**, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers .

NAESS, Arne, "Identification Oneness, Wholeness and Self-realization", **Environmental Ethics**, Benson, John, s.243-251.

NOLLKAEMPER, André, (1993), **The Legal Regime for Transboundary Water Pollution: Between Discretion and Constraint**, Dordrecht, Kluwer A. Publishers.

NORRIS, May E., (1998), **Water Scarcity and Security Concerns in the Middle East**, The Emirates Center for Strategic Studies and Research, no: 14 .

NORTON, Bryan G., "Applied Philosophy versus Practical Philosophy: Towards an Environmental Policy Integrated According to Scale", **Environmental Philosophy and Environmental Activism**, Marietta / Embra (eds), 1995, s.125-148.

NORTON, Bryan G., "The Cultural Approach to Conservation Biology", **Environmental Ethics**, Benson, John, 2000, s.143-151.

ORTAYLI, İlber, "Tuna: İmparatorlukların Altın Kemer", **National Geographic**, 2002/Mart, s.126-135.

ORTOLANO, Leonard, (1984), **Environmental Planning and Decision Making**, John Wiley and Sons.

ÖRS, Yaman, "Değerlerimiz Yalnız İnsan İçin mi?", **İnsanın Etkilediği Çevre Oturumu Hemşirelik ve Çevre Sempozyumu**, 1990-a /18-19 Mayıs, Ankara, [Yayınlanmamış Bildiri].

ÖRS, Yaman, "Gelişmekte Olan Bir Kavram: Biyoetik", **İstanbul Konukevi Çevresinde Yapılan Konuşma**, 23.11.1990-b [Yayınlanmamış Bildiri].

ÖRS, Yaman, "Biopolitics in the Light of Bio-ethics", **Proceedings of the Fifth B.I.O. International Conference**, Arvanitis, A.V., Ruşen Keleş (eds), Athens, Biopolitics International Organization, 1993, s.69-75.

ÖRS, Yaman, "Bilgi-Etik Koşutsuzluğu ya da Sokrat'ın Bir Teması Üzerine Karşıt Çeşitlemeler", **Felsefe Tartışmaları**, 17. Kitap, Aralık 1994; s.117-126.

ÖRS, Yaman, "Etik Açıdan Doğal Çevremiz", **İnsan Çevre Toplum**, Keleş, Ruşen (ed), 1997, s.361-371 .

ÖRS, Yaman, (1998), **Felsefe Biyoetik Biyopolitika**, [1997-1998 II.yarıyılı yayınlanmamış ders notları].

PARKER, Douglas D., Vacov Tsur, eds., (1997), **Decentralization and Coordination of Water Resource Management**, London, Kluwer Academic Publishers.

PAZARCI, Hüseyin, (1994), **Uluslararası Hukuk Dersleri III. Kitap**, Ankara, Turhan Kitabevi.

PAZARCI, Hüseyin, (1998), **Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap**, 5.Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.

PAZARCI, Hüseyin, (1999), **Uluslararası Hukuk Dersleri I. Kitap**, 4.Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.

PAZARCI, Hüseyin, (2000), **Uluslararası Hukuk Dersleri IV. Kitap**, Ankara, Turhan Kitabevi

PIEPER, Annemarie, (1999), **Etiğe Giriş**, (Çev: Veysel Atayman, Gönül Sezer), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

PLATON (EFLATUN), (1995), **Devlet**, (Çev: Sabahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimcoz), İstanbul, Remzi Kitabevi.

PORRIT, Jonathan, (1989), **Yeşil Politika**, (Çev: Alev Türker) 2.Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınevi.

PURDUE UNIVERSITY, (2001), **Managing Conflict: A Guide for Watershed Partnerships**, <<<http://www.cti.purdue.edu/KYW/Brochures/ManageConflict.html>>>, (25.01.2001).

RANKI, György, (1983), **Economy and Foreign Policy Struggle of the Great Powers for the Hegemony in Danube Valley 1919-1939**, East European Monographs No CXLI, New york, Columbia University Press .

REICHENBACH, Hans, (1993), **Bilimsel Felsefenin Doğuşu**, (Çev: Cemal Yıldırım), 2.Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.

RENDE, Mithat, "The Looming Global Water Shortage and Turkey's Water Management in a Transboundary Context", **NATO Parliamentary Assembly, 48th Annual Session** , 2002/November 16-19, İstanbul, [Yayınlanmamış Dışişleri Bakanlığı Bölgesel ve Sular Başkanlığı Raporu].

ROMANENKO, V.D., "Biopolitic Problems of Large-Scale Hydrolic Engineering Construction", **B.I.O 3rd International Conference**, s.37-38.

ROUTLEY, Richard, Val Routley, "Environmental Ethics in Practice", **Environmental Ethics**, Benson, John, 2000, s.139-141.

SANDER, Oral, (1997), **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, 5.Baskı, Ankara, İmge Yayınevi.

SCHEUMANN, Shiffler eds.,(1998), **Water in the Middle East: Potential Conflicts and Prospects for Cooperation**, Germany, Springer Heidelberg.

SCHIFFLER, Manuel, "International Water Agreements: A comparative view, **Water in the Middle East: Potential for Conflicts and Prospects for Cooperation**, 1998, s. 31-47.

SCMIDT, John C., Robert H.Webb, "Science and Values in River Restoration in the Grand Canyon", **Bioscience**, Sept.98, VOLAB, Issue 9, p.735-748.

SCHRIJVER, Nico, "The Dynamics of Sovereignty in a Changing World", **Sustainable Development and Good Governance**, 1995, s.

SHERER, Donald, ed., (1990), **Upstream/Downstream: Issues in Environmental Ethics**, Philadelphia, Temple University Press.

SIMONNET, Dominique, (1990), **Çevrecilik**, (Çev: Mehmet Selami Şakiroğlu) 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

SOUSSAN, J, Rachel Harrison, (2000), **An Analysis of Pledges and Statements made at the Ministerial Conference and World Water Forum: The Hague, March 2000**, University of Leeds, School of Geography, <<www.worldwaterforum.net/Ministerial>>, (03.07.2003).

SOUTHWICK, Charles H., (1983), **Global Ecology**, Massachusetts, Sinaver Associates Inc.

ŞEN, Sabahattin, ed.,(1993), **Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu**, İstanbul, Bağlam Yayınları.

TARPY, Cliff, “Tuna: Avrupa’nın Barış ve Uyuşmazlık Nehri”, **National Geographic**, 2002/Mart , s.100-125.

TED Case Studies, (2000a), **ATATÜRK: Atatürk Dam and the Environment**, <<<http://www.american.edu/projects/mandala/TED/ATATÜRK.HTM>>>, (31.05.2000).

TED Case Studies, (2000b), **Danube Pollution**, <<<http://www.american.edu/projects/mandala/TED/DANUBE.HTM>>>, (31.05.2000).

TED Case Studies, (2000c), **Hungary Dam**, <<<http://www.american.edu/projects/mandala/TED/HUNGARY.HTM>>>, (31.05.2000).

TED Case Study: **HUNGARY**, (2001), **Save Danube Wetlands**, <<<http://www.goodpoint.com/duna/lawsuit.htm>>>, (25.01.2001).

TESAV, (1994), **Orta Doğu Ülkelerinde Su Sorunu**, Ankara, Tesav Yayınları No. 4.

THOMAS, Caroline, Darryl Hawlett, eds., (1993), **Resource Politics: Freshwater and Regional Relations**, Open University Press.

THOMPSON, Paul B., “Pragmatism and Policy: The case of water”, **Environmental Pragmatism**, 1996, s.187-209.

TİMUR, Taner, (1996), **Küreselleşme ve Demokrasi Krizi**, Ankara, İmge Kitabevi.

TOKLU, Vefa, (1999), **Su Sorunu, Uluslararası Hukuk ve Türkiye**, Ankara, Turhan Kitabevi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar 16.

TOLBA, Mustafa K., (1998), **Global Environmental Diplomacy: Negotiating Environmental Agreements for the World '73-'92**, MIT Press.

TOMANBAY, Mehmet, (1998), **Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği** Ankara, Gazi Kitabevi .

TÜRKİYE ÇEVRE SORUNLARI VAKFI, (1991), **Ortak Geleceğimiz, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu**, Oxford University Press, Ankara, TÇŞV Yayınları.

UÇAROL, Rıfat, “Tarihte; Dicle-Fırat Nehirleri, Basra Körfezi ve Çevresinde Önemli Gelişmeler”, **Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu**, (Sabahattin Şen ed.), 1993, s.361-399.

UNITED NATIONS, (1977), **Report on the United Nations Water Conference**, Mar Del Plata, 14-25 March 1977, New York, United Nations.

UNITED NATIONS, (1987), **Institutional Issues in the Management of International River Basins: financial and contractual considerations** , New York, United Nations, Water Series no.17.

UNITED NATIONS, (2002), **World Water Development Report: First UN system-wide evaluation of global water resources**, <<www.unesco.org>>, (09.09.2002).

UNITED NATIONS, (2003a), **“3rd World water Forum Concludes 100 New Commitments Made”**, <<www.un.org>>, (15.07.2003).

UNITED NATIONS, (2003b), **“Preliminary Forum Statement”: March 21 draft**, <<www.un.org>> , (15.07.2003).

UNECE, (2002a), **Could water Scarcity Lead to International Tension? Press Release**, <<<http://www.unece.org/press/pr2002/02env03e.htm>>>, (11.09.2002).

UNECE, (2002b), **Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes 17 March 1992**, <<<http://www.unece.org/env/water/>>>, (11.09.2002).

UNECE, (2002c), **Protocol on Water and Health to the 1992 Convention on the Protection and Use of Trans boundary Watercourses and International Lakes done in London, on 17 June 1999** , <<<http://www.unece.org/env/water/>>>, (11.09.2002).

UNECE, (2002d), **“World Day for Water: 22 March”, Press Release**, <<<http://www.unece.org/press/pr2002/02env01e.htm>>>, (11.09.2002).

UNEP, (2001a), **Message from Klaus Töpfer, UNEP’s Executive Director, on the Release of the Mesopotamian Marshlands Report: A call for Action**, <<<http://www.grid.unep.ch/activities/sustainable/tigris/index.html>>>, (17.08.2001).

UNEP, (2001b), **Monitoring Environmental Change in the Tigris and Euphrates Basins**, <<<http://www.grid.unep.ch/activities/sustainable/tigris/index.html>>>, (17.08.2001).

UNEP, (2002a), **“Chapter 18: Protection of the Quality and Supply of Freshwater Resources: Application of Integrated Approaches to the Development, Management and Use of Water Resources”, Agenda 21** <<<http://www.unep.org/Documents/Default.asp?DocumentID=52andArticleID66>>> , (11.09.2002).

UNEP, (2002b), **Global Environment Monitoring System: Freshwater Quality Programme**, <<<http://www.cciw.ca/gems/gems-ehmtl>>>, (09.09.2002).

UNESCO, (2002a), "From Conflict to Co-operation in International Water Resources Management: Challenges and Opportunities", **International Conference, 20-22 November 2002, IHE Delft, The Netherlands**, <<www.unesco.org>>, (15.07.2003).

UNESCO, (2002b), **Report on the "From Potential Conflicts to Co-operation Potential (PC—CP)" project, International Hydrological Programme IHP/IC-XV/Inf.23, Paris** <<www.unesco.org>>, (15.07.2003).

UNESCO, (2002c) **World water Assessment Programme: Challenge Areas**, <<<http://www.unesco.org/water/wwap/>>> , (15.07.2003).

UNESCO, (2003a), **World Water Development Report: Case Studies**, <<http://www.unesco.org/water/wwap/case_studies/index.shtml>>, (15.07.2003).

UNESCO, (2003b), **World Water Development Report: Protecting Ecosystem**, <<http://www.unesco.org/water/wwap/facts_figures/protecting_ecosystem.shtml>>, (03.07.2003).

ÜNDER, Hasan, (1996), **Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler**, Ankara, Doruk Yayıncılık .

VISSMAN, W.Jr., Claire Welty, (1985), **Water Management: Technology and Institutions**, New York, Harper&Row Publishers.

WALLES, Betsie, (2001), **"Water, the Most Precious Resource"**, <<[http://www.dana.edu/dwarman/\(bw.htm\)](http://www.dana.edu/dwarman/(bw.htm))>>, (25.01.2001) .

WAPNER, Paul, " People, Nature, Ethics", **CURRENT HISTORY**, Nov. 2002, Vol 99, Issue 640, s.355-360.

WATERSHED INFORMATION NETWORK, (2001), **Managing Conflict: A Guide for Watershed Partnerships**, <<<http://www.ctic.purdue.edu/KYW/Brochures/ManageConflict.html>>> , (25.01.2001)

WATSON, Richard A., “The Identity Crisis in Environmental Philosophy”, **Environmental Philosophy and Environmental Activism**, (Marietta / Embree eds),1995, s.203-214.

WEDGEWOOD, Ruth., “Cesur Yanlış Hayaller”, **Foreign Policy**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını , 2002 Eylül/Ekim, s.34-35.

WHITE, Lynn Jr., “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, **SCIENCE**, 1967, Volume ISS, Number 3767, s.1203-1207.

WOLF, Aaron T., (2002), **Conflict and Cooperation: Survey of the Fast and Reflection for the Future**, Oregon State University, a PC—CP document UNESCO, <<www.unesco.org>>, (15.07.2003) .

WORLD RESOURCES INSTITUTE, (2001), “**Freshater Trends: Will Future Needs Be Met?**”, <<http://www.wri.org/wr-96-97/wa_txt3.html>>, (17.08.2001).

WORLD RIVERS REVIEW, (1998), **Danube Dam Forms Political Divide**, <<<http://www.irn.org/pubs/wrr/19806/danube.htm>>> , (17.02.2003).

WORLD WATER FORUM, (2000), “ **Declaration of The Hague**”, The Second World Water Forum and Ministerial Conference: 2000”, <<<http://www.worldwaterforum.net/Ministrial/declaration.html>>>, (03.07.2003).

Tablo 1- Ülkelere Göre Yılda Kişi Başına Varolan Su Kapasitesi

Sıralama	Ülke	Su Kaynakları: Kişi Başına toplam yenilenebilir kapasite	Sıralama	Ülke	Su Kaynakları: Kişi Başına toplam yenilenebilir kapasite
1	Grönland	10,767,857	52	ABD Havaii	15,187
2	ABD Alaska	1,563,168	53	Honduras	14,949
3	Fransız Ginesi	812,121	54	Letonya	14,642
4	İzlanda	609,319	55	Angola	14,009
5	Guyana	316,689	56	Mongolya	13,739
6	Surinam	292,566	57	İrlanda	13,673
7	Kongo	275,679	58	Endonezya	13,381
8	Papua Yeni Gine	166,563	59	Arnavutluk	13,306
9	Gabon	133,333	60	Gürcistan	12,035
10	Solomon Adaları	100,000	61	Mozambik	11,814
11	Kanada	94,353	62	Vietnam	11,406
12	Yeni Zeland	86,554	63	ABD(50 Eyalet)	10,837
13	Norveç	85,478	64	Macaristan	10,433
14	Belize	82,102	65	Namibya	10,211
15	Liberya	79,643	66	Zambiya	10,095
16	Bolivya	74,743	67	Guatemala	9,773
17	Peru	74,546	68	Avusturya	9,616
18	Laos	63,184	69	Romanya	9,445
19	Paraguay	61,135	70	Bosna-Hersek	9,429
20	Şili	60,614	71	Botsvana	9,345
21	Ekvatorial Gine	56,893	72	Slovakya	9,279
22	Panama	51,814	73	Estonya	9,195
23	Venezuela	51,021	74	Nepal	9,122
24	Kolombiya	50,635	75	Mali	8,810
25	Brezilya	48,314	76	Bengladeş	8,809
26	Butan	45,564	77	İsviçre	7,462
27	Uruguay	41,654	78	ABD(Conterminous)	7,407
28	Orta Afrika Cumhuriyeti.	38,849	79	Lüksemburg	7,094
29	Nikaragua	38,787	80	Yunanistan	6,998
30	Kamboçya	36,333	81	Reunion	6,935
31	Sierra Leone	36,322	82	Portekiz	6,859
32	Fiji	35,074	83	Kazakistan	6,778
33	Ekvator	34,161	84	Litvanya	6,737
34	Rusya Federasyonu	30,980	85	Tayland	6,527
35	Kosta Rika	27,932	86	Filipinler	6,332
36	Gine	27,716	87	Gambiya	6,140
37	Malezya	26,105	88	Hollanda	5,736
38	Bruney	25,915	89	Beyaz Rusya	5,694
39	Gine	25,855	90	Çad	5,453
40	Avustralya	25,708	91	Türkmenistan	5,218
41	Kongo Cumhuriyeti	25,183	92	Fildişi Sahili	5,058
42	Hırvatistan	22,669	93	Swaziland	4,876
43	Arjantin	21,981	94	Meksika	4,624
44	Myanmar	21,898	95	Moritanya	4,278
45	Finland	21,268	96	Senegal	4,182
46	Madagaskar	21,102	97	Kırgızistan	4,182
47	Sırbistan	19,759	98	Salvador	4,024
48	İsveç	19,679	99	Benin	3,954
49	Kamerun	19,192	100	Azerbaycan	3,765
50	Slovenya	16,031	101	Jamaika	3,651
51	Sao Tome&Principe	15,797	102	Kore	3,464

Sıralama	Ülke	Su Kaynakları: Kişi Başına toplam yenilenebilir kapasite
103	Türkiye	3,439
104	Fransa	3,439
105	Küba	3,404
106	Japonya	3,383
107	İtalya	3,325
108	Irak	3,287
109	Togo	3,247
110	Makedonya	3,147
111	Nijerya	3,107
112	Afganistan	2,986
113	Trinidad and Tobago	2,968
114	Pakistan	2,961
115	Uganda	2,833
116	Ukrayna	2,815
117	İspanya	2,794
118	Ermenistan	2,780
119	Gana	2,756
120	Moldova Cumhuriyeti	2,712
121	Bulgaristan	2,680
122	Sri Lanka	2,642
123	Tacikistan	2,625
124	Tanzanya	2,591
125	Nijerya	2,514
126	Dominik Cumhuriyeti	2,507
127	Birleşik Krallık	2,465
128	Çin	2,259
129	Sudan	2,074
130	Özbekistan	2,026
131	İran İslam Cumhuriyeti	1,955
132	Mauritius	1,904
133	Hindistan	1,880
134	Almanya	1,878
135	Porto Riko	1,814
136	Belçika	1,786
137	Etiyopya	1,749
138	Haiti	1,723
139	Eritrea	1,722
140	Comoros	1,700
141	Suriye Arap Cumhuriyeti	1,622
142	Polonya	1,596

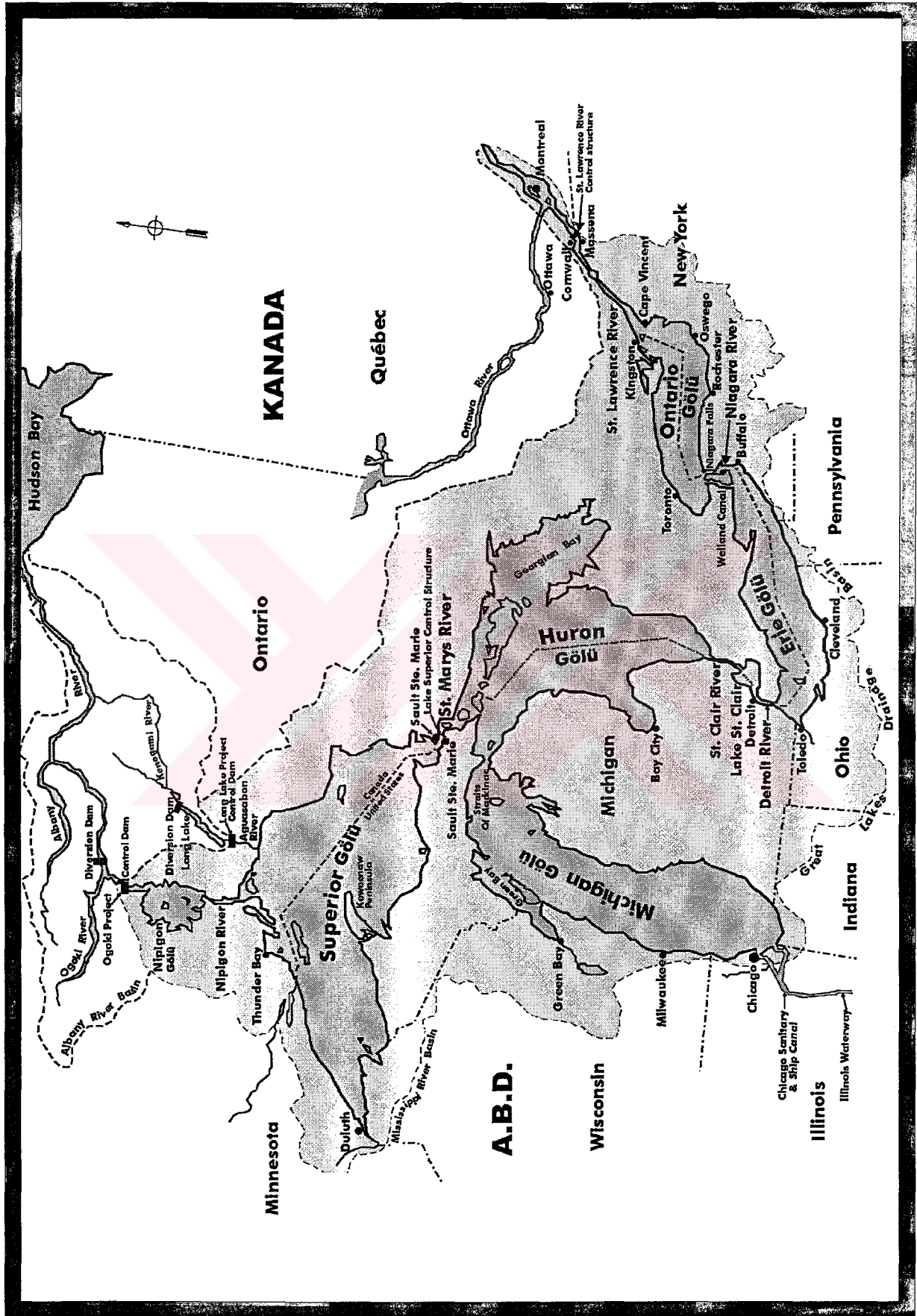
Sıralama	Ülke	Su Kaynakları: Kişi Başına toplam yenilenebilir kapasite
143	Zimbabve	1,584
144	Somali	1,538
145	Malaya	1,528
146	Kore Cumhuriyeti	1,491
147	Lesoto	1,485
148	Çek Cumhuriyeti	1,280
149	Lübnan	1,261
150	Güney Afrika	1,154
151	Danimarka	1,128
152	Burkina Faso	1,084
153	Kıbrıs	995
154	Kenya	985
155	Fas	971
156	Mısır	859
157	Antigua and Barbuda	800
158	Cape Verde	703
159	Ruanda	683
160	Saint Kitts Nevis	621
161	Burundi	566
162	Tunus	482
163	Cezayir	478
164	Jibuti	475
165	Umman	388
166	Barbados	307
167	İsrail	276
168	Yemen	223
169	Bahreyn	181
170	Ürdün	179
171	Singapur	149
172	Malta	129
173	Suudi Arabistan	118
174	Libya	113
175	Maldives	103
176	Katar	94
177	Bahamas	66
178	Birleşik Arap Emirliği	58
179	Gaza Strip	52
180	Kuveyt	10

Kaynak: BM, UNESCO, "İnsanlar için Su,Yaşam için Su" 2002

Tablo 2- Ülkelere Göre Su Niteliği Değerleri

Sıra	Ülke	Belirleyici Değer	Sıralama	Ülke	Belirleyici Değer	Sıralama	Ülke	Belirleyici Değer
	Finlandiya	1,85	42	Estonya	.11	83	Kazakistan	-.33
	Kanada	1,45	43	Panama	.11	84	Çin	-.33
	Yeni Zelanda	1,53	44	Slovakya	.10	85	Libya	-.33
	İngiltere	1,42	45	Türkiye	.10	86	Papua Yeni Gine	-.35
	Japonya	1,32	46	Trinidad and Tobago	.10	87	Malezya	-.35
	Norveç	1,31	47	Güney Afrika	.09	88	İsrail	-.35
	Rusya Federasyonu	1,30	48	Hırvatistan	.09	89	Honduras	-.36
	Kore Cumhuriyeti	1,27	49	El Salvador	.08	90	Paraguay	-.37
	İsveç	1,19	50	Fiji	.06	91	Özbekistan	-.37
	Fransa	1,13	51	Bulgaristan	.04	92	Azerbeycan	-.39
	Portekiz	1,09	52	Botsvana	.04	93	Gabon	-.40
	Birleşik Krallık	1,04	53	Venezuela	-.01	94	Senegal	-.42
	Arjantin	1,03	54	Letonya	-.02	95	Ukrayna	-.47
	Macaristan	.93	55	Jamaika	-.04	96	Butan	-.49
	Filipinler	.91	56	Ekvator	-.06	97	Madagaskar	-.49
	İsviçre	.87	57	Almanya	-.06	98	Togo	-.53
	İrlanda	.86	58	Zimbabve	-.08	99	Tunus	-.54
	Avusturya	.85	59	Peru	-.08	100	Tayland	-.59
	İzlanda	.74	60	Lübnan	-.11	101	Haiti	-.61
	Avustralya	.73	61	Romanya	-.13	102	Nijerya	-.62
	Hollanda	.70	62	Arnavutluk	-.14	103	Mozambik	-.64
	Mali	.66	63	Mısır	-.15	104	Cezayir	-.64
	Brezilya	.64	64	Sri Lanka	-.16	105	Zambiya	-.67
	Slovenya	.63	65	Suudi Arabistan	-.18	106	Meksika	-.69
	Singapur	.62	66	Ermenistan	-.19	107	Benin	-.70
	Yunanistan	.61	67	Bolivya	-.2	108	Uganda	-.70
	Küba	.60	68	Kamerun	-.2	109	Habeşistan	-.74
	İspanya	.58	69	Moldova	-.22	110	Endonezya	-.77
	Danimarka	.55	70	Tanzanya	-.22	111	Malawi	-.77
	İran.I.R	.52	71	Beyaz Rusya	-.22	112	Mauritius	-.77
	İtalya	.47	72	Makedonya	-.23	113	Ruanda	-.78
	Uruguay	.39	73	Vietnam	-.23	114	Orta Afrika Cum.	-.81
	Kuveyt	.39	74	Mongolya	-.24	115	Burundi	-.95
	Polonya	.37	75	Kenya	-.26	116	Burkina Faso	-1.0
	Kolombiya	.27	76	Dominik Cum.	-.28	117	Nijerya	-1.04
	Çek Cum.	.27	77	Kırgızistan	-.28	118	Sudan	-1.06
	Gana	.23	78	Nepal	-.28	119	Ürdün	-1.26
	Kosta Rika	.23	79	Suriye A.R	-.29	120	Hindistan	-1.31
	Şili	.19	80	Pakistan	-.30	121	Fas	-1.36
	Bengladeş	.18	81	Guatemala	-.30	122	Belçika	-2.25
	Letonya	.15	82	Nikaragua	-.32			

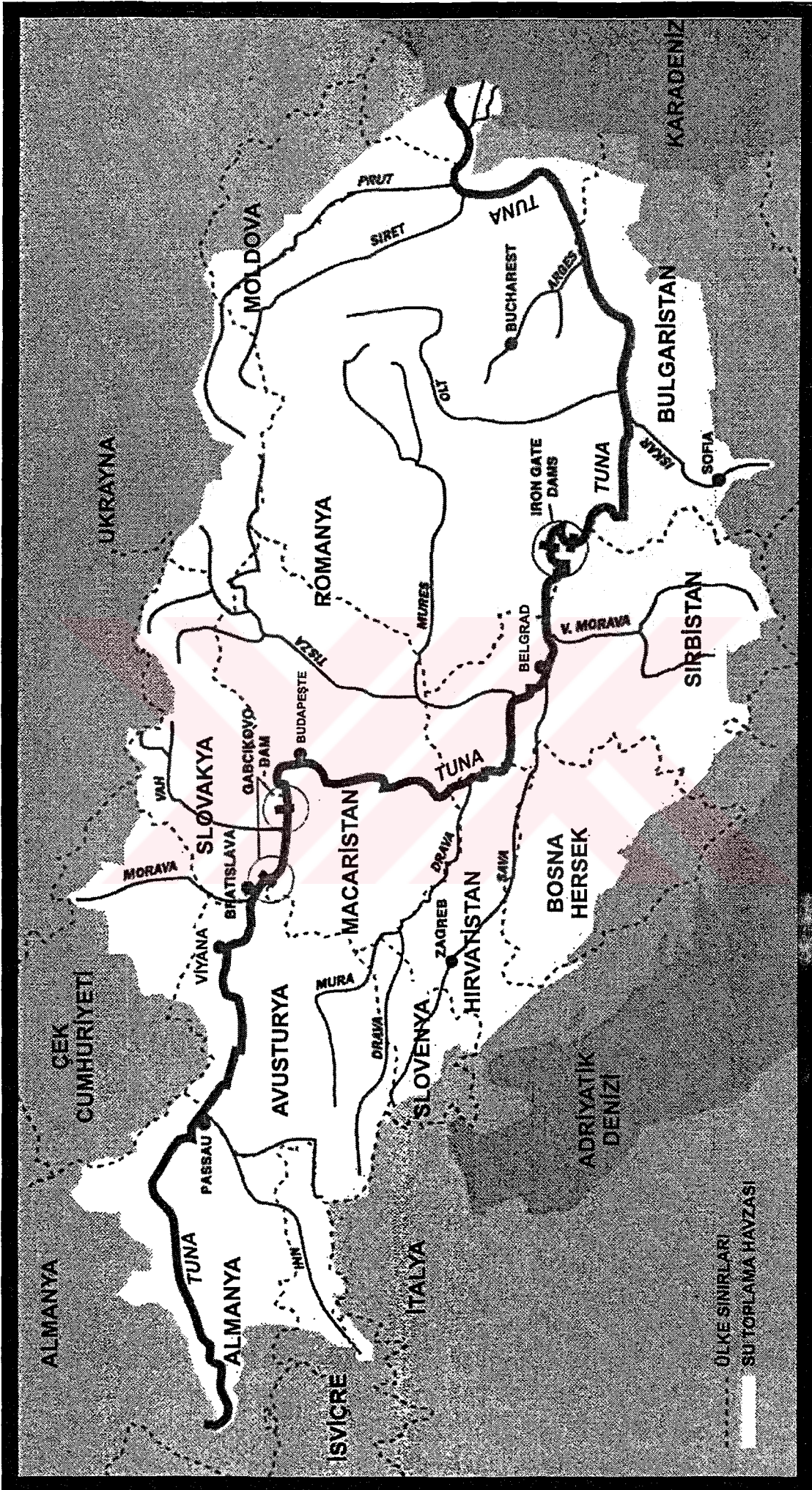
Kaynak: BM, UNESCO, "İnsanlar için Su,Yaşam için Su" 2002

Kaynak: <http://www.great-lakes.net/gis/maps/Great Lakes-St. Lawrence River System>

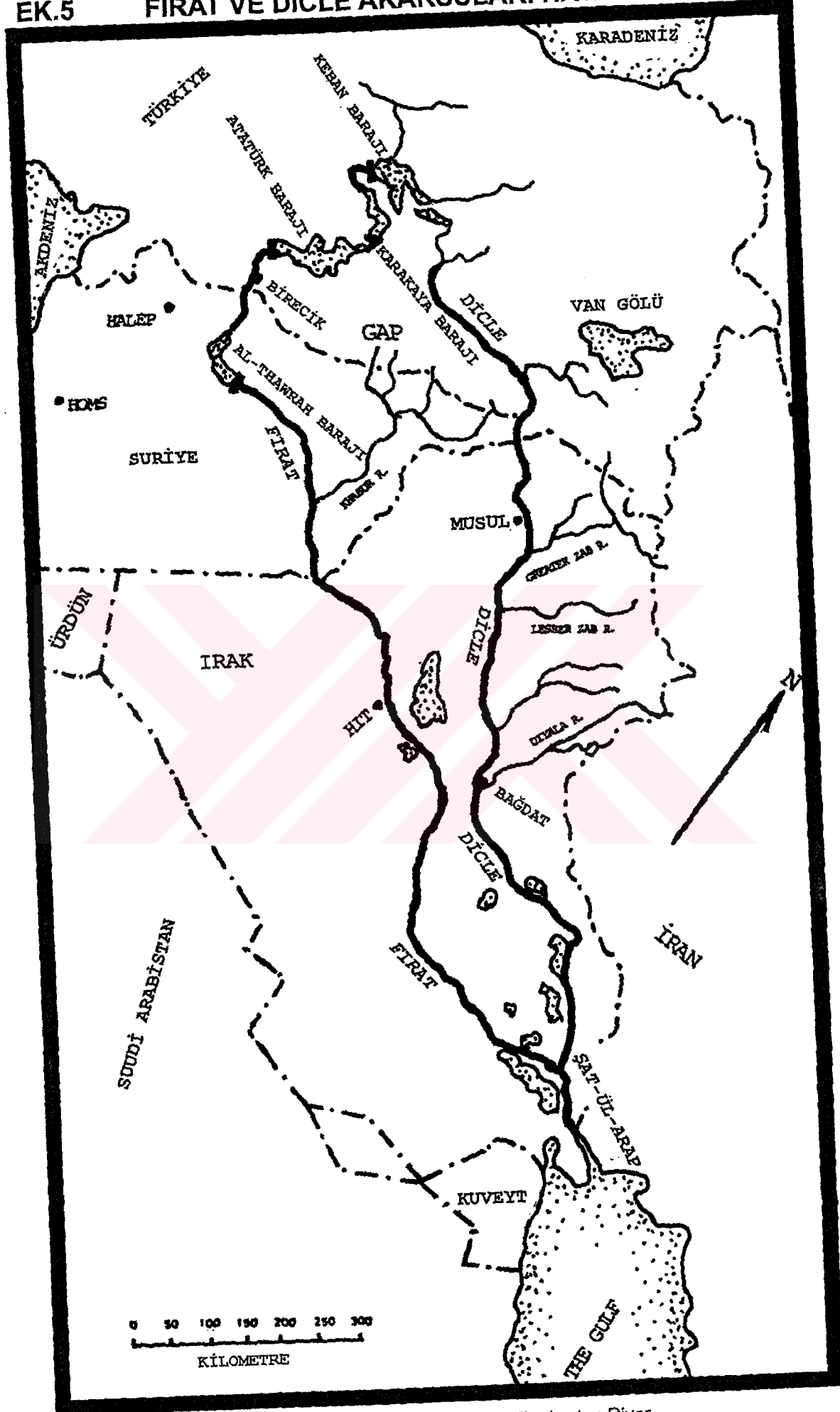
TUNA AKARSUYU HAVZASI

EK.4

Kaynak: Murphy, Irene Lyons, (1997), The Danube: A River Basin in Transition, Kluwer Academic Publisher.

EK.5 FIRAT VE DİCLE AKARSULARI HAVZASI

Kaynak: Kolars, John F., William Mitchell, (1991), The Euphrates River and Southeast Anatolia Development Project, Southern Illinois University Press

ÖZET (TÜRKÇE)

SINIRAŞAN SULARIN KULLANIMINDA ULUSAL ÇIKARLAR VE ÇEVRE ETİĞİ

İnsanlar ve yaşam için vazgeçilmez bir kaynak olan su, yeryüzünde her canlının ulaşabileceği biçimde, akarsularda, göllerde ve yeraltı sularında bulunmaktadır. Bunun bilinci içinde olan birçok canlı bu kaynaklara yakın olmanın ya da onu elde etmenin bir yolunu bulmaktadır. Bu nedenle yeryüzünde bitki örtüsünün de, insan yerleşmelerinin de en yoğun olduğu bölgeler, suyun en çok bulunduğu akarsu havzaları ve akarsu kıyılarıdır. Akarsuları en etkin biçimde kullanan canlılardan biri olan insan, onu kendi gereksinimleri doğrultusunda yönlendirmiş ve denetlemiştir. Ancak insanlar bu kaynağı kullanırken, yönlendirirken ve denetlerken onun doğal dengesi üzerinde de değişikliklere neden olmuş, bu da akarsuları oluşturan su kaynağını ve ekolojik dengelerini olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucu olarak bu kaynaklardan bir bölümü doğal dengelerini sürdürebilecek özelliklerini yitirmişlerdir.

Su ortamları, özelliklerini oluşturan ekolojik dengelerini koruyabildikleri sürece yararlı kaynaklar olmayı sürdürebilmektedirler. Ancak bu doğal kaynağın tüketimi ve kirlenmesi, onun öncelikle kendi doğal yaşamını sürdüremez duruma getiriyorsa, bu kaynağın artık kendi kendini yenileme kapasitesinin aşıldığını göstermektedir. Bunun sonucu olarak bu doğal kaynak bir yaşam kaynağı olmaktan çıkıp, doğal yaşamı ve insan sağlığını tehdit eden bir kaynağa dönüşmektedir. Dolayısıyla yaşamı sürdürülebilir kılmak için öncelikle bu kaynağın doğal dengelerinin korunması gerekmektedir.

Bu doğal kaynağa yönelik üç ön kabul yapılabilir. Akarsu havzaları ve onların doğal oluşumları, ekolojik bir bütünlük ve bir sistem içinde varolan devingen yapılardır. İnsan

etkinlikleri bu yapıyı gerçekleştirdikleri değişim ve dönüşümlerle doğrudan etkilemektedir. Bu kaynaklar, varolan (coğrafi, fiziksel, kimyasal ve biyolojik) özelliklerine bağlı olarak belli oranlardaki kirliliği ve hacim değişikliklerini kaldırabilme ve taşıyabilme kapasitesine sahiptirler.

Bir akarsuyun niteliği ve niceliğinde, çeşitli doğal özellikleri yanı sıra, ondan yararlanan toplumların davranış ve tüketim biçimleri ve yönetimlerinin doğal sistemleri korumak ve sürdürülebilmek üzere benimsedikleri yaklaşım biçimleri de etkin olmaktadır. Sınıraşan sularda akarsu havzaları, bu kaynaktan yararlanmayı en üst düzeye çıkarmaya çalışan yaklaşım biçimleri nedeniyle ciddi bir çevre yıkımına uğratılmıştır.

Bu çalışmanın, uluslararası boyutunu oluşturan, yönetimler ve yaklaşım biçimleri bağlamında da iki temel kabulü bulunmaktadır. Birincisi, devletler, ve yönetimleri bireylerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, devletlerin yönetimlerinde bulunan bu bireylerin kişiliklerinin çevrenin korunmasına ilişkin alınacak kararlarda ve atılacak adımlarda önemli rol oynayacağı söylenebilir. Aynı özellik, kuruluşlar, dolayısıyla uluslararası kuruluşlar için de geçerlidir. Bu açıdan ele alındığında, sınıraşan akarsulara ilişkin, yerine göre kısa erimde ya da uzun erimde, alınacak her kararda, bu kuruluşların ya da devletlerin yönetimlerinde yer alanların bakış açıları ve çevre sorunlarına yaklaşım biçimleri etkili olabilecektir. Bu nedenle bu kişilerin bu konularla ilgili oluşturacağı kararlar, olumlu ya da olumsuz olarak akarsu havzalarına yansıtılacak ve yine bu bağlamda olumlu ya da olumsuz olarak etik açıdan, “çevre etiği” açısından yargılanabilir bir niteliğe de sahip olacaktır. Bu aynı zamanda bu kişilerin dolayısıyla devletlerin çevreyle ilgili alacak olduğu kararlarda taşıdığı sorumluluğu da (ulusal ya da uluslararası) belirlemektedir. Devletlerin sınıraşan sularda, “çevre etiği” bağlamındaki sorumluluk alanlarının sınırını akarsu havzalarının sınırlarının oluşturduğu söylenebilir.

Çevre etiği, insanın kendi dışındaki tüm varlıklara davranırken yaptığı doğru ve yanlışlarla ilgilenir. Dolayısıyla çevre etiği, yukarı da açıklanan gerekçelerle, devletlerin sahip oldukları kaynaklar adına verdikleri kararların doğru mu yanlış mı olduğu ile ilgilenir; bunları, olumlu ya da olumsuz yönleri ile eleştirip ve yargılayabilir. Yine aynı koşutlukta, çevre etiği, devletleri, çevreyle ilgili olarak uluslararası alanda kabul görmüş ve ilkeleri belirlenmiş konularda, ya da henüz bu alanda tartışılmakta olan konularda dahi, sorumluluklarını yerine getirip getirmediği için eleştirebilir.

Bu çalışma, çevre etiği tartışmalarıyla olgunlaşan, sınıraşan suları paylaşan devletleri de yakından ilgilendiren, ahlaki değerler kümesinin genişlemesini ele almakta, uluslararası toplumun, ilgili devletlerin ve kuruluşların dikkatini bu konuya çekmek istemektedir. Bu nedenle, bu tez, öncelikle insan-merkezli ve ulusal çıkar merkezli yaklaşımları tanımlamaya çalışarak, bu yaklaşım biçimlerini çevre etiği bakış açısından eleştirmekte; bunların çevre merkezli görüşle yeniden ele alanabilirliğini sınamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımları ve ilgili kavramları dünyanın üç farklı bölgesinden aldığı üç örnek alanda incelemektedir. Sınıraşan suların kullanımında ve korunmasında bir uzlaşma aracı olarak “çevre etiği”nin bir kavram olarak kullanılabilirliğini tartışmaktadır.

ÖZET

(İNGİLİZCE)

NATIONAL INTERESTS AND ENVIRONMENTAL ETHICS IN THE USE OF TRANSBOUNDARY WATERS

Fresh water is a scarce entity depending on its availability; density and the number of species in need of it. Water is also limited as far as its physical, chemical and biological characteristics. Water has been a very important “resource” for human beings’ living and for their economic and social well-being.

However, as a perception and being considered a vast “resource”, it has been used and abused by human beings who became a dominant “species” almost all over the world. One of the biggest resource of fresh water are rivers. That’s why many civilizations during history and almost 40 % of world population of today (UN, 2002) settled by rivers or riversides.

As an ecological unit, river basins are integrated systems. This unity can be separated into sub-systems such as surface waters, under ground waters, river beds, upper river beds, lower river beds, estuaries and wetlands. But, human beings who settle down by those rivers, created their own social and cultural boundaries, after all called nations. As mentioned above, nations are also dependent on this precious resource for their growth and development, that’s why every nation wanted the most from this “resource”. Never thinking its vulnerability, nations over use this “resource”, for their industrial, agricultural and urban needs, until the water pollution, water scarcity problems started.

This way of using water’s of transboundary rivers, created another problem; an ethical problem between upstream and downstream users of this river; as this time the issue is wastes

of one nation or over use of one nation that affects another downstream nation. Upon the demand of downstream nation, nations started negotiating on concepts of equitable share and reasonable use of these transboundary waters. However when looked at negotiations, agreements and treaties (of especially earlier ones) between nations on transboundary waters, it's seen that, the solutions of upstream and downstream problems are mostly human-centered and/or national interest centered, only focusing on humans mistreatment of humans.

This thesis, on the contrary, intend to draw attention to two other ethical topics, one is "environmental ethics" and second "the responsibility of nations" to protect this integrated natural entity. Through this, the thesis wants to shift international community's and nations' attention to the non-instrumental value of water and to the international management of transboundary waters. There are two main problems with protecting transboundary waters, one is human centered and national interest centered point of views; second, nations' boundaries and river basins boundaries never overlap. Therefore, during the protection and management of these rivers, the boundaries are needed to be integrated with common interests and also with other living beings' interests. That's why this thesis tries to investigate the reasons and consequences of this human-centered and national interest centered behaviors and will try to find out ways to shift (remodel) this to more environ-centered view, and will discuss this through the perspective of "environmental ethics".

U.C. YUSUF OSMAN KUNDU
DOKUMANTASYON MERKEZİ